

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

2-3	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 73 NOVA VRSTA 38	STR. 95 - 334	MARIBOR	2002
------------	---	----------------------------	------------------	---------	-------------

Fotografija na naslovnici:

Društveni lokal Schlarauffie Marpurghie na Aleksandrovi cesti 5 v Mariboru

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavlja "Historical – Abstract"

Abstracts of this review are included in "Historical – Abstract"

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 73 – Nova vrsta 38

2-3 zvezek

2002

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2002

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež,
dr. Walter Lukan (Avstrija), dr. Janez Marolt, dr. Dragan Potočnik,
dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar, dr. Ljubica Šuligoj
dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Marjan Žnidarič
Zgodovinsko društvo Maribor
Muzej narodne osvoboditve Maribor
Ulica heroja Tomšiča 5
SI - 2001 Maribor
telefon: 02 235 26 03
fax: 02 252 73 94
e-mail: marjan.znidaric@muzej-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

mag. Vlasta Stavbar
Univerza v Mariboru
Univerzitetna knjižnica
Gospejna 10
SI - 2000 Maribor
telefon: 02 25 07 434
e-mail: vlasta.stavbar@uni-mb.si

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
in Mestne občine Maribor

<http://www.muzejno-mb.si>

KAZALO - CONTENTS

In memoriam

MAVRICIJ ZGONIK (1910-2002)	99
-----------------------------------	----

Razprave - Studies

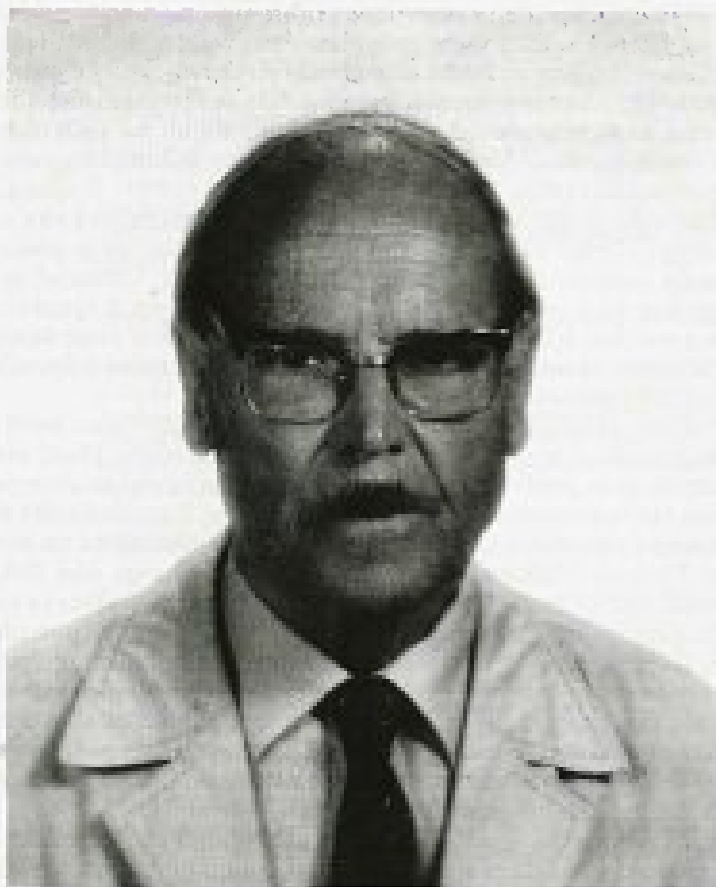
France Kresal, STRUKTURA SLOVENSKEGA GOSPODARSTVA OD 1851 - 1914	101
The structure of the Slovenian economy 1851 - 1914	
Ivan Rihtarič, MARBURGER ZEITUNG IN NADOMESTNE DRŽAVNOZBOR-SKE VOLITVE V MARIBORSKEM VOLILNEM OKRAJU L. 1905	125
Marburger Zeitung and the State assembly by-elections in the Maribor electoral district	
Bruno Hartman, DRUŠTVO SCHLARAFFIA MARPURGHIA V MARIBORU ...	153
Der Verband Schlaraffia Marpurghia in Maribor	
Marjan Žnidarič, PRISILNA MOBILIZACIJA V NEMŠKO VOJSKO V MARIBO-RU 1942-1945	177
Coercive mobilisation to German armed forces in Maribor, 1942-1945	
Darja Tibaut, ZVEZA KULTURNIH DELAVCEV MARIBOR	189
The Union of Cultural Workers of Maribor	
Danijela Trškan, OVREDNOTENJE GIMNAZIJSKEGA UČNEGA NAČRTA ZA ZGODOVINO	233
Evaluation of the academic secondary school (Gymnasium) curriculum of history	
Ana Vovk Korže, GOZDOVI SO ODRAZ PRETEKLIH IN SEDANJIH DOGAJANJ V POKRAJINI	249
Forests are a reflection of past and present events in the landscape	
Milan Zver, MODEL DEMOKRACIJE V AVSTROMARKSIZMU	263
Models of democracy in Austro-Marxism	
Vida Srak, PREDPOSTAVKE INTERPRETACIJE DRŽAVE IN OBLASTI PRI JOSEJU ORTEGI Y GASSETU	285
Suppositions of interpretations of state and power with José Ortega y Gasset	

Zapisi - Notes

Janko Pleterski, OB KNJIGI LOTHARJA HÖBELTA	303
Anton Vratuša, DR. ŠIFTARJEV VRT SPOMINOV IN TOVARIŠTVA NA PETANJ-CIH - TORIŠČE ZNANSTVENE IN IZOBRAŽEVALNE DEJAVNOSTI	311

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Janez Marolt, HERSHEL SHANKS, SKRIVNOST IN POMEN KUMRANSKIH ROKOPISOV	317
Janez Marolt, IRENA LAZAR, CELEIA - ARHEOLOŠKA PODOBA MESTA	320
Tanja Hohnjec, JERNEJA FERLEŽ, MARIBORSKA DVORIŠČA: ETNOLOŠKI ORIS	321
Jerneja Ferlež, FOOT AND CELEBRATION, FROM FASTING TO FEASTING; HRANA IN PRAZNOVANJE, OD POSTA DO PREOBILJA	323
Manica Špendal, PAOLO PATRONI, VIKTOR PARMA - OČE SLOVENSKE OPE-RE	325
Marjan Toš, BRUNO HARTMAN, KULTURA V MARIBORU	327
Marjan Toš, ALAN UNTERMAN, JUDOVSTVO	329
Marjan Toš, MI SMO PREŽIVELI...	330

IN MEMORIAM**MAVRICIJ ZGONIK**
(1920 – 2002)

Ob smrti nedavno umrlega prof. dr. M. Zgonika se s spoštljivostjo spominjamo staroste slovenskih geografov, začetnika, snovalca in utemeljitelja študija didaktike geografije v Sloveniji ter častnega člana Geografskega društva Slovenije in Zgodovinskega društva Slovenije.

Rodil se je 10. marca 1910 na Tinjanu v Istri. Družina Zgonikovih se je po nastopu fašizma v Italiji umaknila v tedanjo Jugoslavijo in v Mariboru našla svoj drugi dom. Leta 1929 je pokojni tu maturiral na klasični gimnaziji in leta 1933 na ljubljanski filozofski fakulteti diplomiral iz geografije in zgodovine s sociologijo.

Po dveletni brezposelnosti je našel službo na mariborskih srednjih šolah, kjer se je srečal z uglednim pedagogom Gustavom Šilihom. Po vojni je bil med organizatorji srednjega šolstva v Slovenskem Primorju. Nekaj časa je bil v Trstu, nato pa ravnatelj gimnazije v Kopru. Po vrnitvi v Maribor, ko si je že pridobil obsežno strokovno znanje in pedagoško prakso, se je posvetil predvsem didaktiki geografije, ki jo je predaval tudi študentom geografije na ljubljanski univerzi. Po ustanovitvi mariborske Pedagoške akademije (1961) je na njej postal nosilec predmetov metodika geografije in metodika zgodovine. S preходом mariborskih višjih šol v univerzo je poskrbel tudi za lastno znanstveno strokovno izpopolnjevanje. Leta 1968 je magistriral in leta 1970 obranil doktorsko disertacijo z delom »Spreminjanje izrabe tal kot element preobrazbe pokrajine v Dravski dolini«. Leta 1976 je bil izvoljen za izrednega profesorja na mariborski univerzi.

Profesor Zgonik je bil v vsem povojnem času vodilni didaktik geografije v Sloveniji in je sodil na tem področju med glavne strokovnjake v Jugoslaviji. Poleg številnih člankov in razprav je napisal temeljna dela za specialno metodiko zemljepisnega pouka, ki so bila prevedena in so jih uporabljali na vseh univerzah in višjih šolah tedanje države. Med njegovima najodmevnejšima knjigama sta »Nazornost v geografiji« (1958) in »Metodika geografije« (1960). Z njima je položil temelje ne samo slovenski, ampak tudi širši didaktiki geografije v okviru tedanje države. S knjigo »Prispevki k didaktiki geografije« (1994) pa je postavil in zakrožil temelje slovenski geografski didaktični znanosti. Ukvarjal se je tudi z metodiko zgodovine. S tega področja je napisal več strokovnih razprav in knjigo »Zgodovina v sodobni šoli« (1963). V javnosti je poznan kot pisec številnih geografskih učbenikov za osnovne in srednje šole ter sestavljalec delovnih zvezkov in drugih učnih pripomočkov.

Vzporedno z didaktiko geografije se je vseskozi poglobljeno bavil tudi s temeljnimi geografskimi proučevanji Severovzhodne Slovenije, zlasti mariborske regije. Zanimala ga je predvsem družbeno-geografska in regionalno-geografska problematika ter vprašanja naših obmejnih pokrajin. Z zgodovinske plati pa je posvečal posebno pozornost novejšim in najnovejšim obdobjem na slovenskem Stajerskem. Njegova bibliografija je zelo bogata, saj obsega nad 200 tiskanih enot. Med temi ima knjiga »Dravska dolina, novejši razvoj kulturne pokrajine« (1977) nedvomno trajno strokovno vrednost. Prof. Zgonik je bil pobudnik in so-ustanovitelj Geografskega društva Maribor ter več mandatnih obdobj njegov prizadeveni predsednik. Aktivno je deloval tudi v Zgodovinskem društvu Maribor.

Temeljita klasična izobrazba, široka strokovna razgledanost in celosten pristop k obravnavanju strokovnih vprašanj so prispevali k uspešnosti in veljavi Zgonikovega dela. Poleg visokih državnih odlikovanj je bil častni član tako Zveze geografskih kot tudi Zveze zgodovinskih društev Slovenije.

Slovenski geografi in zgodovinarji smo pokojnemu prof. Zgoniku hvalečni za bogato zapuščino, hkrati pa se zavedamo, da z njim nepovratno odhajajo tudi časi, ko je zmožgel posameznik obvladati tako obsežna strokovno-znanstvena področja.

RAZPRAVE - STUDIES

STRUKTURA SLOVENSKEGA GOSPODARSTVA
OD 1851 - 1914

France Kresal*

UDK 338(497.4)"1851/1914"

KRESAL France: Struktura slovenskega gospodarstva od 1851 - 1914. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 101-124, 23 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor v preglednem znanstvenem članku prikazuje zgodovino gospodarske politike in strukturo slovenskega gospodarstva v obdobju 1851 - 1914. Predstavlja gospodarsko regulativo tistega časa, stečajno politiko, strukturo davkov, kmetijsko politiko, strukturo industrije, elektrifikacijo, železniški in cestni promet, trgovino in obrt, denarno poslovanje, banke in hranilnice ter akumulacijo kapitala.

UDC 338(497.4)"1851/1914"

KRESAL France: The structure of the Slovenian economy 1851 - 1914. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethno-graphy), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 101-124, 23 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author gives a clear scientific overview of the history of economical politics and structure of the Slovenian economies in the period of 1851 - 1914. He presents the economic regulations of that time, the insolvency policy, tax structure, agriculture policy, structure of industry, electrification, railway and road traffic, trade and crafts, monetary operations and saving banks, and the accumulation of capital.

* Dr. France Kresal, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Si - 1000 Ljubljana

V obdobju prve industrializacije in podjetniškega uveljavljanja na Slovenskem 1851 - 1914 je bila v državi in tudi pri nas že urejena vsa gospodarska regulativa in je tudi delovala. Za varstvo industrijske lastnine je bil patentni urad na Dunaju, za zaščito blagovnih znamk so bili znamčni registri pri trgovsko obrtnih zbornicah na osnovi zakona o varstvu zaščitnih znamk iz leta 1890. Pred nevestnim denarnim poslovanjem je podjetnike ščitil razmeroma moderen in strog stečajni zakon iz leta 1868. Delavce je varoval zakon o inšpekciji dela iz leta 1883 in določbe novele obrtnega reda iz leta 1885 o delovnem času, o mezdah, bolniških blagajnah in o delavski zaščiti; nezgodno zavarovanje je vpeljal zakon iz leta 1887, obvezno bolniško zavarovanje delavcev pa zakon iz leta 1888. Stanovsko so bili vsi podjetniki združeni v pristojnih trgovsko obrtnih zbornicah od leta 1851, med delavstvom so se začele uveljavljati sindikalne organizacije, obveznega stanovskega zastopstva v delavskih zbornicah pa še ni bilo. Podjetniško poslovanje je urejal trgovinski zakon iz leta 1862, ki je določal tudi obliko podjetniških družb in vodenje trgovinskih registrov pri okrožnih sodiščih. V industrijsko razvitejših delih monarhije in na Dunaju so bila tudi obrtna sodišča; na slovenskem ozemlju je bilo tako sodišče ustanovljeno šele leta 1908 v Trstu in 1909 v Ljubljani. Številne podjetniške spore so učinkovito urejala borzna in zbornična razsodišča, mezdne in delavskozaščitne spore pa razsodišča delavskih ustanov.

Prometna infrastruktura z železniškim omrežjem je bila v glavnem zgrajena. V velikem nazadovanju je bil cestni tranzitni promet, ceste pa v slabem stanju in slabo vzdrževane. Rečni promet se je umaknil železniškemu. Zelo se je razvil pomorski promet. Trst se je razvil v veliko pomorsko mesto in je za Avstrijo predstavljal prometno in trgovsko okno v svet, za slovensko zaledje pa generator vsestranskega gospodarskega življenja. Pretok informacij je bil učinkovit prek dobre organizacije pošte, dnevnega in periodičnega tiska. Splošna izobrazba prebivalstva je bila zadovoljiva, razvoj strokovnega, obrtnega in trgovskega šolstva je bil v razmahu tudi na slovenskem ozemlju.

Zavarovanje premoženja, materialnih in drugih koristi so izvajale številne domače in tuje zavarovalnice, ki so se povezovale v pozavarovalniške družbe. Denarno poslovanje so izvajale številne denarne ustanove: banke, bančne podružnice in ekspoziture, regulativne hranilnice, zadružne hranilnice in posojilnice ter poštne poslovalnice.

Premog in parni stroj sta bila energetska osnova za razvoj industrije; primerno visok tovarniški dimnik in industrijski tir sta bila zunanja znaka za velikost in uspešnost podjetja. Gospodarska struktura in industrijska podoba Slovenije v obdobju 1851 - 1914 je bila naslednja.

Gospodarska regulativa. Po uvedbi obrtne svobode leta 1860 se je na načelih gospodarskega in političnega liberalizma podjetniška ustvarjalnost popolnoma sprostila. Namesto prejšnjega cehovsko zaprtega načina proizvodnje je nastopila podjetniška svoboda, ki je omogočila širokopotezen gospodarski razvoj na kapitalistični osnovi. Po uveljavitvi obrtnega zakona maja 1860 se je obrt delila na svobodno, rokodelsko in koncesionirano. Vsa obrt, ki ni bila proglašena za rokodelsko ali koncesionirano, je bila svobodna. Tovarniška podjetja in trgovina so se štele za svobodne obrti, razen če so izvajale delo, za katero se je zahtevala koncesija (npr. proizvodnja streliva, trgovina s knjigami ipd.). Svobodno obrt je lahko izvajal vsak, ki je to dejavnost prijavil obrtni oblasti (okrajno glavarstvo oziroma magistrat v mestih z lastnim statutom, politična deželna oblast, trgovinsko ministrstvo). Za koncesionirano obrt (tisk, prevoz ljudi, gradbeništvo, orožje in strelivo, strupi in zdravila, hrana in pijače, gostinstvo, plinovodi in

parni kotli) je bilo potrebno pridobiti ustrezno koncesijo (dovoljenje) od obrtnih oblasti. Rokodelsko obrt je lahko imel samo tisti, ki se je izkazal z ustreznim spričevalom o strokovni usposobljenosti za izvajanje določene obrti. Naredba trgovinskega ministra z dne 17. septembra 1883 je poimensko določala 47 vrst rokodelskih obrti. Izraz *obrt* je imel širši pomen, kot ga razumemo danes. Pomenil je vsakršno pridobitno dejavnost, ki je bila samostojna, trajna in dobičkanosna.

V okviru svobodne in koncesionirane obrti se je neomejeno razvijala industrija in tovarniški način proizvodnje v velikem obsegu (nad 20 delavcev v enotnem prostoru z uporabo strojev in delitvijo dela), rokodelska obrt pa je bila omejena na manjši obseg. Razlika med rokodelskim in tovarniškim obratom je bila torej v velikosti in organizaciji proizvodnje. Obrtnik (rokodelec) je ob sodelovanju manjšega števila delavcev (pomočnikov) sam organiziral, vodil in izvajal vso gospodarsko dejavnost ter sam tudi za vse odgovarjal, zato je moral biti ustrezno strokovno usposobljen in pred pridobitvijo obrtne pravice to tudi izkazati z veljavnim spričevalom. Podjetniku tega ni bilo treba, ker je imel zaposlene ustrezne strokovnjake: delovodje, mojstre, obratne inženirje, poslovodje z ustreznimi spričevali, ki so organizirali, vodili in izvajali proizvodnjo ter odgovarjali na osnovi *delovnega reda*, ki ga je podjetnik moral predložiti v potrditev pristojni obrtni oblasti. Delovni red je urejal varnost proizvodnje, delovne pogoje, sistematizacijo in seznam zaposlenih. Druga razlika med obrtnikom (rokodelcem) in podjetnikom je izhajala iz določb Trgovinskega zakona iz leta 1862, ki je določal obliko gospodarskih družb in način poslovanja. Za rokodelsko obrt ni bilo možno ustanoviti gospodarske družbe in na tak način združevati kapitala. Obrtniki so vodili svojo obrt in gospodarili z njo skupaj in enotno z vsem svojim premoženjem. Podjetniki so se organizirali v gospodarske družbe, oblikovali podjetniški kapital, se združevali, kapitalsko povezovali in ločevali osebno premoženje od premoženja podjetja, ki so ga vodili na osnovi predpisanih poslovnih knjig.¹

Obvezno organizacijo podjetniških družb in obvezna pravila podjetniškega poslovanja in odločanja je določal trgovinski zakon iz leta 1862 s poznejšimi reformami. Trgovinski zakon je poznal osebna podjetja in trgovinske družbe. Trgovinske družbe so bile: javne trgovske družbe, komanditne družbe, delniške družbe, komanditne delniške družbe, zadružne družbe in od leta 1905 tudi družbe z omejenim jamstvom.

Podjetniško svobodo je regulirala državna in obrtna oblast in jo tudi omejevala z različno zaščitno zakonodajo, tako gospodarsko kot delavsko ter posegala vanjo z večjimi intervencijskimi ukrepi, z določanjem različnih obveznosti; deloma so si jo omejevali tudi podjetniki sami iz vzajemnih interesov in skupnih koristi. Namesto cehovske organizacije predindustrijske dobe so se razvile zbornice za zaščito vzajemnih stanovskih interesov, za sodelovanje z državnimi oblastmi in za pospeševanje gospodarstva. Čezmerno *izkoriščanje delavstva* je povzročalo njihovo revščino in socialne probleme velikega dela prebivalstva. Delo je bilo plačano z mezdo na osnovi pogodbene svobode. Plačano je bilo slabo in premalo za zagotavljanje celostne življenjske eksistence tudi v primeru bolezni, nezgode, invalidnosti, starosti in smrti ter zlasti ob brezposelnosti. Socialni problemi in revščina so se kopičili v industrijskih mestih, revirjih in okoli posameznih tovarn, zato je bilo treba podjetniško svobodo omejiti z delavskozaščitno zakonodajo, kar je bilo prvič storjeno v letih 1883 do 1895, pozneje se je delavska zaščita dopolnjevala in širila. Razvilo se je delovno pravo, delavske stranke, sindikati in po

¹ Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in rzsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903.

prvi svetovni vojni tudi *delavske zbornice* za zaščito stanovskih interesov delavcev in nameščencev.²

Stečajno pravo je urejalo razmerja med upniki in dolžniki v primeru preza-dolževanja in stečaja. Pred izgubo kapitala in premoženja zaradi nesrečnih okoliščin ali špekulacij drugih po uvedbi obrtne svobode je gospodarske subjekte varoval prenovljen konkurzni red iz leta 1868. Številni konkurzi niso prizadeli samo dolžnikov in upnikov, pač pa tudi delavce in narodno gospodarstvo v celoti. Veliko kapitala je bilo tako izgubljenega, številna podjetja so propadla, s tem pa tudi njihova gospodarska dejavnost. Nastajali so novi socialni problemi in večali so se stari. Potrebne so bile take reforme stečajne zakonodaje, ki bi preprečevale finančne špekulacije, predvsem pa zaščitile poštene upnike pred izgubo kapitala in delavce pred izgubo zaposlitve ter pravočasno rešile čimveč prezadolženih podjetnikov pred popolnim gospodarskim propadom. Večje reforme stečajne politike so bile izvedene v letih 1896 in 1914.³

Najbolj odmevni konkurzi so bili, ko je leta 1873 propadla osrednja dunajska banka. Za prebivalstvo na slovenskem ozemlju so bile najbolj boleče prisilne prodaje kmečkih gospodarstev, ki so imele značaj konkurzov. V osemdesetih letih 19. stoletja je bila petina slovenskih kmetij prezadolžena, druga petina pa močno zadolžena. Samo na Kranjskem je bilo v letih 1868 do 1893 prodanih na prisilnih dražbah 10.190 kmetij. Po statističnih podatkih za leto 1902 je bilo v vsej Avstriji 1.223 konkurzov (Statistische Monatsschrift, maj 1904). Na slovensko ozemlje je odpadlo okrog 3,6 % tega števila. Podatke o trgovskih konkurzih je začel mesečno objavljati Slovenski trgovski vestnik v svojem prvem letniku; pozneje je prenehal s temi objavami.⁴ V konkurzih so prevladovala manjša podjetja z do 20.000 K aktivnega premoženja (70%), dobra petina je bilo srednje velikih podjetij z do 100.000 K premoženja in le 8% podjetij je bilo večjih z nad 100.000 K aktivnega premoženja. Slaba polovica upnikov ni dobila skoraj nič iz stečajne mase, četrтина je iztržila 10% do 25% svojih terjatev, petina 25% do 50% in manj kot desetina upnikov (9%) je dobila iz stečajne mase več kot polovico svojih terjatev. Tako ključni učinki stečajnih postopkov so vodili trgovsko obrtno zbornico v akcijo za spremembo stečajne politike. Predlagali so tako stečajno politiko, ki bi upnikom omogočala hitreje in v večjem deležu realizirati svoje terjatve, predvsem pa v čim večji meri ohraniti gospodarsko aktivnost zadolžencev. Zlorabo stečajnega postopka so obsojali tudi z moralnega vidika. Stečaj je bil takrat nečastno dejanje, njegova zloraba pa kazniva. *“Vsak dolžnik, ki je bil v konkurznem postopku, je razen izgube pravice razpolagati in gospodariti s svojim premoženjem, izgubil tudi del državljanskih, častnih in službenih pravic. Dokler je trajal konkurzni postopek dolžnik ni imel volilne pravice za deželni in državni zbor, ni mogel biti izvoljen v občinski odbor, če je bil občinski svetnik, ni mogel opravljati svoje službe, izgubil je mandat poslanca deželnega in državnega zbora, ni imel ne aktivne ne pasivne volilne pravice za trgovsko obrtno zbornico in za obrtne zadruge, ni smel obiskovati nobene borze, ni mogel postati sodnik ali biti v kakršnikoli sodniški službi, državni uradniki so bili suspendirani, prav tako notarji in odvetniki, borzni sensal je izgubil službo, stečajnik ni mogel biti sodni izvedenec, niti sodelo-*

² France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana 1997, str. 17-51.

³ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 519-520. Ponatis 1996. Robert Bartsch, *Grundriss des Insolvenzrechts*. Wien 1983, str. 17-23.

⁴ Slovenski trgovski vestnik. Glasilo trgovskega društva Merkur, Ljubljana, 1904, leto I., št. 1,2, str. 18, št. 3, str. 30, št. 4, str. 41, št. 5, str. 54, št. 6, str. 66, št. 7, str. 78, št. 8, str. 89.

vati v poroti. Te sankcije so pri navadnem konkurzu prenehale, ko je bil konkurz končan. Pri trgovskem konkurzu, ki se je končal s prisilno poravnavo, je bila zahtevana še javna rehabilitacija dolžnika, ki je bila dosežena šele tedaj, ko je dolžnik dokazal, da je vse terjatve upnikov docela poplačal, ali poravnal na dogovorjen način; ta dejstva je moralo ugotoviti konkurzno sodišče. Razen tega je moralo konkurzno sodišče takega dolžnika prijaviti državnemu tožilstvu, ki je uvedlo kazensko preiskavo o celotnem poslovanju gospodarske družbe, da bi ugotovilo, če je do konkurza in prisilne poravnave prišlo zaradi goljufije, prevare ali kaznivega gospodarskega prestopka po čl. 486 kazenskega zakonika".⁵

Davčna politika. Pred prvo svetovno vojno so slovenske dežele predstavljale 3,6 % avstrijskega državnega proračuna, ki je leta 1913 znašal 3.137 milijonov kron. Državni proračun je bil sestavljen iz predpisanih direktnih davkov in iz dohodkov posrednih davkov, carin in iz državnega monopola ter iz dohodkov državnih podjetij (železnice, pošta, gozdovi, rudniki). Za potrebe proračunov deželnih avtonomij so bile predpisane samoupravne deželne doklade, ki so znašale 98 % državnih davkov. Iz deželnega proračuna so se finansirale kulturne in socialnoskrbstvene ustanove, javne, cerkvene in šolske zadeve ter vse druge potrebe dežele. Sredstva deželnega proračuna so bile razen splošne deželne doklade še posebne deželne davščine, takse in pristojbine, dohodki deželnega premoženja in uporaba deželnih kreditov. Za občinske potrebe se je pobirala še 60% občinska doklada k neposrednim davkom. Odobravanje občinskih proračunov je bilo v pristojnosti deželnega odbora. Po davčni reformi iz leta 1896 je bilo dvoje vrst direktnih davkov: realni davki (od nepremičnin) in osebni davki (obča in posebna pridobnina, rentnina, tantiemni davek, plačarina, dohodnina). Slovenske dežele so leta 1913 plačale 58 milijonov kron vseh državnih davkov (direktnih in posrednih) ter pristojbin in 56 milijonov kron deželnih davščin.⁶ Skoraj dve tretjini davkov sta bili iz nepremičnin (30,2% od zemlje, 29,6% od zgradb), precej manj pa iz pridobnin (28,5%), to je iz podjetniške, trgovinske in obrtne dejavnosti. Iz osebne dohodnine je bilo predpisanih skoraj 9% vseh davkov, od rent in tantiem 2,5%, od plač pa 0,2% vseh davkov. Taka davčna struktura je v glavnem odražala poklicno, gospodarsko in družbeno strukturo prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Leta 1916 so bile uvedene še vojne davščine (davek na vojni dobiček, vojni davek, vojni pribitek), ki so veljale do leta 1920.

Zemljiški davek je znašal 22,7% čistega katastrskega donosa kmetijskih zemljišč. Katastrski donos so določale posebne davčne komisije vsakih 15 let in ga po potrebi revidirale, tudi zmanjšale; to se je prvič zgodilo leta 1870. V letih 1885, 1896 (ob davčni reformi) in 1910 so ga na novo določali. Od stanovanjskih hiš se je plačeval hišni in hišni najemni davek. Hišni davek so plačevali vsi lastniki stanovanjskih hiš po določeni tarifi. Od stanovanjskih hiš v mestih so plačevali hišni najemni davek, ki je znašal 20 do 26% čiste najemnine, in sicer 26% v večjih mestih in 20% v manjših mestih.⁷ Osebni davki so znašali 40,8 % vseh direktnih davkov.⁸ Splošna pridobnina je bila skupni davek dežele in so jo plačevali obrtniki, trgovci, zdravniki, odvetniki, notarji in podjetniki. Splošna pridobnina se je odmerjala na osnovi splošne, skupne ali glavne pridobninske vsote, ki so jo

⁵ Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in rabsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, str. 38.

⁶ Milko Brezigar, Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje, 1918, str. 152.

⁷ Josip Mozetič, Povojna davčna zakonodaja in gospodarstvo v Sloveniji. Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1928, str. 574-596.

⁸ Zakon o osebnih davkih z dne 25. oktobra 1896. RGBl. 200/1896.

odmerjali po deželah glede na splošno davčno zmožnost posamezne dežele. To vsoto so potem v okviru dežele razdelili na posamezne kontingente po kategorijah davčnih zavezancev in po davčnih okrajih. Večji del tega davka so plačevali davčni zavezanec prvega in drugega davčnega razreda (veletrgovci in večji podjetniki, industrijske in rudarske družbe), ki so plačevali po 2.000 kron ali več. Rokodelci so plačevali večinoma po 20 do 50 kron splošne pridobnine, trgovci po 50 do 60 kron, lekarnarji, kavarnarji, agenti in odvetniki pa po 120 do 200 kron. Pridobnina je bila odmerjena v višini od 4% do 10% donosa podjetja ali obrti glede na njegovo velikost. Ta davek so plačevali obrtniki in manjši podjetniki. Družbeni davek se je razvil iz posebne pridobnine večjih podjetij in iz davka na bilančni dobiček. Plačevali so ga podjetniške družbe, ki so bile dolžne javno polagati račune: delniške družbe, komanditne družbe, družbe z omejenim jamstvom, denarne ustanove, zadrage in hranilnice, rudarske družbe, zavarovalne družbe, državna in občinska podjetja ter podružnice tujih firm. Zadrage, hranilnice in posojilnice so bile obdavčene po nižji davčni stopnji. Davčna osnova je bila dobiček po bilanci. Osnovni davek je znašal 10 do 12 % dobička, dopolnilni davek pa 2 do 12 %, če je dobiček presegal vloženo glavnico za 6 do 30%. Davek na poslovni promet so plačevali vsi večji zavezanec za pridobnino in je znašal 1 % od poslovnega prometa.⁹ Plače so bile obdavčene progresivno od 0,4 % do 6 %. Obdavčene so bile samo stalne plače, ki so znašale več kot 6.400 K letno. To so bile plače uslužbencev drugega in prvega razreda ter plače direktorjev. Davek je znašal od 0,4 % za prvi davčni razred 6.400 K (533 K mesečno) do 6 % za najvišji razred z letno plačo nad 30.000 K. Rentnino so plačevali od rent življenjskega zavarovanja, od dohodkov vrednostnih papirjev, od obresti javnih in zasebnih posojil, od terjatev, od zakupnine obrti in drugih stalnih prejemkov. Dohodnina je bila pomemben davek in so ga plačevali vsi, ki so presegali določen cenzus. Osebo dohodnino so plačevali vsi davkoplačevalci od skupnih dohodkov nad 1200 K letno in je bila progresivna od 0,6 do 40%. Plačevalo jo je samo okrog 3% slovenskega prebivalstva. Osebo dohodnino so plačevali od preddelavcev in mojstrov navzgor (nad 100 K mesečne plače). Tudi bolj plačani kvalificirani delavci, rudarji, metalurgi in železničarji so jo plačevali (nad 23 K tedenske ali 4 K dnevne mezde). Za poenostavljeno primerjavo bomo mezde in plače preračunali na povprečne zaokrožene mesečne zneske za leto 1912. Po teh izračunih lahko delavske mezde uvrstimo v razpon od 50 do 200 kron, plače uslužbencev od 200 do 800 kron mesečno, plače direktorjev pa od 1.000 do 2.500 kron in več. V Sloveniji je bil zelo tanek sloj ljudi z višjimi dohodki, z višjimi mesečnimi in letnimi plačami. Po davčni statistiki za leto 1912 je bilo na Slovenskem dvainpolkrat manj osebne dohodnine, 5 krat manj davka od rent in tantiem in 8-krat manj davka od plač na prebivalca, kot je bilo avstrijsko državno povprečje. Večina drugih davkov, predvsem pa zemljiški davek je bil približno enak državnemu povprečju.

Druga kategorija davkov in dohodkov državnega proračuna so bili posredni davki, trošarine, takse, državni monopol in carine. Najpomembnejše trošarinsko blago je bil sladkor, kava, pivo, vino, žganje, likerji. Te davke so imenovali užitninske davke in jih je država dajala privatnikom v zakup proti pavšalni odškodnini. Pobiranje užitnine je bil donosen posel in pri tem je obogatela večina veletrgovcev in grosistov (Gorup, Kalister, Luckmann). Drjavni monopol je obsegal tobak, sol, petrolej, vžigalice. Najdonosnejši je bil tobačni monopol. Vse to blago

⁹ Rudolf Marn, O obči pridobnini. Slovenski trgovski vestnik I, 1904, št. 1, str. 6-8, št. 8, str. 85-86, št. 9, str. 98-99, št. 12, str. 138-139.

je bilo obremenjeno s trošarinskim davkom. Posredni davki in monopol skupaj so predstavljali tri četrt vsega državnega proračuna.¹⁰

Kmetijska politika. Zakon o zemljiški odvezi z dne 7. septembra 1848 je bil rezultat meščanske revolucije. Z zemljiško odvezo so fevdalci izgubili vrhovno lastništvo nad zemljo in vse pravice do fevdalnih dajatev. Pod zemljiško odvezo pa niso sodila zemljišča, ki so jih fevdalci obdelovali v lastni režiji (dominikalna posest). Nedotaknjeni so ostali tudi kolonatski odnosi na Goriškem in v slovenskem delu Istre. Zemljiška odveza je bila izvedena z odškodnino. Eno tretjino odškodnine so odpisali na račun odpravljenih javnoupravnih funkcij, ki so jih prej opravljala zemljiška gospodstva. Drugo tretjino so morali odplačati kmetje sami v 20 letnih obrokih. Tretjo tretjino je odplačala dežela v 40 letnih obrokih in za ta namen predpisala posebne doklade na davke, ki so jih morali plačevati kmetje. Vsota odplačila zemljiške odveze je na slovenskih tleh obsegala okrog 20 milijonov goldinarjev glavnice in 1 milijon goldinarjev obresti. Večina tega denarja je odtekla na sedeže večjih fevdalnih družin, ki so bili večinoma izven slovenskega ozemlja; 80 % te odškodnine so prejele graščine, ostalih 20 % pa cerkev in še nekatere druge ustanove, ki so se preoblikovale v kapitalistična veleposestva. Tako je na Slovenskem nastalo 344 veleposesti z nad 1.000 ha zemlje. Ta veleposest je obdržala predvsem velike površine gozdov. V kmečkih rokah pa je bilo 95 % vse obdelovalne zemlje (v Prekmurju, kjer je bilo več dominikalne zemlje, samo 75%). Kmetje so z zemljiško odvezo po plačani odškodnini postali popolni lastniki zemlje, ki so jo že prej posedovali kot podložniki (podobno kot je bil odkup stanovanj po stanovanjskem zakonu leta 1991).

Prehod na popolnoma samostojno denarno tržno gospodarstvo je bil za večino kmetij prezahteven, še zlasti, ker so jih takoj na začetku bremenile velike vsote denarnih odškodnin. Mnoge kmetije tudi niso bile usposobljene za takojšnje samostojno gospodarjenje. Vse niso imele lastnega težjega kmečkoga orodja (plugi za globlje oranje, večji vozovi ipd.), močnejše vprežne živine, gospodarskih izkušenj (prejšnje dolžnosti zemljiških gospodstev). Komaj je bila do leta 1873 odplačana kmetova tretjina odškodnine, že je nastopila velika gospodarska kriza, potem propad vinogradov, izguba dodatnega zaslužka s prevozništvom in še mnoge druge gospodarske tegobe. Začelo se je zadolževanje in razslojevanje. Do leta 1890 je bilo vknjiženih že za 120 milijonov goldinarjev dolga. Samo na Kranjskem je bilo v letih 1868 do 1893 prodanih na dražbi 10.190 kmetij, torej vsaka peta, razen tega je bilo odprodanih še veliko število posameznih zemljiških parcel in kmetije so se manjšale. Ker ni bilo dovolj možnosti preživljanja v drugih (neagrarnih) dejavnostih, so se kmetije delile tudi zaradi ustvarjanja novih družin. Kot posledica vseh teh procesov je bilo razen izseljevanja v tujino še veliko poslabšanje posestne strukture kmetij. Začele so prevladovati majhne in premajhne kmetije. Leta 1902 je bilo več kot polovica takih kmetij, ki so imele po manj kot 5 ha zemlje. Tako majhne kmetije pa s takratnimi hektarskimi donosi niso mogle ustrezno preživljati svojih družin. Hektarski donos se je v dobi 50 let po zemljiški odvezi sicer povečal za eno tretjino, vendar premalo, da bi zadostil vsem potrebam. Leta 1902 je na Slovenskem znašal povprečni pridelek pšenice 9,2 q na hektar, celo posestvo pa premalo hrane za vso družino. Po podatkih statistike iz leta 1910 je bilo na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem 131.053 kmečkih gospodinjstev. Pravih kmetov je bilo samo 90.000, ker je bila ena tretjina kajzarjev z manj

¹⁰ Robert Eržen, O osebem davku na trgovino, točenje ter maloprodajo žganih opojnih pijač. Slovenski trgovski vestnik I, 1904, št. 1, str. 26-27, št. 4, str. 36-37, št. 6, str. 60-61, št. 9, str. 109-110, št. 11, str. 123-124, št. 12, str. 133-135.

kot 2 ha zemlje in so živeli predvsem od meznega dela ali od obrti. Velika večina kmetov je imela od 2 do 10 ha obdelovalne zemlje, slaba četrtnina kmetij je imela 10 do 50 ha zemlje; 1.310 velikih kmetij je imelo 50 do 100 ha zemlje, 567 je bilo veleposestnikov z več kot 100 ha obdelovalne zemlje. Lastniška struktura gozdov je bila drugačna. Predvsem je bil delež veleposestniških gozdov večji. Več kot tretjina slovenskih kmetij (37,4%) ni imela nič gozda, ostala večina je imela samo po 4 do 8 ha gozda. Okrog 500 gorskih in hribovskih kmetij je imelo večje površine gozdov (po 50 do 100 ha). Več kot tretjina vseh slovenskih gozdov je bilo v veleposestniški lasti. Leta 1910 je bilo na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem 65 gozdnih veleposestnikov z nad 500 ha gozda. Največja veleposest je merila 22.551 ha. Prevladovala so kombinirane veleposesti z gozdnimi in poljedelskimi površinami. Veleposest je obsegala okrog 12,5% vse slovenske zemlje; tri četrti teh površin so bili gozdovi. V Prekmurju so veleposestva imela največje površine kmetijske obdelovalne zemlje (povprečno po 980 ha).

Gospodarska struktura. Gospodarstvo je bilo na Slovenskem slabo razvito in vrednost domačega bruto produkta majhna. Po podatkih avstrijske državne statistike za leta 1904 do 1913 je Milko Brezigar v Osnutku slovenskega narodnega gospodarstva izračunal, da je leta 1910 znašala vrednost produkcije 690 milj. K (616 K na prebivalca). V kmetijstvu je bilo ustvarjene produkcije za 473 milj. K (645 K na kmečkega prebivalca). V vsej neagrarni produkciji pa za 217 milj. K (560 K na nekmečkega prebivalca). Več kot dve tretjini vrednosti produkcije je bilo ustvarjene v kmetijstvu, ki pa ni dajalo večjih tržnih viškov. Vrednost letne produkcije na gospodarsko enoto je znašala v kmetijstvu okrog 2.400 K, v obrti okrog 3.000 K in v industriji okrog 250.000 K.

Vrednost produkcije slovenskih dežel leta 1910

Gospodarska panoga	Domača produkcija	Uvoz	Izvoz	Domača poraba
Poljedelstvo	226 milj. K	22 milj. K	16 milj. K	232 milj. K
Živinoreja	207	-	20	187
Gozdarstvo	40	-	20	20
Skupaj kmetijstvo	473 milj. K	22 milj. K	56 milj. K	439 milj. K
Rudarstvo, železarstvo, kovinska industrija	63 milj. K	30 milj. K	42,5 milj. K	50,5 milj. K
Lesna industrija	64	-	30,6	34
Tekstilna ind.	15	46	6	55
Gradbeništvo	1,4	-	1,4	-
Živilska ind., mlini	11,7	27,5	-	39,2
Tobačna ind.	1,2	1,2	-	2,4
Steklar, lončarstvo	1,9	3	1,9	3
Papirniška ind.	5	-	1,8	3,2
Usnjar, čevljarstvo	21	2	7	16
Kemijska ind.	3,9	11,1	2,9	12,1
Drugo	28,9	14,4	6	15,3
Skupaj industrija, obrt, trgovina, denar.	217 milj. K	135,2 milj. K	121,5 milj. K	230,7 milj. K

Kmetijska proizvodnja na Slovenskem je ob koncu stoletja, ko se je s podeželja izselilo nad 100.000 ljudi, in v prvem desetletju novega stoletja v glavnem zadoščala za lastne potrebe, razen pridelka krušnih žit. Ta pridelek je bil za eno desetino premajhen in ga je bilo treba dokupiti. V globalu to ni bil problem, ker so bili ustvarjeni ustrezni presežki z večjo prirejo v živinoreji in s prodajo lesa. Za majhne kmetije, ki niso imele dovolj gozdov in živine, pa je bil to velik problem. Reševali so ga z dodatnim zaslužkom pri bogatejših kmetih in z odhajanjem na sezonsko delo.

Industrijska proizvodnja je bila za 15 % premajhna za lastne potrebe, čeprav je bila potrošnja industrijskega blaga minimalna. Največji primanjkljaj je bil v tekstilni, živilski in kovinski industriji. Ta primanjkljaj bi bil še mnogo večji, če kupna moč slovenskega prebivalstva takrat ne bi bila tako majhna. Vrednost industrijske proizvodnje na Slovenskem je leta 1910 znašala okrog 195 milj. K, kar je predstavljalo nekaj manj kot tretjino kmetijske proizvodnje. Drugi in izredni prihodki so znašali okrog 22 milijonov kron, in sicer 4,2 milijona kron iz dohodkov vrednostnih papirjev, 12 milijonov kron so poslali izseljenci iz tujine in 5,8 milijonov kron so prinesli tuji turisti.

Bolj kot nezadostna proizvodnja je bilo za slovensko gospodarstvo pomembno dejstvo, da industrija ni nudila dovolj delovnih mest za presežek kmečkega prebivalstva in da je bil delež zaslužka od mezd in plač slovenskega prebivalstva premajhen. Bolje plačana dela v industriji in na železnici so prevzemali tujci, ker je bila kvalifikacijska struktura slovenskega prebivalstva slaba.

Primerjava med rastjo števila industrijskih obratov na Slovenskem od leta 1857 do 1910 in padanjem deleža kmečkega prebivalstva kaže obratno sorazmerje. Diagram rasti števila industrijskih obratov je bil simetrično enak padanju deleža kmečkega prebivalstva. Če bi bil ta razvoj intenzivnejši in bi se zgodil dovolj zgodaj, ne bi bilo toliko revščine in socialnih problemov, kot jih je bilo, socialna politika pa bi bila uspešnejša.

Gospodarska politika druge polovice 19. stoletja je bila za večji del slovenskega ozemlja neugodna. Industrija se je razvijala na severu države, promet se je preselil na železnice, trgovski in denarni centri so se skoncentrirali na Dunaju in drugih večjih mestih. Trst se je razvil v veliko пристanišče z vso infrastrukturo (ladjedelnice, železarska, kovinska in predelovalna industrija, skladišča - arzenal, zavarovalnice, banke). V Trstu je živelo in delalo še vedno največ slovenskega mestnega prebivalstva (56.900), vendar je bil slovenski delež v stalnem upadanju in omejen na odvisno delo; pomembnejših vodilnih, finančnih in političnih vlog v njem Slovenci niso imeli. Razmeroma majhen in počasen razvoj industrije in drugih neagrarnih gospodarskih dejavnosti na Slovenskem je onemogočal nastanek večjih industrijskih centrov in razvoj mest. Južna železnica, ki je preko slovenskega ozemlja leta 1857 povezala Trst in tržaško pristanišče z Dunajem in industrijskimi centri na severu, je sicer pospešila gospodarski razvoj tudi na slovenskem ozemlju, odvzela pa tudi zaslužek številnim prevoznikom in drugim dejavnostim v zvezi s cestnim prometom (gostilne, prenočišča ipd.). Propadel je tudi ves rečni promet. Za razvoj gospodarstva na slovenskem ozemlju so bile pomembnejše lokalne proge: Ljubljana - Jesenice - Trbiž (1870), Maribor - Celovec - Beljak (1864), Zidani Most - Zagreb (1870), Pragersko - Ptuj - Budimpešta (1870), Dolenjska proga Ljubljana - Novo mesto - Karlovac (1893 do 1914) z odcepom za Kočevje (1893) in Šentjanž (1908), Ljubljana - Kamnik (1891), Ljubljana - Vrhnika (1899), Kranj - Tržič (1910), Celje - Velenje - Dravograd (1891 do 1899) in druge, ki so obstoječe industrijske centre povezale z Južno železnico in jim omogočile nadaljnji razvoj. Te proge pa so bile zgrajene z velikim časovnim zastankom.

Industrija in rudarstvo. Do prve svetovne vojne se je na Slovenskem razvilo okrog 450 industrijskih obratov, polovica njih do konca 90. let. Do sedemdesetih let je nastajalo po 20 obratov na desetletje, potem po 50 in od leta 1900 po 100 obratov na desetletje. Po vrednosti proizvodnje in po številu zaposlenih delavcev so bile najpomembnejše panoge: lesna industrija, rudarstvo, železarstvo in kovinska industrija. Nato so sledile usnjarska in čevljarska, tekstilna in živilska industrija. Bistveno manjše so bile papirniška, kemijska, steklarska in lončarska ter gradbena industrija. Lesna industrija je bila razdrobljena na veliko število obratov z neintenzivno obdelavo. Prevladovali so žagarski obrati v lasti gozdnih veleposestnikov in lesnih trgovcev. Rudarstvo in železarstvo se je združevalo v večja podjetja in družbe s tujim kapitalom. Leta 1873 je bila ustanovljena Trboveljska premogokopna družba, ki je v svoj koncern združila skoraj vse premogovnike: Zagorje in Hrastnik 1880, Liboje 1884, Ojstro 1885, Brezno in Hudo Jamo 1885, Rašo 1881, Kočevje 1885, Krapino 1885. Razen premogovnikov je TPD imela še cementarno v Trbovljah, steklarno v Zagorju. Leta 1882 je zašla v dolgotrajne finančne težave, ki jih je rešila šele v letih pred prvo svetovno vojno ob pomoči francoske in švicarske grupe finančnikov, ki odslej prevzemajo 60 do 70% delnic TPD. Premogovniki so bili še v Laškem, Šentjanžu in drugod. V Velenju je rudnik lignita tik pred prvo svetovno vojno postal državna last.

Večji del železarstva je združila Kranjska industrijska družba, ki je bila ustanovljena 1869 z domačim kapitalom, potem je prevladal nemški, pred prvo svetovno vojno pa italijanski. Na Jesenicah in v Škedenju pri Trstu je razvila veliko železarsko industrijo. Železarne so bile še v Prevaljah, Ravnah in Štorah. Prej številne fužine na Gorenjskem so propadle; propadla je tudi dokaj moderna železarna in livarna Dvor pri Žužemberku. Lastniki železarn so bili nekdanji fevdalci ali delniške družbe. Železarno na Dvoru so imeli knezi Auerspergi, v Ravnah grof Thurnski; prevaljska železarna je bila vključena v štajerski železarski koncern Alpine Montangesellschaft. Vsa ostala železarska industrija je bila v okviru Kranjske industrijske družbe. Le manjša železarska podjetja so bila izven teh koncernov: železarna na Muti, v Lovrencu na Pohorju, v Trziču na Gorenjskem, v Ljubljani je bila Samassova strojna tovarna in livarna, v Trstu pa številne tovarne kovinske industrije za opremo in popravilo ladij. Živosrebrni rudnik in talilnica v Idriji sta bila v državni lasti. Rudniki svinca so bili v Rablju, Pliberku in Mežici. Rudniki in topilnice svinca so se združili v Pliberški rudarski družbi. V Celju je od 1873 delala državna cinkarna, od 1895 tovarna emajlirane posode Westen.

Tudi tekstilna industrija se je združevala in ob koncu stoletja je bila večina tekstilnih tovarn v okviru Mautnerjevega tekstilnega koncerna s sedežem na Dunaju. V njem so bile bombažne predilnice in tkalnice v Litiji (ustanovljena 1886), Preboldu (1842), Ljubljani (1838), Ajdovščini (1828), Gorici (1849) in v Trstu (1884). Izven tega koncerna je bila samo tekstilna tovarna v Trziču na Gorenjskem (1885).

Od živilske industrije so bili najpomembnejši mlini. Večji industrijski mlini na parni pogon so bili v Kranju, Jaršah, na Bistrici pri Borovnici, v Trstu, Mariboru, na Glincah in Fužinah pri Ljubljani in drugod. V Ljubljani in Mariboru sta bili pomembni tovarni kavinih nadomestkov, v Ljubljani še rafinerija sladkorja in od 1867 pivovarna bratov Kozler, poznejši Union. Leta 1870 je bila v Ljubljani zgrajena državna tobačna tovarna, ki je zaposlovala 1.000 delavcev, predvsem žensk.

Staro papirnico v Vevčah je Fidelis Terpine moderniziral in povečal. V sistem jo je povezal z obrati v Goričanah in Medvodah. Leta 1870 jih je prevzela delniška družba iz Gradca Leykam-Josefsthal, ki je leta 1887 kupila še goriško papirnico.

Izven te delniške družbe sta ostali samo papirnica v Radečah, ki je bila leta 1889 modernizirana, in sladkogorska tovarna papirja in lepenke iz leta 1882.

Številne glažute na Pohorju in drugod so do konca stoletja propadle, razvile so se pa moderne steklarne v Trstu, Zagorju in Hrastniku skupaj s kemično industrijo. V Ljubljani, Mariboru in Celju so bile za mestno razsvetljavo ustanovljene mestne plinarne. V Rušah je bila tik pred vojno zgrajena tovarna karbida, v Ljubljani pa kemična tovarna za predelavo glinice in tovarna kleja.

Največji gradbeni podjetji sta bili Tönies in Kranjska stavbinska družba (ust. 1873), ki sta zaposlovali po več sto delavcev. Bile so številne opekarne in cementarne ter apnenice. Največje usnjarne so bile na Vrhniki in v Šoštanju; bile so tudi v Mariboru, Ljubljani, Trzinu, Kranju, Mokronogu in drugod.

Elektrifikacija. Prvi začetki elektrifikacije so obsegali samo razsvetljavo tovarn, nato javne mestne razsvetljave in pogon komunalnih naprav (vodne črpalke, tramvaj). Elektrifikacije industrije in rudarstva za pogon proizvodnih strojev pred prvo svetovno vojno še ni bilo, tudi ne elektrifikacije podeželja. V začetku se je uporabljal enosmerni tok, ki ni omogočal prenosa električne energije na večje daljave, zato so bile prve elektrarne majhne 10 do 100 kW moči za uporabo elektrike samo v svoji neposredni okolici. V posameznih primerih je bila uporaba elektrike pri nas zelo zgodaj in brez zamudništva; prva žarnica na Slovenskem je zasvetila samo 4 leta po njeni iznajdbi. Postojnska jama in kopališče Laško sta bili z elektriko razsvetljeni prej kot dunajski dvor. Vendar so bile to samo posebnosti, množične uporabe elektrike še ni bilo, ker je bila za povprečne potrošnike predraga, investicije v naprave in omrežje pa previsoke. Prvi znani podatek o tem, da je na Slovenskem zagorela električna žarnica, je iz leta 1883, ko je Marburger Zeitung poročala, da je posestnik parnega mlinarstva v Mariboru Karl Scherbaum v svojem mlinu vpeljal električno razsvetljavo s 36 žarnicami. Postojnsko jamo so leta 1884 osvetlili z električno obločnico svetilnosti 1.300 sveč. Kopališče v Laškem je dobilo električno razsvetljavo 1885. Leta 1892 je Franc Skaza v svojem mlinu v Velenju montiral dinamo in z elektriko osvetljeval tudi mesto s 180 žarnicami. Suknarna Alojza Krennerja v Škofji Loki je dobila prvi generator za razsvetljavo tovarne leta 1893, od leta 1910 je elektriko oddajala tudi mestu. Leta 1894 je v Škofji Loki začela obratovati prva javna elektrarna na selški Sori. Leta 1895 je začela obratovati prva večja dizelska elektrarna moči 88 kW v Piranu, ki je napajala tudi prvi električni tramvaj na progi Piran - Lucija. Nova bolnišnica na Zaloški cesti v Ljubljani iz leta 1895 je za razsvetljavo uporabljala elektriko iz svojega generatorja. Leta 1897 je na Fužinah pri Ljubljani začela obratovati prva elektrarna za izmenični trofazni tok; to je bil pri nas prvi prenos izmeničnega toka na večjo razdaljo (3,1 km) od Fužin do papirnice v Vevčah. V Ljubljani pa so tega leta zgradili mestno elektrarno v Slomškovi ulici za enosmerni tok, čeprav je tedaj izmenični tok že izrival elektrarne za enosmerni tok z omejenim dosegom napeljave. Ljubljanska mestna elektrarna je imela moč 300 kW in so jo 1899 povečali na 640 kW. Leta 1901 je bila v Ljubljani zgrajena električna cestna železnica, poraba električne energije se je zvišala in leta 1905 so elektrarno povečali na 1.200 kW, kar je ostalo do leta 1925, ko so jo preuredili za izmenični trofazni tok. Vse večje tovarne, mlini in žage so v letih do prve svetovne vojne na svoje pogonske naprave (parne in vodne turbine, vodna kolesa) montirali generatorje in proizvajali elektriko za razsvetljavo svojih prostorov, del pa tudi oddajali bližnji okolici, električnega omrežja pa niso gradili.

Organizirana elektrifikacija se je začela šele leta 1909, ko je kranjski deželni odbor zasnoval velikopotezni elektrifikacijski program. Do leta 1912 so bili izdelani načrti za 11 elektrarn na Savi; njihovo gradnjo je preprečila vojna. Do leta

1915 je bila zgrajena elektrarna Završnica z močjo 2.000 kW. Obratovati je začela v začetku leta 1916, ko je bilo zgrajeno tudi daljnovodno omrežje do Jesenic, Radovljice in Bleda. Za upravljanje elektrarne in izvajanje elektrifikacije z gradno električnega omrežja je deželni odbor ustanovil podjetje Kranjske deželne elektrarne. Na Štajerskem ni bilo organizirane elektrifikacije. V Šoštanju sta Ivan in Josip Vošnjak pri svoji tovarni kleja zgradila 2 manjši elektrarni na vodni in parni pogon skupne moči 86 kW za javno razsvetljavo mesta s 400 žarnicami. V tovarni usnja Woschnagg v Šoštanju pa so leta 1915 zgradili večjo elektrarno na parni pogon moči 368 kW. Daniel pl. Lapp, ki je 1885 kupil rudnik lignita Velenje, je sicer leta 1908 načrtoval veliko termoelektrarno, ki bi v prvi fazi imela moč 9.000 kW, v drugi fazi celo 37.000 kW, tudi pogajanja z mestno občino Celje o izgradnji električnega omrežja so že potekala, vendar so bila neuspešna. Ko je po Lappovi smrti leta 1910 rudnik Velenje kupila država, je tudi ta leta 1917 načrtovala izgradnjo elektrarne, a ni bilo nič. Za potrebe rudnika in mesta je bila zgrajena samo manjša elektrarna moči 100kW že leta 1904. Celje je dobilo elektriko za potrebe javne mestne razsvetljave šele leta 1913 iz tovarne emajlirane posode Westen. V letih 1912 do 1918 so gradili veliko elektrarno moči 35.150 kW Fala na Dravi, ki je pozneje omogočila elektrifikacijo Maribora, vse Spodnje Štajerske in Prekmurja, načrtovana pa je bila predvsem za potrebe Gradca in Dunaja.

Investicije za gradnjo elektrarn, električnega omrežja in drugih naprav so bile velike. Izgradnja elektrarne Završnica je stala 2,1 milij K, samo načrti za izgradnjo elektrarn na Savi so stali 285.000 K. Električna energija je bila draga; v letih 1916 do 1918 je pri KDE stala kilovatna ura 0,75 K, v pavšalu je znašala cena za 50 svečno žarnico 3,76 K mesečno. Cena električne energije za motorni pogon je bila nižja, ker se je ta energija rabila predvsem podnevi, največja poraba elektrike pa je bila takrat ponoči in je bila zato dražja.

Promet. Gradnja železniškega omrežja po slovenskem ozemlju je trajala 70 let; zgrajenih je bilo prek 1.700 km železniških prog. Za primerjavo navajamo, da je takrat na Slovenskem cestno omrežje merilo okrog 3.750 km državnih in deželnih cest, ki so bile vse makadamske, vijugaste in s številnimi klanci ter težko prevozne. Zlasti težko so bili prevozni gorski prelazi čez Alpe in Karavanke in na Krasu. Številne ceste so bile tudi slabo vzdrževane. Obnovljenih, bolj utrjenih in izravnanih cestnih odsekov je bilo malo, najbolj so bili problematični cestni mostovi. Cestna prometna sredstva so bila samo vprežni vozovi, zato ceste takrat niso imele prihodnosti, zlasti ne tranzitne ceste. Večje prometne tokove blaga in ljudi so omogočale le železnice z vlaki na parni pogon, ki je bil takrat v vzponu in hitrem razvoju. Takratne lokomotive so lahko vleklo do 200 ton tovora.

V izgradnjo železniškega omrežja so bila vložena ogromna denarna in materialna sredstva. Dolge železne ceste, številni predori, viadukti in mostovi so bili veličastni gradbeni dosežki. Ne samo pomen železnic za večji razvoj prometa, že sama gradnja železniškega omrežja in njene infrastrukture (železniške postaje, kurilnice, železniške remontne delavnice, telegrafski vodi) je pomenila veliko gospodarsko dejavnost. Zaposlitev so dobili številni delavci, tehnični strokovnjaki, inženirji in nameščenci. Ob gradnji železnice se je razvijala železarska in kovinska industrija, industrija gradbenega materiala, nastajala so velika gradbena podjetja (npr. Tönies), povečala se je trgovina z gradbenim materialom in gradbenim lesom (železniški pragovi, tramovi za gradbene odre in opornike) ter trgovina z življenjskimi potrebščinami za oskrbovanje delavcev na številnih velikih gradbiščih. V promet in med ljudi so prišle velike vsote svežega denarja (zaslužek, odkupi zemljišč, nabava in prodaja vsakovrstnega blaga). V izgradnjo železniškega omrežja so bile vložene ogromne vsote pretežno tujega kapitala; vložen je bil

največ v obliki dolgoročnih posojil. Ocenjuje se, da so vsi gradbeni stroški 1.700 km železniškega omrežja na slovenskem ozemlju znašali okrog 233 milijonov kron.

Gradnja železniškega omrežja na Slovenskem od 1844-1914

1841-1857 Dunaj-Graz (1844), Celje (1846), Ljubljana (1849), Trst (1857)

1846 Graz · Maribor · Celje

1849 Celje · Zidani Most · Ljubljana

1857 Ljubljana · Pivka · Divača · Trst

1860 Trst · Gorica · Udine

1860 Pragersko · Ptuj · Ormož · Čakovec · Kotoriba · Budimpešta (1861)

1862 Zidani Most · Zagreb · Sisak

Zagreb · Karlovac (1865) · Reka (1873)

1863 Maribor · Celovec · Beljak (1864)

1870 Ljubljana · Jesenice · Trbiž

Trbiž · Beljak (1873) · Špital

Trbiž · Ponteba · Udine (1873-1879)

1872 Pivka · Reka

1876 Divača · Pulj

1885 Šentilj · Radgona · Ljutomer (1890)

1891 Ljubljana · Kamnik

1891 Celje · Velenja · Dravograd (1899)

1893 Ljubljana · Grosuplje · Novo mesto (1894), Metlika (1914), Karlovac

Grosuplje · Kočevje (1893)

Novo mesto · Straža (1894)

Trebnje · Šentjanž (1908)

1899 Ljubljana · Vrhnika

1905 Grobelno · Rogatec

1908 Gorica · Jesenice · Beljak · Špital · Salzburg · Dunaj

Gorica · Ajdovščina

Gorica · Sežana

Podrožca · Celovec

1910 Kranj · Trzin

Ozko tirne železnice

1892 Poljčane · Konjice

1902 Vehkovec · Sinča vas · Železna Kapla

1902 Trst · Poreč

Način finansiranja izgradnje železniškega omrežja se je v Avstriji spreminjal. Prve železniške proge so zgradila privatna podjetja. Okrog leta 1841 je na to gospodarsko področje posegla država in junija 1851 je pod državno upravo prišla tudi Južna železnica, in sicer pod ministrstvo za trgovino, obrt in javna dela. Še preden je bila Južna železnica dograjena do Trsta, je bil 19. oktobra 1854 sprejet predlog vlade o prodaji vseh državnih železnic. Prodali so vse železnice, ki so bile zgrajene na državne stroške, pa tudi vse, ki so bile od privatnih družb odkup-

ljene. Do leta 1859 so bile izvedene vse prodaje državnih železnic. Za 40 let je sledil čisti sistem privatnih železnic, ki so jih gradili po koncesijskem sistemu, določenem z zakonom z dne 8. septembra 1854. Država je podeljevala koncesije za gradnjo in lastništvo železniških prog privatnim družbam in konzorcijem za 90 let, potem bi železnice prišle v državno last. V tem obdobju (1856-1896) je bilo zgrajeno skoraj vse železniško omrežje v Sloveniji. Leta 1896 je bilo ustanovljeno železniško ministrstvo in Avstrija je prehajala zopet na sistem državnih železnic z odkupi privatnih železniških družb in z gradnjo novih železnic, predvsem povezovalnih prog. Na slovenskem ozemlju je bila to Karavanška (Turska) železnica, ki je leta 1908 Trst še z drugo železniško progo povezala s severom, in sicer po soški dolini skozi Alpe in Karavanke na Beljak, Bruck in Dunaj. Lokalne železnice so še naprej gradile privatne družbe na osnovi državnih koncesij.¹¹

Južno železnico, ki je Dunaj povezala s Trstom, so po slovenskem ozemlju gradili dobrih 10 let. To je bil največji gradbeni podvig takratnega časa v Avstriji, premostitev ljubljanskega barja pa zahteven tehnični dosežek. Do meje slovenskega ozemlja je Južna železnica prišla leta 1844; do Maribora in Celja je bila zgrajena do leta 1846, do Ljubljane je prišla leta 1849. Leta 1857 je bila Južna železnica zgrajena do Trsta. Ko je bila Južna železnica končana, so izgrajevali železniško omrežje z železniškimi odcepi in povezovalnimi progami. Najprej je bil leta 1860 v Pragerskem zgrajen odcep proti Kotoribi in leta 1861 dalje proti Budimpešti. V Zidanem Mostu je bil leta 1862 zgrajen odcep proti Zagrebu in Sisku. Iz Zagreba so leta 1865 zgradili progo do Karlovca in leta 1873 do Reke. Iz Maribora so proti Celovcu zgradili železnico leta 1863 in jo naslednje leto podaljšali do Beljaka. Šele leta 1870 je Ljubljana postala železniško vozlišče, ko je bila zgrajena gorenjska proga Ljubljana - Jesenice - Trbiž. Iz Trbiža je bila nato leta 1873 narejena povezava z Beljakom. Leta 1872 je bil v Pivki narejen odcep Južne železnice proti Reki, leta 1876 pa v Divači odcep proti Pulju. Omrežje Južne železnice je bilo s tem dokončano.¹²

Po skoraj dvajsetletnem zastoju gradnje železniških prog na Slovenskem so v devetdesetih letih zgradili manjkajoče lokalne in povezovalne železnice. Leta 1890 je bila zgrajena proga Radgona - Ljutomer, naslednje leto Ljubljana - Kamnik. Leta 1891 so iz Celja zgradili železniški odcep v Velenje in ga leta 1899 podaljšali do Dravograda. V letih 1893 in 1894 so zgradili dolenjsko progo Ljubljana - Grosuplje - Kočevje, ki je iz Grosupljega vodila naprej v Novo mesto in v Stražo. Iz Novega mesta naprej proti Metliki in Karlovcu je bila zgrajena šele leta 1914. Še prej je bil iz Trebnjega leta 1908 zgrajen odcep do rudnika Šentjanž.¹³

Rečni promet je po izgradnji železniškega omrežja popolnoma usahnil. Pomorski promet Trsta se je razen v njegovem neposrednem zaledju na širšem slovenskem ozemlju v glavnem odražal samo v obsegu tranzitnega železniškega prometa in ga tu ne bomo obravnavali.

Cestni promet je po izgradnji železniškega omrežja nazadoval. Nazadoval je predvsem zato, ker ni bilo ustreznih prometnih sredstev za večji, hitrejši in ekonomičen prevoz blaga in ljudi. V času vzpona železnic, po katerih so vozili vlaki, ki so jih vlekle hitre in močne lokomotive na parni pogon, ni bilo alternativnega prevoznega sredstva za ceste razen vprežnih voz in tovornih konj. Ta prevozna sredstva pa niso mogla konkurirati takratnim vlakom, makadamske ceste pa ne železnicam. Promet je prinašal velike dohodke predvsem na velike

¹¹ Maruška Pleterski, Organizacijska struktura železnic od 1828 do 1950. Magistrska naloga na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1998.

¹² Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968.

¹³ Karol Rustja, Dolenjske proge. Tiri in čas, št. 6. Ljubljana 1994.

razdalje in z velikimi količinami blaga. Do začetka 19. stoletja so iz Trsta v Ljubljano z vozovi prepeljali po okrog 15.000 ton blaga letno, v Trst pa po 10.000 ton. Ta promet so ceste na Slovenskem izgubile vsaj za 100 let. Prevezele so ga železnice.

Takratne lokomotive na parni pogon so imele vlečno moč do 200 ton. Hitrost vlakov je bila 30 do 45 km na uro. Težko naloženi parizarji s široko okovanimi kolesi so lahko vozili do 3 tone blaga po utrjenih državnih cestah. V lepem vremenu in po dobri cesti so lahko prevozili do 50 km na dan; vlak je za to pot potreboval manj kot dve uri. Po slabših deželnih cestah so na navadne vozove lahko naložili samo polovico tega tovora, prek gorskih prelazov Ljubelj, Jezersko, Koroško sedlo in Predil, ali po slabših cestah pa samo četrtno tega tovora in še to s pomočjo priprege. Po državni cesti Dunaj - Trst je vzdolž slovenskega ozemlja vožnja z vozom trajala 10 do 12 dni.

Ceste so ohranile promet blaga in ljudi samo na krajše razdalje in v krajevnem obsegu. Dokler ni bilo zgrajeno tudi medkrajevno kapilarno železniško omrežje, je bil tudi ta promet razmeroma velik. Na primer od železniške postaje Rakek se je po izgradnji Južne železnice samo v smereh proti Ribnici in Kočevju ter proti Ložu, Čabru in Reki vozilo po 80.000 voz blaga letno. Zgrajeno železniško omrežje je na Slovenskem merilo okrog 1.700 km in je bilo razmeroma gosto v primerjavi s cestnim omrežjem, ki je merilo okrog 3.750 km državnih in deželnih cest. Te ceste so bile v smereh Dunaj, Maribor, Celje, Ljubljana, Trst z odcepi proti Reki, Istri in Gorici. Druga smer je bila Beljak, Trbiž, Jesenice, Ljubljana, Novo mesto in od tu proti Zagrebu ali Karlovcu. Znotraj slovenskih dežel so bile številne cestne povezave posameznih mest in političnih središč.

Državna cesta Dunaj - Trst je bila najpomembnejša cestna povezava po slovenskem ozemlju. V Postojni se je od te smeri odcepila državna cesta na Reko; z naloženimi vozovi so jo prevozili v 10 urah. V Postojni se je odcepila tudi cesta proti Gorici. Na to cesto se je pri Ajdovščini navezala cesta, ki se je nad Logatcem odcepila od tržaške ceste in prek Hrušice peljala na Col in Ajdovščino. V Senožečah se je od tržaške ceste odcepila državna cesta proti Istri.¹⁴

Podkoroška državna cesta je vodila s Koroške proti Ljubljani v smeri Špital - Beljak - Podkoren - Kranjska Gora - Jesenice - Kranj. Cesto od Naklega do Beljaka je bilo možno prevoziti v 18 urah vožnje (2 do 3 dni). Ljubeljska državna cesta proti Koroški se je v Ljubljani odcepila od dunajske ceste in peljala v smer Kranj - Naklo - Tržič - Ljubelj - Celovec. Dolga je bila 54 km. Od Ljubljane do Tržiča je vožnja trajala 10 ur, od Tržiča do prelaza Ljubelj pa še 3 do 4 ure. V Kranju se je od ljubeljske ceste odcepila kokrška državna cesta proti Koroški na Velikovec ob Dravi. Pot je bila dolga 64 km.

Predilska cesta je vodila s Koroškega od Beljaka na Trbiž, skozi Predilsko sedlo na Bovec in po Koritnici v Soško dolino do Gorice in dalje v Trst. Iz Trbiža je šla cesta tudi v Pontabelj in dalje v Videm, od tu pa v Trst ali v Gorico.

Razen cestnih povezav s severa proti jugu so bile državne ceste tudi v smeri od zahoda proti vzhodu, ki so šle v treh smereh; te so bile: zagrebška, karlovska in dravska. Koroška povezovalna državna cesta je šla iz Maribora proti Dravogradu, Velikovcu in Celovcu. Zagrebška komercialna in poštna cesta je šla iz Ljubljane na Grosuplje, Višnjo Goro, Trbnje in Novo mesto. Od tu je šla na Šentjernej, Kostanjevico, Brežice in dalje v Zagreb. Cesta je bila od Ljubljane do hrvaške meje dolga 122 km in v lepem vremenu jo je bilo možno prevoziti v 36 do

¹⁴ Eva Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju. Ljubljana 1994.

40 urah vožnje (4 do 5 dni). Karlovška cesta se je od državne ceste odcepila v Novem mestu in vodila čez Gorjance v Metliko in od tu v Karlovac. Od Novega mesta do hrvaške meje je bila cesta dolga 32 km in jo je bilo možno prevoziti v 7 do 8 urah vožnje (1 dan).

Vse državne ceste na Slovenskem so leta 1900 merile okrog 1.170 km. Razen državnih je bilo še okrog 2.580 km deželnih in 3.200 km okrajnih cest. Ceste so bile slabe, vse so bile makadamske, nekatere še s kamnitim drobljencem niso bile posute. Bile so vijugaste in s številnimi klanci ter težko prevozne. Zlasti težko so bili prevozni gorski prelazi čez Alpe in Karavanke ter na Krasu. Številni cestni vzponi so bili tako strmi, da so zahtevali stalno priprago. Številne ceste so bile tudi slabo vzdrževane. Obnovljenih, bolje utrjenih in izravnanih cestnih odsekov je bilo malo. Najbolj so bili problematični cestni mostovi, ki so bili večinoma leseni in pogosto poplavljeni. Marsikje jih ni bilo in so morali preko rek z brodovi. Za vožnjo po državnih cestah so morali plačevati cestnino. Za pot od Ljubljane do Dunaja je bilo na primer treba plačati 2 goldinarja cestnine za cent tovara (1 cent = 56 kg); za polno naložen parizar je bilo treba odšteti 120 goldinarjev cestnine. Vmes je bilo treba plačevati še mostnine in mitnine ter stroške priprege in oskrbe konj. Samo ob državnih cestah je bilo prek 200 obcestnih gostiln in cestnih postaj s pokritimi lopami in hlevi za spravilo naloženih voz in vprežnih konj. Pod vsakim večjim klancem so bile gostilne in cestne postaje, kjer so nudili oskrbo voznikom, konjem in dajali priprago. Prebivalstvo ob cestah je imelo od tega velik zaslužek. Na gorenjski cesti od Podkorna do Ljubljane je bilo na primer 22 gostiln; vožnja po tej cesti je trajala 2 do 3 dni. Na ljubeljski cesti je bilo od Ljubljane do ljubeljskega sedla 15 gostiln; vožnja na tej cesti je trajala ob lepem vremenu 13 do 14 ur, vendar brez počitkov vmes ni šlo.

Cestna prometna sredstva so bila takrat samo vprežni vozovi, zato ceste takrat niso imele prihodnosti, zlasti ne tranzitne ceste. Tako so jih v drugi polovici 19. stoletja tudi tretirali in jih ob gradnji železniškega omrežja niso popravljali, obnavljali in rekonstruirali, niti niso gradili novih cest. Gradili so samo dovozne ceste in poti do železniških postaj. Večjih sredstev v ceste niso vlagali. Kolikor bolj se je dograjevalo železniško omrežje, toliko manj so vlagali v vzdrževanje cest. Stroški vzdrževanja deželnih in okrajnih cest na Kranjskem so leta 1896 znašali 495.645 kron, leta 1910 samo še 270.064 kron. Za vzdrževanje 3.750 km državnih in deželnih cest na vsem slovenskem ozemlju so leta 1896 plačali okrog 750.000 kron, leta 1910 samo še okrog 326.000 kron.¹⁵

V tem času pa so se že začele kazati boljše perspektive za razvoj cest. Pojavljal se je avtomobilski promet. Prvi osebni avto je v Ljubljano pripeljal baron Codelli, čez deset let jih je bilo v Ljubljani že 19 in baron Friderik Born iz Tržiča je ustanovil Kranjski avtomobilski klub. Tudi prvi taksist se je že pojavil. Pomembnejše pa je bilo uvajanje avtobusnega potniškega prometa. Leta 1904 je baron Friderik Born dobil dovoljenje za prevoz ljudi z avtobusi na progi Kranj - Tržič. Avtobus je vozil štirikrat dnevno. Avtobusni promet je naraščal vse do prve svetovne vojne, ko je bilo v Sloveniji že okrog 300 km rednih avtobusnih prog. Z avtobusi so prevažali tudi poštna pošiljke.

Za razvoj pošte je bila pomembna splošna poštna reforma iz leta 1850, ki je uvedla moderno in sodobno organizacijo poštne službe. Uvedene so bile poštne direkcije in poštni uradi. Na slovenskem ozemlju so bile poštne direkcije v Trstu za Kranjsko in Primorsko, v Gradcu za Štajersko, v Celovcu za Koroško in v

¹⁵ Eva Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju. Ljubljana 1994, str. 97-117.

Szombathelyju za Prekmurje. Povečalo se je število poštних uradov, ki jih je pošta dajala v zakup. Uvedene so bile tudi poštne znamke. Prej so poštino plačevali z gotovino. Leta 1867 je bil na pošti uveden denarni promet s poštними nakaznicami. Leta 1883 je začela delati poštna hranilnica; uveden je bil poštni čekovni urad. Po splošni poštni reformi je bilo leta 1854 urejeno tudi razmerje med pošto in železnico. S posebnim koncesijskim zakonom je pošta uredila razmerje z železniško upravo, ki si je prilaščala njene pravice glede prevoza pisem, tovarov in ljudi. Uvedli so potujočo pošto - poštne vagone, ki so začeli voziti leta 1857 na progi Dunaj - Trst. Prve telegrafске linije so bile zgrajene ob gradnji Južne železnice in prva telegrafska urada na slovenskem ozemlju sta bila v Ljubljani in v Trstu. Leta 1883 so bile telegrafске in telefonske direkcije združene s poštными direkcijami. Leta 1882 je Trst dobil prvo lokalno telefonsko omrežje; leta 1892 je bila zgrajena telefonska linija Dunaj - Graz - Maribor - Celje - Ljubljana - Trst. Tudi v Ljubljani in Mariboru je bilo zgrajeno lokalno telefonsko omrežje in po izgradnji Glavne pošte je bilo leta 1896 vključeno v medkrajevni telefonski promet preko linije Dunaj - Trst. V Ljubljani je bilo takrat 66 telefonov, v Mariboru pa 18; obe mesti sta imeli tudi javni telefonski govorilnici.

Trgovina in obrt. Za hitrejši in večji razvoj trgovine in obrti so bile leta 1851 ustanovljene trgovske in obrtne zbornice v vseh avstrijskih deželah. Ustanovljene so bile za spodbujanje hitrejšega gospodarskega razvoja in za ustrezno zastopanost trgovine in obrti v deželnih zborih. Zbornični okraji so obsegali cele dežele ali samo dele dežel. Združevanje v zbornicah je bilo obvezno za vse gospodarske subjekte s področja trgovine, obrti in industrije. Zbornice so bile organizirane v dveh odsekih: trgovskem in obrtnem; industrijska in rudarska podjetja so sodila pod obrtni odsek. Zbornice so bile tudi sestavni del takratnega kurialnega volilnega sistema. Volile so po 2 do 3 poslance v deželne zbore, večje zbornice tudi po enega poslanca v državni zbor. Pomembno vlogo in pobudo so imele zbornice ob načrtovanju in izgradnji lokalnega in tranzitnega železniškega omrežja. Pomembno delo so opravile na področju organiziranja trgovskega in obrtnega šolstva, pri ustanavljanju stanovskih obrtnih zadrug, novih trgovskih in industrijskih podjetij ter pri predstavitvi gospodarskih dosežkov s področja trgovine in obrti na svetovnih razstavah in sejnih v Parizu (1855, 1865, 1887, 1900), Londonu (1862, 1865), na Dunaju (1872, 1873) in v Trstu (1882). Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko je bila edina, ki je obsegala samo slovensko ozemlje in bila po narodni prebujitvi tudi v slovenskih rokah; slovenski del Štajerske je sodil pod Graz, Koroške pod Celovec, Goriške pod Gorico, v Trstu je bila zbornica za tržaško ozemlje, slovenski del Istre je sodil pod Rovinj in jih je ves čas obvladovala nemška oziroma italijanska večina. Četrtna volilnih upravičencev zbornic je bila iz vrst trgovcev, tri četrt pa iz vrst obrti. Po številu so prevladovali manjši trgovci in obrtniki; teh je bilo v trgovinskem odseku 70%, v obrtnem odseku pa 85%. Strokovno so se trgovci združevali v trgovskih gremijih, obrtniki pa v obrtnih zadrugah (združenjih); po določilih novele obrtnega zakona iz leta 1883 je bilo tako združevanje obvezno, a se ni izvajalo.¹⁶

Ob koncu stoletja in v začetku novega stoletja je bilo na Slovenskem okrog 4.000 samostojnih trgovcev. Večjih delniških družb med njimi ni bilo. Prevladovali so osebne firme, nekaj je bilo družb z omejenim jamstvom in družinskih komanditnih družb. Velikih trgovcev je bilo nekaj prek 100. Po številu so prevladovali

¹⁶ France Kresal, Stanovske organizacije od ukinitve cehov do prve svetovne vojne, Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 687-698.

mali trgovci in kramarji. Največji trgovci so bili v Trstu, Ljubljani, Celju in Mariboru. Prevladovala so trgovine z mešanim blagom, trgovine z lesom, poljedelskimi pridelki in življenjskimi potrebščinami. Razvilo se je več specializiranih trgovin s tehničnim blagom, aparati in stroji, nekaj veleblagovnic (Miklavc, Verovšek, Krisper, Mayer, Rakuscha, Hutter) in industrijskih prodajaln. Pomembno vlogo so imele trgovine nabavno-prodajnih zadrug in konsumne zadruge v delavskih središčih. V trgovini je bilo leta 1910 zaposlenih 13.095 oseb; trgovski pomočniki in drugi zaposleni v trgovini so predstavljali okrog 8 % vseh zaposlenih. Trgovci so imeli svoje bolniško zavarovanje (Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani), ki je zavarovancem dajalo večje pravice in boljše zdravstvene storitve kot splošno zavarovanje delavcev.

V drugi polovici 19. stoletja je bila na vsem slovenskem ozemlju razvita trgovina na debelo (grosisti), tranzitna trgovina ter drobnoprodajna mreža specializiranih trgovin v mestih in večje število posameznih trgovin z mešanim blagom v upravnih središčih in v večjih krajih na podeželju. Na podeželju je bila bolj razvita drobna trgovina, kramarije in krošnjarstvo; veliko blaga se je prodajalo tudi na številnih sejmi. Večji in hitrejši zaslužek je nudila predvsem trgovina na debelo. Številni grosisti so kupovali žito in druge kmetijske pridelke, z njimi oskrbovali večja mesta, del blaga pa izvažali. Na veliko so trgovali tudi z lesom. Deske in obrezan les so razen po vodni poti na Balkan izvažali zlasti v Trst in na Reko. V velikih količinah so vozili proti Trstu lepo obtesane hrastove hlode za ladjedelništvo, ki so jih Angleži plačevali po 3 in pol goldinarja za kubični čevelj, kar je bil dober dohodek in kmetje so zato množično izsekavali gozdove, številni tesači in vozniki so imeli delo, lesni trgovci pa so dobro zaslužili. Vrednost izvozne trgovine je znašala okrog 100 milijonov kron letno; polovico te vrednosti je predstavljala les in lesni izdelki.

Trgovci in grosisti s podeželja so se preseljevali v glavna deželna mesta. Karl L. Luckman, J. Suppan, Josip Kušar, Lenarčič, J. Knez, A. Malič, F. Terpinec, F. Souvan, A. Krisper, J. Naglas, Miklavc, J. Verovšek so izvajali svojo trgovsko dejavnost v Ljubljani, J. Kalister in J. Gorup v Trstu in na Reki, I. Pregrad v Gorici in potem v Mariboru, P. Majdič in F. Gorjanc v Kranju, M. Hočevnar v Krškem, A. Kalčič in M. Seidel v Novem mestu, J. Rakusch v Celju, Hutter v Mariboru, Pichler na Ptuju. Nekateri so spretno izrabili v začetku zelo donosno trgovino z deželnimi pridelki (F. Terpinec, F. Souvan, K. Luckmann). Trgovske posle so dopolnjevali s špedicijo, s posojanjem denarja, z bančnimi in meničnimi posli, z menjalnicami, zastopanjem zavarovalnic, z zakupi trošarin in davkov, z zakupom mitnin, mostnin in poštnih uradov (K. Luckmann, F. Terpinec) ter s prevzemanjem velikih gradbenih del v mestih, na državnih cestah in na železnici (Miha Stare, M. Hočevnar, A. Prašnikar). Trgovci so se usmerjali tudi v proizvodno dejavnost; kar nekaj trgovcev se je razvilo v najpomembnejše in največje slovenske industriince (F. Terpinec, K. Luckmann, P. Majdič, P. Kozina, J. Hutter).

Obrt je v drugi polovici 19. stoletja doživljala veliko preobrazbo. Iz cehovsko zaprtega sistema se je razvijala v svobodno obrtno dejavnost. Novi obrtni zakon iz leta 1859 je uvedel obrtno svobodo. Industrija je prevzela skoraj vso proizvodno obrt, ki je izdelovala končne izdelke v velikih količinah za odprto tržišče. Ta obrt je prenehala, ostala pa je rokodelska obrt, ki je izdelovala posamezne izdelke za znanega kupca, delala po naročilu, izvajala popravila in servisno dejavnost ter izvajala storitvene dejavnosti. Velika obrt je praviloma prerasla v industrijo z večjo uporabo strojev, če je le bilo dovolj kapitala. Tekstilna industrija je zadušila tkalsko obrt, platnarstvo, suknarstvo in svilarstvo. Usnjarne in čevljarstva industrija (Pollak na Vrhniki, Woschnagg v Šoštanju, Peko v Trzinu) so zadušile usnjarsko in čevljarstvo obrt. Krojaška in šiviljska obrt se je še ohranila ob manjku konfekcijskih tovarn. Litoželezna in emajlirana posoda (železarna Dvor, tovarna

emajlirane posode v Celju) je okrnila lončarsko obrt. Kovaška in kovinska industrija je z množično proizvodnjo orodja in okovja prevzela delo kovačem in ključavničarjem, lesna industrija pa mizarjem in žagarjem. Steklarska industrija je uničila številne glažute po Pohorju in drugih gozdovih. Premog je nadomestil oglje in številni ogljarji so izgubili delo. Cementarne, industrijsko žgano apno in industrijske opekarne so zadušile obrtno proizvodnjo gradbenega materiala.

Rokodelska obrt z industrializacijo ni bila prizadeta; nekatere obrti so se še hitreje razvijale, kot na primer modno šiviljstvo in krojaštvo. Ključavničarji so popravljali in vzdrževali stroje, vodovodarji in električarji so napeljevali nove inštalacije, z razvojem turizma se je razvijalo hotelirstvo in gostinstvo. Z razvojem industrije v okviru svobodne obrtne proizvodnje, z razvojem nove tehnologije, izumov in iznajdb in z novim načinom življenja (višja stanovanjska kultura, višji življenjski standard) so se razvile nove rokodelske obrti. Iz lončarjev so se razvili pečarji in keramiki, slikanje porcelana in fajanse, iz steklarjev so se specializirali steklobrusači, izdelovalci ogledal in optiki. Iz ključavničarjev so se razvili pohištevni in gradbeni ključavničarji ter strojni ključavničarji in kovinostrugarji ter strojni mehaniki. Nova kemijska tehnologija je dala galvanizerje in galvanoplastike, kemijske čistilce in na področju pijač sodavičarje. Industrija novih gradbenih materialov in boljša oprema stanovanjskih hiš je omogočila razvoj rokodelskih obrti izdelovalcev cementnih izdelkov in izdelkov iz umetnega kamna ter inštalaterjev vodnih, kanalizacijskih in električnih napeljav, inštalaterjev parne, vodne in toplozračne centralne kurjave. Nov življenjski stil in višji življenjski standard je razvil nove poklice modistov in modistk, kozmetikov za nego obraza in telesa ter izdelovalcev mila. Razvil se je nov rokodelski poklic fotografa.

Za večji razvoj turizma so bile ustanovljene deželne zveze za tujski promet, in sicer na Štajerskem leta 1901, na Kranjskem 1905 in na Goriškem leta 1907. Železnica je po eni strani uničila zelo razvejano obcestno gostinstvo, omogočila pa po drugi strani razvoj turizma. Razvil se je zdraviliški, letoviški in popotovalni turizem. Ocenjevali so, da je bilo v slovenskih zdraviliščih zadnja leta pred prvo svetovno vojno povprečno po 24.000 gostov letno in sicer na Kranjskem okrog 9.000, na Koroškem in Štajerskem pa po 15.000, da je bilo dve tretjini tujih gostov in tretjina domačih in da je zdraviliški turizem prinašal okrog 4,8 milijonov kron letnih dohodkov. Razen tega je prihajalo v slovenske dežele večje število tujcev v letoviške kraje in poslovnežev v trgovske in industrijske kraje. Letoviški turizem je prinašal okrog milijon kron letnih dohodkov. Iz slovenskih dežel so potovali tudi v tujino predvsem po uradnih in poslovnih opravkih na Dunaj, v Graz, Prago, na študij v tujino in tako tam ustvarjali gostinski in turistični promet.¹⁷

Gostilne so imele največji promet ob državnih cestah, dokler so po njih vozili številni prevozniki prek slovenskega ozemlja v Trst in na Dunaj. Še danes se vidijo marsikje ob starih cestah velika poslopja nekdanjih gostiln kot spomin na takratni obseg gostinstva. Ko je v drugi polovici 19. stoletja železnica prevzemala vse prometne tokove, so obcestne gostilne zamirale. Ponovno so nekatere zaživele po razvoju avtomobilskega prometa šele po prvi svetovni vojni. Po zamrtju obcestnega tipa "furmanskih" gostiln se je na podeželju razvijal samo kmečki tip gostiln, v mestih pa meščanski tip gostinskih obratov, kavarne, restavracije, penzioni in hoteli. V turističnih krajih se je razvijal poseben tip gostinskih obratov. Leta 1902 je bilo na Slovenskem okrog 5.600 gostinskih obratov. Vrednost vseh investicij v gostinstvo na Slovenskem pred prvo svetovno vojno je znašala okrog 20 milijonov kron; večina je bila investirana v hotele in kavarne, v penzione in go-

¹⁷ France Kresal, Zdraviliški turizem. Razvoj turizma v Sloveniji. Ljubljana 1996, str. 122-136.

stilne je bilo vloženih okrog milijon kron. V gostinstvu je bilo zaposlenih okrog 5.600 lastnikov, 15.000 njihovih družinskih članov in okrog 4.000 gostinskih delavcev. Iztočili so letno po okrog 218.000 hl vina, 42.000 hl piva in 9.000 hl žganih pijač ter postregli za okrog 3 milijone kron hrane. Letni dohodki gostinstva in turizma na Slovenskem pred prvo svetovno vojno so znašali okrog 10 milijonov kron.¹⁸

Denarno poslovanje, banke in hranilnice. Denarno poslovanje je bilo na Slovenskem od konca 19. stoletja dalje razvito in dovolj razširjeno. Vsak večji kraj je imel kakšno denarno ustanovo: ali bančno podružnico ali izpostavo, mestno, okrajno ali občinsko hranilnico ali pa kreditno zadrugo. Na Slovenskem je bilo 416 kreditnih zadrug, 26 regulativnih hranilnic (13 mestnih, 6 okrajnih, 5 občinskih, 1 pokrajinska, 1 deželna), 5 samostojnih bank in 11 bančnih podružnic. V slovenskih rokah so bile le štiri banke in vse združne hranilnice in posojilnice ter nekaj regulativnih hranilnic.¹⁹

Najstarejši denarni zavod na Slovenskem je bila Kranjska hranilnica, ki je bila ustanovljena leta 1820 v Ljubljani; to je bila druga najstarejša hranilnica v vsej Avstriji (prva je bila dunajska iz leta 1819). Ustanovili so jo ljubljanski grosisti in v njej so imeli ves čas prevladujoč vpliv nemško usmerjeni veletrgovci. Ustanovitvi Kranjske hranilnice niso sledile ustanovitve drugih denarnih ustanov več kot 40 let. Šele leta 1856 je bila v Ljubljani odprta podružnica avstrijske narodne banke, 1869 podružnica Splošne dunajske banke za industrijo, trgovino in obrt in 1870 podružnica češke banke Slavija. Leta 1867 so tudi državni poštni uradi uvedli denarni promet s poštними nakaznicami; leta 1883 je začela delati poštna hranilnica in uvedeni so bili poštni čekovni uradi. Te ustanove so izvajale denarni promet in sprejemale hranilne vloge, niso pa dajale posojil privatnikom. Medtem ko se je v drugi polovici 19. stoletja s hitrejšim gospodarskim razvojem razvijalo tudi denarno poslovanje, so slovenske dežele zaostajale. Do dunajskega borznega zloma leta 1873 je bilo v Avstriji že okrog 150 bank, na Slovenskem pa nobene. Tudi regulativnih hranilnic do leta 1862 na Slovenskem niso ustanavljali. Finančne posle so opravljali veletrgovci - grosisti (Kalister, Gorup, Luckmann in številni drugi), ki so se razen z zakupi davkov in mitnin, užitnin, mostnin in cestnin ter z zakupi poštних uradov ukvarjali tudi z meničnimi posli in posojali denar. S koncentracijo veletrgovine pri dunajskih bankah pa je vloga domačih grosistov naglo padala in z novimi prometnimi tokovi so se na široko odprla vrata tuji konkurenci in tujemu kapitalu na slovenska tla. Šele po letu 1862 se je začelo na Slovenskem ustanavljanje mestnih in okrajnih hranilnic, po združnem zakonu iz leta 1873 se je začela razvijati tudi mreža združnih hranilnic in posojilnic.

Poslovne banke se na Slovenskem niso mogle razviti vse do konca 19. stoletja. Šele leta 1900 je bila s pomočjo češkega kapitala ustanovljena Ljubljanska kreditna banka in leta 1905 Jadranska banka. Vsi drugi poskusi so bili komaj uspešni ali pa so po nekaj letih propadli. Prva poslovna banka v obliki delniške družbe je bila leta 1867 ustanovljena Laibacher Gewerbebank. Ta banka je imela kratko življenjsko dobo in je šla že leta 1872 v likvidacijo. Leta 1872 je bila v Mariboru odprta podružnica Steiermärkische Escomptebank iz Gradca. Leta 1876 je bila v Ljubljani ustanovljena Krainische Eskomptgesellschaft, ki je poslovala samo do leta 1884. V Ljubljani je bila leta 1910 ustanovljena Kranjska deželna banka. Kot sta bili Ljubljanska kreditna banka in Jadranska banka pod vplivom sloven-

¹⁸ Janko Travenč, *Gostinstvo*. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 390-391.

¹⁹ Drago Potočnik, *Slovensko denarništvo 1918-1938*. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 445-456.

skih liberalnih politikov, je bila Kranjska deželna banka pod vplivom katoliške Slovenske ljudske stranke. Ustanovil jo je Kranjski deželni odbor. Ta banka se je ukvarjala predvsem s komunalnim in hipotekarnim kreditom. Tretja slovenska delniška banka v Ljubljani je bila leta 1916 ustanovljena Ilirska banka. Leta 1907 je bila v Ljubljani ustanovljena podružnica dunajskega Creditanstalta, ki je za 2 milijona zlatih kron prevzela Luckmannovo trgovsko hišo, Jožef Luckmann pa je postal ravnatelj podružnice.²⁰

Regulativne hranilnice so bile najstarejše in najmočnejše denarne ustanove. Leta 1913 so v vseh 26 regulativnih hranilnicah na Slovenskem hranilne vloge znašale prek 191 milijonov kron. Večino hranilnih vlog so imele tri hranilnice in sicer deželna Kranjska hranilnica v Ljubljani in mestni hranilnici Ljubljana in Maribor, ki so imele po okrog 50 milijonov kron hranilnih vlog. Samo tretjino vseh hranilnih vlog je imelo ostalih 23 hranilnic. Od teh so bile največje mestne hranilnice Celje, Ptuj in Kočevje, ki so imele po okrog 10 milijonov kron hranilnih vlog. Več mestnih in okrajnih hranilnic je bilo v nemških rokah, kot so mesta in trge obvladovali Nemci, posebno na Štajerskem.

Regulativne hranilnice na Slovenskem in stanje hranilnih vlog leta 1913²¹

Hranilnica	Leto ustanovitve	Hranilne vloge v 1.000 kron
Kranjska hranilnica Ljubljana	1820	50.063
Mestna hranilnica Ptuj	1862	9.364
Mestna hranilnica Maribor	1862	27.941
Mestna hranilnica Celje	1865	10.795
Okrajna hranilnica Slov. Bistrica	1868	1.696
Okrajna hranilnica Slovenj Gradec	1869	4.085
Mestna hranilnica Brežice	1870	1.435
Okrajna hranilnica Slov. Konjice	1872	1.364
Okrajna hranilnica Sveti Lenart	1873	1.397
Okrajna hranilnica Kozje	1874	864
Mestna hranilnica Ljutomer	1874	1.916
Okrajna hranilnica Rogatec	1875	853
Mestna hranilnica Ormož	1879	2.197
Mestna hranilnica Kočevje	1882	6.565
Mestna hranilnica Ljubljana	1889	43.607
Južnoštajerska hranilnica Celje	1889	4.295
Mestna hranilnica Kranj	1893	5.442
Mestna hranilnica Novo mesto	1894	3.565
Mestna hranilnica Radovljica	1896	4.108
Občinska hranilnica Marenberg	1898	1.887
Mestna hranilnica Kamnik	1901	2.137
Občinska hranilnica Krško	1901	1.155
Mestna hranilnica Črnomelj	1905	862
Občinska hranilnica Kostanjevica	1907	192
Občinska hranilnica Vrhnika	1910	2.108
Hranilnica občin Ljubljanske okolice	1911	1.685

²⁰ Compass. Finanzielles Jahrbuch für Österreich-Ungarn, Bd. II, Wien 1917.

²¹ Drago Potočnik, Regulativne hranilnice v letih 1932-1935. Trgovski tovariš, št. 11-12/1936, str. 190.

**Hranilne vloge Kranjske hranilnice ter mestnih hranilnic Ljubljana in Maribor v
letih 1897 - 1918 (v 1.000 K)²²**

Leto	Kranjska	Ljubljana	Maribor	Skupaj
1897	65.072	9.873	18.870	93.815
1898	61.330	12.636	18.020	91.986
1899	59.360	14.404	18.942	91.437
1900	58.091	14.772	19.300	92.163
1901	59.137	15.074	18.963	93.174
1902	62.189	16.848	21.614	100.651
1903	68.415	18.148	21.614	108.177
1904	69.690	20.409	21.598	111.797
1905	69.847	21.798	22.760	114.405
1906	67.742	23.439	23.068	114.249
1907	62.656	24.873	23.362	100.457
1908	48.089	33.372	24.445	105.897
1909	48.879	37.746	26.219	112.844
1910	50.310	39.486	26.643	116.439
1911	50.884	42.202	27.392	120.478
1912	50.868	41.901	26.487	119.257
1913	50.069	43.607	27.941	121.617
1914	48.715	44.385	27.193	120.293
1915	58.158	48.537	29.690	136.385
1916	67.570	54.960	35.198	157.728
1917	66.407	66.757	42.294	175.458
1918	60.659	82.277	42.300	185.236

Zadružne hranilnice in posojilnice so bile najštevilčnejše denarne ustanove na Slovenskem, ki so segale skoraj v vsako večjo slovensko vas; v trdno celoto so jih združevale zadružne zveze. V mestih in trgih so prevladovala liberalna Schulze - Delitscheva zadruga, na podeželju pa bolj konzervativna Raiffeisnova. Zbrale so več desetmilijonske vrednosti hranilnih vlog, dajale ugodna posojila številnim kmetom, z večjimi vsotami pa spodbujale razvoj slovenske industrije, obrti in trgovine.

Že leta 1872 so osnovali prve hranilnice v Ljutomeru, Postojni in v Kranju, 1873 v Bistrici na Zilji. Zadružni zakon iz leta 1873 je dal pravno osnovo za razvoj kreditnih zadrug. Razvila sta se dva tipa kreditnih zadrug in sicer liberalnejši Schulze - Delitschev, in konzervativnejši Raiffeisnov. Miha Vošnjak je za slovenske razmere priredil Schulze - Delitscheva pravila z visokimi glavnimi deleži, ki so se obrestovali, imeli glasovalno in upravljalno pravico ter z nizkimi poslovnimi deleži brez upravljalnih pravic. Denarno poslovanje teh zadrug je bilo neomejeno

²² Compass. Finanzielles Jahrbuch 1923, Bd. III, Wien 1923, str. 272-275.

in podobno bančnemu poslovanju. Dr. Janez E. Krek je razvil Raiffeisnov tip zadrug z enakimi deleži in enakimi pravicami ter z omejenim obsegom poslovanja. Zadrugniki so jamčili z vsem svojim premoženjem, krediti in obrestna mera so bili omejeni, menični posli niso bili dovoljeni, zadruge so lahko poslovale samo s svojimi člani, dobiček se ni delil. Zadrugno poslovanje je bilo zato bolj varno, a finančno manj učinkovito. Namenjene so bile predvsem malemu kmetu in obrambi pred prodorom liberalnega vpliva na podeželju. Vse slovenske zadruge so bile včlanjene v pet zadrugnih central. Liberalne zadruge pretežno Schulze - Delitschevega tipa so bile včlanjene v celjski Zadrugni zvezi (1883) in v Zvezi slovenskih zadrug v Ljubljani (1907). V njih je bilo včlanjenih 305 zadrug; te kreditne zadruge so imele ob koncu prve svetovne vojne za okrog 25 milijonov kron hranilnih vlog. Krekove zadruge, pretežno so bile Raiffeisnovega tipa, so bile včlanjene v Zadrugni zvezi v Ljubljani; bilo jih je 608. Ob koncu prve svetovne vojne so imele te zadruge okrog 28 milijonov kron hranilnih vlog. Na Primorskem sta bili dve zadrugni centrali. V tržaški Zadrugni zvezi (1907) je bilo včlanjenih 165 zadrug z okrog 11 milijoni kron vlog, v Goriški zvezi gospodarskih zadrug in društev (1904) je bilo včlanjenih 62 zadrug z nekaj milijoni kron vlog.²³

Vsi slovenski denarni zavodi so do prve svetovne vojne zbrali za okrog 286 milijonov kron hranilnih vlog. Največ vlog je bilo v mestnih in okrajnih regulativnih hranilnicah in sicer okrog 190 milijonov kron, za okrog 65 milijonov je bilo vlog v zadrugnih hranilnicah in ljudskih posojilnicah, okrog 28 milijonov kron vlog je bilo v slovenskih bankah. Ta kapital ni bil majhen, samo prepozno je bil zbran in premalo finančno učinkovit. Za primerjavo naj spomnimo, da je bilo okrog leta 1900 na Kranjskem in Primorskem v industrijo vloženega kapitala za okrog 190 milijonov kron in da so vsi gradbeni stroški 1.700 km železniškega omrežja na slovenskem ozemlju znašali okrog 233 milijonov kron.

France Kresal

THE STRUCTURE OF THE SLOVENIAN ECONOMY 1851 - 1914

Abstract

The author gives an overview of the history of economical politics and structure of the Slovenian economics in the period of 1851 - 1914. He presents the economic regulations of that time, the insolvency policy, and guild associations of businessmen in Chambers of Commerce and Tradesmen. He starts the economic development with the presentation of the tax policy and structure, and the agriculture and industry policy. The economics structure he shows with the analysis of the production value of the Slovenian provinces in 1910, in detail with the presentation of the development and structure of industry, electrification, railway and road traffic, and trade and crafts. The discussion is closed with the presentation of the monetary operations, banks and saving banks, and the accumulation of capital.

In the period from 1860 - 1914 in the state, and also in our country all economical regulations were settled and in operation. For the protection of the industrial property, the Patent Office in Vienna was competent, for the protection of the trademark there were brand registers at the Chambers of Commerce on the basis of the Law from 1890. The businessmen were protected from

²³ Žarko Lazarević, Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana 2000, str. 26-30.

non-scrupulous monetary operations with a modern and rigorous law on bankruptcy from 1868. The workers were protected by the law of work inspection, and the provisions of the novel tradesman's order from 1885 about the working time, wages, health insurance, and worker protection. In the guild all businessmen were associated in competent Chambers of Commerce and trade from 1851, among the working class trade unions were put forward, but there was no compulsory guild representation in the Chambers of Workers. The business operations were handled by the commercial law from 1862, which defined also the form of business associations and the management of trade registers at district courts. In the industrial more developed parts of the monarchy, and in Vienna there were also trade courts; on Slovenian territory such a court was established not earlier than in 1908 in Trieste, and in 1909 in Ljubljana. Numerous business disputes were effectively taken care of by the Exchange and Chamber Arbitration Courts; and wages and worker's protection disputes by Arbitration Courts of the worker's establishments.

The traffic infrastructure with the railway network was mainly completed. The road transit traffic was lagging behind very much, the roads were in a bad condition and poorly maintained. The river traffic retreated to the railway line. The naval traffic were very much developed.

Trieste developed to a very large naval city, and represented for Austria the traffic and trade window to the world; for the Slovenian hinterland it was a generator of a universal economical life. The information transfer was efficient through the well organised post, daily and periodical printing. The general education of the population was satisfactory, the development of the export, trade, and commerce educational system was also in full swing on Slovenian territory.

Coal and steam engines were the fundamental energy for the development of industry, until the first World War.

In Slovenia were established around 450 industrial plants, half of them by the end of the Nineties. In regard of the production values and number of employees the most important branches were: wood industry, mining, ironworks, and metal industry. Followed by leather-processing, shoemaking, textile and food industry. Fundamentally smaller were the paper, chemical, glass and pottery, and building industry. The wood industry was broken into a big number of plants with non-intensive manufacture. The sawmills in the ownership of forest landowners and wood merchants were predominant. The mining and ironworks industry was united in bigger companies with foreign capital. In 1873 the Trboveljska premogokopna družba (Coal-mining company Trbovlje) was established, which in its trust united almost all coal-mines. The greater part of the ironworks industry was united in the Kranjska industrijska družba (Industrial company of Krain), which was established in 1869. Also the textile industry united and at the end of the century most of the textile factories were in the framework of the Mautner textile trust, with its headquarters in Vienna.

MARBURGER ZEITUNG IN NADOMESTNE DRŽAVNOZBORSKE VOLITVE V MARIBORSKEM VOLILNEM OKRAJU L. 1905

Ivan Rihtarič*

UDK 324(497.4 Maribor)"1905"

RIHTARIČ Ivan: *Marburger Zeitung in nadomestne državnozborske volitve v mariborskem volilnem okraju l. 1905*. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 125-152, 63 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Prispevek prikazuje državnozborske nadomestne volitve (julij 1905) v mariborskem volilnem okraju (mestna kurija) po smrti dotedanjega poslanca (dr. Eduard Wolfhardt). Po zelo bogati predvolilni dejavnosti na sicer neenotni nemški strani in nemoči socialdemokratov ter slovenskega kandidata je po drugem krogu postal zmagovalec Heinrich Wastian, ki je bil nato poslanec skoraj dve leti do novih volitev maja 1907.

UDC 324(497.4 Maribor)"1905"

RIHTARIČ Ivan: *Marburger Zeitung and the State assembly by-elections in the Maribor electoral district*. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 125-152, 63 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The paper deals with the state assembly by-elections (July, 1905) in the Maribor electoral district (urban curia), after the death of the previous deputy (dr. Eduard Wolfhardt). After a very opulent pre-electoral activity, on the un-united German side and the impotence Social Democrats and of the Slovene candidate, in the second round, Heinrich Wastian was victorious, who was deputy for almost two years, until new elections in May, 1907.

S pričujočo študijo se nadaljuje prikazovanje odnosa Marburger Zeitung do državnozborskih volitev na Spodnjem Štajerskem. Prejšnjim 10 volitvam¹ so se pridružile še nadomestne volitve 1905. leta v mariborski mestni kuriji.

* Dr. Ivan Rihtarič, direktor Ljudske univerze, Trg svobode 4, SI - 9250 Gornja Radgona.

¹ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965.

Marburger Zeitung je že 1. aprila 1905 seznanil svoje bralce z novico, da je umrl državnozborski poslanec dr. Eduard Wolffhardt, pri čemer je zapisal, da "ponovno plapolala žalostna zastava na mestni hiši našega dravskega mesta, empori Sp. Štajerske..." da je bil pokojnik trden "mariborski zid".... Njegovo smrt je označil za najtežjo izgubo ne le za Maribor, ampak za celotno "Unterlandes Empore" za mnogo let. V nekrologu ga pisec prikaže kot zvestega sina Sp. Štajerske, saj "še stoji Goldenes Loewe", kjer je preživel mladost. Pokojnik je vedno izkazoval svojo nemško miselnost ob meji ("Grenzdeutschtum"), bil je iniciator nemških šol na Sp. Štajerskem in še dan pred svojo smrtjo se je zavzemal za tim. vinski zakon. Bralce je časopis tudi obvestil, da bo pokojnik pokopan v Mariboru, ker "ljubil je nad vse spodnjedeželno nemštvo". Njegovemu imenu pisec zagotavlja "večen spomin v zgodovini Sp. Štajerske".²

Ob teh uvodnih vrsticah pa je bilo med "Mariborskimi novicami" sporočeno, da je list prejel telefonsko poročilo z Dunaja, da naj bi dr. Eduard Wolffhardt storil samomor. Prejšnji dan, 31. marca, ga je namreč zjutraj ob 7. uri našel mrtvega njegov hišni sluga, ležečega v naslonjaču. Poleg trupa je ležal revolver in zdravnik je lahko le potrdil smrt s "strelom skozi sence". Ob truplu so našli na pisalni mizi listek s sporočilom "Ne morem več naprej, moje moči mi ne zadostujejo več..." O smrti je bilo obveščeno Predsedstvo poslanske zbornice in pristojni policijski komisariat. Svojemu prijatelju, nekdanjemu štajerskemu državnozborskemu poslancu dr. Aussererju, je pokojnik naslovil pismo, v katerem mu je zaupal, da je precej nervozen, ker da ima denarne težave. Z dr. Aussererjem sta se namreč dobro razumela in sta se tega usodnega dne razšla pozno ponoči, šele ob 1. uri zjutraj. Nekakšno depresivno stanje pri dr. Wolffhardtu so opazili v usodnem popoldnevu in zvečer še nekateri drugi njegovi znanci.³

Časopis je še enkrat objavil osnovne življenjske in delovne podatke o pokojniku; rojen je bil 7. 11. 1851 v St. Poeltnu, študiral v Mariboru, Gradcu in na Dunaju, advokaturu opravljal na Dunaju na "Salvatoregasse", bil zastopnik "Blecherwerke -Union" in kurator "St. Dennis-Lose" ter zastopnik nekdanjega ministrskega predsednika Windischgrätza. V državni zbor je bil namesto dr. Kokoschinegga izvoljen v mestni kuriji na volitvah 7. marca 1897 s 1018 glasovi od 1305. Vključil se je v Nemško ljudsko stranko ("Deutschen Volkspartei"). Na naslednjih volitvah (11. januar 1901) je bil ponovno izvoljen s 1187 glasovi. Dr. E. Wolffhardt je bil zelo aktiven tudi v Schulvereinu, saj je bil v njegovem vodstvu precej let kot predsedujoči, v parlamentu pa v kontrolni komisiji in član državnega sodišča ("Reichsgerichtes").

Pogreb je bil napovedan za torek, 4. aprila, ob 16,30 uri od Južne železnice do mestnega pokopališča, kjer bo pokopan v družinski grobnici. V soboto popoldne ob 17,15 uri je imel žalno sejo tudi mariborski mestni svet, na kateri je župan dr. Johann Schmiderer v govoru, ki ga je MZ objavil v celoti, poudaril pomen pokojnika za Maribor in nemštvo na Spodnjem Štajerskem. Županov govor so člani mestnega sveta v znak spoštovanja do pokojnika poslušali dostojanstveno in stoje. Občina Celje je poslala mariborskemu mestnemu zastopu sožalni telegram.

² Marburger Zeitung 44(1905)40, 1. 4. (v nadaljevanju: MZ).

³ MZ 44(1905)40, 1. 4.

Ob smrti dr. E. Wolffhardta je vdova, Maria Edle von Schmid, rojena Loe-schnigg, objavila osmrtnico v MZ, odposlano iz Gradca 1. aprila 1905, ter zapi-sala, "da je zjutraj, 31. marca 1905, nenadoma umrl". Enak "vzrok" smrti je omenjen tudi v osmrtnici mestne občine Maribor, v kateri pa je tudi obvestilo, da bo začetek pogreba na Dunaju (2. april), popoldan ob 13,30 bo truplo že v Mari-boru, kjer bo zadnje slovo 4. aprila ob 16.30 uri. Zadušnica za pokojnikom je bila napovedana za sredo, 5. aprila, ob 10. uri pri frančiškanih.

Še neka podrobnost ob smrti dr. E. Wolffhardta je precej zanimiva; MZ je namreč le ob tej priliki objavil na svojih reklamnih straneh drobno notico, da se da revmatičnost, o kateri pišejo časopisi na Dunaju, da je zanj kronično bolehal pokojnik, pozdraviti v "Franzesbadnu, z Natalie-Quelle Lothion-Saeuerling pitno kuro".⁴

Na Dunaju so se od pokojnika poslovili vidni politiki (npr. minister baron Gall, dr. Bientak, vitez dr. Randa, dr. Klein, predsedujoči poslanskega doma, grof Better, dr. Kaiser in drugi) v "Piaristenkirche", bila pa je tudi žalna seja poslanskega doma parlamenta.⁵

Tudi sam pogreb v Mariboru je bil veličasten. "Gala pogrebni voz" je vleklo 6 konj, dolga kolona pogrebcev se je vila po "Tegetthoffstrasse", čez "Sophien-platz" in po "Schillerstrasse" k mestnemu pokopališču. Govornika sta bila župan dr. J. Schmiderer, ki je pokojniku, ki ga je prijateljsko tikal ("Du"), med drugim zaželel tudi "mirno počivanje v domači zemlji, ki si jo tako ljubil...", in dr. Pommer, poslanec državnega zbora iz Celja. Pogreb je bil uradno končan ob 17,30 uri, ko so položili h grobu še vence predstavniki spodnještajerskih občin, posebej izrazito, z napisom ljutomerski Nemci ("Die Deutschen Luttenbergs") in z Dunaja. Po-grebni obred je vodil župnik Heritsch.⁶

Tako smo lahko zelo natančno spremljali, kako se je časopis MZ razpisal ob smrti dr. Eduarda Wolffhardta in kakšno pozornost mu je namenil. Naslednji te-dni v aprilu 1905 so bili brez novic v zvezi s pokojnikom, pa tudi napovedi o na-domestnih volitvah še ni bilo mogoče zaslediti.

Šele 2. maja 1905 je časopis objavil novico, da je mariborski župan dr. Johann Schmiderer sklical v Casinu sestanek, ki so se ga udeležili predstavniki vseh de-lov volilnega okraja, razen iz Radelj. Postavili so tri kandidate: podžupana Karla Pfrimerja, dr. Mravlaga in Heinricha Wastiana iz Gradca. Sklenili so tudi, da bo naslednji sestanek čez dva do tri tedne, kjer bodo govorili in se predstavili vsi trije kandidati, preden se bo o njih odločalo. Kandidatura dr. Mravlaga je bila še nepotrjena in MZ je v rubriki "Zadnje vesti" sporočil, da je prejel informacijo, da dr. Mravlag odstopa od svoje kandidature.⁷

Ponovno je bila tritedenska "informativna suša", ki pa se je končala z napo-vedjo pravega "političnega neurja".

V soboto, 19. maja 1905, je namreč Franz Girstmayer v veliki dvorani Goet-zove pivovarne sklical predvolilno zborovanje, ki se ga je udeležilo okoli 500 udele-žencev. Predsedujoči zborovanja je bil dr. Heinz Lorber, namestnik pa učitelj Russ. Uvodni referat je imel sklicatelj F. Girstmayer, kateremu je volivec Garbois po-stavil provokativno vprašanje, v čigavem imenu je sklical ta sestanek. Girst-mayerju je tudi javno povedal, da ima kot sklicatelj interes, da se sam povzpne

⁴ MZ 44(1905)40, 1. 4.

⁵ MZ 44(1905)41, 1. 4.

⁶ MZ 44(1905)41, 4. 4.

⁷ MZ 44(1905)53, 2. 5.

na "volilni vrh". Garbeisu sta se v podobnih kritikah pridružila še Sieberer in gradbeni mojster Goetz. Girstmayerja sta spraševala, zakaj na zborovanje ni povabil obeh kandidatov. Girstmayer je vse obtožbe kategorično zavrnil in samozavestno izjavil, da je zborovanje "razpisal", če je imel za to pravico ali ne. Za take izjave je iz publike slišal tudi vzklik: "Mi homo to že videli!" Ing. Gusle je v razpravi pogrešal oba kandidata, a se je zavzel za takega, ki bo izražal "moč našega nemštva" in rešil uradništvo "Damoklejevega meča" oz. slovenskega pritiska. Sam se je opredelil za kandidata Wastiana, v katerem vidi upanje obrtnikov. Glasno se je tudi vprašal, zakaj "panslavistično časopisje, kot npr. "Südsteierische Post", tako zavzeto deluje proti Wastianu". Takoj se je oglasil Girstmayer, se opredelil za kandidata Pfrimerja in ponovno predrzno napovedal, da bo "kljub vašemu negodovanju g. Pfrimer danes kot kandidat postavljen". Tudi za to napoved si je prislužil medklice in žvižge. Volivec Wolfram je vse prisotne seznanil z resnico o tim. aferi "Südmarkhof" pri Šentilju, v katero je hotel Girstmayer "potopiti" kandidata Wastiana. Girstmayerju je očital, da je že večkrat zmerjal Nemško ljudsko stranko ter da je njegov favorizirani kandidat Pfrimer bil "bolan", kar je potrdil tudi Pavliček, ko se je v deželnem zboru razpravljalo o gradnji železniške proge, da pa je v tem času "sedel zdrav v gostilni". Ponovno se je oglasil inž. Gusle in Girstmayerju očital njegovo "obračanje po vetru", saj da je pred kratkim kandidiral v lipniškem kot tudi v feldbaškem volilnem okraju. Girstmayerja je opozoril, da njegov pomislek, da je kandidat Wastian premlad, ni umesten, "saj so mladi bili tudi Hanibal, Napoleon in celo naš cesar, ko je začel vladati z 18 leti".

V razpravi so še sodelovali Ratzek (zavzel se je za Pfrimerja zaradi "obrt-niških vzrokov"), učitelj Schuster ("oba imata pluse in minuse... zavzemam se za Wastiana... za gorečega nemškega Štajerca") ter skupina volilcev (Bienenstein, Orosel in Pavliček), ki je predlagala, da se morata oba kandidata predstaviti, preden se bo o njiju glasovalo. Ob koncu je bil z občutno večino sprejet sklep, proti je bilo le "šest rok", da se mora pred končno odločitvijo poslušati oba kandidata. Zborovanje so zaključili z "grmečo" "Wacht am Rhein".⁸

Samo dan pozneje, v nedeljo, 21. maja 1905, je bilo popoldne v Casinu drugo zborovanje za volitve v državni zbor. Župan dr. J. Schmiderer je pozdravil vse navzoče. Za predsedujočega je bil izvoljen ptujski župan in poslanec deželnega zbora Ornig, prisotni pa so bili še predstavniki iz Ormoža, Ljutomera, Lenarta, Slov. Bistrice, Radelj, Mute, Slovenj Gradca in Vuzenice itd. ter predsednik Nemške ljudske stranke dr. von Derschatta.

Prvi je spregovoril dr. von Blachky iz Ptuja in protestiral, zakaj na prejšnjem zborovanju ni bilo obeh kandidatov, in da prav zaradi tega Ptujčani danes ne bodo sodelovali, da pa bodo podprli le kandidata Wastiana. Predstavnika iz Slov. Bistrice in Mute sta povedala, da še nimata svojega mnenja o kandidatih. Pavliček in Girstmayer iz Maribora sta se opredelila za Pfrimerja, inž. Gusle, Max Wolfram in dr. Heinz Lorber pa za Wastiana, "ker le od njega pričakujejo obrambo nemštva na Sp. Štajerskem." Dr. Derschatta in inž. Pototschnig iz Slovenj Gradca sta predlagala naj se postavi še tretji kandidat, "da bi bil krog zaključen".

Končno je bil sprejet sklep, da se bo pustilo volivcem prosto voljenje ("der Wahl freien Lauf zu lassen"). Župana pa so zborovalci pooblastili, da intervenira pri oblasti, da bodo volitve čimprej."

⁸ MZ 44(1905)62, 23. 5.

⁹ MZ 44(1905)62, 23. 5.

Tako je časopis že čez nekaj dni sporočil, da bodo nadomestne volitve za izpraznjeni mandat v mariborskem volilnem okraju (mestna kurija) že 5. julija 1905, čeprav je bil najprej predviden rok šele v oktobru istega leta. List je napovedal začetek volilnega boja, za katerega piše, da bo hud, v Mariboru bolj kot v drugih delih volilnega okraja.¹⁰

Dopis, odprto pismo iz Šentilja, za Franca Girstmayerja, ki ga je objavil MZ, podpisal pa Jos. Sparowitz, pojasnjuje, da je bil Südmarkt zgrajen za Nemce, da ima tudi mesnico, poleg slovenske, ob cerkvi in živinskem trgu. Prostor za gradnjo je ugodno odstopila Deutscher Schulverein. S tem so dali ustrezen odgovor Girstmayerju, ki je na prvem zborovanju razpihoval to "šentiljsko afero" in vanjo vpletal svojega nasprotnika Wastiana.

MZ je v smislu pravkar končanega predvolilnega zborovanja in njegovih sklepov v uvodniku zadnje majske številke¹¹ pod poudarjenim naslovom «Wastian - Pfrimer» napovedal za "radovedne in številne bralce" predstavitev obeh kandidatov.

Najprej je predstavil Heinricha Wastiana, "ker je osebno manj znan".

Rojen je bil 1874 v Gradcu v znani meščanski družini, del gimnazije je obiskoval tudi v Mariboru, saj so njegovi starši imeli v Mariboru hišo ("Villa Alwies"), v gimnazijskih letih se je poskusil tudi v pesništvu, pozneje, 1896, je spesnil spominsko pesem "Der Kampf am Cilli" in izdal študijo "Ungarns Tausendjahrung in deutschen Lichte", pesem "Der Grazer Schlossberg". Nekaj pesmi je izdal tudi pod psevdonimom "Heini von Steier". Udejstvoval se je in je še vedno aktiven v organizaciji Südmark. Imel je izrazite govorniške sposobnosti in smisel za nastop pred ljudmi.

Karl Pfrimer kot drugi predstavljeni kandidat je bil starejši, rojen 1847 v Rotterburgu na Neckarju, na Württenberškem, kjer je obiskoval osnovno šolo in gimnazijo. Leta 1867 je bil zaposlen kot kalkulant pri takratnem največjem kavnem in sladkornem veletrgovcu Johannu Goeglu, dve leti pozneje je obiskal Malo Azijo in Egipt ter se pozneje zaposlil v vinarski firmi, zdaj je solastnik vinski-trgovske firme "J. & R. Pfrimer" v Mariboru. Konec osemdesetih let je bil izvoljen v mariborski občinski svet in predsedoval njegovi finančni sekciji. Leta 1902 je bil izvoljen za deželnozbornskega poslanca in je pokazal posebno skrb za Maribor, pa tudi za druga spodnještajerska mesta. Med drugim si je tudi prizadeval, da bi v Mariboru uredili podružnico "Avstro-ogrske banke" ter za "Spar- und Kreditverein" za Maribor in okolico," kot protiutež Posojilnicam".

V predvolilno kampanjo se je vključilo tudi Nemško društvo ("Der deutsche Verein") za Maribor in okolico, ki je konec maja imelo v Casinu svojo letno zborovanje. Predsedujoči, dr. Heinz Lorber, je odprl zborovanje in vse prisotne spomnil, da so na zadnjih državnozbornskih volitvah podprli Pfrimerja ter v 5. kuriji Stigerja, in sta potem bila oba kandidata tudi izvoljena. Tudi pri sedanjih volitvah upa na njihov uspeh.

Izvedli so nove društvene volitve, pri čemer je bil za voditelja pričakovano izvoljen dr. Heinz Lorber ter za člane izvršnega odbora: direktoR Schmid, Woertel, Alois Serpp, učitelja Meier in Wernissnig, inž. Suske, tovarnar Neger, Rottenbacher in Max Wolfram. Na predlog direktorja Schmida je Nemško društvo postavilo kot kandidata na bližnjih volitvah Heinricha Wastiana in sprejelo še sklep,

¹⁰ MZ 44(1905)64, 27. 5.

¹¹ MZ 44(1905)65, 30. 5.

da bo sklicalo dve volilni zborovanji, prvo 17. junija na verandi Goetzove "restavracije" in drugo 20. junija v "Kreutzhoffe", kamor vabijo oba kandidata, Wastiana in Pfrimerja.

Nemško društvo je imelo ob koncu zborovanja še običajno protislovensko pripombo, ker namesto umrlega dr. Reidingerja, mariborskega notarja, njegov namestnik dr. Firbas uraduje še vedno slovensko ("noch immer windisch amtiert") in seveda zahtevajo ponovno nemško notarjevo uradovanje.¹²

MZ je v isti številki tudi sporočil, da je v Mariboru bil ustanovljen "Veliki, splošnonemški volilni odbor", ki se bo zavzemal za Heinricha Wastiana.

V prvi junijski številki¹³ je časopis v uvodniku pod naslovom "K državno-zborskim volitvam" zapisal, da velja za bodoče volitve velik interes, da kandidatu H. Wastianu nemški radikali marsikaj očitajo, a vendar ima le on najboljši vpogled v gospodarstvo celotne dežele in pozna stisko "vseh poklicnih stanov" in da "trdno stoji na jezikovni meji nemštva". Pisec tega uvodnika je prepričan, da je volilni boj postal neizogiben ter da bo kot na majhnih volitvah, tako tudi pri teh velikih, odločilen na obeh straneh.

Mariborsko obrtno združenje je pozvalo volilce, da se v polnem številu udeležijo velikega zborovanja, ki bo 15. junija v Goetzovi restavraciji, na katerem bo podžupan in deželni poslanec Karl Pfrimer predstavil svoj program. "Veliki, splošnonemški, volilni odbor" je ponovno povabil vse volilce na zborovanji 17. in 20. junija.

Mariborski župan dr. Johann Schmiderer je ponovno potegnil politično potezo in v Casinu sklical zborovanje "zvestih mož" v nedeljo (4. junij 1905) popoldan,¹⁴ a je zborovanje klavirno propadlo, saj se je veliko povabljenih telefonsko opravičilo, prisotni so bili le iz Radelj (župan Langer in Schober) in Maribora (Mally), zato je po desetih minutah sklicatelj moral zaključiti zborovanje.¹⁵

MZ se je v uvodniku "Heinrich Wastian-k državnozborskim volitvam" očitno postavil na njegovo stran ("... le H. Wastian je lahko naš zastopnik!"). Začetek je še umirjen, ko uvodničar piše, da se borita za parlamentarno zastopanje "našega mejnega nemštva" ("unseres Grenzdeutschumes") kandidata, ki sicer imata vsak svoje osebne kvalitete, a je bilo Pfrimerjevo delovanje ožje kot Wastianovo. Kandidat Wastian "je mož bodočnosti", ki se bo v hudih časih (železniško vprašanje Maribor-Wies, vprašanje dravskega mostu in drugo) zavzemal za "zvestonemški evangelij", on, ki ne naseda na "socialni puls časa" ter ne pozna razlike med bogatim in revnim, saj bo "dvojno in desetkratno sposoben".¹⁶

Politično se je prebudil tudi Ptuj in se aktivno vključil v predvolilno delovanje. Zadnjo soboto je bilo v dvorani ptujske Nemške zveze sklicano predvolilno zborovanje v podporo Pfrimerju. Prisotnih je bilo 45 volilcev. Predsedujoči Steudte je povabil kandidata, ki je potem predstavil svoj volilni program. Razkril je željo, da bi rad zastopal tudi ptujske interese..., pove, da je "nemško rojen in vzgojen", da se zavzema za čimprejšnjo ločitev Avstrije od Ogrske ("... Je eher von Ungarn los, desto besser"), predvsem na področju carin. Na gospodarskem področju je ošvrknil vlado, ki da forsira madžarske vinogradnike pred spodnještajerskimi

¹² MZ 44(1905)65, 30. 5.

¹³ MZ 44(1905)66, 1. 6.

¹⁴ MZ 44(1905)67, 3. 6.

¹⁵ MZ 44(1905)68, 6. 6.

¹⁶ MZ 44(1905)68 6. 6.

in da nima pravega posluha pri pomoči ob elementarnih nesrečah na Sp. Štajerskem. Pri obdavčenju se zavzema za progresivno obdavčitev, saj je sedaj "mali in srednji človek" preveč obdavčen. V socialni politiki se bo zavzemal za boljši položaj invalidov in da naj prej omenjeni mali ljudje enkrat tedensko dopoldne dobijo v gostilnah "porcijo golaža". Pri teritorialnih vprašanjih se bo v parlamentu zavzemal za neločljivost Dalmacije od Avstrije, Trst pa je luka Avstrije in svetovne trgovine. Pri nacionalnem vprašanju opozarja prisotne, da si morajo Nemci na Sp. Štajerskem biti edini, da lahko "le z združenimi močmi svoj položaj obdržijo".

Po Mravlagovi "osvetlitvi" obeh kandidatov so se poenotili, da pri teh volitvah "ne gre za osebo, ampak za stranko" ("Es handelt sich nicht um die Person, sondern um die Partei!"). Zborovalci so pa prepričani, da so jim sicer njihovi nemški politični nasprotniki ostali še vedno zvesti v boju proti "našim nacionalnim nasprotnikom ..."

Volilec Perko je predlagal, da se naj postavi Pfrimerja za kandidata in se zanj glasuje. Temu sta nasprotovala dr. von Plachky in dr. Treitl, ker kandidata Wastiana še niso slišali z njegovim programom in sta vse prisotne opozorila, da bodo lahko bližnje volitve izpadle drugače, kot pa se sluti zdaj tu na zborovanju, pa da tudi Ptujčani niso vedno v državnem zboru našli pri ljudski stranki takšne podpore, kot so pričakovali. Pri tem je dr. Plachky omenil probleme s slovenskim tiskom ("windische Presse"), težave župana Orniga in celotnega ptujskega mestnega sveta. Ob koncu je tudi sporočil, da bodo za kandidata Wastiana v Ptuj organizirali splošni volilni zbor, ker "da je Wastian zelo pameten mož".

Na vse te obtožbe je kandidat Pfrimer tudi odgovarjal ter posebej poudaril, da pozna časopis "Štajerc" in razmere na Spodnjem Štajerskem in da o študentskem domu, ki ga res nima v svojem predvolilnem programu, ne bo razpravljaj, ker je to zadeva učiteljsišča, pa tudi nobene "cerkvene politike ne bo vodil".

Proti kandidatu Wastianu je ostro nastopil dr. Mravlag in mu oporekal, češ da "če je njegov oče nekaj mesecev v Mariboru v neki vili stanoval, on še ni zato noben Mariborčan!" Njegovo kandidaturo je označil kot idealistično in jo primerjal z "idealistom Malikom" in se odločno postavil na stran kandidata Pfrimerja, ker "le stranka ima težo in ne samostojnost Wastiana".

Le dr. Treitl se je krčevito boril za Wastiana in ga prikazoval kot človeka, ki edini lahko potegne nove poteze in "deluje proti zahrbtni politiki".

Zanimiv je tudi sam zaključek tega zborovanja, saj MZ piše, da ga je predsedujoči, Steudte, "zaključil z Dantejevimi besedami", a ne zapiše konkretnih besed ali stavkov.¹⁷ Ali je povedal kaj o peklu, vicah ali raju?

Volilni boj je do tedaj potekal dokaj mirno, vsaj do Slovencev, ki so jih Nemci zelo redko omenjali, saj jim pravzaprav niso bili nevarni konkurenti v bodočih volitvah. MZ je izjemoma objavil kakšno protislovensko puščico in ena takšnih je bila namenjena "slovenski armadi, ki jo vodijo vindišarski admirali Ploj, Robitsch, Žičkar, Pipusch, Rosina in drugi, podpirani tudi od varuhov Gospodarja (pravilno: "Slovenski Gospodar," op. I. R.) in Sudst. Post.". Ta prvaška mornarica bo celotno Japonsko osvojila in tam resnično kraljestvo Slovenija uredila. O če bi le tam ostali! Kako lepo, prijetno in mirno bi bilo potem na Sp. Štajerskem!"

MZ je istočasno tudi objavil proglas, da so sezname volilnih upravičencev že od ponedeljka, 5. junija 1905, torej mesec dni pred volitvami, objavljeni ter da se morebitne reklamacije sprejemajo na podlagi ustreznih dokazil v 8 dneh pri

¹⁷ MZ 44(1905)68, 6. 6.

županu.¹⁸ Vpisanih je bilo 2513 državnozborskih volivcev.¹⁹ Tudi med oglasi ob koncu MZ je župan dr. J. Schmiderer pozival volivce, da preverijo svoje vpise in da morebiti reklamirajo napake.

V politične dogodke v mariborskem volilnem okraju sta se vpletla s svojimi komentarji tudi časopisa izven Sp. Štajerske, "Tiroler Tagblatt" in "Deutsche Volkszeitung" iz Reichenberga, ki nista podprla kandidata Wastiana.²⁰

V politično ofenzivo se je odpravil tudi Wastian, saj je napovedal, da bo kot kandidat Splošnega nemškega državnozborskega volilnega odbora v naslednjih dneh začel z zborovanji. Prvo bo v Ptuj, kjer baje vlada izjemno velik interes za njegovo zborovanje.

Njegov protikandidat Pfrimer, pa je na zasedanju vodstva Nemške ljudske stranke za Štajersko v Gradcu, o tem je pisal tudi "Grazer Tagblatt", bil sprejet kot kandidat za mariborski volilni okraj.²¹

MZ je v uvodniku²² na prvi strani pod naslovom »K Wastianovi kandidaturi« zapisal, da se v Mariboru pojavlja vedno večji politični interes in pravi volilni občutek ("... Wahlgefühl") in da volivci sproščajo že svojo energijo proti "skupnemu nacionalnemu sovražniku, proti prvaškemu vojnemu taboru, ki deluje proti kandidatu Splošnega nemškega volilnega odbora, g. Wastianu." Ob koncu uvodnika povabi nepodpisani avtor vse volivce, da naj oddajo svoje glasove za Wastiana, ki se "zavzema za gospodarsko neodvisnost ... in je zato tudi kandidat vseh nemških stanov in poklicev našega volilnega okraja!"

Zborovanje H. Wastiana v Ptuj so napovedali za 19. junij 1905, kar bo organiziral Splošni nemški državnozborski volilni odbor.

Prav iz Ptuja je uredništvo Marburger Zeitung dobilo dopis od številnih trgovcev in obrtnikov, ki so trdno odločeni za Wastianovo kandidaturo, ko sicer "nimamo nič proti drugemu kandidatu... ampak on, H. Wastian, ima energijo in voljo in moč, da nas zastopa. On tudi ne bo v tuje klubske interese vpadel... zastopal bo interese našega volilnega okraja... pokazal bo svoj ponos in slavo, ves svoj čas bo žrtvoval za nas volivce. Takega moža potrebujemo in to je g. Wastian... in zato bomo na volitvah glasovali zanj..."²³

Uredništvu se je oglasil tudi državnozborski poslanec Malik in Mravlagu posredno sporočil, da se ne strinja z njim glede ocene.

Časopis je v isti, 70. številki, objavil novico, da je socialdemokratsko strankino vodstvo postavilo svojega kandidata za volitve v mariborskem volilnem okraju. Kandidat je Julius Hilari, strankarski tajnik v Gradcu. Bralce je časopis spomnil, da je omenjeni kandidat pri zadnjih deželnih volitvah kandidiral v peti kuriji v mariborskem volilnem okraju.

Ponovno je občinska oblast opozorila vse volivce, da bo skorajda potekel rok za morebitne reklamacije za volilne imenike in da "je potrebno najmanj 8 kr. direktnega davka", posebej opozarja na pregled volilnih imenikov obrtnike, trgovce, državne in privatne uradnike in "nemške, svobodno misleče delavce", da naj poskrbijo za svojo volilno pravico.

¹⁸ MZ 44(1905)68, 6. 6.

¹⁹ MZ 44(1905)69, 8. 6.

²⁰ MZ 44(1905)69, 8. 6.

²¹ MZ 44(1905)69, 8. 6.

²² MZ 44(1905)70, 10. 6.

²³ MZ 44(1905)70, 10. 6.

Splošni nemški državnozborski volilni odbor je sporočil, da bosta 17. jun. na verandi Goetzove "restavracije" in 20. junija v Kreuzhofu, za magdalensko predmestje, organizirani volilni zborovanji, kamor bosta povabljeni oba kandidata. S plakati po zidovih bo v naslednjih dneh to zborovanje tudi javnosti sporočeno.

V predvolilno aktivnost se je zelo intenzivno vključilo tudi mariborsko obrtno društvo, pri čemer pa se je pokazala njegova notranja neenotnost. Tako je "skupina obrtnikov in tudi članov obrtnega društva napisalo "Proglas za obrtnike!", kjer med drugim pišejo", da se čudijo, da lahko neki gospodje v imenu vseh obrtnikov se odločijo le za enega kandidata in drugega izločijo". Javnosti sporočajo, da je na enem takih zborovanj bilo od 150 članov društva prisotnih le 39 in da je omenjeni zmagovalni kandidat dobil 23 glasov oz. le 7 glasov večine. Vse samostojno misleče obrtnike pozivajo, da se naj kljub tej večini sedmih glasov ravnajo ob volitvah po svoji osebni presoji, ker so "časi glasovanja volilne živine ("Stimmvieh") minili". Odkrito se v proglasu izjasnijo za podporo H. Wastianu. Vse obrtnike pozivajo, da je njihova dolžnost, da se polnoštevilno udeležijo zborovanja v soboto, 17. junija 1905, kamor bosta oba kandidata povabljeni." Poslušajte oba in potem volite svobodno.. po svojem prepričanju".²⁴

Nepodpisani avtor pa je v prispevku pod naslovom "Moška beseda v volilnem boju" opozoril obrtnike, trgovce, hišne posestnike, državne in privatne uradnike in svobodno misleče delavce ter učitelje, da bodo bližnje volitve tajne ter da nihče ne potrebuje "terorizma oz. pritiska". Vsak volivec bo že sam vedel na dan volitev, kaj mu je storiti na volišču. Vsak pritisk v tem smislu pa avtor prispevka misli objaviti javnosti v časopisju.

Mariborsko obrtno društvo je objavilo oglas, da prireja v četrtek, 15. junija 1905, zvečer ob 20. uri v Goetzovi "dvorani" splošno državnozborsko zborovanje s predlaganim dnevnim redom: 1 Stališče do državnozborskih volitev, 2 Predstavitve politične in gospodarske osnove kandidata Karla Pfrimerja, 3 Prosta vprašanja.²⁵

V uvodniku naslednje številke²⁶ je časopis pod naslovom »K državnozborski Wastianovi kandidaturi« napovedal, da bo Wastian, »kandidat Splošnega nemškega državnozborskega volilnega odbora« začel že naslednji dan z volilnimi zborovanji v mariborskem volilnem okraju, in sicer najprej v Ormožu, naslednji dan v Ljutomeru, v Ptujju 19. junija ter v Mariboru 17. junija ("pri Goetzu") in 20. junija ("v Kreuzhofu"). V istem uvodniku je nepodpisani polemiziral s tremi graškimi časopisi ("Grazer Tagblatt", "Grazer Wochenblatte", in "Grazer Montagszeitung") o manj pomembnih "volilnih stvareh", a čez nekaj dni ponovno o že omenjenem "terorizmu" pred volitvami.

Wastian je na povabilo "Nemškega društva v Ormožu" bil v tem kraju na zborovanju, ki je bilo zelo dobro obiskano, saj "so prišli vsi nemški volilci". Zborovanje je začel predsednik gostiteljev, dr. Delpin, predsedujoči zborovanja je bil župan Rausschamer, zapisnikar pa Stamenn, Sparkassin uradnik. Kandidat Wastian je najprej spregovoril o "zgodovini nemškega naroda" in njegovih "bolečinah v zadnjih desetletjih v Avstriji" ter posebej osvetlil pomembna državna vprašanja,

²⁴ MZ 44(1905)70, 10. 6.

²⁵ MZ 44(1905)70, 10. 6. in MZ 44(1905)71, 13. 6.

²⁶ MZ 44(1905)71, 13. 6.

posebej še radikalno nacionalno politiko. Omenil je škodo, ki jo ima Avstrija zaradi dualizma z Ogrsko v političnem in gospodarskem smislu, govoril je tudi o Linškem programu, delegacijah obeh polovic monarhije, o obrtništvu in trgovini. Razni medklici v podporo med Wastianovim govorom "so dokaz, da je Wastian osvojil srca vseh volivcev". Wastian je zelo dobro in spretno odgovarjal na vprašanja poslušalcev (trгоvec Brodar, posestnik Grazer o kmetijstvu, župan Raussamer o kartelih železa, vinski posestnik Stammen o vinu... itd.) Na Grazerjev predlog so potem "enoglasno, nihče proti" izvolili Wastiana za kandidata s tega zborovanja.²⁷

Splošni nemški državnozbornski volilni odbor je povabil vse člane odbora na predvečer zborovanja v »Hofsalon der Altdeutschen Weinstube« pri Werhoniku na sestanek, vse volivce pa pozval na glavni zborovanji 17. in 20. junija, "ko bo možnost oba kandidata poslušati" in ko bodo lahko med kandidatom volilci naredili primerjave. Posebej so povabili tudi mariborske privatne uradnike, "kar bi jim koristilo tudi iz gospodarskega ozira".

Kandidat Karl Pfrimer pa ni miroval in je, kot piše dopis iz Radelj, zaprosil župana Aloisa Langerja pisno, da bi imel pri njih volilni shod, vendar brez protikandidata Wastiana. Na seji radeljskega občinskega zastopa je po razpravi svetnika Johana Bauerja bilo sprejeto mnenje, da ni potrebno, "da bi imel vsak kandidat posebno zborovanje".

O zborovanju mariborskega obrtnega društva, ki je bilo 15. junija, je časopis poročal o veliki zmagi Wastianovih privržencev. Sam potek zborovanja je bil zelo buren, povabljen je bil le kandidat Karl Pfrimer, a je bilo, kot se je pokazalo pozneje, kar dve tretjini Wastianovih pristašev med 600 udeleženci. Zborovanje je predvideno želel voditi Pavliček z zapisnikarjem Peyerjem, a je Alois Mayr predložil dokument, "da je bil K. Pfrimer, ko se je razpravljalo v štajerskem deželnem zboru o železniški progi "Maribor-Weis", sicer uradno bolan, a da je »sedel v kavarni in igral karte«. Zapletlo pa se je že ob samem začetku zborovanja, ko je hotel Pavliček preiti k prvi točki dnevnega reda. Glasni medklici ("Oho, najprej predsedujoče volimo!" in "On misli, če je predsednik društva, da mora biti istočasno tudi predsedujoči!") in skandiranje "Albrecht!, Albrecht-! ga je prisililo, da je nastopil nesramno do publike in je predlagal, da ga izvolijo, češ "Slišal sem moje ime! Kdo je za mene, naj dvigne roke!" Po ogorčenem protestu iz dvorane je moral dovoliti glasovanje in velika večina prisotnih je za predsedujočega izvolila Albrechta, častnega predsednika obrtnega društva. Na podoben način so izvolili Negerja za namestnika. Potreben je bil tudi zapisnikar. Neki Wastianov pristaš je ironično predlagal kar Pavlička in "bil je presrečen, ko je bil izvoljen za zapisnikarja ("Kdor je za mene, naj dvigne roke... Izvoljen sem!"). Predsedujoči je takoj, ko je prevzel vodenje zborovanja, protestiral, ker ni bil na zborovanje povabljen še Wastian, podobno še volilec Kantner. Obema je odgovoril Pavliček, da je pač takšen sklep zborovanja, kjer so se odločili za enega kandidata (K. Pfrimer) ter da bi, "če bi bila večina takrat za Wastiana, bi bil tudi on zanj", za kar je bil deležen klica iz publike ("To ti je prepričanje!"). Girstmayer je deloval pomirjevalno, ko je vse prisotne opozoril, da "volilno zborovanje ni nobena šala" in da imajo vsi prisotni enake nacionalne in gospodarske interese, a mu je ob koncu, po mnogih medklicah, le zmanjkalo potrpljenja in je po opozorilu predsedujočega govor zaključil vseeno z besedama "Pfui Teufel!"

²⁷ MZ 44(1905)72, 15. 6.

Besedo je končno dobil tudi kandidat Karl Pfrimer. Najprej je govoril o protikandidatu Wastianu, češ "da ne bo uspel, ker ne želi stopiti v noben poslanski klub. Pfrimer je jasno povedal, da se bo, če bo izvoljen, vključil v Nemško ljudsko stranko, za Wastiana pa predlaga, da se naj vključi v "SchoenererWolfPartei", za kar je požel smeh in medkllice, da ne pozna političnih strank.

Podobno je bil deležen žvižgov, ko je izjavil, da ni akademsko izobražen, pa tudi, ko se je zavzel za male, nemške obrtnike in učitelje, ker morajo oboji znati tudi slovensko. Ni pa seveda pozabil poudariti, da je bil in je še vedno "nemški" ("deutsch"). V nadaljevanju govora je ošvrknil tudi Marburger Zeitung, ki ga odkrito imenuje za svojega nasprotnika, ker češ "če ne bo izvoljen Wastian, bo propadla gradnja dravskega mostu in železniška proga Maribor-Wies". Pohvalil se je, da je v deželnem zboru dosegel peticijo za vlado o tem in za dokaz tega svojega dejanja je peticijo tudi prebral.

Ostro pa je zavrnil obtožbe o svoji bolezni, igranju kart itd. ter je opravičeval neuspeh gradnje zaradi odločitve v parlamentu o gradnji železniške proge v Konjicah, za podkrepitev svoje borbe za izgubljeno progo pa je omenil dr. Linka, ki se je ves čas razprave pošteno zavzemal za njegov predlog. Omenil je še tudi problematiko vojašnice v Mariboru zaradi slabega odnosa do dela madžarskih delavcev.

Karl Pfrimer je svoj govor zaključil z besedami: "Tako kot je Marburger Zeitung zapisal, da z Wastianom prideta revščina in bogastvo, tako je tudi z menoj. Nekoč ste me že v deželni zbor izvolili. Verjamem vam in vas prosim, da mi tudi daste glasove za državni zbor."

Kot prvi govornik po nastopu kandidata je spregovoril ing. Gusle in obžaloval, da je bil povabljen le en kandidat, ker "mi želimo slišati oba". Volilcem je povedal novo varianto o glasovanju pred dnevi, ko bi naj Pfrimer dobil 22 in Wastian 17 glasov in je javno povedal, da se popolnoma jasno ve, kdo je za Pfrimerja: "Pavliček, ki je na deželnih volitvah proti Pfrimerju kandidiral..., Girstmayer, ki je bil iz Nemške ljudske stranke izključen in je ob dravski aferi z mostom bil proti Pfrimerju..., pa dr. Mravlag, ki je Pfrimerja spremljal na zborovanju v Ptujju...". Ing. Gusle je tudi predlagal, da bi bilo najboljšo, če bi Pfrimer odstopil od svoje kandidature. Ob tem je nastal velik nemir v dvorani z medkllici podpore in nasprotovanja temu predlogu. Ostro je napadel Pfrimerja in mu očital njegovo namero, da bi v Radljah nastopil na zborovanju brez protikandidata Wastiana, češ "če se Pfrimer protikandidata na volilnem zborovanju boji, kako bo šele v državnem zboru, kjer je še več nasprotnikov". Vse prisotne volivce je pozval, naj pridejo na veliko zborovanje čez nekaj dni, v soboto, kamor so povabili oba kandidata in "vaša odločitev na volitvah potem ne bo težka!"

Havliček je povedal, da ima Wastian svoj "volilni generalštab" ter da vanj spada tudi inž. Gusle, ki sicer nastopa proti obrtnemu združenju. Poudaril je, da je bil v samem vrhu pri izvolitvi Pfrimerja.

Dr. Edvard Glantschnigg je poudaril, da Nemška zveza pri deželnozborskih volitvah Pfrimerja pravzaprav ni nič storila. Pohvalil se je, da je bil predsednik nemške zveze in predsedujoči, ko je bila kandidatura potrjena. Spomnil se je odločitve, da bo mesto Maribor v deželnem zboru zastopal župan, a je dr. Schmiderer odstopil od tega načrta. Postavil je zahtevo, da se naj Pfrimerja postavi za deželnozborskega kandidata. Obrtno združenje in tudi učiteljstvo sta imela vsak svojega kandidata proti Pfrimerju in bilo je kar neverjetno, da Nemško društvo ne bi nič naredilo za Pfrimerja. Ošvrknil je Nemško društvo, da je sodelovalo pri volitvah Stigerja.

Predsedujoči Albrecht je spomnil, da je občinski svetnik Reger kandidiral šele ko je Pfrimer pisno in ustno pristopil za akcijo gradnje železniške proge Maribor – Wies. Le v takem kontekstu je bil Pfrimer »od nas izvoljen.«

Zborovanje je pričelo dobivati primerno ostrino, ko je Pfrimer povedal: »Bil sem izvoljen v deželni zbor in tako sem lahko izvoljen tudi v državni!« Dr. Glantschnigg je Pfrimerja javno pozval, naj mu nedvoumno odgovori: »Ali sem Vas jaz, Glantschnigg, podpiral za deželni zbor ali ne?« Pfrimer je odgovoril pritrdilno.

Ostro je nastopil Girmayer (»Če bom jaz zdaj ostrejši...«) in bil seveda od nasprotnikov v dvorani izžvižgan, za kar ga je predsedujoči Albrecht s podobnimi besedami opozoril in bil seveda deležen podobnih žvižgov iz nasprotnega tabora. Girmayer je nadaljeval v napovedani ostrini, poudaril, da Nemška ljudska stranka (»Deutsche Volkspartei«) je čista gospodarska stranka in je napadel inž. Gusleja ter mu očital dvoličnost v govorjenju: »Takrat ste nas proglasili za ne vzgojene, danes smo tudi mi vzgojeni!?« Jahnju je namenil podobne besede, češ »Vi samo v Mariboru pridigate o mesu in vinu, a mi imamo še neko drugo verzijo...« Razjarjeni Girmayer je med bučnim nemirov zapustil tribuno. Wolfram je komentiral, da se je Pfrimer po svoji izvolitvi za deželnega poslanca Nemški zvezi za to pomoč zahvalil. Ostro je kritiziral delo Nemške zveze v parlamentu, ker se njeni poslanci obnašajo dvolično, saj pred volilci nastopajo z radikalnimi govori, v parlamentu pa delajo drugače. Pri odločitvah, pri katerih so nastopali kot »nemško svobodomisleča ljudska stranka« (als deutschfreiheitliche Volkspartei), so imeli ostro zavzeto pozicijo, a je dajal poslanski klub poslancem proste roke pri odločitvah. Wolfram je ostro zaključil svoj komentar z besedami: »Če kdo reče, da je Nemška ljudska stranka za ljudstvo kaj dosegla, lahko to sicer trdi, ampak to je nepravilno mnenje in tako se da lažno zapeljati. Mi smo to že dolgo vedeli in zato smo mi vsi za Wastiana!«.

Pfrimer je ostro protestiral proti Wolframovim izjavam in ponovno poudaril, da je bil v mariborski kavarni, ko je deželni zbor razpravljal »o življenjsko pomembnem vprašanju za Maribor, o železniški progi Maribor – Wies«.

Ponovno je nastopil Max Wolfram, provokativno izzval Pfrimerja s trditvijo, da je te novice izvedel od človeka, ki ga ne želi imenovati. Ker sta nasprotni tabor in Pfrimer glasno zahtevala ime, je Wolfram sporočil: »To je gospod Alois Mayr!«

V dvorani je nastal velik nemir. Že med klici (»Agitator za Pfrimerja je to dejal! Mayr ven! Ven!«) je Mayr zapustil dvorano.

Besedno sta se spopadla še Pavliček in inž. Gusle. Slednji je obtožil Nemško ljudsko stranko, da »... stranka, ki gre skupaj z vlado, ni nobena ljudska stranka« Zahteval je, da lahko volilci aktivno sodelujejo le, ko tudi slišijo oba kandidata in je zato današnje zborovanje brez posebne vrednosti. Predlagal je miren zaključek zborovanja, kar je publika sprejela z velikim odobravanjem.

Pavliček je kot predsednik Obrtnega društva povedal, da »sem kot volilec lahko drugačen«. Ko je hotel v debato pritegniti še telovadno društvo »Jahn«, je slišal pripombo, da naj pusti to društvo pri miru saj »to društvo ni politično društvo«.

Zanimiva je bila pripomba Voita, da se naj, ker »so tu tudi nevolivci, delavci«, zborovanje zaključi. S tem predlogom so se strinjali tudi Wastianovi pristaši, ki so želeli slišati na zborovanju oba kandidata hkrati.

Predzadnji razpravljalec, Garbeis, je opozoril na dejstvo, da bodo volišča odprta le do 13. ure, kar bo premalo, saj »mnogi volivci dopoldan nimajo časa!« Njegov predlog (odmor od 13.-14. ure, odprto ponovno do 17. ure) je bil soglasno sprejet.

Dr. Glantschnigg je zaključil razpravo, ki je postajala vse glasnejša.

Predsedujoči Albrecht je zaključil zborovanje, iz več sto grl se je čula pesem »Wacht am Rhein« in klici »Živel, živel naš Heinrich Wastian!«.

Tako se je končalo eno izmed pomembnih predvolilnih zborovanj, ki je lepo pokazalo razklanost v nemško mislečem mariborskem političnem prostoru.

Razdiralna schönereijanska politika na Spodnjem Štajerskem ni imela velike podpore. Na Ptujju je pod okriljem Nemške ljudske stranke delovala Štajerčeva stranka, ki so ji schönereijanci tudi nasprotovali zaradi izdajanju lista v slovenskem jeziku. Le v Mariboru so predstavljali schönereijanci precejšnjo moč. Tu so Nemško društvo za Maribor in okolico, Nemškonarodno turnarsko društvo Jahn in predvsem časopis Marburger Zeitung, skorajda popolnoma obvladovali politični prostor.²⁸

Wastian je imel 16. junija 1905 zborovanje v Straserjevi gostilni v Ljutomeru. Pred mnogimi udeleženci ga je pozdravil ljutomerski župan Thurn kot kandidata za državnozborni mandat. V več kot enournem govoru je Wastian predstavil svoj znani staronemški program (»sein bekanntes altdeutsches Programm«). Govoril je o zgodovinskem položaju Nemcev v Avstriji, o sedanjem pristisku, kljub dejstvu da so »Nemci tisti, ki držijo državo pokonci«. Ker v celotnem davku odpade na Nemca 4,34 K, na Nenemca (»Nichtdeutschen«) pa le 0,66 K se mu zdi popolnoma umevno, da morajo Nemci v Avstriji biti tisti, ki diktirajo. Zato mora biti tudi nemški jezik v prevladi. Zavzel se je za personalno unijo z Ogrsko. Ostro je komentiral šolstvo in se zavzel za prosto nemško šolo (»freie deutsche Schule«). Ob zaključku programa je predstavil še svoj pogled na vojno ministrstvo, govoril o uradnikih na jezikovni meji, o razvijajoči se obrambi proti vindišarskim spremembam, o Italijanih. Podprl je gibanje staronemcev (»Altdeutschen«) po posebnem položaju v Galiciji in Dalmaciji. Voller je želel odločanje o kandidatu, a ga je Wastian prepričal, da si sam želi takšen boj, da bi v Ljutomeru govoril še tudi Pfrimer in bi se potem volilci šele odločali. Župan Thurn se mu je zahvalil za tako lojalno izjavo in napovedal Pfrimerjev nastop v Ljutomeru. Tudi tu se je zborovanje zaključilo s pesmijo Wacht am Rhein.²⁹

Za Wastianov nastop v Ptujju 19. junija 1905 v Nemškem domu za »vse okraje naših trgovskih, obrtnih in uradniških stanov« je vladalo veliko zanimanje in MZ ga je napovedal med ptujskimi novicami.

Mariborske volivce je časopis povabil na dve veliki zborovanji, ki ju organizira Nemško društvo, v Gössejevi restavraciji in v »Kreuzhofu«, kjer se bosta predstavila oba kandidata, Wastian in Pfrimer.

Za senzacijo so poskrbeli podpisniki izjave, ki so Pavličku, predsedniku Obrtnega društva, poslali v MZ javni izstop iz Izvršnega odbora društva. Očitajo mu, da je kršil društvena pravila, predvsem VII. člen, ki govori o začetku dejavnosti ob državnozbornih volitvah. Podpisali so se trije najvplivnejši: Franz Krall, Johan Lassko in Leopold Kralik.

Volitve so se približevale, objavljen je bil oglas, da bo volilni imenik izšel naslednji torek in da bodo mogoče reklamacije v roku osmih dni.

MZ je objavil obširen komentar o sobotnem (17. junij 1905) volilnem zborovanju pod naslovom »Wastian v Mariboru«. Nepodpisani komentator poudarja,

²⁸ MZ 44(1905)73, 17. 6. in Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik, Maribor 1997, str. 273.

²⁹ MZ 44(1905)73, 17. 6.

da že od osemdesetih let, od Schönererja, ni bilo v Mariboru tako masovnega volilnega zborovanja kot je bilo tole v Gösserjevem vrtu v Mariboru. Kljub večtedenski pripravi na to zborovanje in rednemu pisanju v MZ večina volilcev še ni imela priložnosti videti in čuti Wastiana kot govornika. Zbralo se je rekordnih 1200 udeležencev, ki so prišli poslušat »moža, ki je sprejel z mladostno močjo živčnonapadalni boj za mandat«.

V imenu sklicatelja, Nemškega društva, je dr. Heiz Lorber odprl to zborovanje in pozdravil številne goste (dr. v. Plachky iz Ptuja, dr. Delpin iz Ormoža, Schober iz Radelj in župan Sedminek iz Lenarta) in oba kandidata. Za predsedujočega je bil izvoljen dr. Lorber, čeprav je iz publike bil klic za Havlička, a ni dobil po formalnih volitvah nobenega glasu podpore. Zapisnikar je postal Serpp. Dr. Lorber je vsem navzočim sporočil, da mu je Gorbeis zagotovil, da bodo volitve tudi od 15.-17. ure, kot je to bila zahteva izpred nekaj dni, ker je volilni dan pač v sredo, ko je v Mariboru velik trgovski promet in mnogi volilci bi ne mogli samo dopoldan priti na volišče. Tak predlog se naj pošlje na državno namestništvo v dokončno potrditev in sprejem.

Dr. Pfrimer je želel, da naj prvi spregovori Wastian. Nasprotniku je namenil nekaj vljudnostnih stavkov in povedal da se je težko odločil za kandidaturo, da v smislu nacionalne enotnosti na jezikovni meji ni najbolje, da sta se za državno-zborski mandat pojavila dva nemška kandidata in da mu ni prijetno kandidirati »proti možu, ki že dolga leta deluje«. Za delo v parlamentu se potrebuje temperamentno zastopanje, a Pfrimer je bil le strankarsko discipliniran. Zavzel se je za programsko nasprotovanje (»boljši je boj očetov kot pa lažni mir... in da Nemci v Avstriji na parlamentarnem bojišču z mečem v roki drže svojo stoletno držo v državi, kateri so dali ime...!«). Zavzel se je za nepovečevanje davkov, a zopet ponovil, kako so Nemci glede na obdavčitev prikrajšani glede na Poljake, ki s komaj 43 helerji na prebivalca »dobivajo železnico za železnico«. Zavzel se je za kulturno razliko med hrvaško in poljsko vasjo glede na nemško vas na Štajerskem in Koroškem. Wastian trdi, da kar »neverjetni milijoni otekajo v Galicijo«. Za nemški denar se boji Wastian, da bo postal kar temelj za panslavizem in klerikalizem v Avstriji. Kritično je ugotovil, da tam, kjer so Slovani sami v večini, so se bolje gospodarsko znašli kot Nemci. Ostro je kritiziral davčno in nasploh finančno politiko v državi, posebej še posledice nove obrtne davčne reforme in prizadetost vinogradnikov zaradi zemljiškega davka. Junaško je povedal, da se v »državi hudo pritiska na uboge in slabotne, forsira pa bogate!«. V odnosu do Ogrske se je zavzel za radikalno rešitev, »ko bomo mi nekoč ta »bratski narod« onstran Leite v lastno svinjsko korito potisnili!« Govornik se je kar razburjal nad odnosi z Ogrsko in zahteval odpravo personalne unije, vseh delegacij in skupnih ministrstev, saj bi z njihovo ukinitvijo »veliko prihranili za naše domače dežele!« Zavzel se je za nemški državni jezik (»für die deutsche Staatssprache«), tudi v vojski in posebej za državne uradnike na jezikovni meji.

Ko je govoril o Cerkvi in njeni dejavnosti v politiki je zahteval, da se klerikalizem ne ukvarja z religijo, ni pa povedal kako se naj to kaže v politični praksi. S posebnim navdušenjem je govoril o šoli in učiteljskem stanu (»Politična stranka, ki nič ne naredi za šole in učiteljstvo, ni vredna, da se imenuje, da je svobodomiselna, učitelj mora ponovno začutiti zadovoljstvo v svojem poklicu«). Za te vspodbudne besede je pri pri poslušalcih požel veliko odobravanje.

Govornik se je zavzel še za ureditev strokovnih šol v obrti in trgovini, za cenejše kredite, za boljšo železniško tarifno politiko in proti hišni trgovini.

Zavzel se je tudi za delavce in poudaril, da ne pove tega zaradi socialdemokratske stranke, saj »ne vežem se na nobenega in to se tudi vidi iz mojega govora!«

Spomnil je na svojega predhodnika Schönererja in ga omenil kot »prvega in edinega, ki je interese delavstva zastopal... «a bom tudi jaz zvest svojim osnovnim principom ostal!» Tudi za te misli je dobil bučno podporo pri publiku.

Wastian se je dotaknil še vedno aktualne teme, železniške proge Maribor-Wies. Priznal je, da ga je ta proga zanimala, še preden se je vključil v boj za državnozborski mandat. Maribor je najuspešnejše mesto Spodnje Štajerske (»Unterlandes«). Začudil se je, kako da velikonemška stranka ni mogla od vlade doseči izgradnje tako pomembne proge za mariborsko in spodnještajersko industrijo. Upravičenost proge vidi v njeni povezavi s Köflachom, Judenburgom in Ptujem. Progo je označil za stratejsko in s tem izzval medklic iz publike (»Pri nas vlada ne dela stratejsko, le v Galiciji!«). Govornik je pritrdil medklicu in potrdil, da vlada res gradi veliko na Poljskem in da so alpske dežele bile vedno v ozadju, ker se pač ni zadosti energično nastopilo pri vladah.

Tudi razvpite afere z mariborskim dravskim mostom se je dotaknil. Sprašuje se kako je mogoče, da tako pomembno mesto, kot je Maribor, ki daje velik prispevek za vojsko, ne more tega problema rešiti (»kroatische Bauerbrücke«).

Ob koncu svojega govora je povedal, da si predstavlja sebe kot poslanca, ki je »vojak, ki pokaže resnost tedaj, ko stoji v ognju in ko diši smodnik!« Če bo poslanec, bo zastavil vse svoje znanje in ime ter »računam le na vaše zaupanje in vašo ljubezen. Pričakujem polno pozornost, ki bi jo vračal svojim volivcem. Volite, kot želite, ne prosim vas za mandat. Četudi sedaj, 5. julija, naša osnovna ideja ne bo zmagala, bodo prišle ure, ko boste vi v težavah voliti radikalnega poslanca. Zagotavljam vam, da sem jaz eden tistih, ki vzdrži, četudi velik pritisk prihaja od zgoraj in nastopi umazanija nasprotnikov. Zato vas pa prosim vse, vodite boj tako, da si bomo lahko po volitvah segli v roko!«

Wastian je za svoj govor požel velik aplavz in se je moral ponovno vrniti za govorniški oder ter se je zahvalil za očitno dobro sprejet nastop pred publiko.

Karl Pfrimer je svoj govor začel s polemiziranjem na izrečene Wastianove misli. Povedal je, da je tudi sam Nemec in da Nemška ljudska stranka mora nemštvo obdržati. Publiko je razburila Pfrimerjeva interpretacija Wastianovega govora, ko naj bi le-ta rekel, da imajo »neizkoriščeno palico urednikov«, pričeli so glasno nasprotovati. Pfrimer se je taktično izvlekel, ko je dejal, da je pač v tem smislu, kot je povedal, razumel Wastiana. Ves Pfrimerjev nastop je bil v bistvu replika Wastianu in v mnogih temah je bil enakega mnenja. Strinjal se je, da so na Dunaju še neizkoriščene možnosti, da je država premalo naredila za vinogradnike. O davkih je bil prepričan, da ni mogoče njihovo znižanje, saj bi se morala najprej zmanjšati vojska. Za to trditev je bil deležen medklica: »Za to skrbi že Nemška ljudska stranka!« O železniški progi Maribor-Wies je povedal, da je vlado opozoril, a da na njegovo žalost ni storila nič vspodbudnega. Zopet se je čul medklic, ki je bil kar bodeč (»Kje je Mayr?«), spremljan s smehom. Priznal je, da je v deželnem zboru navezal stike z vsemi strankami, »tudi s staronemci«. Ko je bil ponovno deležen medklicev in posmeha iz publike, se je Pfrimer odločil, da bo svoj govor predčasno končal, »saj sem že v četrtek to storil!« in je pozval navzoče, da je pripravljen odgovarjati na vprašanja. Za razliko od Wastiana je prav ob koncu govora poprosil volilce za podporo: »Če sem jaz zadosti kot podpredsednik in še deželnozborski poslanec, potem vas prosim, dajte mi vaše glasove, sicer se bom pa umaknil iz javnega življenja!« Publiku se je ob teh Pfrimerjevih besedah razdelila, odobraval in nasprotoval je njegovemu ultimativnemu pogojevanju.

Na vprašanja sta odgovarjala oba kandidata. Krallu je odgovoril Wastian, da »Nemška ljudska stranka pač ne more biti ljudska stranka, če ne podpira njegovih predlogov«. Ing. Gusle je izzivalno povedal, da je eden od obeh kandidatov

»vladno prijateljski« (»regierungsfreundlich«). Prvi je odgovoril Wastian in povedal, da so poslušalci lahko spoznali njegov odnos do vlade že iz njegovega pravkar končanega govora, Pfrimer pa je odgovoril bolj zvito češ, »če bo vlada slaba, bom proti njej, če pa bo dobra, bom zanjo!« Gusle je bil vztrajen in mu je Pfrimer moral še odgovoriti o odnosu do novega nabornega zakona. Pfrimer mu je priznal svojo nemoč kot posameznika v poslanskem klubu Nemške ljudske stranke. Wolf-ram je končal že kar mučno spraševanje in okarakteriziral Pfrimerja za vladno prijaznega moža ter nemško ljudsko stranko obtožil, da ni nič storila ob slovanskih šolskih paralelkah v Troppau in Teschnu. Ob koncu je odkrito pozval vse navzoče, da naj, če resnično želijo konec »vsem političnim lumparijam«, da naj volijo potem 5. julija brez pomislekov Wastiana. Wastian je s smislom za humor odgovoril še dr. Mravlagu in trgovcu Himmelerju, da jima pač ne more odstopiti mandata, ker sta za to funkcijo premлада.

Ker ni bilo več vprašanj za oba kandidata, je predsedujoči, Heinz Lorber, po odpeti Wacht am Rhein zaključil zborovanje. Le počasi se je praznil prostor tega velikega zborovanja in odmevali so glasni vzkliki v Wastianovo podporo.³⁰

Wastian je imel novo zborovanje na Ptuju 19. junija 1905, kar je MZ bralce na hitro informiral že naslednji dan, jim obljubil v naslednji številki daljše poročilo o tem zborovanju. V veliki dvorani nemškega doma na Ptuju se je zbralo okrog 150 volivcev, na Pfrimerjevem zborovanju, pred nekaj dnevi, jih je bilo le 45. Dr. v. Plachki je odprl zborovanje, na Ornigov predlog je bil izvoljen za predsedujočega, za zapisnikarja pa Eberhartinger. Wastiana so gromko pozdravili in zahvalil se je, »da lahko govori tu v mestu, ki ima toliko spomenikov nacionalne skupnosti«. Govoril je o obrtništvu, trgovini, uradništvu in učiteljstvu in se zavzel za njihov bodoči boljši položaj. Posebej je poudaril, da »ne stojim pred Vami s prošnjo, da bi bil rad poslanec, glasove mi dajte, če mi pač zaupate«. Za svojo očitno taktično skromnost je dobil gromki aplavz in lep venec iz sončnic in smrekovih vejic.

V razpravi je Perko poudaril, da je »Wastian strog Nemec, mi si boljšega ne moremo želeli«, kandidat pa mora biti tudi večš vinogradništva, kot je to bil pokojni Wolffhardt, ki je bil celo član »vinskokulturnega odbora«. Posebej je še kritiziral poslance dr. v. Derschatta, Hofmanna, Wollenhofs in profesorja Pommerja. Wastian mu je spretno odgovoril, da je »sicer Pfrimer v vinskih zadevah bolj doma,« a »jaz kot akademik sem tudi sposoben kot akademik Wolffhardt.« Zopet je skromno, a odkrito poudaril, da »imeti vinograd, še ne pomeni biti tudi dober vinogradnik« ter branil Hofmanna, da je dobro zastopal agrarne okraje, čeprav ni bil mestni zastopnik. Navzoče je spomnil, da ni izvolitve agrarnega ministra v parlamentu in da se le dobremu »poslancu - telovadcu« posreči, da dobi ministrski resor. Blanke ga je povprašal o njegovem mnenju o izučitvi Slovencev (»dessen Stellung zur Erlernung des Windischen«). Wastian mu je odgovoril, da gre za »akademsko mladino na jezikovni meji, kar je pomembno!« Kolenzu je odgovorilo že tradicionalni železniški progi Maribor – Wies, da imajo tudi alpske dežele v Avstriji pravico do razvoja, da se bo za omenjeno progo zavzel, »ne bom pa proge gradil osebno!« Obe interpelaciji (Wunderlich in Steudte) o trgovini in obrtni reformi je Wastian podprl. Blanke ga je ponovno, kar provokativno, vprašal, kako misli kot poslanec krotiti pravaško politiko. Wastian mu je obljubil, da bo

³⁰ MZ 44(1905)74, 20. 6.

posebej pazil na poslanca kmečke okolice (slišal se je medklic: Ploj !), ki ga je označil, da »je mojster svoje obrti!«. Posebej je navdušil vse, ko je obljubil, da bo pazil na nameščanje uradnikov, »da ne bodo Nemci preplavljeni z vindišarskimi uradniki !«

Plachki je zaključil zborovanje z ugotovitvijo, da je zborovanje pokazalo enotnost misli in dejanja ob volitvah bodo to potrdila. Glasove naj volivci dajo pač tistemu, za katerega bodo mislili, da jih bo najbolje zastopal.

Wastian je ostal v prijetnih razgovorih z mnogimi volivci še dolgo v noč.³¹

Pfrimer je imel dobro obiskano zborovanje v Ljutomeru (19. 6. 1905), kjer so že ob Wastianovem nastopu zahtevali, da želijo slišati še drugega kandidata. Zgodil se je manjši incident, ko je moral posredovati ljutomerski župan Thurn, ker je po Vollerjevi interpelaciji o učitelstvu Pfrimer »moral dati mir«. Do dokončne odločitve volivcev o obeh kandidatih ni prišlo.³²

Wastian je v posebnem pismu deželnemu poslancu in županu Slovenske Bistrice Albertu Stigerju zapisal, da želi glede volilnega zborovanja v tem mestu tudi »on in ne samo Pfrimer kaj pripomoči kot dober Nemec!«³³

Novo Wastianovo zborovanje je bilo 20. 6. 1905 v »Kreuzhofu« za volivce magdalenskega predmestja, ki je bilo do tedaj pri državnozbornih volitvah bolj slabo opazno. Čeprav je Nemško društvo soglasno postavilo Wastiana kot kandidata, je le-ta uradno povabil na zborovanje tudi Pfrimerja »zaradi lažje odločitve volilcev«. Wastianovi pristaši so bili v veliki večini, »Pfrimerjevi so sedeli le pri dveh mizah!« Zborovanje je odprl ing. Gusle, Ruppnik je bil njegov namestnik, zapisnikar pa Martschitsch.

Predsedujoči je poudaril pomen tega zborovanja v magdalenskem predmestju, saj je Nemško društvo, ki podpira Wastiana, prepričano, »da so časi, ko so volivci ostajali za zaklenjenimi vrati, že mimo!« Učitelj Gaischel je predlagal, da se podaljša čas volitev tudi popoldan, kar je bilo soglasno sprejeto.

Predsedujoči je pozdravil oba kandidata in predlagal Pfrimerju, da začne prvi. Ker pa sta se že pred zborovanjem sama dogovorila, je prvi spregovoril Wastian. Odkrito je poudaril, da so Nemci popolnoma drugi ljudje kot pa Slovenci, Poljaki in predvsem Madžari. V klerikalizmu, ki se je zelo razrasel, vidi interese Katoliške cerkve, ki so pa v bistvu protisvobodomiselni. Ostro je udaril po šolskem in kulturnem ministru, po neimenovanem cesarskem princu, ki ima lahko protektorat nad katoliškim šolskim društvom in prvič javno sočustvoval z delavci »bil sem že sam v rudniku in videl njihovo težko delo, delo brez cene!« Spregovoril je Gödl, trgovski nameščenec v skladišču življenjskih potrebščin Južne železnice. Bil je očiten simpatizer Nemške ljudske stranke, saj je zatrdil, da stranka živi z ljudstvom, za kar je požel gromki smeh. Ostro je napadel Žide in jih obtožil, da so oni tisti, ki so nekoč popolnoma nemško okolico spremenili, saj so kmetje potem postali vindišarji. To stanje bi po njegovem mnenju lahko spremenila Nemška ljudska stranka, zato predlaga volilcem, naj volijo Pfrimerja. Gödlave misli je Skala označil za konfuzne, »saj ni vedel, kaj je hotel sploh povedati!«.

³¹ MZ 44(1905)74, 20. 6.

³² MZ 44(1905)75, 22. 6.

³³ MZ 44(1905)75, 22. 6.

³⁴ MZ 44(1905)75, 22. 6.

Spregovoril je Pfrimer in povedal, da ne bo razlagal svojega programa, saj je o njem govoril že pri Götzu, v Slovenski Bistrici in na Ptuj, s čimer pa se vsi niso strinjali. Polemiziral je le z Wastianom o »invaziji na Bosno« in o trditvi da Nemci v parlamentu niso v večini. Z Wastianom se je strinjal o klerikalizmu, a odločno zanikal, da bi bil sam klerikalec. Zahteval je spremembe v avstrijski vojski, nad katero sploh ni navdušen. Sprašuje se, kako naj Avstrija ostane veljsila, če nima dovolj vojske. Boji se celo za zvezo Avstrije z Nemčijo in Italijo, saj »kako bo naša nacija obstala brez Nemčije?« Ob koncu svojega, sicer zelo kratkega govora je še potožil, da je bil na ljutomerskem zborovanju zelo slabo sprejet.

Zborovanje so mirno zaključili, le Wastian je še dolgo ostal v prijetnem pogovoru s svojimi volilci, ki so mu obljubili podporo.³⁵

V isti številki MZ so bralci lahko prebrali pismo, ki ga je uredništvu poslal Max Wolfram o že razvpiti aferi o Pfrimerjevem sedenju v kavarni, ko se je razpravljalo o železniški progi Maribor – Wies v štajerskem deželnem zboru. Tako je ponovil že izrečene trditve Aloisa Mayerja in citiral tudi pisanje v časopisu »Grazer Tagblatt«.

V novi številki časopisa MZ je bil objavljen uvodnik (»Pred državnoborskimi volitvami«). Nepodpisani pisec že v začetku napade Wastianove nasprotnike, ki jih vidi »pri Pfrimerju, ki je postal ljubljeneček klerikalnih vindišarskih časopisov«. Wastian je postal, po mnenju pisca, nevarnejši »prvaško-klerikalni centrum« kot pa sam Pfrimer. Na nasprotnike se je vsul plaz ostrih besed, da so nasprotniki »našega ljudstva«, svobode in napredka. Spomnil je bralce na prvaško-klerikalni časopis, ki je pisal, da so »naši trgovci strupene kače... in da morajo nemški in Nemcem prijazni (»deutschfreundlichen Slowenen«) poslovneži gospodarsko propasti!« Prvake je pisec obtožil, da so nasprotniki vsakega gospodarskega razvoja. Pokazalo se je že popolnoma jasno, kaj je v nemškem in svobodomiselnem in kaj v »vindišarsko-klerikalnem interesu. Na bližnjih volitvah zato naj obrtniki, trgovci, uradniki, učitelji pa tudi delavci »v gospodarskem in svobodomiselnem interesu« dajo svoje glasove za Wastiana.³⁶

Naslednje Wastianovo zborovanje je bilo v Radljah ob Dravi (Mahrenberg) 23. junija 1905 v gostilni Germuth, ki je bilo zelo dobro obiskano. Za predsedujočega je bil izbran radeljski župan Alois Langer in Hans Lukas za zapisnikarja. Wastian je predstavil svoj »staronemški politični program« v enournem govoru. Kratko in jedrnatost se je dotaknil naslednjih vprašanj: sporazum Avstrije in Ogrske, člen 14., državni jezik, davčna zakonodaja, obrtne strokovne šole, svobodne šole, dvig srednjih slojev, boj za duhovne in splošne svoboščine, hišni zakon, novela obrtnega zakona, itd. Obiskovalci so ga večkrat nagradili s ploskanjem in mu pritrjevali s vspodbudnimi medklci. V odgovorih na nekaj interpelacij je bil kratek in prepričljiv.

Predsedujoči je predlagal, da »nemški volivci našega volilnega okraja soglasno podprete g. Wastiana kot kandidata, ki bo interese naše »Unterlandes« popolnoma zastopal!« Predlog je bil seveda soglasno sprejet. Še dolgo v noč so peli nemške pesmi in se veselili »radikalnega ljudskega zastopnika«³⁷

Iz Slovenske Bistrice je bilo v uredništvo MZ poslano pismo, ki je napovedovalo skorajšnje Wastianovo zborovanje. Pisec zahteva, da želijo najprej videti

³⁵ MZ 44(1905)75, 22. 6.

³⁶ MZ 44(1905)76, 24. 6.

³⁷ MZ 44(1905)76, 24. 6.

in slišati kandidata, potem se bodo odločili in volili. Ne želijo zborovanja, kot je bilo nekoč površno organizirano za Stigerja, ko je bilo prisotnih le 35 udeležencev in je kandidat govoril bolj sebi kot volivcem. Pisec piše, da so zdaj drugi časi ter da se ve, kakšnega kandidata potrebujejo. Od časopisa pričakuje, da daje možnost obema kandidatom, kot je to omogočil ob volitvah Stigerju. Od slovenjebistriškega župana volivci pričakujejo, da jim ob volitvah ne bo delal nobenih težav. Wastianovega nastopa na zborovanju se že veselijo, saj kamor pride, povsod žanje same uspehe.³⁸

Dober teden dni pred volitvami je MZ objavil prvo daljšo analizo preteklih dogodkov in v uvodniku »Tri udarne besede!« odgovoril na največkrat postavljena vprašanja o Wastianu.

1. Ali Wastian ni obrtnik ?

Wastian ni bil obrtnik, tega naj ne poizkusijo nasprotniki izkoristiti. Tudi umrli poslanec dr. Wolffhardt se ni izučil nobene obrti, a je le njegov stari oče bil urar, kar je na zborovanju mariborskega obrtnega društva povedal sam kandidat. Da ni bil Wolffhardt nikoli vajenec, mu ni tega nihče očitil. Sedaj sta oba kandidata, Wastian in Pfrimer, v podobnem položaju, saj Pfrimer nima kot vinski trgovec znanj o »tesarjih, kladivarjih, krojačih, vrtalcih in ne ve, kako se delajo ženski čevlji z visokimi petami... in to mu bo večna uganka!« Wastian pa ima srce in um za obrti. Pisec primerja sicer »sposobnega umazanega obrtnika iz delavnice« s »tudi umazanimi poslanci v parlamentu«, a mu ne more biti kos v parlamentu, ki je »kaj drugega kot sodišče, kjer odločajo o življenju in smrti prebivalcev!« Le tak možakar, ki bo v poslanskem klubu, kjer je veliko različnih interesov, deloval in ne bo imel zavezanih ust, tako primeren je prav Wastian.

2. Ali Wastian ni premlad ?

Pisec je začel odgovarjati s primerom nastopa cesarja Franca Jožefa, saj je bil takrat star le osemnajst let, pa tudi v Pavlovo cerkev v Frankuft za nemški parlament je bil »za Štajersko izvoljen mlad mož, ki je bil še nekaj mesecev mlajši, kot je naš Wastian.. in z zlatimi črkami je zapisan v naši zgodovini!« Pisec je ponudil še primere mladih poslancev (tridesetletni dr. Anton Schalk na Češkem, socialdemokrata Resel in Daszynski iz poljske šlahte). Pisec je prepričan, da so lahko ljudje zadovoljni, da se je našel primeren možakar, ki še ni »strt od starosti«, saj bo lahko ves svoj mladostni elan usmeril v potrebe ljudi. Res, da je mlad, zato tudi »podpiramo Wastiana!«

3. Ali Wastian ni Mariborčan?

Pisec se sprašuje, ali je pomembno, v kateri mariborski ulici je nekdo rojen ali sploh ni rojen v Mariboru. To dilemo bi še nekako razumel za volitve v občinski svet, a je v državnozbornem primeru popolnoma drugače. Tudi dosedanji poslanec je bil iz St. Pöltna, pa tudi graški predstavnik Carneri je živel v Mariboru. V tem smislu je pač popolnoma dopustno, da bo lahko Wastian »naš dunajski poslanec!«³⁹

Wastian je napovedal v MZ še zborovanje v Slovenj Gradcu (27. 6) in Slovenj Bistrici (1. 7) v gostilni Neuhold.

Volitve so se približevale in bralcem je bilo potrebno podati tudi splošna navodila o samem poteku volitev. Posebej so bili opozorjeni, da se nihče (»obrniki, trgovci, državni ali privatni uradniki, učitelji, delavci...«) naj ne boji, kako bo na

³⁸ MZ 44(1905)76, 24. 6.

³⁹ MZ 44(1905)77, 27. 6.

volitvah izpolnil svoj listič z imenom nekega kandidata, ne da bi imel zaradi tega kakšne posledice. Volitve so tajne, dobi se listič, na katerem bo ime kandidata («v našem primeru: Heinrich Wastian, pisatelj v Gradcu») in ga zaprtega dati v volilno skrinjico. Predsedujoči lahko le za trenutek vzame glasovalni listič v roko, da se prepriča, če mu volilec ni morda podtaknil več glasovnic.

Pojavljale so se že prve nepravilnosti oziroma zlorabe, saj naj bi prihajali k obrtnikom in trgovcem »agitatorji in tam izpolnjujejo lističe z imenom protikandidata!« V tem je videl pisec te novice odkrit napad na svobodo in integriteto človeka ter pozval v imenu Splošnega nemškega volilnega odbora, da »volite vsi našega H. Wastiana«!⁴⁰

Prvič se je v MZ pojavil zapis o socialdemokratskem predvolilnem zborovanju, ki je bilo 26. junija zvečer na vrtu Götzove pivnice v Mariboru. Sklicalo jo je socialdemokratska stranka in je bilo dobro obiskano. Med udeleženci so bili tudi nečlani te stranke in bili so predvsem Wastianovi pristaši. Zborovanju je predsedoval Bichl iz Gradca, namestnik je bil Krainer, zapisnikar pa Krischan. Prvi je spregovoril poslanec Resel, ki je zbranim razložil, zakaj je bilo sklicano to zborovanje in zakaj bo razen kandidata še »neki tuji govornik govoril!« Poudaril je zahtevo po ločitvi Avstrije od Ogrske (mnogi medklici »Proč od Ogrske!«), saj vlada v nacionalnih zadevah deluje »kot grajzlerija«, podpira umetno nacionalne prepire saj različnim narodom daje vedno nove koncesije in parlament želi ohraniti povezanost z Ogrsko. Resel je podprl Schönererjev delitveni program in ironiziral iskanje mita o velesili. Označil se je za patriota in ne za antinacionalista, kot so mu nekateri hoteli podtakniti, saj »sem Nemec, a ne v smislu nemških nacionalcev!« Poudaril je prednost majhnih parlamentarnih strank, saj so velike po njegovem mnenju »manj uporabne«. Ob koncu svojega dveurnega govora je še ocenil Wastina in Pfrimerja; »Vsenemškega kandidata Wastiana delavci ne bodo volili, ker je poslanec Iro prelomil dogovor, da mora podeželska mladina do dvajsetega leta ostati na vasi, če pa bo delavec volil Pfrimerja, kandidata nemške ljudske stranke, potem mora biti takšen delavec pravzaprav njegov lastni sovražnik!«

Spregovoril je še socialdemokratski kandidat Hilari iz Gradca, ki je govoril v sicer mirnem vzdušju, ki je vladalo med poslušalci, a je zelo ostro, za razliko od Resla, okarakteriziral program obeh »nesocialdemokratskih kandidatov«. Tudi na tem zborovanju ni bilo nobenega glasovanja o kandidatih, poizkus nekega Pfrimerjevega pristaša, da bi glasovali, pa se je končal z njegovo nasilno odstranitvijo iz lokala.

Socialna demokracija se je odločila, da bo na volitvah vseeno nastopila s svojim kandidatom. Predvidevali so, da bodo na bližnjih volitvah jeziček na tehtnici med ostalimi večjimi strankami. S pridobljenimi glasovi se želijo tudi sami testirati, kakšen je pravzaprav njihov napredek v zadnjem času.⁴¹

V MZ je bila objavljena še tudi priložnostna pesem za bližnje volitve, ki je poudarila vprašanje, ali »bo petega julija volila stranka ali ljudstvo?«.

Volitve so se približevale in vsa dejavnost časopisa se je poudarjeno kazala v podpiranju vsenemškega kandidata Heinricha Wastiana.

⁴⁰ MZ 44(1905)77, 27. 6.

⁴¹ MZ 44(1905)77, 27. 6. in Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na Slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979, str. 283-284.

V četrtkovi številki MZ je bil na celotni prvi strani v poudarjenem tisku objavljen proglas državnozbornim volilcem (»Geehrte Reichsratswähler!«), ki ga je podpisal Splošni nemški volilni odbor.

Volilce je spomnil, da se bo v sredo, 5. julija 1905, odločalo, komu se bo za ostanek državnozbornskega poslanskega mandata dalo glasove v mariborskem volilnem okraju, saj se nadomešča vesplošno spoštovanega in uspešnega dr. Eduarda Wollfhadta. Izvoljenemu se bo »predala borba za obrambo nacionalne časti in vrednot gospodarskega življa tega okraja!« Volitve bodo ravno v času, ko so se znašli, kot je zapisal odbor, nemški Avstrijci, posebej še tu na mejnem področju nemške kulture in se morajo volilci odločiti po svoji najboljši vesti. Volilni odbor poziva volilce, da jim predlaga z vso »ljubeznijo do nemške domovine« in zaradi ohranjanja njenih vrednot Heinricha Wastiana, pisatelja iz Gradca, »kandidata, zastopnika vseh stanov!« Kandidat bo volilcem v veliko pomoč kot resnični nemški ljudski zastopnik, ko »bo branil nemške nacionalne in gospodarske interese okraja!« Wastian bo v parlamentu sposoben delovati »z radikalnimi vsenemškimi interesi, saj bo vodil nemško ljudsko politiko!« Bralce je odbor spomnil, da je Wastian v večini volilnih krajev svojim volilcem že govoril in so tako lahko spoznali njegov program, pa tudi videli, s kakšno gorečnostjo je zagovarjal svoje ideje. Odbor poudarja, da se bo Wastian zavzemal za »pametno gospodarsko politiko«, za stroge dajatve, za zaščito trgovcev in obrtnikov, strokovno šolstvo, poceni državne kredite ter za boljši delavski zaslužek. Od države se pričakuje, da če že tako vztrajno skrbi za vojsko in davke, da mora z vso odločnostjo »za svoje državljane, predvsem pa za njene najboljše davkoplačevalce, to je za Nemce, v vsem zapisanem poskrbeti!« Odbor posebej poudarja, da se bo kandidat zavzel za odpravo »tajnih kvalifikacij za uradnike« in za sprejem zaščitne delavske zakonodaje (zdravstveno ter življenjsko zavarovanje!). O ogrskem vprašanju menijo, da je najboljša rešitev še vedno personalna unija. Ostro je udaril proglas po klerikalizmu in njegovem hlapčevstvu. Nemški jezik se mora uveljaviti kot državni jezik, manjšinski narodi ter »narodčki« pa naj le vidijo »nemški ponos in nemško moč, ki jim stojita nasproti!«

Odbor je pozval volilce, da »kot obmejni varuhi nemške večine« Wastianu, ki bo radikalni poslanec, kar junaško naložijo sicer težko breme in »zmaga ne bo 5. julija vprašljiva!«⁴²

Nasteti so bili Ormož, Muta, Ljutomer, Radlje, Maribor, Ptuj, Sevnica, Sv. Lenart, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec ter podpisan »Splošni nemški volilni odbor«.

V Slovenski Bistrici so se pripravljali na Wastianov nastop 1. julija 1905, pričakovali so njegovo najverjetnejšo izvolitev v državni zbor. Podpisani (»-e-«) je očrnil župana Stigerja, ki da je včasih preglasen. Volilci bodo pač sami presodili, komu bodo dali svoje glasove (»pametnejšemu in boljšemu zastopniku interesov skupnosti!«). Volilce je pisec pozval na zborovanje zvečer ob deveti uri v Neuholdovo gostišče, kjer se bo predstavil nemški ljudski kandidat H. Wastian.⁴³

Močno podporo je dobil Wastian tudi na ptujskem zborovanju in dopisnik je trdno prepričan, da bodo ptujski volilci, ker so se lahko sami lepo prepričali, kakšen je kandidat, oddali svoje glasove »za najbolj primerne, ki bo zastopnik za vse poklicne stanove.«⁴⁴

⁴² MZ 44(1905)78, 29. 6.

⁴³ MZ 44(1905)78, 29. 6.

⁴⁴ MZ 44(1905)78, 29. 6.

Ponovno sta v MZ izšli informaciji o volitvah, objavljeni tudi že v prejšnji številki, kar je le kazalo na »naraščanje predvolilne temperature« (Državno-zborske volitve so tajne! Poslovneži, obrtniki, pozor !)

Kar nekako neopazno je bil v MZ objavljen tudi razpis za notarja v Gornji Radgoni, za katerega mora biti vloga poslana v Celje na notarsko zbornico. Pogoji za to pomembno funkcijo pa je »popolno znanje slovenščine!«

Objavljen je bil poziv (»Mariborski rokodelci, organizirajte se!«), ki jih je opozoril, da se v celotni državi združujejo, npr. velika industrija ustanavlja sindikate in karteje, združujejo se uradniki, zavarovalnice, hranilne in gospodarske družbe, kmetovalci, delavci in dninarji. Kljub temu, da je Zveza rokodelcev alpskih dežel zelo aktivna, pa je v Mariboru organiziranost rokodelcev slaba. Pozivajo mariborske rokodelce, da se naj le organizirajo in se vključijo v omenjeno alpsko zvezo, kateri predseduje gradbeni mojster Friedriger.

Da MZ odkrito podpira Wastiana, se je videlo tudi v objavi vesti o skoraj že pozabljeni aferi o mariborskem dravskem mostu, saj so za neuspeh ponovno obtožili neuspešnost delovanje Nemške ljudske stranke. Pisec je kar odkrito predlagal, »da ker država nima respekta pred to stranko, volite pametnega našega Wastiana!«

O Wastianovem zborovanju v Slovenski Bistrici je MZ poročal presenetljivo skromno, morda kar v prepričanju, da je že kar vse vnaprej odločeno v njegov prid na bližnjih volitvah, ko bo »dosegel svoj častni dan!« Wastian je govoril sicer le uro in omenil že znani točki (gospodarstvo, nemščina na jezikovni meji), se izrekel za dve novi, ločitev Avstrije od Ogrske, kar je bila njegova novost(!), in prvič je nasprotoval »ustanovitvi pravne fakultete v Ljubljani«. Župan Pototschnig je tudi v tem primeru bil predsedujoči Wastianovemu zborovanju.⁴⁵

Wastian je imel še volilna zborovanja na Muti (28. junija), Lenartu (29. junija) in v Slovenski Bistrici (1. julija).

Na Muti so se volivci iz Mute in Selnice zbrali v gostilni Barth, Wastian je na zborovanje prispel iz Slovenj Gradca. Na železniški postaji ga je sprejel deželnozborski poslanec in župan Otto Erber. V gostišču Erber je govoril celo uro in poudarjal staronemške osnove svojega programa. Odgovarjal je tudi na številna vprašanja poštnega upravnika Kresnika in občinskega zastopnika Suschniga (npr. o moči Schulvereina v Dravski dolini). Tudi to zborovanje je pokazalo popolno naklonjenost volilcev iz Selnice in Mute za Wastiana.⁴⁶

V Lenartu je bilo zborovanje v dvorani g. Sarnitza in je »bila udeležba od vseh nemških volivcev tega mejnega trga!« Wastiana je pozdravil župan Sedminek, za predsedujočega je bil izvoljen dr. Benesch, ki je navzoče spomnil, da so se že v dosedanjih aktivnostih na drugem sestanku zaupnikov odločili Lenarčani za Wastiana. Posebej je pohvalil Wastianovo pripravljenost, da je kljub temu prišel na to zborovanje. Kandidat je v enournem govoru govoril o radikalizmu, Čehih, Poljaki, Slovencih ter o vlogi Nemcev v Avstriji, njihovi obdavčitvi, v primerjavi z drugimi o personalni uniji z Ogrsko, o nemškem jeziku kot državnem in vojaškem jeziku ter seveda tudi o obrtništvu in trgovini. Poudaril je pomen za nemštvo v celotnem okraju in odgovarjal na številna vprašanja, podobna tistim z drugih njegovih zborovanj. Wastian je bil soglasno potrjen za kandidata, predsedujoči je zaključil zborovanje, »prisleda so dekleta in žene« in pevsko društvo je izvedlo še krajši kulturni program.⁴⁷

⁴⁵ MZ 44(1905)78, 29. 6.

⁴⁶ MZ 44(1905)79, 1. 7.

⁴⁷ MZ 44(1905)79, 1. 7.

Zadnje Wastianovo zborovanje pred volitvami je bilo v Slovenski Bistrici, a je bilo v MZ objavljeno poročilo šele dan pred volitvami. Sklicatelj zborovanja je bilo Nemško društvo. Zborovanje so vodili Stiger (predsedujoči), Eppinger (namestnik) in Kolletnig (zapisnikar). Ponovno je razlagal svoj staronemški program s točkami, ki jih je že predstavljal tudi na drugih zborovanjih. Omenil je, da mu v Mariboru nekateri posamezniki ostro nasprotujejo. Ostro je zavrnil Pfrimerja, ki mu je baje ponudil »Če se Vi vključite v Nemško ljudsko stranko, se bom takoj umaknil!« Spregovorili so še dr. Heinz Lorber, Eppinger in Bezold. Eppinger je vprašal Wastiana, naj jasno pove, ali »je vsenemec ali radikalec«. Odgovor je bil odločen: »Sem vsenemec in nikoli ne bom svoje nacionalnosti pozabil!« Bezold je vse prisotne spomnil, da dr. Wolffhardt ni dosegal uspehov s pomočjo Nemške ljudske stranke, ampak mu je največ pomagal pri tem Schulverein.⁴⁸

V mariborsko predvolilno vzdušje se je vključil še »Grazer Wochenblatt«, ki ga je vodil prof. Aurelius Polzer. Svoje bralce je list obvestil, da bodo nastopili štiri kandidati: Wastian (»podpira linški program«), Pfrimer (ljudska stranka), Hilari (socialdemokrat) in Schinko (»od klerikalnih Vendov postavljeni župan iz Središča«). List se je odkrito opredelil za Wastiana, saj so bila izredno uspešna njegova zborovanja v Ormožu (14. 6.), Ljutomeru (15. 6.), Mariboru (17. in 20. 6.), na Ptuj (19. 6.) in Radljah (23. 6.). List ga je podprl kot starega prebivalca Gradca. Za Pfrimerja je napovedal njegov politični umik z volitev zaradi razočaranja, ker ga ne postavijo za prvega moža na volitvah. Pfrimer je mariborski podžupan in bi težko opravljal še tudi naloge državnozbornskega poslanca.⁴⁹

MZ se je odzval na pisanje jutranjika graškega dnevnika (Morgenblatt des »Grazer Tagblatt«), ki je polemiziral o vprašanju mariborskega dravskega mostu in očitku, da je MZ preveč nestransko usmerjen časopis.

MZ je objavil razmišljanje o bližajočih se volitvah (»K 5. juliju!«) in se spraševal, ali se bo pokazalo, da so prebivalci napačno zavedeni v splošnih gospodarskih, narodnostnih in drugih vprašanjih. Če želijo volivci morda še vedno vse po starem v okraju, potem naj volijo provladnega kandidata, ki bo »še vedno odnašal denar iz dežele v Galicijo!«. Za novosti, napredek in protivladno delovanje pa se je odločil Wastian; (»nasprotujejo mu klerikalci, ti smrtni sovražniki naše domače obrti!«)⁵⁰

Zadnji večji proglas v časopisu je bil namenjen mariborskim trgovcem in obrtnikom. Pisec se sprašuje, kakšne posledice bi bile, če bi postal poslanec Pfrimer. Volivcem odgovarja, da Pfrimer ne bi podpiral Maribora, ker tega že tudi dolej ni bilo. Lep dokaz njegove nemoči je gradnja železniške proge Maribor – Wies, kateri nasprotuje tudi mesto Gradec, največjo škodo pa imajo mariborski obrtniki in trgovci oziroma celotno gospodarstvo mariborskega področja. Ker se je Pfrimer pač moral podrediti strankarski disciplini, ni bil na usodnem zasedanju štajerskega deželnege zbora. Za volitve 5. julija se vsem trgovcem in obrtnikom predlaga »našega, energičnega in iniciativnega kandidata, g. Heinricha Wastiana!«

Časopis je objavil zelo veliko drobnih, a pomembnih navodil zavolitev; nujna uporaba volilnih izkaznic, tudi za morebiten drugi krog volitev (»Stichwahl«),

⁴⁸ MZ 44(1905)80, 4. 7.

⁴⁹ MZ 44(1905)79, 1. 7.

⁵⁰ MZ 44(1905)79, 1. 7.

razporeditev časa od 8.-13. in od 15. do 17. ure ter določitev volilnih mest v Mariboru (priimki od črk začetnic A do vključno L »v deklški telovadnici na Stolnem trgu« in ostali »v telovadnici na Cesarski cesti«)⁵¹

Objavljenih je bilo še tudi nekaj »predvolilnih strel« proti Pfrimerju; Pfrimerju očitajo »že znane mahinacije njegovih pristašev« in napad na Norberta Jahna, urednika MZ, ko mu je osebno grozil Pfrimer (»Za Vas in MZ bi bilo veliko boljše, če ne bi podpirali Wastiana!«) ter sodni spor, ki ga je sprožil Leopold Kralik proti Pfrimerju zaradi obrekovanja v gostilni.

Wastianovi pristaši v Mariboru in na Ptujju so bili trdno prepričani o uspehu na volitvah in so še zadnjič pozvali »vse nemško in napredno misleče«, da naj volijo Heinricha Wastiana.

Časopis je napovedal celo izdajo posebne številke, če bodo rezultati volitev znani do 21. ure, ali pa kot redno številko, dan po volitvah⁵²

Novica o hudem neurju s točo nad Mariborom 3. julija popoldan pa je le morda pri redkih prebivalcih vzbudila kakšne zle slutnje o bližnjih dogodkih.

Z velikim navdušenjem je uvodničar MZ že zvečer 5. julija 1905, ko je izvedel za rezultate volitev, napisal vljudno zahvalo volivcem. Pohvalil jih je in jih spomnil, da so se jim uresničile želje, a bodo le potrebne še dodatne volitve, v petek, 7. julija 1905. Vsenemški volilni izvršni odbor je pozval »vse, ki na prvih volitvah niste hoteli ali mogli voliti, da sedaj oddate svoje glasove!«

Podoben prispevek je pohvalil vsa društva in organizacije, ki so sodelovale pri volitvah, predvsem trgovce, obrtnike, uradnike, učitelje in »svobodomiselne delavce«.

MZ je sicer izdal posebno številko že v sredo zvečer,⁵³ (?) a je dan po volitvah ponovno objavil natančne rezultate⁵⁴

Mesto Maribor: (volišče na Stolnem trgu)		(volišče na Cesarski cesti)		Skupaj:
Wastian:	339 glasov		356 glasov	695 glasov
Pfrimer:	253 - » -		282 - » -	535 - » -
Hilari:	114 - » -		137 - » -	251 - » -
Schinko:	30 - » -		29 - » -	59 - » -
Skupaj:		742 glasov	804 glasovi	1546 glasov

Ptuj:	Wastian:	119 glasov	Ljutomer:	Wastian:	29 glasov
	Šfrimer:	76 - » -		Pfrimer:	32 - » -
	Schinko:	21 - » -		Schinko:	50 - » -
	Hilari:	14 - » -		Hilari:	- » - » -
skupaj:		231 glasov	skupaj:		111 glasov

⁵¹ MZ 44(1905)79, 1. 7.

⁵² MZ 44(1905)80, 4. 7.

⁵³ MZ 44(1905)81, 6. 7; posebna številka MZ ni ohranjena!

⁵⁴ MZ 44(1905)81, 6. 7. (brez podatkov za Središče!?) in Franc Rozman, n. d., 284.

Slovenj Gradec:	Wastian: 51 glasov Pfrimer: 7 - » - Schinko: 14 - » - Hilari: - - » -	Lenart:	Wastian: 22 glasov Pfrimer: 6 - » - Schinko: 17 - » - Hilari: - - » -
	skupaj: 72 glasov		skupaj: 45 glasov
Slovenska Bistrica:	Wastian: 5 glasov Pfrimer: 58 - » - Schinko: 7 - » - Hilari: - - » -	Radlje:	Wastian: 45 glasov Pfrimer: 2 glasova Schinko: 2 - » - Hilari: - - » -
	skupaj: 70 glasov		skupaj: 49 glasov
Vuzenica:	Wastian: 14 glasov Pfrimer: 1 glas Schinko: 3 glasovi Hilari: - - » -	Muta:	Wastian: 23 glasov Pfrimer: 10 - » - Schinko: - - » - Hilari: - - » -
	skupaj: 18 glasov		skupaj: 33 glasov
Ormož:	Wastian: 57 glasov Pfrimer: 3 glasovi Schinko: 27 - » - Hilari: - - » -	Središče:	Wastian: 0 glasov Pfrimer: 0 - » - Schinko: 128 - » - Hilari: 0 - » -
	skupaj: 87 glasov		skupaj: 128 glasov

Skupaj je bilo izven Maribora oddanih 845 veljavnih glasov, od tega so prejeli: Wastian: 366, Pfrimer 195, Schinko 328 in Hilari 14 glasov.

V vsem volilnem okraju je bilo oddanih 2391 veljavnih glasov, ki so jih prejeli: Wastian: 1061, Pfrimer 730, Schinko 328 in Hilari 265 glasov.

MZ ni opravil natančne analize rezultatov volitev, niti za Wastiana ne, saj se je z vso vnetostjo usmeril na dodatne volitve in ponovno pozval volivce, »saj jutri ne sme noben svobodomiselni volivec manjkati!« Volivcem je MZ sporočil, da ima informacijo, da so se na dveh sestankih »zvestih mož« obeh strank v Mariboru in nekaterih mestih in trgih odločili, da bodo dali svoje glasove »tistemu, ki je bil boljši v prvem krogu glasovanja!« List je potrkal na »duše vseh nemško in svobodomislečih posameznikov, ki imajo moralno in častno dolžnost voliti le Wastiana!« V smislu dogovora med obema strankama kandidatov so dolžni tudi Pfrimerjevi volivci dati svoje glasove za Wastiana. Podporo enotnemu glasovanju so v časopisu MZ objavili tudi volivci iz Ptuja »pod vodstvom župana Orniga!«. Volivce opozarja, da »bo sicer kakšna reakcionarna, našemu ljudstvu sovražna stranka poskušala s številnimi oddanimi glasovi Wastiana preglasovati!«

V časopisu se je pojavila kratka notica, da je kandidat Pfrimer odstopil od drugega kroga volitev, kar pa je ostalo nepotrjeno⁵⁶

⁵⁶ MZ 44(1905)81, 6. 7.

V petek, 7. julija 1905, je bil drugi krog volitev med Wastianom in Pfrimerjem za izpraznjeni državnozborski poslanski mandat v mariborskem okraju.

Urednik MZ Norbert Jahn se je podpisal pod uvodnik na polovici naslovne strani »Živijo našemu državnozborskemu poslancu Heinrichu Wastianu!«, kar se je zgodilo zelo redko. Besede hvale in zmagošlavja so mu kar deževale. Wastianovo zmago je videl v geslu »Od ljudstva voden, od ljudstva izvoljen!«. Nemci so ponovno dokazali, da pri njih še vedno živi »svobodomiselni duh nemškega ponosa«. Wastianovo zmago je označil kot »vsenemško, svobodomiselno in antiklerikalno zmago ljudstva«. Jahn se je seveda zavedal, da Wastian kljub svoji izvolitvi pri dunajski vladi ne bo lepo zapisan, saj »vlada bi rajši koga drugega imela!«⁵⁶

Pod naslovom »Naša velika volilna zmaga« je MZ objavil tudi tokrat natančne volilne izide⁵⁷:

Maribor:	(volišče Stolni trg)	(volišče Cesarska cesta)	skupaj:
Wastian:	357 glasov	Wastian: 377 glasov	734 glasov
Pfrimer:	43 - " -	Pfrimer: 48 - " -	91 - " -
skupaj:	400 glasov	skupaj: 425 glasov	825 glasov
Ptuj:	Wastian: 169 glasov Pfrimer: 3 glasovi	Slovenj Gradec:	Wastian: 61 glasov Pfrimer: 1 glas
skupaj:	172 glasov	skupaj:	62 glasov
Slov. Bistrica:	Wastian: 14 glasov Pfrimer: 2 glasova	Ormož:	Wastian: 60 glasov Pfrimer: " - " -
skupaj:	16 glasov	skupaj:	60 glasov
Ljutomer:	Wastian: 41 glasov Pfrimer: 52 glasov	Radlje:	Wastian: 52 glasov Pfrimer: " - " -
skupaj:	93 glasov	skupaj:	52 glasov
Lenart:	Wastian: 21 glasov Pfrimer: 8 - " -	Muta:	Wastian: 22 glasov Pfrimer: 7 - " -
skupaj:	29 glasov	skupaj:	29 glasov
Vuzenica:	Wastian: 14 glasov Pfrimer: 1 glas	Središče:	Wastian: - glasov Pfrimer: " - " -
skupaj:	15 glasov	skupaj:	0 glasov

⁵⁶ MZ 44(1905)82, 8. 7.

⁵⁷ MZ 44(1905)82, 8. 7.

Skupaj je bilo izven Maribora oddanih 538 glasov, ki sta jih prejela kandidata: Wastian 464 in Pfrimer 74 glasov.

V celotnem volilnem okraju je bilo oddanih 1363 glasov, kandidata sta prejela: Wastian 1198 in Pfrimer 165 glasov.

Časopis je kar grmel in označil volitve kot »zmago novega duha, ki veje po deželi in nacionalne energije proti klerikalizmu, ...zmaga za napredek našega socialnega razvoja!«⁵⁸

Prvič se je pojavila, sicer kratka in dokaj subjektivna analiza obeh volitev. Volišče na Stolnem trgu je odprl Bancalari, direktor Sparkasse, drugo na Cesarski cesti pa mariborski župan dr. Schmiderer. Nemška ljudska stranka je imela pet agitacijskih lokalov (npr. v magdalenskem predmestju v gostilni Schnutt) in veliko denarja. Wastianova stran je imela dva agitacijska lokala (Casino in Cafe Ruppni-Kranzelbinder) in malo denarja. Pisec je zapisal, da so zmagovalca Wastiana volili obrtniki, trgovci, uradniki, učitelji pa tudi veliko delavstva, ki pa ga je graška socialna demokracija poskušala od tega odvrti. Volitve so pokazale, da Nemške ljudske stranke, vodene iz Gradca, v bistvu več ni ter da se tudi mariborsko delavstvo »ne misli več prostituirati za Gradec in dr. Schacherla!«⁵⁹

V Mariboru so organizirali dve odmevnejši prireditvi po volitvah. Po prvem krogu so se že v sredo zvečer zbrali v Casinu, kjer je bil velik koncert, dvorana pa polna. Prireditelj je odprl dr. Glantschnigg, ki je pozdravil tudi Wastiana, ki je bil delni zmagovalec prvega kroga volitev, in poudaril, da je v Mariboru le MZ stal kandidatu ves čas ob strani, in pohvalil Leopolda Kralika in Norberta Jahna. V zahvalnih besedah je Kralik poudaril, da je »MZ že 44 let v službi ljudstva!«. Govoril je še tudi Sparowitz. Wastian se je vsem prisotnim zahvalil in pozval na »bratsko ljubezen obeh strank«, za kar je dobil gromki aplavz. Zaključek prireditve je bil, že tradicionalno, z nacionalnimi pesmimi.

Po dokončni Wastianovi zmagi so še isti dan zvečer, ponovno v Casinu, organizirali »zmagoslavno slovesnost«. Wastian je ob 19. uri prispel z vlakom iz Gradca, šel prek Stolnega trga, kjer so ga tisoči pozdravljali, in prispel v Casino. Dvorana je bila ponovno polna, vrata so ostala kar odprta, da so lahko Wastiana čuli tudi »tisti nesrečniki, ki niso dobili prostora v dvorani«. Pesem se je čula v Casinu, peli so jih tudi na Stolnem trgu. Na vrtu Götzove pivovarne je bila zabava za 500 ljudi. Tudi tu je govoril novoizvoljeni poslanec, poslušali in »malicali so tudi številni, ki so bili še dan pred tem njegovi nasprotniki!«⁶⁰

Šele teden dni po volitvah se je Splošni nemški volilni odbor v MZ na prvi strani, sicer skromnim 31-vrstičnim polstolpcem, zahvalil volivcem, da »je bil izvoljen mož našega popolnega zaupanja... ki bo, z njemu lastno močjo zastopal nacionalne, gospodarske in svobodomiselne interese naše "Unterlande"«.⁶¹

Socialna demokracija je na volitvah abstinirala in to utemeljevala z dejstvom, da niso hoteli glasovati za nobeno nemško stranko. Časopis »Arbeiterwille« je delavcem, predvsem slovenske narodnosti očital, da so se dali »wastianovcem povabiti na pivo, klobase in golaž in potem glasovali zanj«.⁶²

⁵⁸ MZ 44(1905)82, 8. 7.

⁵⁹ MZ 44(1905)82, 8. 7.

⁶⁰ MZ 44(1905)82, 8. 7.

⁶¹ MZ 44(1905)85, 15. 7.

⁶² Franc Rozman, n. d, str. 285.

Tako se je končalo kar dolgo obdobje od smrti poslanca dr. Eduarda Wolffhardta (1. april 1905) pa do izvolitve dr. Heinricha Wastiana (7. julij 1905) za novega državnozborskega poslanca za mariborski volilni okraj (mestna kurija). Zmagovalec je bil zastopnik skoraj dve leti, do novih rednih volitev (14. maj 1907), ko pa ga je v spremenjenem mariborskem volilnem okraju premagal socialist H. Resel.⁶³

Ivan Rihtarič

MARBURGER ZEITUNG UND PARLAMENTSERSATZWAHLEN IN MARIBORER STADTSKURIE 1905

Zusammenfassung

Erst einen Monat nach dem Tod des damaligen Parlamentsabgeordneten der Mariborer Stadtkurie Dr. Edvard Wolffhardt im April 1905, wurde erstmals in der Marburger Zeitung die Neuigkeit veröffentlicht, dass in den Neu – Ersatzwahlen wahrscheinlich drei Kandidaten antreten. Mitte Mai 1905 begannen die ersten Wahlkampfveranstaltungen in Maribor. Als Ausschreibungsdatum der Ersatzwahlen war der 05. Juli 1905 festgelegt.

Die Deutschen in Maribor waren von Beginn der Wahlkampfveranstaltungen an in zwei Lager geteilt; Nemško društvo (Deutscher Verein) forcierte auch mit Hilfe der Marburger Zeitung den Kandidaten Heinrich Wastian, während die Minderheit den Kandidaten Karl Pfrimer, der gleichzeitig stellvertretender Mariborer Bürgermeister und Kandidat von Nemška ljudska stranka (Deutsche Volkspartei) war, unterstützte.

Wastian führte viele Wahlveranstaltungen in Spodnja Štajerska (Untersteiermark) – Maribor, Ptuj, Ormož, Ljutomer, Radlje, Muta, Lenart, Slovensko Bistrica usw. – wo er sein politisches Wahlprogramm („staronemški Programm“ – altdeutsches Programm) vorstellte und in seinen Auftritten sehr überzeugend wirkte und große Unterstützung und das Versprechen der Wähler, ihn zu wählen, erhielt.

Karl Pfrimer war ein Kandidat mit weniger Unterstützung und ihm selbst war klar, dass er nur geringe Chancen auf einen Wahlsieg hatte.

In der zweiten Junihälfte des Jahres 1905 waren als Kandidaten noch der Sozialdemokrat Hilari und der slowenische Šinko gemeldet.

Wastian bekam auf den Wahlen am 05. 07. 1905 die meisten Stimmen (1061), vor K. Pfrimer (730), Šinko (328) und Hilari (265), doch war bereits zwei Tage später, am Freitag, den 07. Juli 1905, ein zweiter Wahlgang notwendig.

Gut tausend Stimmen weniger wurden diesmal abgegeben und endgültiger Sieger der Ersatzwahlen war H. Wastian (1198), K. Pfrimer bekam nur 165 Wählerstimmen.

Wastian lud seine Sympathisanten und Wähler nach seinem eindeutigen Sieg ins Casino von Maribor ein, die Marburger Zeitung beging ein rauschendes Fest anlässlich des Sieges des von ihr forcierten Kandidaten.

Heinrich Wastian war fast für zwei Jahre Parlamentsabgeordneter, als ihn bei den Wahlen am 14. 05. 1907 im veränderten Mariborer Wahlbezirk der Sozialist Resel besiegte.

⁶³ Vasilij Melik: n. d., str. 396.

DRUŠTVO SCHLARAFFIA MARPURGHIA V MARIBORU

Bruno Hartman *

UDK 061.234(497.4 Maribor)"1899/1942"
930.85(497.4 Maribor)"1899/1942"

HARTMAN Bruno: Društvo Schlaraffia Marpurghia v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 153-175, 56 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Schlaraffia Marpurghia v Mariboru je bila del velike organizacije s središčem v Pragi, ki se je predajala uživanju v umetnosti, humorju in bratstvu. Delovala je po strogih pravilih in ceremonialu. Od 1899, ko je bila ustanovljena, je bil v njej velik del avstro-ogrskih častnikov, različnih umetnikov in petičnih meščanov. Bratski društvi sta bili tudi v Ljubljani in na Ptuj. O prvem vemo le malo, o drugem pa je ohranjenih kar nekaj dokumentov. Potem ko so se nacionalsocialisti povzpeli leta 1933 na oblast v Nemčiji, še posebej pa po letu 1938, ko je nemški rajh zasedel Avstrijo, se je v vseh treh društvih, v katerih je bil občevelni jezik nemščina, učvrstil nacizem. Mariborsko društvo se je najbrž samo razšlo, o ljubljanskem o tem ni podatkov, ptujsko pa je 1942. leta odpravil ukinitveni komisar za društva nacistične civilne uprave na Spodnjem Štajerskem.

UDC 061.234(497.4 Maribor)"1899/1942"
930.85(497.4 Maribor)"1899/1942"

HARTMAN Bruno: The Society Schlaraffia Marpurghia in Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 153-175, 56 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

Schlaraffia Marpurghia in Maribor was part of the large organisation seated in Prague, which promoted the enjoyment of art, humour and fraternity. It acted according to strict rules and ceremonials. As of 1898, when it was founded, the share of Austro-Hungarian military officers various artists and rich bourgeois, was high, within it. Fraternal societies were also in Ljubljana and Ptuj. On the former we know little, whereas on the latter a significant

* Dr. Bruno Hartman, redni profesor in ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru v pokoju, Prežihova 15, SI - 2000 Maribor

number of records has been preserved. After National Socialists came to power in Germany in 1933, and particularly after 1938, when the German Reich occupied Austria, Nazism asserted itself in these societies, where German was the language of communication. Most probably, the Maribor society dispersed itself by itself, there are no data on the Ljubljana one, whereas the one at Ptuj was disbanded in 1942 by the commissioner for rescissions of the NAZI civil administration for lower Styria.

V popisih mariborskih društev se je proti koncu avstroogrske monarhije in med vojnami pojavljalo društvo *Schlaraffia Marpurghia*.¹ Nekam skrivnostno ime je v resnici označevalo združbo ljudi, o kateri se je v javnosti kaj malo vedelo; v domačih časnikih o njej skoraj ni bilo omembe. Prav zato je za kulturno zgodovino mesta prav, da se ugotovi značaj tega društva, poskusi izmeriti njegov pomen v mariborski družbi in njegove morebitne povezave s podobnimi društvi.

Pri iskanju teh povezav se je pokazalo, da je bila *Schlaraffia Marpurghia* del široke organizacije. Ta je bila razpeta čez Evropo in čez svet in takšna je v nekoliko predrugačenih razmerah še dandanes.

O *Schlaraffii*, njenem nastanku, njenem namenu in njeni organizaciji je 1919 leta izdal O. R. Zwilling tretjo, predelano izdajo svoje knjige *Schlaraffia*.²

O nastanku *Schlaraffie* piše takole:³

Konec petdesetih let 19. stoletja je bilo družabno življenje v Pragi izredno živahno. V društvu Arkadia so se zbirali okrog ravnatelja deželnega gledališča Franza Thoméja⁴ gledališčniki, igralci, pevci, godbeniki, drugi umetniki in prijatelji umetnosti. Zaradi navzkrižij s socialnimi prenapihnjenci v društvu je Franz Thomé s svojimi privrženci zapustil Arkadio in ustanovil omizje, ki so ga poimenovali "proletarski klub". Večina omizja je bila iz Thoméjevega gledališča in orkestra, pridružili pa so se jim literati, advokati in podjetniki. Razposajeno so se zabavali po večernih gledaliških predstavah. Pelo se je in pilo, nastopali so pevci solisti in pevci v različnih sestavah, godlo se je in množično sprepevalo. V samostojnih nastopih so se predstavljali komiki in razveseljevali družino. Njeni člani so si dajali komične vzdevke, večerna druženja so se odvijala po zlagoma izoblikovanih obrazcih. In tako se je omizje 10. oktobra 1859 zavezalo, da se bo organizacijsko utrdilo v društvo *Schlaraffia*. Ime je latinizirano nemško ime za pravično deželo *Schlaraffenland*, v kateri "tečeta mleko in med, kjer lenuhu letajo pečeni golobi kar v usta in kjer je lenoba najvišja krepost in pridnost pregreha" (pri nas ji pravimo Indija Koromandija). Ustanovitveni datum je veljal za začetek samostojnega štetja časa in velja za društva *schlaraffij* še danes.

Razposajenost, veseljačenje, humorno druženje je bilo treba spraviti v trden organizacijski sistem. Zanj so sestavili posebna pravila (*Schlaraffen-Spiegel*) in

¹ Društvo *Schlaraffia Marpurghia* je bilo navedeno v popisih mariborskih društev v koledarjih *Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten*, Marburg a. d. Drou v letih 1914 do 1919, v času med vojnami po v mariborskih odresarjih: Mariborski adresar 1925, Maribor 1925, 12; Adresar za mesto Maribor, Maribor 1931, 17; Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin Moriborske oblasti leta 1935, Maribor 1935, 105.

² O. R. Zwilling: *Schlaraffia. Der Weltbund Allschloroffia, dessen Geschichte, Verfassung, Einrichtungen, Bräuche, Wesen und Zweck*. Dritte, veränderte Auflage. Leipzig 1919.

³ O. R. Zwilling, n. d., 8 id.

⁴ Frantz Thomé je bil zelo razgledan in ustvarjalen gledališčnik; gl. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreichs*. Dreiundvierzigster Teil. Wien 1881, 256-8. Ko je v letih 1850-1853 vodil gledališče v Gradcu, je s svojo operno družino gostoval v Moriboru in s predstavo opere Friedricha von Flotowa *Martha* 20. januarja 1852 slovesno odprl novo gledališko stavbo. Gl. Manica Špendal: Iz mariborske glasbene zgodovine. Maribor 2000, 13.

ceremonial (Das Ceremoniale Allschlaraffia's).⁵ Obojega so se trdno držali in se ju še danes. Kljub temu, da je videti nekoliko čudaško in nenavadno – primerjati ga je mogoče s karnevalskimi prireditvami v Porenju ali organizacijskimi oblikami študentovskih pivskih združenj 19. stoletja,⁶ je bilo vendarle čvrsta vez med društveniki.

Člani združenja so se imenovali (in se še imenujejo) *schlaraffi* (koromandijci). Združenje je globoko občutena skupnost mož istih nazorov, ki si prizadeva gojiti humor in umetnost, vestno upošteva predpisani ceremonial, in katere temeljno načelo je spoštovanje prijateljstva. Med *schlaraffe* se sprejemajo moške v zrelih letih, trdnega položaja in neomadeževanega imena. Novega člana sprejemajo s tajnim glasovanjem. Jezik v *schlaraffovskih* združenjih je nemščina.

Čvrsto notranjo organizacijo so *schlaraffi* dosegli tako, da so zanj privzeli oblike srednjeveškega viteštva. Člani so porazdeljeni v pripravnike, oprode, junckerje (gospodiče) in viteze. Mednje so postopoma uvrščeni po preskusni dobi, opravljeni skušnji in obredu. Najvišji imenitnik je vitez. Ta prejme ob obredu podelitve viteške časti posebno ime, katero obdrži za vse življenje. Ime je komično zasukano, jezikovno pobrano iz nemških narečij, lahko se nasloni tudi na srednjeveško nemščino, latinščino ali še kakšen drug jezik. (Za primer navedimo nekaj viteških imen mariborskih *schlaraffov*: *Hölzl van der Lenden* se je imenoval lesni trgovec na mariborskem Lentu Fritz Felber, *Pipo de pipe* draguljar in slikar Josef (Pipo) Peteln, *Aqua d' Est der Überbrückte* lekarnar Viktor Savost; prvi del imena daje sicer videz imena italijanske plemiške rodbine, v resnici pa namiguje na aqua destilata, s katero imenovani trguje v lekarni onkraj starega dravskega mostu – na desnem bregu.)⁷

V preteklost segajo *schlaraffi* tudi z rabo starih nemških imen za mesece. Mimo njih pa uporabljajo vrsto staronemških ali po njih se vzgledujočih, tudi komično zasukanih novotvorb (na pr. gosli – *Seufzerholz* (vzdihujoči les), violončelo – *Kniewinsel* (obkolensko javkalo), citre – *Zupfbrettl* (brenkalna deščica). Celo pijače, ki so jih ob svojih druženjih radi konsumirali, so dobile posebna imena. Pivo je bilo kar *die Quel*, vino pa *die Lethe* (Lete, reka pozabljenja iz grške mitologije). Člani *schlaraffovskega* društva so bili *die Sassen* (naselniki). Zbirali so se v društvenem lokalu *die Burg* (grad) na druženjih, ki so jih imenovali *die Sipping*. Prav tako so starinske vzdevke dobili odličniki, ki so vodili v tekočem letu društvo (imenovalo se je *das Reyck*); vodniki so bili *Oberschlaraffen* (višji koromandijci), *Kanzler* (tajnik), *Reycksmarschall* (društveni maršal), *Junkermeister* (načelnik junckerjev), *Reycksschatzmeister* (društveni zakladnik), *Ceremoniemeister* (ceremoniar). Po potrebi pa se je funkcij z ustreznimi povzdignjenimi poimenovanji nabralo še lepa vrsta. *Schlaraffia* je bila darežljiva z različnimi častnimi nazivi, ki so jih člani dobivali glede na staž v društvu ali na zasluge zanj. Deležni so bili različnih odlikovanj; nosili so jih okrog vratu ali pripete na prsih; nadeli so si tudi čezramnice. Ob posebnih priložnostih so si na glave posajali posebna pokrivala, ustrezno svoji viteški stopnji, opasali pa so si lesene meče, ki so jih sčasoma zamenjali za kovinske.

⁵ *Schlaraffen-Spiegel und Ceremoniale a. U. 79. Hamburg [1938].*

⁶ Primerjaj ceremonial pivskih omizij slovenskega akademskega društva Triglav v Gradcu, opisan v knjigi: J. R. Mukolovecki: *Križevački statuti. Maribor (1928).*

⁷ *Allschlaraffische Stammrolle. Anno Uhui 76/77. Leipzig [1935/36], 184-87.*

Hans Brandstetter: Schlaraffia, skulptura

Obredni obrazci so se izkristalizirali iz vzklikanj med druženji v začetnem obdobju praške Schlaraffie. Vzklik *aha* je izražal radost – uporabljali so ga zlasti ob nazdravljanju, *oho* zavračanje vsega, kar je nasprotovalo ideji Schlaraffie, *uhu* pa je zajemal njeno bistvo. V pravilih in ceremonialu je *uhu* opisan takole:⁸

“Uhu je simbolno-humorni skupek vse schlaraffovske kreposti in modrosti, najgloblji temelj vsega schlaraffovstva. Njegovemu vidnemu utelešenju velja v *Reychu* (društvu) največje čaščenje. S postavljenega prestola skrivnostno oddaja višjim schlaraffom razsvetljenje, vsem naselnikom (*Sassen*) pa poslušnost pravilom in odločitvam razsvetljenih višjih schlaraffov.”

Uhu je na prestolu v društvenem lokalū prikazan v obliki sove uharice (z nemško besedo *der Uhu*). Njena metaforična vrednost se pokriva s sovo, ki je upodobljena z grško boginjo Ateno, zavetnico umetnosti in modrosti.

⁸ Gl.delo pod op. 5, str. 1-2.

Nad prestolom je razpet latinski rek "In arte voluptas" (V umetnosti je slast), ki je najvišji smisel schlaraffovstva.

Prvo schlaraffovsko združenje je bilo ustanovljeno, kot smo že zapisali, 1859. leta v Pragi. Bilo je matica vseh društev (*Reychov*), ki so nastala po njenem vzorcu. 1865. leta so v Berlinu osnovali društvo (*Reych*) *Berolino*, 1872 v Leipzigu *Lipsio*, 1873 pa v Gradcu na Štajerskem *Grazio*. 1876. leta je bil v Leipzigu zbor vseh schlaraffij-odtlej so jih imenovali koncile in jih sklicevali vsako peto leto, skupnost schlaraffij pa so razglasili za Allschlaraffio. Praško schlaraffio so razglasili za matico vseh schlaraffij. Začeli so izdajati svoj časnik *Die Schlaraffia Zeyttungen*, pesmarice pesmi, ki so jih prepevali ob druženjih, pravila Allschlaraffie in njenih društev, njihov ceremonial, knjige zapisnikov (protokolov), letni popis vsega članstva, potne liste za schlaraffe, s katerimi so se izkazovali ob obiskih v drugih *Reychih* in še drugo.

Novo društvo (*Reych*) je lahko ustanovilo najmanj dvoje vitezov-schlaraffov, ki sta bila poprej včlanjena v nekem drugem bratskem društvu. Zbrati sta morala najmanj dvajset "častivrednih mož", ki so bili voljni vstopiti v novo združbo, in nato obvestiti matico Allschlaraffio, da jo nameravajo ustanoviti. Če je matica sprejela prijavo, je novo združbo najprej imenovala za kolonijo, torej se je morala vsebinsko in organizacijsko šele utrditi. Nadzor nad njo je prevzelo društvo-mati, običajno iz najbližje sosesčine; koloniji je pomagalo, da se je organizacijsko postavilo na noge. Čez dve leti se je kolonija lahko potegovala za priznanje, da se organizira kot društvo (*Reych*). Potrditi jo je morala matica v Pragi.

Društvo se je sestajalo ob večernih druženjih (*Sippung*) enkrat tedensko od oktobra do maja. Prvo druženje v mesecu in zadnje na koncu sezone se je imenovalo *Schlaraffiade*. Druženja so se odvijala v društvenem lokalu – gradu (*Burg*), ki je bil urejen po društvenih pravilih. O vsakem druženju so obvezno pisali zapisnik: njegov uradni del je zajemal poslovne zadeve, drugi, neuradni, pa je na komičen način opisoval dogajanje med druženjem.

Pravi schlaraffi v društvu so bili oprode, junkerji in vitezi. Poleg njih so smeli k druženjem prihajati tudi pripravniki in tako imenovani romarji (*Pilger*), nečlani, ki pa jim je udeležbo dovolil društveni svet višjih schlaraffov. Druženj so se smeli udeleževati tudi tako imenovani potujoči naselniki (*fahrende Sassen*), schlaraffi iz drugih društev, ki so se morali izkazati s schlaraffovskim potnim listom. Vanj so obisk društva uradno potrdili. K nekaterim slovesnostim (božičnicam, ki pa so jih imenovali *Uhubaumfeier*-praznik uhujškega drevesa) so vabili tudi soproge in hčere (imenovali so jih grajske gospe in gospice – *Burgfrauen und Burgmaiden*).

Mariborsko društvo *Schlaraffia Marpurghia* (po nemškem imenu mesta Marburg) je bilo osnovano 1899. leta. Njegovo prvo desetletje je v kroniki opisal njen član c.kr.stotnik Eugen Kajetan s schlaraffovskim imenom *Genius das verdichtete Marsliebchen* (genij, sežeti-upesnjeni Marsov ljubček).⁹

Pobudnik za ustanovitev schlaraffovskega društva v Mariboru je bil nadporočnik Friedrich baron Teuchert-Kaufmann von Traunstein, vitez iz schlaraffovskega društva v Gorici. Pridružilo se mu je več *potujočih naselnikov*, ki so se takrat mudili v Mariboru: stotnik Gottfried Hofer iz Gorice, dramski igralec Anton Delli-Zotti iz Plzna, nadporočnik Gustav Kuchta iz Bozna na Južnem Tirolskem, c. kr. polkovni zdravnik dr. Johann Marschner iz Znaima na Moravskem,

⁹R. Genius (=ps.Eugen Kajetan): *Chronica Marpurghiae* a. U. 40-51. Bearbeitet und unseren lieben Uhubrüdern zum X. Stiftungsfeste in Treuen gewidmet vom... A. U. 52. (Marburg a. d. Drau 1911).

dramski igralec Leopold Brandt in gledališki ravnatelj Leopold Schmid, oba iz St. Pöltna. Posebno vnet za ustanovitev društva v Mariboru je bil nadporočnik Heinrich Uffenheimer, ki je bil začasno službeno premeščen iz Gorice v Maribor. Tamkajšne schlaraffovsko društvo (*Reych*) *Gortia* je postalo društvo-mati mariborskega. Povezanost med njima je razložljiva s tem, da je mariborski pehotni regiment št. 47 imel od 1895. leta polkovni štab z 2. in 4. bataljonom v Gorici.¹⁰ Nekateri njegovi častniki so se včlanili v goriško schlaraffio in so njene ideje prenesli tudi v Maribor, kjer je bil sedež regimenta.

25. septembra 1899 se je osem vitezov-ustanovnikov predstavilo v slovesni schlaraffovski opravi *romarjem* (pretendentom za članstvo v bodočem društvu) v dvorani restavracije *Zur alten Bierquelle* (Pri starem izviru piva) v Edmund Schmidgasse 7 (današnji Jurčičevi ulici 7; do pred kratkim je bila v njej restavracija Novi svet; proti koncu 19. stoletja je v restavraciji nekaj časa domovala tudi Slovenska čitalnica.). *Romarji* so bili zasebni zdravnik dr. Thomas Begmann, c. kr. polkovni zdravnik dr. Karl Diwald, c. kr. poročnik Desiderius Fangh de Köszezh, c. kr. nadporočnik Karl Foreitnik, c. kr. finančni svetnik Franz Furreg, pivovarnar Anton Götz, c. kr. stotnik v p. Heinrich Hausmaninger, c. kr. koncipient na državnem namestništvu Rudolf von Horrak, lekarnar Wenzel König, zasebni uradnik Konrad Kriesten, c. kr. major v rezervi Franz Mally, hišni posestnik Karl Pachner, c. kr. nadporočnik Rudolf Pfustenwimmer, c. kr. podpolkovnik Karl von Prack, lastnik parnega mlina Gustav Scherbaum, c. kr. nadporočnik-računovodja Anton Ritter von Schmid, c. kr. inženir na državnem namestništvu Anton Ritter von Spinler, kirurg dr. Karl Thalmann, c. kr. stotnik Johann Trampus, lekarnar Eduard Taborsky in c. kr. stotnik avditor Otto Wrany.

Očitno so med *romarji* prevladovali častniki, kar je razložljivo s tem, da so bili ustanovniki-vitezi iz Gorice in so med bodoče schlaraffe povabili tovariše iz mariborske posadke domačega regimenta. Toda socialna sestava članstva se je kmalu spremenila, a delež častnikov v njej je bil še zmeraj precejšen.

Prvo druženje (*Sippung*) je steklo 2. oktobra 1899 v dvorani restavracije Pri starem izviru piva. Bila je že urejena po schlaraffovskih pravilih: na dnu dvorane je bil podij, na njem pa prestol za predsedujočega. Zaljšal ga je bodoči društveni grb – mariborski mestni grb, nad njim pa je visel prapor praške matice. Na stenah so bili pritrjeni prekržani meči (iz smrekovine). Na predsedniški mizi je stal bobenček (tamtam), s katerim je predsedujoči namesto z zvoncec ali kladevcem pozival k miru in tišini. Za *romarje* je bilo pripravljenih 22 snežno belih "bojnih pokrival", da bi se "v njihovih vdolbinah nabiral schlaraffovski duh in bi krasila glave romarjev".

Po izvolitvi odbornikov-višjih schlaraffov, kanclerja, maršala, junkerskega mojstra, zakladnika in ceremoniarja je predsednik začel uvodno pesem iz schlaraffovske pesmarice in zbrani so ji pritegnili. S prestola so bile izrečene pozdravne besede *potujočim vitezom* iz Gorice in Gradca, ki so počastili prvo druženje mariborskih *romarjev*. Sledili so resni in humorni nagovori v prozi in verzih, igranje na gosli in klavir ter petje iz ubranih grl. Vrhunec je druženje doživelo, ko sta se dva *potujoča viteza* spopadla v besednem dvoboju, v katerem sta drug drugega poskušala premagati z duhovitostjo in zbadljivostjo. Domačini so spoznali vzorec schlaraffovskega turnirskega spopadanja in ga kasneje s pridom sami sukali.

Po več druženjih so 23. oktobra 1899 slovesno povzdignili v viteški stan 22 dotedanjih *romarjev*, jim podelili viteška imena in jih razglasili za schlaraffe. V

¹⁰ Janez J. Švajncer: Svetovna vojna 1914-1918. Maribor 1988, 35.

Pragi so potrdili, da je društvo *Gortia* pripravilo ustanovitev društva v Mariboru z imenom *Schlaraffia Marpurghia*, potrdila pa tudi društvene barve: zelena-bela-zelena.

Člani so darovali društvu različne ceremonijske predmete, med njimi srebrni pokal, iz katerega so nazdravljali pri mizi. S posebno akcijo so na en sam večer zbrali denar za nakup društvenega klavirja. Poglobljeno so počastili spomin na pesnika Friedricha von Schillerja (vzdeli so mu ime *Funke*-iskra) in Johanna Wolfganga von Goetheja (z imenom *Erlkönig* – vilinski kralj). (V Marpurghii so ju vseskozi častili; v društvenem lokalu so ob prestolu imeli postavljeni njuni poprsji.)

Prav kmalu se je izkazalo, da lokal v restavraciji Pri starem izviru piva ni primeren. Prostor je bil premajhen, ni bilo primerne vhodne veže, dostop je bil možen skozi s krvjo zamazano skladišče mesnin. Povrh so v lokalu vadili člani strelskega društva in zadevali *grajsko* opremo, ob nedeljah pa ga je restavracija uporabljala za jedilnico in gostje so zganjali norčije s schlaraffovskimi insignijami. Član schlaraffie Gustav Scherbaum, lastnik parnega mlina, je društvu priskočil na pomoč: ponudil mu je prazno stanovanje v svoji hiši v Freihausgasse 11 (Frajovška ulica) ki je potekala od razširjenega Glavnega trga do križišča s Kopališko ulico, kjer je stal slovenski Narodni dom; med drugo svetovno vojno je bila stavba med bombardiranjem porušena in na njenem zemljišču danes stoji v Vetrinjski ulici 2 stavba Elektro Maribor d.o.o.). Z veseljem je društvo sprejelo ponudbo: stanovanje v prvem nadstropju je preuredilo in ga s schlaraffovskim oltarjem opremilo za društveni lokal. Scherbaumu je zanj plačevalo najemnino. Lokal je bil pripraven tudi zato, ker je bila v pritličju gostilna *Pilsnerkeller* (Plzenska klet) najemnika g. Schneiderja. Schlaraffi in njihovi gostje so si mogli iz nje naročati *Ätzung und Labung* – jelo in pilo. 1. januarja 1900 so druženje imeli že v novem lokalu, 15. januarja 1901 pa so prvič povabili k druženju tudi svoje žene in hčere – *Burgfrauen und Burgmaiden*.

Za prikaz takratnih razmerij med možakarskimi schlaraffi in ženstvom si velja prebrati poslovenjeni ustrezni odlomek iz kronike *Marpurghie* v tipičnem slogu:¹¹

“Po uhujevske radostnih prijetnostih so se 15. Eismonda (ledeni mesec = januar; op. p.) le drznili previdno vpeljati tudi *grajske gospe* v skrivnosti All-schlaraffie.

Mnoge med njimi so z rahlo nevoljo in nezaupanjem pričakale dan druženja, katerega zimska *temina* je z demoničnim gonom vlekla njihove zakonske drugove v *grad*. Zdelo se je, da v njihovi notranjosti divjá še neka druga duša, in domá sem pa tja navrženi drobci schlaraffovske latovščine so sum še krepili

Radovednost, prva ženska krepost, jih je vse privedla k druženju, tudi *grajske strahove* (Burgschreck- schlaraffovski izraz za tašče) in *gospice*. Zlasti prve so bile sila nezaupljive do *uhuja*.

Druženje je vsem *naselnicam* (Sassinen) dalo na to odgovor in kaj kmalu je milo ženstvo doumelo namen in smoter schlaraffie! V marsikateri zakonski zvezi je bilo sklenjeno premirje in potihoma je žena odpustila soprogu marsikatero zdrabo, za katero ga je dolžila, da jo je bil povzročil, ko je ob dnevih druženja zapuščal domači krov.”

Ženske so se dejavno vključile v program; najbolj se je izkazala mlada hči schlaraffa *Rhemo der Hüttenbesitzer* (Remo, lastnik bajte) s civilnim imenom Edmund Kristen, ki je kasneje postala znana operna pevka Rabel-Kriestenova.

¹¹ Gl. delo pod op. 8, str. 22.

Članstvo v Schlaraffii Marpurghii se je širilo. Pristopali so ugledni mariborski meščani- podjetniki, hišni posestniki, zdravniki, lekarnarji, predvsem pa igralci in pevci ter ravnatelji iz mariborskega nemškega poklicnega gledališča; ti so s svojimi nastopi bogatili druženja.

Ustrezno pravilom so v Mariboru ustanovili kolonijo *Marpurghio*; ustanovniki so bili vitezi iz Gorice, Pulja in Gradca. Ustanovitvene slovesnosti v društvenem lokalu 15. marca 1900, ki so jo družabno vzorno pripravili, so se udeležili zastopniki schlaraffij iz Čeških Budjevic, moravske Opave, iz Trsta, Innsbrucka in z Dunaja. Matica v Pragi je ustanovitev potrdila, 25. septembra 1901 pa razglasila, da mariborska kolonija postane društvo (*Reych*) *Schlaraffia Marpurghia* kot 143. po vrsti.

Mariborčani so temu na čast pripravili veliko slavlje v soboto, 9. novembra 1901. Potem ko so se na predvečer z gosti zbrali v svojem lokalu, so slovesno večerjo imeli v spodnji restavraciji v kazinski stavbi na Stolnem trgu. Igrala jim je godba domačega 47. pehotnega regimenta, ki je prišla lepšat slavlje iz Gorice, kjer je stalno bivala.¹² Prve ure slovesnega druženja so preživeli z *grajskimi gospemi in gospicami*. Osrednje slavlje je potekalo naslednji večer v restavraciji schlaraffa Antona Götza na Tegetthoffovi cesti 3 (na njenem zemljišču stoji danes stavba Modne hiše na Partizanski cesti 3). Lokal so uredili gledališčniki, ga osvetlili z raznobarvnimi lučmi in ozaljšali z zelenjem. Ceremoniar je privedel v dvorano 72 odposlancev in zastopnikov iz 16 društev (*Reychov*) in jih najavljal med bučnim vzklikanjem in fanfarami. Vrsto je sklenil odposlanec iz Berlina, kar je sprožilo viharne ovacije. Nato so vkorakali za praporom nove, mariborske schlaraffie (izvezle so ga domače *gospice*) njeni visoki predstavniki, za njimi pa navadni *naselniki*, vsi z izdrtimi meči. Po umirjeni glasbi je bila prebrana ustanovna listina, ki jo je poslala praška matica. Z rdečo lučjo je bil osvetljen prestol na podiju, nato pa z belo mariborski grb. Vzklikanju ni bilo ne konca ne kraja; vmes so trobile fanfare. V imenu *Schlaraffie Marpurghie* se je matici zahvalil *vitez Schnipfer der Solide* (Solidni srkavec) iz Gorice, ki je imel bistvene zasluge, da se je schlaraffia v Mariboru osnovala in razvila – nadporočnik Friedrich baron Teuchert-Kauffmann Edler von Traunsteinburg. Nato so odposlanci izročili novinki svoje darove, koristne za schlaraffovske ceremonije, mariborski *naselniki* pa so prejeli zvrhano odlikovanj. Po premoru, med katerim so mariborske *grajske gospe in gospice* postregle udeležencem z okrepčili, so prebrali pozdravna pisma in brzojavke – kar 133 jih je bilo. V programu, ki je sledil, so se vrstili glasbeni, pevski in govorni nastopi. Rajanje se je zavleklo v jutranje ure.

V nedeljo zjutraj so se udeleženci slavlja udeležili v društvenem lokalu zajtrka, s katerim so "preganjali mačka". Nato so domačini zasuli goste s svojimi odlikovanji. Slovesno kosilo je bilo ob dveh pripravljeno v spodnji restavraciji kazina; udeležile so se ga spet *grajske gospe*. Med kosilom je igrala vojaška godba, zvrstilo se je tudi nekaj nagovorov. Po kratkem oddihu se je ob devetih nadaljevalo z večerjo, spet ob glasbi. Vmes so nastopali domačini in gostje s pevske in instrumentalnimi nastopi; humoristi so izvajali šaljive točke in peli kuplete. Domačini so se zahvalili *prababici Grazii* (schlaraffovskemu društvu v Gradcu), ki je kot bližnja soseda imela ob schlaraffovskem društvu *Gortii* iz Gorice največ zaslug, da je z nasveti in predlogi pomagala Mariborčanom.

Odtlej se je schlaraffovsko življenje v Mariboru odvijalo po pravilih in ceremonialu. Menjavali so se odličniki v društvenem vodstvu, prihajali so novi

¹² Militärkonzert im Casino. – Marburger Zeitung 40(1901)133, 7. XI., 6.

pripravniki, po pripravljalni dobi so bili imenovani junkerji in ti povzdignjeni v viteze. Podeljevali so se častni naslovi, delila odlikovanja in priznanja – *Schlaraffia Marpurghia* je uzakonila še svoje redove, denimo za tiste, ki so med druženjem s klepetanjem motili dogajanje. Društveni lokal se je bogatil z darovi članov in gostov. Tako je bilo med drugim podarjeno hermelinsko ogrinjalo za predsedujočega, steklen nürnberški lijak, iz katerega je bilo mogoče namesto pameti vleči vino, oprava okrog prestola, različni meči, sulice in helebarde.

Posebno so skrbeli za glasbo: poleg solistov, tudi pevcev, so imeli svoj moški kvartet. Gojili so šramelsko glasbo (trio violine, diatonične harmonike in kitare). Glasbeni strokovnjaki med člani so vodili glasbeno življenje; za prireditve so skladali posebne skladbe. Ko se je 1906 ustalil v Mariboru upokojeni profesor in dvorni glasbenik Adalbert Syrinek in se vključil v mariborsko *Schlaraffia*, je zbral iz njenih članov orkester. V društvu so prirejali pevška tekmovanja, na primer v čast Friedricha von Schillerja. Sploh so se ob obletnicah velikih umetnikov, ki so jih imeli za svoje vzornike in zavetnike, spominjali njihovega ustvarjanja. Posebno sta bila v časti Friedrich von Schiller in Johann Wolfgang von Goethe, a poleg njiju, med drugimi, tudi Gottfried Lessing, Franz Grillparzer, Hans Sachs, William Shakespeare, Heinrich von Kleist, Heinrich Heine, Karl Morré, od glasbenikov pa Wolfgang Amadeus Mozart, Ludwig van Beethoven, Josef Haydn, Franz Schubert, Richard Wagner in Felix Mendelssohn-Bartholdy. (Kakšnega antisemitizma takratnim mariborskim schlaraffom ni mogoče očitati, saj so slavili tega in Heinricha Heineja, ki sta bila nemška ustvarjalca judovskega rodu.)

Poleg slovesnosti, ki so jih uvedli namesto božičnic (*Uhubaumfest*), so začeli prirejati takšne slovesnosti še za svoje otroke. Poleg tega so v svojem lokalu silvestrovali, od 1904 pa tudi pustovali. Pustovanje so imenovali noč čarovnic (*Walpurgisnacht*). Ob kolinah so si privoščili posebna kulinarčna druženja ob klobasah, uživali pa so tudi ob krapovi pojedini.

Kronist Eugen Kajetan je prikaz desetletnega delovanja *Schlaraffie Marpurghie* sklenil s popisom njenega članstva, njihovih schlaraffovskih imen in častnih naslovov.¹³ Med 1899 in 1910 je bilo v *Schlaraffii Marpurghii* včlanjeno 195 schlaraffov, letno povprečno 35.

Zelo zanimiva je struktura mariborskih schlaraffov.¹⁴ Zdaleč največ (45) je bilo častnikov (med njimi avditorjev, vojaških zdravnikov, vojaških računovodij) in vojaških uradnikov, aktivnih in rezervnih. Sledili so igralci in gledališki ravnatelji (11). Zdravnikov je bilo sedem, trgovcev šest, pet gledaliških kapelnikov, pet zasebnih uradnikov, državnih uradnikov (juristov, zdravnikov in inženirjev) četvero, zasebnih inženirjev tudi četvero, veleindustrijalcev prav tako četvero, trije lekarnarji, dva notarja, dva knjigarnarja, dva učitelja glasbe, po en glasbeni ravnatelj, veleposestnik, hišni posestnik, diplomirani agronom, železniški uradnik, učitelj in profesor.

Med častniki so prevladovali tisti s spodnje polovice činov. Sodili so v duhovno območje avstrijske cesarsko-kraljeve častniške kaste, ki si je iz razmer nevznemirljivega garnizijskega mesta, kakršno je bil Maribor, iskala zatočišče v organizirani hedonistični družbi mariborskega meščanstva. V njej so se sproščali v zabavnem druženju na višji ravni, ki se ni branilo opulentnega uživanja kulinarčnih dobrot; tako so uhajali sivini in enoličnosti vojaškega vsakdanjika.

¹³ Gl. n. d. pod op. 9, 102-111.

¹⁴ Gl. op. 13, 92.

Druga velika skupina so bili gledališčniki in glasbeniki. Društveno dogajanje so napolnjevali s svojimi nastopi, z recitacijami, monologi, odlomki iz dramskih del, s petjem in muziciranjem. Bili so okostje društva. Gledališki ravnatelji mariborskega nemškega gledališča so bili člani društva skozi vse prvo desetletje – Leopold Schmid 1899-1904, Karl Richter 1904-1907 in Carl Door 1907-1910¹⁵. Od domačinov sta bila zelo uspešna Max Schönherr, glasbenik in kapelnik iz rodu evropsko znamenitih glasbenikov s predmestnih Studencev, in Rudolf Wagner, stolni kapelnik in komponist, ki si je nabral pred prihodom v Maribor bogate izkušnje kot gledališki in vojaški kapelnik.¹⁶ V mariborsko schlaraffio so se vključili tudi kapelniki mariborskega gledališča, na primer Josef Domes, Heinrich Jaksch in Karl Harner.¹⁷

Domačini so izhajali iz nemškega meščanstva in to iz njegovih različnih plasti.¹⁸ Med najimenitnejše so sodili pivovarnar Anton Götz, lastnik parnega mlina Josef Franz ter zlasti še veleindustrialec in veleposestnik, lastnik parnega mlina Gustav Scherbaum. Ta je bil družbeno zelo dejaven; bil je naklonjen pevski kulturi, zato so ga izbrali za častnega člana *Männergesangvereina* (Moškega pevskega društva), najstarejšega pevskega društva v mestu.¹⁹ Zelo ugleden je bil ravnatelj mestne hranilnice Josef Bancalari, po poklicu lekarnar. Opravljal je različne politične funkcije, za njegovo nacionalno opredelitev pa je značilno, da je bil v društvu *Deutscher Schulverein* (Nemško šolsko društvo) in nemško nacionalni *Südmarki*, ki je gmotno podpirala germanizacijo Spodnje Štajerske. Tako je bilo v *Marpurghii* vsekakor nekaj nemškonacionalnih elementov.

Med člani je bilo kar nekaj trgovcev, od tega dva vinska, kar ni bilo nepomembno za pivski potek društvenega dogajanja. Dva knjigarnarja, Max Isling in Wilhelm Heinz, sta bila intelektualna opornika društva. Opazen je delež intelektualcev, med njimi pa (skorajda) ni bilo srednješolskih profesorjev in ljudskošolskih učiteljev. Morda jih je odbijala komedijantska plat društva, morda njegova socialna sestava. Prav tako ni bilo v društvu duhovnikov. Gotovo iz dveh razlogov: v Mariboru takrat ni bilo nemških katoliških duhovnikov, slovenski pa v nemško društvo niso vstopali, po drugi plati pa se je do schlaraffovstva čutil odpor, ker je v svoj ceremonial prevzelo sprevržene konfesionalne obrazce. (Tako je bil podij v schlaraffovskem lokalu s prestolom vzporednica oltarju v cerkvi, prav tako priklanjanje ob vstopu v lokal njemu in uhuju v podobi uharice. Takšnega značaja je tudi zamenjava *Christbaumfest* (božičnice) z *Uhubaumfest* (uhujevnic). Povrh so schlaraffe zavoljo njihove ekskluzivnosti primerjali s prostožidarji; ti so združeni v ložah, se po cehovskih vzorcih delijo po stopnjah in se temu primerno ceremonialno oblačijo. Seveda pa sta ideji schlaraffovstva in prostožidarstva bistveno vsaksebi.

¹⁵ Verzeichnis des künstlerischen Personals von 1840-1944.-V: Walter Taufar: Das deutschsprachige Theater in Marburg an der Drau. Typologie eines Provinztheaters. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1982, D 1-38.

¹⁶ Roman Köle: Rudolf Wagner. – V: Franz Hausmann: Südsteiermark. Ein Gedenkbuch. Graz 1925, 296-9.

¹⁷ G. op. 15.

¹⁸ Sassen der Marpurghia seit der Gründung bis zum Ende des Herbstmondes a. U. 51 (1899-1910). – V: Genius (=ps. Eugen Kajetan): Chronica Marpurghie a. U. 40-51. (Marburg a. D. 1911), 101-111.

¹⁹ Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten. Marburger Adresskalender 1913. Marburg a. D. 1913, 42-3.

Schlaraffia Marpurghia je bila potemtakem združba častnikov in premožnejših ali neodvisnih meščanov, ki so se predajali hedonizmu, duhovnim in kulnaričnim užitkom, hkrati pa se resno podrejali komično-resnim ritualom in ceremonialu. V bistvu je bila moška združba, a je dopuščala, skladno s spreminjajočimi se družbenimi navadami, da so se jim v posebnih primerih pridružile tudi ženske iz njihovih družin.

Schlaraffia Marpurghia se je oblikovala in utrdila v prvem desetletju 20. stoletja, v času torej, ko se je družba v Mariboru izredno hitro stratificirala, kar se je kazalo tudi s hitrim nastajanjem novih društev. Nemških je bilo 1907 leta že 84, medtem ko jih je bilo slovenskih 1913 leta šele 23.²⁰ Bila so različna politična, strokovna, stanovska, podporna, športna, kulturna, razporejena po nacionalnih taborih. *Schlaraffia Marpurghia* se je po svoji ideji umestila sicer zunaj te generalne razporeditve, četudi jo je mogoče po značilnostih, ki smo jih opisali, prišteti k nemškemu.

Ko se je bližala desetletnica *Marpurghie*, je njen član pivovarnar Anton Götz začel zidati na Tegetthoffovi cesti stavbo s koncertno dvorano, v katero sta se vselila *Philharmonischer Verein* (Filharmonično društvo) in *Männergesangsverein* (Moški pevski zbor). Stavba stoji danes na Partizanski cesti 5, izza dvajsetih let prejšnjega stoletja pa ji še danes pravijo Union. 1926 leta jo je namreč lastnik Anton Götz prodal ljubljanski pivovarni Union.²¹

Društveni lokal Schlaraffie na Aleksandrovi cesti 5 v Mariboru. Razglednica. Fototeka Pokrajinskega muzeja Maribor.

²⁰ Bruno Hartman: Maribor v Napotnikovem času. – V: Bruno Hartman: Kultura v Mariboru. Maribor 2001, 56.

²¹ Glej vpis v Zemljiški knjigi na Okrajnem sodišču Maribor. – Katastrska občina Grajski marof. Sodni okraj Maribor. Število zemljiškoknjžnega vložka 305, str. 130 B, vpis št. 11.

Ko je bila Götzova stavba pozidana, je v njeni koncertni dvorani priredil prvi koncert 28. januarja 1911 pomnoženi orkester Delavnic Južne železnice.²² *Schlaraffia Marpurghia* je zgrabila priložnost, da si v novi stavbi pridobi v 2. nadstropju prostorno dvorano. Schlaraffi so podpisali 42 delnic po 50 kron kot prispevek h gradnji stavbe in svoje dvorane v njej. Stari lokal v Plzenski kleti so konec 1910 izpraznili, inventar prenesli v novo stavbo, v jeseni 1910 pa so se že začeli družiti v novem lokalu - v gradu (*Burg*), ki so ga poimenovali za *Drauburg*.²³

Za čas po vselitvi in po izidu društvene kronike v knjižni izdaji o delovanju društva nimamo skoraj nikakršnih dokumentov. *Schlaraffia Marpurghia* je preživela avstroogrsko monarhijo in se obdržala še v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev in nato v Kraljevini Jugoslaviji. Iz popisov vseh schlaraffij in schlaraffov po svetu iz let 1922, 1930 in 1935 je mogoče ugotoviti število mariborskih schlaraffov, njihova civilna imena, poklic in naslov, povrh pa njihova schlaraffovska imena in častne naslove.²⁴ Tako je mogoče ugotoviti, da je *Schlaraffia Marpurghia* imela 1922. leta 35 članov, 1929 38 in 1935 54 članov. Častnikov med njimi ni bilo več toliko, kot jih je bilo v monarhiji. Bili so upokojenci avstroogrške armade, imeli pa so večinoma visoke čine; med njimi je bil celo feldmaršallajtnant Eduard Schatzl von Mühlfort. Podpolkovnik v p. Leopold Fauland je bil kancler društva v letih 1930 in 1935. Gledališčnikov, ki so med monarhijo povzdigovali govorjeni, peti in instrumentalni program v društvu, ni bilo več, saj nemškega poklicnega gledališča po 1919 letu v Mariboru ni bilo več. Vendar so v mestu ostali nekdanji ravnatelj nemškega gledališča Adolf Siegel, ki je imel v najemu v nekdanjem kazinu kino Apolo. Njegov sin Adolf Siegel ml. je bil v monarhiji gledališki kapelnik, poleg njiju pa je bil iz Maribora še kapelnik godbe Delavnic Južne železnice Emil Füllekrus. Vsi trije so bili schlaraffi in so v *Marpurghii* pokrivali tiste dejavnosti, ki so jih pred vojno obilneje člani nemškega gledališča. Trgovcev je bilo med mariborskimi schlaraffi kar precej - 9. Zanimivo je, da jih je bilo med njimi kar šest, ki so trgovali z vinom - med njimi trije Hausmaningerji, Caspar, Max in Viktor, ter Erich Pfrimer iz rodbine znanih mariborskih vinskih trgovcev. Lekarnarji so bili trije: Max König, Viktor Savost in Alois Sirak, zdravnika dva - dr. Adalbert Leonhard in dr. Karl Ipavitz iz znanega rodu slovenskih glasbenikov.²⁵ Med schlaraffi je bil še zmeraj knjigarnar Wilhelm Heinz. Kar nekaj jih je postalo *potujočih vitezov*: po nastanku nove države so se preselili večinoma v Gradec in na Dunaj.

Popis mariborskih schlaraffov iz 1930 leta kaže, da se jim je pridružila še dvojica upokojenih podpolkovnikov avstroogrške armade - Viktor Bunc in Heinrich Saboty ter odvetnika dr. Franz Brandstetter in dr. Otto Blanke, ki sta se v desetletju, ki je sledilo, izkazala kot vneta člana mariborske krajevne skupine organizacije *Schwäbisch-deutscher Kulturbund* in celo nacistične stranke NSDAP (Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei - Nacionalnoscialistična nemška delavska stranka).²⁶ V *Marpurghio* se je včlanil tudi Blankejev tast dr. Rudolf

²² Freud und Leid eines Jahres.. Vom September 1910 bis September 1911. - Marburgs Adreß-Kalender. Deutscher Bote für das Jahr 1912. Marburg a. D. 1912, 19.

²³ R. Genius: Chronica Marpurghie, 86.

²⁴ Allschlaraffia's Stammrolle a. U. 62-63. Leipzig (1922) Allschlaraffia's Stammrolle. A. U. 70-71. Leipzig (1930). Allschlaraffia's Stammrolle A. U. 85-86. Leipzig (1935).

²⁵ Igor Grdina: Ipavci. Ljubljana 2001, 23. Zadnja pot dr. Karla Ipavica. - Slovenec 60 (1932) 60, 17. VIII., 4.

²⁶ Zlatka Rashid: Obnova postopka brez hiše v Poštni 1. - Večer 57 (2001) 237, 13. X., 4.

Franz, lastnik parnega mlina v Melju. Prav tako je postal mariborski schlaraff Josef Peteln, draguljar in akademski slikar, ki je bil kulturni referent mariborske skupine *Schwäbisch-deutscher Kulturbunda*, med drugo svetovno vojno, med nemško okupacijo Maribora, pa vodja mestnega kulturnega urada.

Popis mariborskih schlaraffov iz leta 1935 navaja nove člane, med katerimi so spet trije upokojeni avstroogrski častniki; od treh podpolkovnikov je zanimiv Otto von Gariboldi, ki je služil v 5. dragonskem polku, ki je imel svoje enote v Mariboru in Gorici.²⁷ Kar nekaj novih schlaraffov je prišlo iz vrst bančnih prokuristov, direktorjev tovarn in bank, nekaj je bilo zobnih zdravnikov in tehnikov, kemikov in inženirjev. Med temi je zanimiv inž. Ubald Nasimbeni, znani mariborski stavbenik.

Schlaraffia Marpurghia je imela svoj lokal *Drauburg* še kar na Aleksandrovi cesti 5, kakor so slovenske oblasti 1919. leta preimenovala nekdanjo Tegetthoffstrasse. Toda leta 1938, 11. junija, je stavbo odkupilo od ljubljanske pivovarne Union Sokolsko društvo Maribor-Matica.²⁸ Ko je to izrazito jugoslovansko nacionalno usmerjeno društvo postalo lastnik stavbe, v kateri je domovala dotlej *Schlaraffia Marpurghia*, je nastalo vprašanje, ali bo lahko še nadalje domovala v njej ali pa si bo morala poiskati novo domovanje. Položaj je postal še bolj kočljiv, ker je marca 1938 Nemčija zasedla sosednjo Avstrijo in se s svojo nacistično oblastjo pojavila na jugoslovanski severni meji pred vrati Maribora. Skrivno delovanje mariborskih folksdojčerjev – mnogo jih je bilo tudi v Marpurghii – je postajalo očitnejše in napadalnejše. Ko se je 31. marca 1939 zbralo prvih trideset ustanovnih članov mariborske skupine kulturbunda, je bilo med njimi kar sedem schlaraffov: odvetnika dr. Otto Blanke in dr. Franz Brandstetter, trgovci Gustav Bernhard, Heinz Jäger, Fritz Felber ter inž. Ernst Miglitsch in dipl. ekon. Hans Käfer,²⁹ v jeseni so ob volitvah 8. septembra 1939 v vodstvo krajevne skupine kulturbunda izvolili še schlaraffa trgovca Egona Baumgartnerja. Kasneje, med vojno so se 7. aprila 1942 na tovariškem srečanju dobili nemški "borci za narodnost" izpred vojne. Na popisu je bila vrsta mariborskih schlaraffov: draguljar in akademski slikar Pipo Peteln, prokurist Waldemar Jurin, inž. Karl Unger, trgovec Kurt Podließnig, inž. Rudolf Kiffmann, odvetnik dr. Karl Kieser, kapelnik Adolf Siegel ml., zobni zdravnik dr. Otmar Dernjatsch, veletrgovec z vinom Viktor Hausmaninger, trgovec z vinom dr. Gerhard Pfrimer, trgovec z usnjem Josef Pirich, gradbenik inž. Ubald Nasimbeni, zobni tehnik Hans Jawureg, odvetnik dr. Erwin Jettmar, inž. kemije dr. Hans Lettner in kemik Richard Lettner.³⁰

Kaj se je s *Schlaraffio Marpurghio* dogajalo v času do aprilske vojne 1941 med nemškim rajhom in Jugoslavijo, ni jasno. Ali je bila ob svoj lokal, a si novega ni omislila? Ali je bilo nasprotje med rigidnim, svetovnonazorsko ozkim, suhim in ostrim nacionalsocializmom, ki je vse bolj prežemal vrste mariborskih folksdojčerjev, in jovialnim, uživaškim schlaraffovstvom tolikšno, da se je prvemu

²⁷ Sergej Vrišer: "Finfarji". Štajersko-koroško-kranjski dragonski polk št. 5. Ljubljana 2000, 19.

²⁸ Zemljiška knjiga na Okrajnem sodišču Maribor. – Katastrska občina Grajski marof. Sodni okraj Maribor. Število zemljiškoknjžnega vložka 305, str. 130 B, vpis št. 11. Sokol Maribor matica lastnik Unionske dvorane. – Mariborski večernik Jutra 12 (1938) 139, 22. VI., 2. Sokolstvo se je vgnezdilo v sruu Maribora. – Mariborski večernik Jutra 12 (1938) 140, 23. VI., 2.

²⁹ Muzej narodne osvoboditve Maribor Fond: Schwäbisch-deutscher Kulturbund Die statistische Stelle des SDKB (Schwäbisch-deutscher Kulturbund) Draubanschaft. Drittschrift. (Aus den Erinnerungen des damaligen Leiters der stat. Stelle Holzer); Die ersten 30; Der Ausschuss des Kulturbundes der Ortsgruppe 8. 9. 1939.

³⁰ Gl. Fond pod op. 29: Teilnehmer am Kameradschaftstreffen der deutschen Volkstumskämpfer im Marburg a. D. am 7. April 1942.

zavestno podredila? Ko je po okupaciji Jugoslavije Spodnja Štajerska dobila civilno upravo s šefom civilne uprave dr. Sigfriedom Uiberreitherjem (Chef der Zivilverwaltung in der Untersteiermark), je ta 16. aprila 1941 izdal uredbo, s katero je določil za vsa društva, organizacije in združbe ukinitvenega komisarja (Stillhaltekommissar); takoj so morala prenehati delovati, razen če ukinitveni komisar ni odločil drugače.³¹ Ukinitveni komisar je v svojem uradnem glasilu (Bekanntmachungen) izdal 3358 odločb o ukinitvi društev, organizacij in združb. Med njimi mariborske *Schlaraffie* ni (je pa, kakor bomo spoznali, ptujska). Nejasnost še večja dejstvo, da v štajerskem deželnem arhivu (Steirisches Landesarchiv) v Gradcu z izjemo koncepta pisnega odgovora državnega namestništva mariborskemu mestnemu svetu iz leta 1899, s katerim mu je 13. decembra sporočalo, kaj mu morajo mariborski prijavitelji *Schlaraffie* predložiti,³² ni drugih dokumentov o njej. Štajerski deželni arhiv mi je z dopisom GZ 1061/1-2001 z dne 18. julija 2001 sporočil, da jih je moral na zahtevo rajhovskega državnega namestnika 1941. leta (torej v času, ko je prišlo do okupacije Jugoslavije) predati policijskemu oddelku državnega namestništva.³³

Eingeritten in Tol. Poetovia am 17.3. a. 11.09.
Zum Gründungsfezt!

Herzt Willkommen u. auf frohes Wiedersehen!

Das Kanzlei-Ambt:

Eingeritten in Tol. Poetovia am 12. 11. 70.

Herzt Willkommen u. auf frohes Wiedersehen!

Das Kanzlei-Ambt:

Eingeritten in Marburg am 14. Sonntag a. 11. 70.

Herzt Willkommen zum XXIX. Stiftungsfest und Kruppenlager unserer alleredlsten Erbherzlichkeit Gutsau.

Das Kanzlei-Ambt

Gold m. p.

Eingeritten in Poetovia am 14/4 70

Herzt Willkommen u. auf frohes Wiedersehen!

Das Kanzlei-Ambt:

Blühend m. p.

Eingeritten am 4. v. a. 11. 70.
in „Poetovia“

Herzt willkommen zur „Sanctionsfeier“

Das Kanzlei-Ambt:
Blühend m. p.

INARTC VOLUNTAS Hon.-Dreheri
Eingeritten in Poetovia am 14. 11. 70.
Herzt willkommen zur „Sanctionsfeier“
Das Kanzlei-Ambt:
Blühend m. p.

Potrčila v schlaraffovskem potnem listu o udeležbi na slovesnih druženjih v Mariboru, v Gradcu in na Ptuj. Zgodovinski arhiv Ptuj.

³¹ Verordnungs- und Amtsblatt der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 1 (1941) 42, 24. IX.

³² Steirisches Landesarchiv Graz (Štajerski deželni arhiv), Fond K. k. Statthalterei, Depart. VII, Nr. 42866.

³³ Ko sem se 19. decembra 2001 osebno pozanimal za te dokumente na policijskem ravnatelstvu za Štajersko v Gradcu, mi je bilo rečeno, da so sodili med tiste, ki so jih po koncu druge svetovne vojne izločili in uničili.

Potem ko se je 1945 leta nacistična Nemčija sesula, so pripadniki nemške manjšine iz Maribora bodisi pobegnili bodisi so bili izgnani, nekateri pa so bili tudi – večinoma brez sodnega procesa – usmrčeni. Nemške manjšine v mestu ni bilo več, zato bi bilo nemogoče priklicati v življenje Schlaraffio z nemškim razpravnim jezikom. Sicer pa bi tudi socialistično politično enoumje takega društva ne dovolilo.

Toda nekdanji mariborski schlaraffi, ki so preživelii vojna leta in so se zatekli v novo domovino, v glavnem v sosedno Avstrijo, so ostali zvesti idejam schlaraffovstva ali so se jih ponovno oprijeli; vključili so se kot *naseljeni ali potujoči vitezi Marpurghie* v različne schlaraffie po Avstriji. Navedeni so v tiskanem popisu avstrijskih schlaraffij iz leta 1952³⁴. Največ se jih je vključilo v *Schlaraffio Grazia* v Gradcu: Gustav Bernhard, Waldemar Jurin, dr. Josef Ivanschek, Hans Käfer, Otto Gariboldi, Josef Peteln, Richard Stiger, Kurt Podließnig, inž. Ernst Miglitsch, dr. Franz Brandstetter, dr. Othmar Dernjatsch, Florian Suppanz in Hans Jawureg. V Innsbrucku se je včlanil v *Schlaraffio Oenipontano* Heinz Jäger, dr. Otto Blanke v Salzburgu v *Schlaraffio Juvavio*, inž. Ubald Nasimbeni pa v Beljaku v *Schlaraffio Villa ad Aquas*.

Na slovenskem ozemlju ali na njegovem obrobju so bila schlaraffovska društva še v Ljubljani (*Aemona*), na Ptuj (Poetovia), v Trstu (*Tergeste*), Gorici (*Gortia*), v Celovcu (*Claudium Forum*) in v Beljaku (*Villa ad Aquas*). Po prvi svetovni vojni so se obdržala v Sloveniji (Dravski banovini) v Ljubljani, Mariboru in na Ptuj, v Gorici in Trstu pa sta se morali društvi v italijanski državi raziti.

Ljubljansko schlaraffio so prijaviili deželnemu namestništvu za Kranjsko oktobra 1880 trije podpisniki - dva igralca in kapelnik. V priloženih pravilih je zapisano,³⁵ da je "namen društva pospeševati druženje med umetniki in prijatelji umetnosti in jih tako duhovno spodbujati in zabavati." Namen društva se uresničuje z druženji, med katerimi se vrstijo sproščeni nagovori, predavanja ali podajanje stvaritev ali upodobitev s področja pesništva, glasbe in upodabljaljočih umetnosti ter sproščeno zabavanje. Izključena pa so bila predavanja ali govori politične ali religiozne narave. Deželni glavar Andrej Winkler je z odločbo Z 8153 z dne 23. oktobra 1880 obstoj društva potrdil. Kako je društvo delovalo, ne vemo nič. Domnevamo lahko, da je prišla pobuda zanj iz vrst gledališčnikov in da so bili zanj zainteresirani zato, da so z njim laže prihajali v stik z meščani. Toda živelo je samo do 1897; na vpisnem listu k prijavi društva je zabeleženo, da je bilo z odločbo št. Z 1336/97 razpuščeno.³⁶

Vnovič se je društvo *Schlaraffia Aemona* osnovalo s pomočjo sestrskega društva iz Gradca 20. februarja 1905.³⁷ Pravila so bila predložena deželnemu predsedstvu in preverjena z aktom št. 4891/ 1906.³⁸ Namen društva je to pot očitno strnjeno – gojenje umetnosti in humorja ter nadaljnje širjenje stvaritev lepih umetnosti in beletristike. Namen se dosega s sproščenim druženjem, med katerim se vrstijo deklamacijski in glasbeni nastopi resnega in humorističnega

³⁴ Stammrolle der Schlaraffia Austria a. U. 92/93. (Linz 1952).

³⁵ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Fond: Banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, Serija društvenih pravil po kartoteki št. 209.

³⁶ Gl. op. 35.

³⁷ Allschlaraffia's Stammrolle a. U. 95-96. (Leipzig 1935), zap. št. 154. Aemona (Ljubljana-Laibach, Jugosl.)

³⁸ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Fond: Banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, Serija društvenih pravil po kartoteki št. 529.

značaja, na ogled pa so postavljene stvaritve slikarstva, kiparstva in drugih sorodnih umetnosti. Razmerje društva do javnih zadev je bilo še zaostreno. V 6. členu je bilo zapisano, da so strogo prepovedane razprave, ki bi vplivale na javne zadeve, branje političnih publikacij, pogovori o politiki, narodnosti in religiji. Toda hkrati je bilo določeno, da je razpravni jezik v društvu nemščina. Ko je društvo po prvi svetovni vojni moralo predložiti v potrditev pravila v slovenščini, so bila vsebinsko le malenkost spremenjena, izločen je bil člen o nemščini kot razpravnem jeziku v društvu. Pravila je potrdil oddelek za notranjo upravo Pokrajinske uprave v Ljubljani z odločbo št. 24072 z dne 23. avgusta 1923.³⁹ O delovanju *Aemone* ni podatkov, če izvzamemo popis njenih članov iz leta 1935 in pglavitnih podatkov o njej.⁴⁰ Svoj lokal je imela na Lončarski stezi 4 pod Ljubljanskim gradom, tako da je bila odmaknjena očem javnosti. Svoj lokal so poimenovali *Moorburg* (Močvirni grad). Društvene barve so bile modra-rumena-modra. K druženje so se člani – takrat jih je bilo 38 – dobivali ob torkih zvečer ob pol devetih. Kontaktna oseba društva je bil trgovec dr. Erik Zeschke. Med člani je bilo dosti znanih ljubljanskih trgovcev – Franz Terdina, Emerich Mayer, Rudolf Reichl, Jean Stakul, Erich Krisper, Leo Hamann. Mnogo jih je bilo iz bančnega in zavarovalniškega sveta, direktorjev tovarn, zasebnih uradnikov, odvetnikov, in upokojenih nekdanjih avstroogrskih višjih uradnikov. Član *Aemone* je bil zastopnik avtomobilskih in strojnih podjetij inž. Gustav Tönnies, ki je ob obnovitvi *Schwäbisch-deutscher Kulturbunda* leta 1939 postal načelnik njegove ljubljanske krajevnne skupine.⁴¹ Nekaj je bilo *potujočih viteзов*, med njimi zdravnik dr. Johann Herzmann iz Celja in stavbenik Adolf Fiedler v podjetju Westen prav tako iz Celja.

Kaj se je z *Aemone* dogajalo med okupacijo, ni znano: ali je še obstajala, ko je bila Ljubljanska pokrajina vključena v Kraljevino Italijo, pa tudi ko je bila Ljubljanska pokrajina podrejena nacistični Operacijski coni Jadransko Primorje, ali pa se je s koncem vojne preprosto sesula sama vase.

Nekateri nekdanji ljubljanski schlaraffi so se po vojni včlanili v druge schlaraffie, večinoma brčes v avstrijske. Iz popisa članov avstrijskih schlaraffij iz leta 1952⁴² je razvidno, da so se v *Grazio* v Gradcu včlanili nekdanji profesor ljubljanske univerze dr. Balduin Saria, trgovec Franz Jurin in posojilnični uradnik Hermann Halbensteiner. V *Vindobono* na Dunaju je bil sprejet gradbeni inženir v p. Adolf Paliege, v *Oenipontano* v Innsbrucku dr. Erik Zeschke, največ pa so jih je včlanilo v celovško schlaraffio *Claudium Forum*: posojilnični uradnik Anton Arko, upokojeni profesor dr. Heinrich Swoboda, bančni uradnik Peter Capek, inž. Gustav Tönnies, odvetnik dr. Viktor Moro, trgovec Erich Krisper, dr. iur. Josef Hudovernig in stavbenik Adolf Fiedler.

Tretja schlaraffia na slovenskih tleh je bila *Poetovia* na Ptuj. O njej se je ohranilo kar nekaj gradiva, hrani ga Zgodovinski arhiv Ptuj v fondu ptujskega Muzejskega društva. Iz njega si je mogoče ustvariti kar primerno podobo o njegovem delovanju, a tudi o schlaraffovstvu nasploh. Povrh ga je ptujska arhivska svetovalka Nada Jurkovič opisala v bistvenih potezah.⁴³

³⁹ Gl. op. 38.

⁴⁰ Gl. op. 37.

⁴¹ Gl. op. 30.

⁴² Gl. op. 34.

⁴³ Nada Jurkovič: Nemško društvo Schlaraffia. – Ptujčan. Glasilo Mestne občine Ptuj 7 (2001) 6, 13. VI., 12. 4458. Petovia (Pettau). V: Allschlaraffia's Stammrolle Anno Uhui 70/71. Ediert von Altmutter Praga. Leipzig (1929/30), 178.

Poetovia je bila ustanovljena 29. januarja 25 (po schlaraffovskem štetju, sicer pa 1884). Schlaraffia mati ji je bila šopronjska (iz Soprona ali Ödenburga na zahodnem Ogrskem).⁴⁴ Povezava na precejšnjo daljavo med krajema je vsekakor osupljiva. Pobudnik društva je bil profesor risanja na ptujski gimnaziji Rudolf Gaupmann.⁴⁵ Njegov kolega z gimnazije profesor Josef Weiss je zapisal o pripravah na ustanovitev ptujske schlaraffie v *Chronik von Pettau* (Kronika Ptuja 1873-1866, R-73) za leto 1884 na strani 129 z datumom 1. januar 1884 in pod geslom Schlaraffia tele pomisleke: "Na Ptuj bi radi ustanovili podružnico graške Schlaraffie. Apostol, ki vabi v društvo Schlaraffio, je prof. Gaupmann. Namen društva ni samo prijateljsko druženje, marveč tudi negovanje in spodbujanje veselih umetnosti. Ne vem, če je Ptuj pravi kraj za njihovo negovanje."⁴⁶ Tri mesece kasneje je bil o že ustanovljenem društvu kar kritičen (zapis v kroniki na strani 131-2 z dne 20. aprila 1884 pod geslom Schlaraffia): "Žal Ptujčani jemljejo Schlaraffio zgolj z materialne plati (ne vem, ali se to dogaja tudi kje drugod). Pri tem tako skrbijo za svoje telesne potrebe, da se duha dotaknejo samo v pritlehnem pomenu besede."⁴⁷ Zato so se boljši elementi med njimi, se pravi tisti, ki bi radi izmenjavali resnobo s šalo, raje umaknili. Upi posameznikov, ki v društvu ne vidijo zgolj vitezov, popivanja in igračkanja, ampak jim društvo pomeni resnično, sproščeno druženje, so zvoledeli. Hudimano je dolgočasno, če moraš vsak teden enkrat na povelje popivati od 8^h do ?, če pa tega ne zmoreš, plačaš kazen." Kronist je tedaj izrekel pomisleke o schlaraffovstvu, kakršni so se pojavljali tudi drugod in v različnih obdobjih, pač glede na družbeno izhodišče, iz katerega so bili izrečeni.

Ena osrednjih osebnosti ptujske schlaraffie je bil znani ptujski slikar Alois Kasimir.⁴⁸ Že po svojih življenjskih izkušnjah je bil nekaj posebnega: knjigovez, vojaški godbenik, nato kadet in častnik, ki je zapustil armado, ker mu ni dovolila zakonske zveze z izvoljenko, nato pa se kot avtodidakt predal slikarstvu in postal, kakor se je sam predstavil v schlaraffovskem domovinskem listu - "slikar živali, pokrajin, portretov, miniaturnih, historij, svetnikov, žanrov, marin v vodi in olju, kleju in lojencu, na platnu, lesu, porcelanu, steklu, žamet, pločevini, svili, železu etc. etc." Iz dokumentov o delovanju *Poetovie*, shranjenih v ptujskem arhivu, je mogoče razbrati, da je bil Alois Kasimir z dušo in telesom predan ideji schlaraffovstva. Že kar v prvem letu delovanja *Poetovie*, ko je bila še *kolonija*, je opravljal v njej pomembne funkcije: bil je *Erz-Schlaraffe* (koromandijec ustanovnik), kancler in prvi šolski svetnik. Duhovito je vsebinsko in formalno oblikoval društvene diplome in listine. Kot *vitez* je dobil ime *Frauenlob der Flunkerer*, kar bi se v slovenščini reklo "hvalisavec, da je od žensk hvaljen". S ponosom ga je uporabljal do smrti. 1888 leta se je sam upodobil v vsej schlaraffovski slavi: s pokrivalom, pravim razkošjem odlikovanj; na debelo se je podpisal s schlaraffovskim imenom in mu dodal funkcije koromandijca ustanovnika ter višjega koromandijca za umetnost *Reycha Poetovie*. Njegov lokal *die Burg* - grad se je že takrat imenoval *Musa*. Prostore je imel v stavbi nemških društev - *Vereinshaus* (Društveni dom); danes je v njej Mestni kino Ptuj na Cvetkovem trgu 1.

⁴⁴ Marjeta Ciglencečki: Rudolf Gaupmann. - V: Ivan Sedej: Ptujski slikarji XX. stoletja. Ptuj 1987, 35.

⁴⁵ Chronik von Pettau 1873-1886 je v Zgodovinskem arhivu Ptuj spravljena v vrsti Viri 5. Pisca kronike je ugotovila arhivska strokovna sodelavka Marija Hernja Masten.

⁴⁶ Nemška beseda *der Geist* lahko pomeni duha, lahko pa tudi alkohol.

⁴⁸ Marjeta Ciglencečki: Alois Kasimir. - V: Ivan Sedej: Ptujski slikarji XX. stoletja. Ptuj 1987, 3 Der Maler Alois Kasimir. - Rudolf Pertassek: Pettau. Die älteste steirische Stadt. Graz 1992, 172-3.

Avtoportret slikarja Aloisa Kasimirja iz leta 1888 kot Erzschlaraffa s pokrivalom in odličji. Razglednica. Zgodovinski arhiv Ptuj.

Schlaraffia Poetovia je delovala dvanajst let, nato pa je bila 15. marca 1896 iz neznanih razlogov izbrisana iz Allschlaraffie. Ko se je Alois Kasimir 1916 leta vrnil z Dunaja na Ptuj, so se v mestu spet ogreli, da bi ustanovili Schlaraffio, a volje niso imeli dovolj. Šele sredi dvajsetih let so v novi državi misel o *Poetovii* ponovno oživili. Poglavitni pobudnik obnovljenega društva je bil Alois Kasimir. S somišljeniki se je že družil v *Musi*. Imeli so prijateljske stike z mariborsko *Marpurghio* in se dobivali z njenimi člani na neformalnih večernih druženjih. Ptujčani so imeli težave, da so izpolnili zahteve schlaraffovskih pravil glede na število članstva in njegovo viteško stopnjo. S pomočjo mariborske *Schlaraffie Marpurghie*, ki je bila njihova ustanovnica mati, so jih zmogli. 2. marca 1928 so Ptujčani predložili mariborskemu velikemu županstvu v Mariboru pravila *Schlaraffie Poetovie*; prvi se je pod nje vehementno podpisal Alois Kasimir. Namen društva je bil "gojiti umetnost in humor, kakor tudi razširjati umetniške umotvore in beletristiko". Mariborsko veliko županstvo je delovanje društva odobrilo 27. marca 1928 pod U br. 3080/2.⁴⁹ Ta ustanovitveni datum je potrdila tudi *Allmutter-*

⁴⁹ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. Fond Banska uprava Dravske banovine. Upravni oddelek, Serija društvenih pravil po kartoteki št.530.

Schlaraffia v Pragi. Barve društva so bile rdeča-rumena-modra, sedež pa v *Musi*, gradu (*Burg*), kakor so imenovali svoj lokal v nemškem Društvenem domu.

Schlaraffovski potni list, ki ga je Schlaraffia Marpurghia izdala 1920, leta svojemu članu Josefu Bezjaku, topniškemu stotniku v pokoju s schlaraffovskim imenom Aeolus die musikalische Kanone (Eol, muzikalični kanón). Zgodovinski arhiv Ptuj.

Po popisu vsega članstva iz leta 1930⁵⁰ je štela *Poetovia* 31 članov. Kancler je bil tedaj dr. Adolf Kalb, komercialni vodja. Poleg slikarja Aloisa Kasimira so bili med vidnejšimi osebnostmi notar in evropsko znani arheolog Viktor Skrabar, zdravnik dr. Bela Stuhec, tiskar in knjigarnar Herbert Blanke ter mag. pharm. Leo Behrbalk iz rodu ptujskih lekarnarjev. Poleg veletrgovca Paula Orniga, sina nekdanjega mogočnega, ptujskega župana Josefa Orniga, so bili člani podjetniki, trgovci, bančni ravnatelji in uradniki, zdravniki, drogeristi in posestniki. O njihovih druženjih je v ptujskem arhivu ohranjenih nekaj dokumentov; vsaj z jezikoslovnega gledišča so zanimivi rimani zapisniki ali besedni dvoboji v domačem nemškem narečju.

Politične razmere v Evropi so se v začetku 1938 leta na moč zaostrole. Nacistični rajh je 12. marca 1938 s svojimi četami vdrl v Avstrijo, potem ko so nacisti izsilili odstop avstrijske vlade. 10. aprila 1938 je bila Avstrija s plebiscitom

⁵⁰ Gl. op. 24.

priključena k Nemčiji (der Anschluß). Takoj nato, že aprila, se je začela "sudetska kriza", s katero so nacisti hoteli izsiliti, da jim Čehoslovaška preda velik del svojega ozemlja, na katerem so živeli tudi Nemci. Spričo uspešne nacistične agresivnosti se je tudi med ptujskimi schlaraffi ostrila nacistična miselnost.

Dva tedna po vkorakanju nemških čet v Avstrijo je kancler društva mag. pharm. Leo Behrbalk sklical za 25. marec 1938 304. druženje *Poetovie*. Udeležilo se ga je 12 članov, trajalo pa je vsega štirideset minut. Obravnavali so pozdravna pisma sestrskih društev *Gigantie* iz Trutnova na Češkem, *Grazie* iz Gradca in *Marpurghie* iz Maribora. Prvo je bilo iz kraja, ki je bil vpleten v sudetsko krizo, drugo je bilo iz štajerskega glavnega mesta, ki je bilo po priključitvi k rajhu razglašeno za mesto ljudske vstaje (nacistične) (Die Stadt der Volkserhebung), tretje pa iz Maribora, v katerem je bila schlaraffia že tudi v nacističnem idejnem primežu. Po razpravi so ptujski schlaraffi soglasno sklenili, da bodo tudi oni izstopili iz Allschlaraffie. Kanclerju so naročili, naj ustrezno ukrepa, o vsem pa obvesti tudi sestrsko društvo v Ljubljani – *Aemona*. Zapisnik 304. druženja *Schlaraffie Poetovie* je bil tudi njen poslednji.⁵¹

Kako se je odvijalo delovanje ptujске *Schlaraffie* konec tridesetih let in kako je vanjo posegla nacistična politizacija, je razvidno iz poročila z dne 30. aprila 1941 mag. pharm. Lea Behrbalka ukinitvenemu komisarju "za vsa društva, organizacije in združbe na Spodnjem Štajerskem", ki ga je postavila nacistična civilna uprava:⁵²

Pettau, am 30. April 1941.

An den Chef der Zivilverwaltung
in der Untersteiermark
(Stillhaltekommissar)

Der Verein "Schlaraffia Poetovia" hat im Jahre 1938 seine Tätigkeit eingestellt und sein Vereinsvermögen an die deutschen Vereine von Pettau aufgeteilt, nachdem schon vorher keine Mitgliederbeiträge mehr eingehoben worden waren. Der letzte Mitgliederstand war 15 Mitglieder. Die Auflösung des Vereines wurde der politischen Behörde nicht bekanntgegeben, um im Falle der behördlichen Auflösung eines anderen deutschen Vereines als Deckorganisation auftreten zu können. Dem Vereine haben ausschließlich Volksdeutsche angehört und war die Aufnahme von Nichtariern und Nichtdeutschen auf Grund der internen, der Behörde nicht bekannten Satzungen ausgeschlossen.

Ich versichere, dass ich hierin sämtliche Vermögenswerte und Schulden, soweit sie mir bekannt sind, angegeben und nicht verschwiegen habe. Ich bin in der Kenntniss, dass jeder Versuch sich durch Nichtabgabe des übergebenen Fragebogens der Meldepflicht zu entziehen, unnachsichtlich streng bestraft wird.

Heil Hitler!

M. Leo Behrbalk

⁵¹ Zgodovinski arhiv Ptuj. Fond: Schlaraffia POETOVIA v Ptuj. ZAPISNIKI sestankov. Muzejsko društvo škatla 16, sign. II – 12/2.

⁵² Der Stillhaltekommissar für Vereine, Organisationen und Verbände in der Untersteiermark. – Verfügung V 2819 vom 15. Jänner 1942. Pokrajinski arhiv Maribor. Fond: Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem 1941-1943, Arhiv. škatla 58/2363.

Prevod v slovenščino se glasi:

Šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem
(Ukinitvenemu komisariju)

Društvo "Schlaraffia Poetovia" je leta 1938 prenehalo s svojim delovanjem. Društveno premoženje je razdelilo ptujskim nemškim društvom, medtem ko že prej ni več pobiralo članarine. Poslednje stanje članstva je bilo 15 članov. Razpust društva ni bilo sporočen političnim oblastem, da bi v primeru, ko bi oblast razpustila kakšno drugo nemško društvo, lahko delovalo v njem kot prikrita organizacija.

Društvu so pripadali zgolj folksdojčerji. Po internih, oblásti nepoznanih pravilih je bilo izključeno, da bi bili sprejeti v društvo nearijci ali Nenemci.

Zagotavljam, da sem navedel vse premoženjske dobrine in dolgove, v kolikor so mi znani, in nisem ničesar zamolčal. Zavedam se, da bo brez prizanašanja ostro kaznovan vsak poskus, da bi se s tem, ko bi ne oddal vprašalnika, ki sem ga prejel, izognil dolžnosti, da o društvu poročam.

Heil Hitler!

M. Leo Behrbalk

Nationalité des Inhabers.	
Schlaraffisches Alter:	72 Jahren
Profanes Alter:	29 Jahren
prof. Name:	Josef Bezjak
prof. Stand:	Oberleutnant
Statur:	überlang
Haare:	gelblichgrün
Augen:	emeraldgrün
Nase:	vornehmlich
Besondere Kennzeichen:	schwarze musk. Halskette, goldene und massive am. Aufgehänge
Aufgenommen als Knappe in:	Mar am 4/12 60
Befördert zum Anker in:	Mar am 20/1 61
Erhöht zum Ritter in:	ghia am 20/5 61
Eigenhändige Unterschrift:	
als Schlaraffe:	Beckus
als Professor:	Pygmalion

Eintritts-Datum	Unterschrift des Knappens
15/3 62	Beckus
15/3 63	Beckus
15/3 64	Beckus
15/3 65	Beckus
15/3 66	Beckus
15/3 67	Beckus
15/3 68	Beckus

Notranji listi schlaraffovskega potnega lista Josefa Bezjaka s humornimi osebnimi podatki in podaljšavami veljavnosti. Zgodovinski arhiv Ptuj.

Čeprav je možno domnevati, da je bilo poročilo napisano v preplašeni pokorščini (komaj tri tedne po okupaciji), je vendarle razvidno, da je bila *Schlaraffia Poetovia* v tridesetih letih vse bolj pod vplivom nacizma, še zlasti potem ko je Nemčija 1938 leta zasedla Avstrijo. Organizacijsko se je vse bolj razkrajala, vendar je živela dalje kot možnost za prikrivanje dejavnosti nemške manjšine na Ptuj. Bila je povsem v rokah njenih pripadnikov, od nacionalsocializma pa je poleg nacionalizma privzela tudi antisemitizem. Vprašanje je le, kako to, da se je njeno članstvo osulo na komaj 15 schlaraffov. Ali so se tisti, ki so društvo že prej zapustili, odpovedali ideji schlaraffovstva in se predali nacionalsocializmu – torej v društvu niso videli nikakršnega smisla, drugim pa schlaraffovstvo ni več pomenilo življenjskega vodila in so se mu odpovedali pod težo političnega dogajanja.

Ukinitveni komisar je s *Schlaraffio Poetovio* opravil na kratko, ne glede na to, da se je postavljala kot nemško, folksdojčersko društvo s privzetimi nacističnimi načeli. Razpustil ga je z odločbo z dne 15. januarja 1942,⁵³ razglasil pa ga v svojem uradnem glasilu kot 2819. razpuščeno društvo.⁵⁴

Nekateri nekdanji vitezi *Schlaraffie Poetovie* so se po koncu druge svetovne vojne vključili v druge *schlaraffie*. Popis avstrijskih schlaraffov iz leta 1952 našteva, da se je večina nekdanjih ptujskih *vitezov* včlanila v graško *schlaraffio Grazio*: lekarnar mag. pharm. Leo Behrbalk, dr. med. Wilhelm Blanke, trgovec Othmar Saria, drogerist Josef Poberaj, trgovec in posestnik August Schweiger, trgovec Adolf Sellinschegg in dipl. inž. Franz Celotti; le dr. econ. Adolf Kalb v celovško *Schlaraffio Claudium Forum*.⁵⁵

Po drugi svetovni vojni na ozemlju današnje Republike Slovenije ni bilo ustanovljeno ali obnovljeno nobeno schlaraffovsko društvo. Presenetljivo pa je, da ta dandanes živijo daleč po svetu. Po podatkih *Schlaraffie Lubeca* iz Lübecka v Zvezni republiki Nemčiji z dne 29. junija 2001 delujejo v 251 mestih v Argentini, Braziliji, Kanadi, Nemčiji, Ekvadorju, Franciji, Italiji, na Japonskem, v Južni Afriki, Mehiki, Avstriji, Španiji, na Švedskem, v Švici, na Tajskem, Venezueli in Združenih državah Amerike.⁵⁶ Temeljijo še zmeraj na izhodiščih, pravih in ceremonialu, ki so si jih zamislili ustanovniki v Pragi 1859.

Bruno Hartman

DER VERBAND SCHLARAFFIA MARPURGHIA IN MARIBOR

Zusammenfassung

Schlaraffia Marpurghia in Maribor war ein exklusiver Verein, ein Teil der in der Welt weitverzweigten Organisation, deren Grundziel im Genießen der Kunst, des Scherzens und der Brüderlichkeit lag. Das Zentrum war in Prag, wo er im Jahre 1859 von Theater- und anderen Künstlern wie auch genussfreudigen Bürgern gegründet worden ist. Das Schlaraffentum war und ist noch heute nach streng bestimmten Reglements und Zeremonien geregelt. Seine Organisiertheit

⁵³ Gl. op. 50.

⁵⁴ No. 2819. Schlaraffia-Verein Poetovia in Pettau, Kreis Pettau. V: Bekanntmachungen (Der Stillhaltekommissar für Vereine, Organisationen und Verbände in der Untersteiermark 2 (1942) 8, 15. Juni.

⁵⁵ Gl. op. 34.

⁵⁶ Gl. <http://members.aol.com/Kanzler/Hauptteil-schlaraf.htm>.

hat es vom mittelalterlichen Ritters tum übernommen. Die Schlaraffen vereinen sich nach bestimmten Vorschriften in ihnen entsprechend ausgestatteten Lokalen. Sie geben sich dem Genuss des Kunstschaffens, des Humors, der Kulinarik und der Getränke hin. Zum Zusammensein laden sie Gäste aus Brudervereinen, besondere Gäste, ab und zu auch ihre Ehefrauen und Töchter ein. In den Kreis der Schlaraffen werden nur Männer unbescholtener Persönlichkeit aufgenommen, die schrittweise zur Ritterschaft und zu anderen Ehrentiteln aufsteigen. Die Umgangssprache ist Deutsch.

Schlaraffia Marpurghia wurde im Jahre 1899 gegründet. Initiatoren waren österreichisch-ungarische Offiziere, die bereits Mitglieder in Schlaraffia Gortia in Gorica waren, wo sie in detachierten Einheiten des Mariborer 47. Infanterieregiments dienten. Die Mariborer Schlaraffen waren größtenteils österreichisch-ungarische Offiziere, auch während der Kriege, als sie pensioniert waren. Ihnen schlossen sich die einheimischen deutschen Theaterleute, die bei den Treffen für Auftritte sorgten sowie vermögende Mariborer Bürger an. Die Mitglieder waren Deutsche. Nach der Machtübernahme der Nationalsozialisten in Deutschland im Jahre 1933, vor allem aber nach der Besetzung Österreichs im Jahre 1938, festigte sich in Schlaraffia Marpurghia der Nazismus und Nationalismus. Ungeklärt ist, weshalb sich der Verein vor Ausbruch des Krieges auflöste.

Schlaraffia gab es auch in Ljubljana, erst von 1880 bis 1897, später dann ab 1905. Von ihr ist nur wenig bekannt, man weiß auch nicht, ob sie sich vor oder während der Besetzung auflöste.

Die meisten Unterlagen gibt es über Schlaraffia Poetovia in Ptuj. Dort war der Verein auch zunächst ab 1884 aktiv, wurde aber 1896 aufgelöst. Erst im Jahre 1928 erfuhr er eine Erneuerung durch Alois Kasimir – Maler aus Ptuj. Aufgrund seines Engagements war das Vereinsleben sehr lebendig, was die bewahrten Aufzeichnungen der Zusammenkünfte, Urkunden und Texte humoristischer Auftritte belegen.

Auch die Schlaraffen von Ljubljana und Ptuj kamen vor allem aus den Reihen der vermögenden Bürger. Gleich den Mariborern gaben sie sich dem Nazismus hin. Schlaraffia Poetovia wurde im Jahre 1942 vom abgelösten Kommissar für den Verband nazistisch-ziviler Verwaltung von Spodnja Štajerska (Untersteiermark) aufgelöst.

Nach dem Zweiten Weltkrieg flüchteten viele ehemalige Schlaraffen aus Slowenien nach Österreich und schlossen sich den dortigen Schlaraffen an.

PRISILNA MOBILIZACIJA V NEMŠKO VOJSKO V MARIBORU 1942-1945

Marjan Žnidarič *

UDK 355.27(497.4 Maribor)"1942/1945"
940.540.2(497.4 Maribor)"1942/1945"

ŽNIDARIČ Marjan: Prisilna mobilizacija v nemško vojsko v Mariboru 1942-1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 177-187, 24 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Prisilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko je bila eden najhujših zločinov nemškega okupatorja nad slovenskim prebivalstvom med drugo svetovno vojno. Iz okrožja Maribor mesto je bilo prisilno mobiliziranih okrog 3.500 vojaških obveznikov. Približno 800 jih je za vedno ostalo na številnih bojiščih širom Evrope.

UDC 355.27(497.4 Maribor)"1942/1945"
940.540.2(497.4 Maribor)"1942/1945"

ŽNIDARIČ Marjan: Coercive mobilisation to German armed forces in Maribor, 1942-1945. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 177-187, 24 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

Coercive mobilisation of Slovenes to the German armed forces was one of the gravest criminal deeds on the part of the German Occupier during the Second World War. From the Maribor Township District some 3.500 (considered as) military servicemen were mobilised. Some 800 remained forever on the war theatres throughout Europe.

Ena najpomembnejših nalog nemške civilne uprave je bilo uničenje slovenskega naroda kot etnične skupnosti. Temeljito in na kratek rok, v pičlih petih letih, so nacisti predvideli popolno ponemčenje dežele in ljudi. Za dosego tega cilja je nacistični okupator izvajal tri temeljne ukrepe, in sicer: množično izganjanje Slovencev, množično naseljevanje Nemcev ter naglo in popolno ponemčenje

* Dr. Marjan Žnidarič, direktor Muzeja narodne osvoboditve, Ulica heroja Tomšiča 5, SI - Maribor.

tistih Slovencev, ki bi še ostali doma. V tretjo skupino ponemčevalnih ukrepov je spadala tudi prisilna mobilizacija v nemško vojsko. Okupator jo je izvajal v skladu s svojim načrtom o izkoriščanju žive sile in gmotnih sredstev v okupirani slovenski Štajerski za svoje vojne potrebe.¹

Nacistična Nemčija je v okupiranih deželah, ki jih je vključila v nemški rajh, takoj uvedla tudi nemško pravo in za tamkajšnje prebivalstvo nemško državljanstvo. Nekoliko drugače je bilo v deželah, kjer so nacisti uvedli okupacijski sistem šefa civilne uprave in so pridobitev nemškega državljanstva vezali na nameravano priključitev okupiranih dežel k nemškemu rajhu. Tudi na slovenskem Štajerskem je nacistični okupator uvedel sistem šefa civilne uprave.

Nemški ministrski svet za državno obrambo je že 14. oktobra 1941 izdal odredbo o pridobitvi državljanstva »v osvobojenih področjih Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske«, šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Sigfried Uiberreither pa jo je, kljub temu, da do nameravane priključitve slovenske Štajerske k nemškemu rajhu ni prišlo, 21. marca 1942 objavil v svojem uradnem listu. Tri dni pozneje je izdal še odredbo o uvedbi vojaške obveznosti, državne delovne službe in posebne delovne obveznosti za zaščitence, naslednji dan pa še odredbo, z veljavnostjo od 1. aprila 1942, o uvedbi tako imenovanih nürnberških rasnih zakonov na Spodnjem Štajerskem, ki so skozi prizmo rasizma opredeljevali nemško državljanstvo. Za prebivalstvo slovenske Štajerske je bilo državljanstvo regulirano tako, da so dokončni člani Štajerske domovinske zveze dobili nemško državljanstvo, začasni člani pa nemško državljanstvo na preklic. Tisti, ki niso bili sprejeti v Štajerko domovinsko zvezo, so bili zaščitenci. V okrožju Maribor mesto² je bilo od skupno 68.202 prebivalcev 12.790 ali 18,8% nemških državljanov, državljanstvo na preklic pa je imelo 45.511 ljudi. Razvrstitev prebivalstva v politične in skladno temu tudi v državljanske kategorije, je imela zelo konkretne, praktične posledice, med drugim tudi mobilizacijo v nemško vojsko.³

Ker okupacijsko območje slovenske Štajerske ni bilo nikdar tudi formalno pravno priključeno k tretjemu rajhu, okupator pa je s slovenskim prebivalstvom ravnal, kot da bi bilo, je prisilna mobilizacija slovenskih fantov in mož v nemške oborožene sile bila groba kršitev takrat veljavnega mednarodnega vojnega prava. Prisilno mobilizacijo štejemo med hujše zločine nemškega okupatorja nad slovenskim prebivalstvom. Temeljne norme, ki so v času druge svetovne vojne urejale odnose med vojskujočimi se državami in njihovimi oboroženimi silami, so zapisane v haaških konvencijah iz let 1899 in 1907. Za obravnavano problematiko je najpomembnejša 4. haaška konvencija iz leta 1907 in njena priloga, ki jo poznamo pod imenom haaški pravilnik. V 23. členu haaškega pravilnika najdemo določbo o prepovedi mobilizacije državljanov sovražne države, 45. člen pa izrecno prepoveduje agresorju (okupantu) prisiljevanje prebivalcev okupiranega ozemlja k priseganju zvestobe sovražni državi.

¹ Tone Ferenc, Nemška okupacija Dravske doline in Pohorja, Časopis za zgodovino in narodopisje 1990, št. 1, str. 18.

² Pri obravnavi Maribora v času nacistične okupacije ponavadi upoštevamo okupatorjevo okupacijsko okrožje Maribor mesto, ki je poleg mesta obsegalo še nekatere primestne predele (Hoče, Radvanje, Limbuš in Kamnica).

³ Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 2, str. 86-88 in 93-94 (odslej: Ferenc, Dravljanjske kategorije); Milan Ževart, O prisilni nemški mobilizaciji na slovenskem Štajerskem, v: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni 1942-1945, 3. zbornik, Maribor 1996, str. 10; Ergebnisse der Bevölkerungsbstandsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. November 1942, Marburg a. Drau 1943, str. 6 (odslej: Ergebnisse).

Nacistična Nemčija je ta določila grobo kršila. Razkosanje Slovenije aprila 1941 je ustvarilo stanje, ko so okupacijske države bistveno presogle pristojnosti, ki jih ima okupant po mednarodnem pravu. V 43. členu haaškega pravilnika je zapisano, da mora okupant spoštovati zakone, ki jih je na zasedenem ozemlju uvedla legitimna oblast pred okupacijo in da ne sme posegati v urejanje državljanstva okupiranih dežel, dokler to ni rešeno z mirovno pogodbo po končani vojni. To pa pomeni, da prisiljevanje prebivalcev okupiranega ozemlja k služenju v okupatorjevih oboroženih silah ni dopustno.⁴

Nemška okupacijska oblast na slovenskem Štajerskem je imela posebne nacionalno politične razloge za uvedbo vojaške obveznosti. Predvidevali so, da bo vpoklic slovenskih fantov in mož v nemško vojsko močnejše povezal slovensko prebivalstvo z usodo Nemčije in z njenimi vojnimi prizadevanji. Hkrati so menili, da bodo vpoklici v nemško vojsko pospešili ponemčevalni proces.⁵

Priprave na nemško mobilizacijo so se začele že leta 1941 v povezavi s predvideno priključitvijo slovenskih dežel k nemškemu rajhu. Tedaj so že predvidevali mobilizacijo letnikov 1900 do 1924. Decembra 1941 sta bili za območje okupirane slovenske Štajerske ustanovljeni okrajni vojaški poveljstvi v Mariboru in Celju. Mariborsko okrajno poveljstvo je imelo prijavna urada v Mariboru in na Ptuj. Vojaški okrajni poveljstvi sta bili podrejeni vojaški nadomestni inšpekciji v Gradcu, ta pa 18. vojaškemu okrožju v Salzburgu. Ti uradi so popisovali vojaške obveznike, vodili o njih evidenco, izvajali zdravniške preglede, reševali prošnje posameznikov za odložitev služenja vojaškega roka ipd. Pri mobilizaciji so sodelovali oblastni organi in vodstva (občinski uradi in župani) ter organizacija Štajerske domovinske zveze. Pri uradih deželnih svetnikov v okupatorjevih okrožjih so bili posebni vojaški oddelki (referati II.1C, od septembra 1944 RV referati).⁶

Dne 24. marca 1942 je šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither izdal odredbo o uvedbi vojaške obveznosti, državne delovne službe in posebne delovne obveznosti za zaščitence. S tem je izenačil vojaško obveznost na slovenskem Štajerskem z vojaško obveznostjo, ki je po nemški zakonodaji veljala v avstrijski Štajerski. Dva dni pozneje, 26. marca 1942, je izdal še razglas o evidenci za vojaško službo in državno delovno službo na Spodnjem Štajerskem, v katerem je bilo določeno, da bodo v času od 1. aprila do 1. maja 1942 popisani moški letniki 1923 in 1924 za državno delovno službo in vojsko, ženski letniki 1923 in 1924 pa za državno delovno službo. Vsak za delo zmožen mladenič in vsaka za delo sposobna mladenka sta bila zavezana prebiti pol leta v uniformiranih in po vojaško organiziranih enotah državne delovne službe. Fante, ki bi odslužili pol leta v obvezni državni delovni službi, bi takoj nato vpoklicali v nemško vojsko.⁷

In kakšna je bila potencialna živa sila, s katero je lahko računal okupator pri mobilizaciji Mariborčanov v nemško vojsko? Pri izračunu izhajam iz števila

⁴ Marjan Žnidarič, *Prisilna mobilizacija v nemško vojsko 1941-1945*, Svobodna misel, 9. 12. 1994, št. 33 (odslej: Žnidarič, *Prisilna mobilizacija*); Danilo Türk, *Mobilizacija Slovencev in mednarodno pravo*, v: *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni 1942-1945*, 1. zbornik, Maribor 1992, str. 33-36.

⁵ Milan Ževart, *Nemška mobilizacija na slovenskem Štajerskem*, v: *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni 1942-1945*, 1. zbornik, Maribor 1992, str. 10-11 (odslej: Ževart, *Nemška mobilizacija*).

⁶ Ževart, *Nemška mobilizacija*, str. 9-10; Ferenc, *Državlanske kategorije*, str. 93-94.

⁷ *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (VAZSt.)* 30. 3. 1942, št. 75.

fantov in mož tistih letnikov, ki jih je okupator popisal za vojsko in državno delovno službo. Gre za letnike od 1908 do 1929. Po posameznih krajevnih skupinah v okrožjih Maribor mesto je bilo naslednje število potencialnih vojaških obveznikov.

Št.	Krajevna skupina	Prebivalcev	Moških	%	Voj. obveznikov	%
1.	Maribor I	5.865	2.439	41,59	836	14,25
2.	Maribor II	5.982	2.515	42,04	834	13,94
3.	Maribor III	3.327	1.566	47,07	624	18,76
4.	Maribor IV	4.835	1.998	41,32	702	14,52
5.	Maribor V	6.822	3.474	50,92	1.322	19,38
6.	Maribor VI	4.836	2.189	45,26	705	14,58
7.	Studenci	6.453	3.024	46,86	1.116	17,29
8.	Pobrežje	6.940	3.282	47,29	1.206	17,38
9.	Kamnica	2.270	1.036	45,64	371	16,34
10.	Iloče	3.267	1.578	48,30	547	16,74
11.	Košaki	4.654	2.166	46,54	867	18,63
12.	Limbuš	2.660	1.295	48,68	423	15,90
13.	Radvanje	3.277	1.555	47,45	542	16,54
14.	Tezno	5.185	3.132	60,23	1.367	26,36
15.	Zrkovci	1.829	919	50,25	335	18,32
	SKUPAJ	68.202	32.186	47,19	11.796	17,29

Po posameznih letnikih pa je bilo stanje naslednje:

Kr.skupina	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Maribor I	50	53	55	54	58	34	30	44	28	25	19	32
Maribor II	47	38	63	65	70	60	56	31	30	25	20	43
Maribor III	31	36	31	17	28	22	21	23	11	7	12	17
Maribor IV	50	55	39	44	41	56	30	32	24	23	17	29
Maribor V	76	87	101	65	83	73	89	50	33	31	38	51
Maribor VI	37	52	50	42	56	35	43	34	27	20	23	31
Studenci	65	67	74	80	73	53	67	41	36	40	34	30
Pobrežje	67	73	77	89	73	81	66	50	28	38	29	40
Kamnica	10	18	29	18	16	17	9	14	9	7	14	13
Iloče	24	20	24	26	32	25	14	17	17	14	17	27
Košaki	49	32	44	38	46	43	37	34	14	18	25	27
Limbuš	17	24	15	22	26	25	21	19	8	11	11	5
Radvanje	26	28	36	34	37	35	26	19	13	16	9	13
Tezno	75	81	78	75	85	81	81	58	47	48	45	69
Zrkovci	18	20	23	11	19	17	12	10	7	5	8	15
Skupaj	642	684	730	680	743	657	602	476	332	328	321	442

Krskupina	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Skupaj
Maribor I	35	35	26	23	38	47	50	26	37	37	836
Maribor II	39	27	33	28	31	22	30	31	26	19	834
Maribor III	18	14	17	15	41	43	60	86	55	19	624
Maribor IV	25	19	28	23	21	32	28	31	25	30	702
Maribor V	59	59	38	40	47	66	73	55	58	50	1.322
Maribor VI	30	16	26	21	21	33	23	28	27	30	705
Studenci	42	30	21	30	42	62	72	53	53	51	1.116
Pobrežje	50	50	35	35	58	42	63	56	50	56	1.206
Kamnica	19	13	10	23	26	25	26	20	19	25	371
Iloče	19	24	29	22	33	27	38	23	43	32	547
Košaki	35	29	23	25	38	69	93	91	30	27	867
Limbuš	16	17	16	16	18	22	27	30	33	24	423
Radvanje	19	14	24	27	31	29	25	31	24	26	542
Tezno	87	63	75	44	59	59	46	44	32	35	1.367
Zrkovci	13	15	11	15	15	23	16	17	27	18	335
Skupaj	506	425	412	387	519	601	669	622	539	479	11.796

Vseh vojaških obveznikov v letnikih, ki so jih nacisti do marca 1945 v okrožju Maribor mesto popisali za morebitni vpoklic v nemško vojsko, je bilo torej 11.796, ali 17,29% prebivalstva oziroma 36,65% moških. Če od tega števila odštejemo zaščitence (vseh je bilo v okrožju Maribor mesto 7.953) v enakem odstotku, kar znaša 1.376, ostane še 10.420 potencialnih vojaških obveznikov. Približno 13% vojaških obveznikov na naborih začasno ali za stalno ni bilo potrjenih. To pomeni, da moramo odšteti še nadaljnjih 1.355 kandidatov in nam ostane 9.065 možnih nabornikov.⁸

Čeprav so nacisti uvedli vojaško obveznost v okupacijski enoti Spodnja Štajerska šele spomladi 1942 in prve Slovence mobilizirali poleti istega leta, je mnogo nacističnih navdušencev in avanturistov odšlo v nemško vojsko že mnogo prej. Na ta korak so se nacisti in njihovi sodelavci pričeli načrtno pripravljati že nekaj let pred začetkom vojne. Prvi prostovoljci so odšli v nemško vojsko že leta 1937, v večjem številu pa poleti 1940. V Gradcu so se vključili v tako imenovani »Landmannschaft der Untersteirer«. Iz vojaško izurjenih Spodnještajercev so nameravali ustanoviti Spodnještajersko legijo, ki bi jo ob napadu na Jugoslavijo uporabili pri zasedbi slovenske Štajerske.⁹

Podatke o prostovoljcih v nemško vojsko najdemo v dokumentih Osrednjega arhiva za zbiranje dokumentov sodobne zgodovine (Zentralarchiv für die Sammlung zeitgeschichtlicher Dokumente), ki je bil ustanovljen pri vodstvenem uradu II zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v Mariboru. Po podatkih tega urada je bilo od skupno 511 prostovoljcev iz slovenske Štajerske (vendar vse občine niso poslale podatkov) kar 303 ali 59,30% iz okrožja Maribor mesto. Iz mesta jih je bilo 247, s Pobrežja 43, iz Limbuša šest, Košakov štirje in Hoč trije. V enote SS jih je odšlo 36 (iz mesta 28, s Pobrežja 7 in iz Limbuša eden). Nekaj

⁸ Ergebnisse, str. 56-75; Število potencialnih nabornikov smo izračunali po formuli: (število popisanih moških letnikov - (število zaščitencev x 16,11%)) - 13%.

⁹ Lojze Penič, Prostovoljci na slovenskem Štajerskem pred nemško mobilizacijo, 2. zbornik, Maribor 1994, str. 55 (odslej: Penič, Prostovoljci).

med njimi je bilo tudi takih, ki so morali k vojakom že v prvem letu vojne, ker so bili nemški državljani.¹⁰

S tehničnimi pripravami na mobilizacijo so nacisti pričeli že januarja 1942, ko so bili o popisih in naborih obveščeni vsi župani in vodje okrožij. V letu 1942 so bili najprej popisani letniki 1923 in 1924, junija so sledili popisi letnikov 1921 in 1922, nato 1919 in 1920, novembra in decembra pa so potekali še popisi letnikov 1925 in 1918. Popisom so kmalu sledili nabori. Nabori letnikov 1923 in 1924 so bili v drugi polovici maja in do sredine junija, že od 5. maja 1942 dalje pa so bili tudi nabori deklet istih letnikov za državno delovno službo. Letnika 1925 in 1918 sta bila na naborih januarja in v prvi polovici februarja 1943.¹¹

Julija 1942 sta že bila vpoklicana letnika 1924 in 1923. Fantje letnika 1923 so odšli kar v vojsko, letnik 1924 pa najprej v državno delovno službo in od tam v vojsko. Sredi julija 1942 so na štabnem razgovoru nacističnih funkcionarjev v Gradcu ugotavljali, da je bilo na naborih potrjenih 87% nabornikov, le 1% vojaških obveznikov pa se naborov ni udeležil.¹²

Ko je bil julija 1942 vpoklican v vojsko letnik 1923, se je pokazalo, da je bil začetek nemške mobilizacije zelo uspešen. Prva skupina slovenskih fantov je odšla v nemško vojsko 21. julija 1942 iz Ptuja, iz Maribora pa 22. julija 1942. Samo v juliju 1942 je odšlo iz okrožja Maribor mesto v nemško vojsko 210 fantov in mož. Približno v istem času so nacisti poslali na Württemberg tudi prvo skupino v državno delovno službo (letnik 1924). Usodnost prisilne mobilizacije Slovencev v nemško vojsko nam zgovorno ilustrira podatek, da je okupator samo s prvim vpoklicem pritegnil v svojo vojsko 18 krat več mobilizirancev, kot je bilo tedaj partizanov na širšem mariborskem območju. V Mariboru so se mobiliziranci pred odhodom na železniško postajo zbirali pred združnim domom nasproti frančiškanske cerkve, oziroma v Prešernovi ulici, na mestu, kjer je zgradba nekdanje restavracije Center. Mobiliziranci v državno delovno službo so se zbirali na dvorišču današnje občine Maribor.¹³

Začetni uspeh mobilizacije je presenetil celo naciste, saj je v prvih treh dneh odšlo iz slovenske Štajerske v nemško vojsko prek 1.600 rekrutov letnika 1923. Prvi rekruti iz slovenske Štajerske so odšli v garnizije na Tirolskem, Salzburškem in Zgornjem Štajerskem. Prve vojaške enote, v katerih so se pričeli uriti mobiliziranci iz slovenske Štajerske so bile: 136. rezervni polk planinskih lovcev v Innsbrucku, 137. rezervni polk planinskih lovcev v Salzburgu, 111. planinski topniški rezervni polk v Holu na Tirolskem, 138. rezervni polk planinskih lovcev v Leobnu, 118. rezervni oddelek planinskega topništva v Kufsteinu na Tirolskem, 82. rezervni bataljon planinskih inženircev v Salzburgu in 83. rezervni bataljon planinskih inženircev v Schwazu na Tirolskem.¹⁴

¹⁰Penič, ProstoVOLJCI, str. 56; Podatki so v: Zentralarchiv für Sammlung zeitgeschichtlicher Dokumente, v: fondu Štajerske domovinske zveze (St.HB), škatla 12/1, v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM).

¹¹Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977, str. 318 (odslej: Ževart, Narodnoosvobodilni boj); isti, Nemška mobilizacija, str. 11

¹²Stefan Karner, Die Stabsbesprechungen der NS - Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941-1944, Graz 1996, 1. 6. 1942, str. 71 in 13. 7. 1942, str. 82 (odslej: Karner, Stabsbesprechungen); Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977, str. 317 (odslej: Ževart, Narodnoosvobodilni boj).

¹³Milan Klemenčič, Iz državne delovne službe (RAD) v nemško vojsko, 4. zbornik, Maribor 1998, str. 79; Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj, Maribor 1997, str. 237 (odslej: Žnidarič, Do pekla); Ževart, Narodnoosvobodilni boj, str. 318.

¹⁴Dopis zveznega vodje Štajerske domovinske zveze Franza Steindla z dne 24. 7. 1942 šefu civilne uprave, fond StHB, škatla 12/4; Aktenvermerk, vodje propagandnega urada StHB Franza Tutterja z dne 24. 8. 1942, fond StHB, škatla 12/4, obje v AMNOM.

Iz okrožja Maribor mesto je odšlo julija 1942 v nemško vojsko naslednje število mobilizirancev:

Št.	Krajevna skupina	1	2	3
1.	Maribor I	5	23	21,7
2.	Maribor II	11	28	39,3
3.	Maribor III	10	15	66,6
4.	Maribor IV	34	23	147,8
5.	Maribor V	33	40	82,5
6.	Maribor VI	4	21	19,0
7.	Studenci	25	30	83,3
8.	Pobrežje	10	35	28,6
9.	Kamnica	11	23	47,8
10.	Hoče	14	22	63,6
11.	Košaki	20	25	80,0
12.	Limbuš	8	16	50,0
13.	Radvanje	10	27	37,0
14.	Tezno	4	44	9,1
15.	Zrkovci	11	15	73,3
MARIBOR MESTO		210	387	54,3

1 - število mobiliziranih

2 - število moških letnika 1923

3 - % mobiliziranih potencialnih vojaških obveznikov letnika 1923 (1:2)

Če pa od potencialnih mobilizirancev odštejemo zaščitence nemškega rajha in delež (13%) za vojaško službo nesposobnih oziroma oproščenih, pa je bil uspeh mobilizacije letnika 1923 do konca julija 1942 v okrožju Maribor mesto še večji, in sicer kar 70,5% (takšnih, ki bi lahko bili mobilizirani je bilo 298).¹⁵

Velik uspeh mobilizacije letnika 1923 moramo pripisati propagandni dejavnosti Štajerske domovinske zveze, ki je v nekaterih predelih okupirane slovenske Štajerske, tudi v Mariboru, močno vplivala na ljudi. Uspeh nemške mobilizacije v letu 1942 moramo v veliki meri pripisati tudi okupatorjevemu nasilju, ki je v tem letu doseglo vrh in strahu za usodo svojcev, če se mobiliziranci ne bi odzvali okupatorjevemu pozivu.¹⁶

Uspeh ob vpoklicu letnika 1923 nacistov ni uspaval. Takoj po odhodu tega letnika se je pričela propagandna obdelava letnikov 1921 in 1922, ki sta morala avgusta na nabor. Poleg letnikov 1921 in 1922 sta bila do konca leta 1942 na naborih še letnika 1919 in 1920, popisana pa sta bila še letnika 1918 in 1925, ki sta morala na nabor januarja in v prvi polovici februarja 1943. Nabori vojaških obveznikov so si nato sledili po naslednjem zaporedju: sredi aprila 1943 letnika

¹⁵ Aufstellung der zum Wehrmacht eingerückten Jahrgang 1932, Juli 1942, fond StHB, škatla 12/4, v AMNOM; Ergebnisse.

¹⁶ Ževart, Nemška mobilizacija, str. 10; isti, Narodnoosvobodilni boj, str. 317.

1916 in 1917, od začetka junija do konca julija 1943 letnik 1926, v juliju 1943 tudi letnika 1914 in 1915, od januarja do začetka februarja 1944 letnik 1927, v drugi polovici junija in v prvi polovici julija 1944 letnik 1928, od sredine do konca julija 1944 sta morala na nabor letnika 1911 in 1912, konec oktobra in v prvi polovici novembra 1944 letniki 1908-1910 in v prvi polovici aprila 1945 še letnik 1929.¹⁷

Okupator je skupno popisal kar 22 letnikov moških za vojsko in državno delovno službo. Ker natančnih podatkov o poteku prisilne mobilizacije za okrožje Maribor mesto nimamo, lahko na osnovi globalne ocene za celo slovensko Štajersko ugotovimo, da je bilo iz mestnega okrožja Maribor prisilno mobiliziranih približno 3.500 vojaških obveznikov. Glede na delež nemškega prebivalstva v okrožju Maribor mesto je bil tudi odziv na nemško mobilizacijo v Mariboru večji, kot v večini drugih okrožij okupirane slovenske Štajerske. Nimamo tudi natančnih podatkov o številu poslanih na delo v rajh. Po navedbah zveznega vodje Štajerske domovinske zveze Franza Steindla na štabnem razgovoru 17. maja 1943 je bilo teh več kot vpoklicanih v nemško vojsko. Okupator jih je pošiljal zlasti na območje avstrijske Štajerske, zaposloval pa jih je tudi doma. Največje potrebe po delavcih so bile pri gradnji Tovarne letalskih delov na Teznu in hidroelektrarne Mariborski otok.¹⁸

Ker se v začetnem obdobju le 1% obveznikov ni odzval pozivu na nabor, je slovensko osvobodilno gibanje takoj pričelo s propagandno akcijo proti odhodom v nemško vojsko in v državno delovno službo. Letaška in ustna propaganda OF proti nemški mobilizaciji v letu 1942 ni mogla biti uspešna zaradi okupatorjevega nasilja. Leta 1943 pa je pri nemški mobilizaciji že prihajalo do večjih zastojev, saj se obvezniki niso več tako disciplinirano odzivali, prihajalo pa je tudi že do pobegov iz nemške vojske oziroma s fronte in do odhajanja prebežnikov in vojaških obveznikov v partizane. Od julija 1943 zato Nemci niso več puščali svojih vojakov iz Spodnje Štajerske na dopust južno od Drave.¹⁹

Doslej še ni ugotovljeno natančno število Mariborčanov, ki so med drugo svetovno vojno padli kot pripadniki nemških oboroženih sil. Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze v Mariboru je vodilo evidenco padlih iz okupacijske enote Spodnja Štajerska (An der Front – Gefallene), a je ohranjen le seznam do maja 1944. Po tem seznamu je do tedaj iz slovenske Štajerske padlo 1.448 pripadnikov nemške vojske in enot SS, od tega iz okrožja Maribor mesto 259. Po posameznih letih je bilo število padlih naslednje: 1940 – 1, 1941 – 13, 1942 – 36, 1943 – 148 in 1944 (do maja) – 60 (eden je brez letnice). Tabelarični pregled padlih po krajevnih skupinah okrožja Maribor mesto pa kaže naslednjo podobo:

¹⁷ Ževart, Mobilizacija, str. 11.

¹⁸ Žnidarič, Do pekla, str. 237.

¹⁹ Žnidarič, Prisilna mobilizacija.

Št.	Krajevna skupina	1940	1941	1942	1943	1944	Brez letnice	Skupaj
1.	Maribor I.	-	2	3	5	1	-	11
2.	Maribor II	-	-	1	15	1	1	18
3.	Maribor III	-	1	2	9	4	-	16
4.	Maribor IV	-	-	4	7	4	-	15
5.	Maribor V	-	1	3	10	3	-	17
6.	Maribor VI	-	-	3	6	-	-	9
7.	Študenti	-	-	1	13	4	-	18
8.	Pobrežje	-	2	3	10	2	-	17
9.	Kamnica	-	-	2	5	4	-	11
10.	Hoče	-	-	2	12	5	-	19
11.	Košaki	-	2	3	12	9	-	26
12.	Limbuš	-	1	1	5	3	-	10
13.	Radvanje	-	2	1	7	7	-	17
14.	Tezno	-	1	2	6	5	-	14
15.	Zrkovec	-	1	1	7	7	-	16
Krskupina ni označena		1	-	4	19	1	-	25
Skupaj		1	13	36	148	60	1	259
%		0,39	5,02	13,90	57,14	23,16	0,39	100

Pri obravnavi podatkov v seznamu padlih do maja 1944 je treba upoštevati, da so v seznamu zajeti tudi Nemci. Problem je v tem, da po podatkih, ki jih seznam vsebuje ni mogoče natančno določiti, koliko je bilo med padlimi Slovencev in koliko Nemcev. Zanesljivo lahko trdimo, da so tisti, ki so padli pred avgustom 1942 oziroma tisti, ki so odšli v vojsko in enote SS pred uvedbo vojaške obveznosti, bili Nemci in taki, ki so se prištevali k nemštvu. Takih je bilo 21. Če pa upoštevamo, da so bili mobiliziranci, preden so jih poslali na fronto, najprej tri mesece na vojaškem usposabljanju, potem lahko s precejšnjo gotovostjo zapišemo, da zgornja trditev velja za padle do konca oktobra 1942, takih pa je bilo v okrožju Maribor mesto 36 oziroma 32,1% vseh iz slovenske Štajerske. Med 36 padlimi Mariborčani do konca oktobra 1942 je bilo kar 21 pripadnikov enot SS.

Ilustrativni so podatki o letnikih vojaških obveznikov, ki so bili najbolj prizadeti s prisilno mobilizacijo v nemško vojsko. V mislih imam osem letnikov, ki so bili popisani in nabori zanje izvedeni do februarja 1943. To so bili letniki 1918-1925. V teh letnikih je bilo v okrožju Maribor mesto 3.613 potencialnih vojaških obveznikov. Če od tega števila, po metodi, ki smo jo uporabili za izračun možnih nabornikov, odštejemo zaščitence in tiste, ki na naborih začasno ali za stalno niso bili potrjeni, dobimo 2.775 nabornikov, na katere je okupator lahko računal pri svoji mobilizaciji. To pomeni, da je med padlimi v nemški vojski do maja 1944 bilo iz teh letnikov kar 181 od 212 ali 85,38% žrtev. V statistiko niso zajeti tisti, pri katerih ni navedena rojstna letnica. Samo delež letnikov, ki so bili popisani in vpoklicani že leta 1942 (1921-1924) in jih je prisilna mobilizacija najbolj prizadela, pa znaša 139 ali 65,57% žrtev.²⁰

²⁰ An der Front – Gefallene, font StHB, škatla 12/1, v AMNOM; Ževart, Nemška mobilizacija, str. 14-15.

Po posameznih letnikih pa je bil delež padlih v okrožju Maribor mesto naslednji:

Letnik	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	Ostali	Skupaj	Brez rlet.	Vseh
Št. padlih	7	8	20	37	41	36	25	7	31	212	47	259
%	2,70	3,09	2,42	14,29	15,83	13,90	9,65	2,70	11,67	81,85	18,15	100

V rubriki »Ostali« so žrtve ostalih letnikov. Bilo jih je 31, od tega štirje iz starejših letnikov, ki formalno niso bili vojaški obvezniki. Verjetno so bili pristojevoljci. Največje izgube je utrpel letnik 1922 z 41 ali 15,83% padlih, sledita pa letnika 1921 z 37 ali 14,2% in 1923 s 36 ali 13,90% padlih. Pri 47 padlih Mariborčanov letnica rojstva ni navedena, kar bi verjetno odstotek pri najbolj prizadetih letnikih še povišalo.²¹

Zanimiva je tudi primerjava deleža padlih v odnosu na celotno prebivalstvo oziroma na vojaške obveznike, ki kaže, da je v okrožju Maribor mesto do maja 1944 v nemški vojski padlo 2,86% vojaških obveznikov oziroma 0,38% vsega prebivalstva. Daleč največ žrtev je bilo na vzhodni fronti, vendar točnega števila ni mogoče ugotoviti, ker pri mnogih ni vpisan kraj smrti ali bojišče, na katerem so padli.²²

Za okrožje Maribor mesto ni podatkov o žrtvah v nemški vojski od maja 1944 do konca vojne in zato tudi ni mogoče navesti točnega števila padlih v vseh letih vojne. Če vzamemo kot kriterij za izračun padlih v nemški vojski odstotek padlih do maja 1944 na območjih, za katere pa imamo natančne sezname padlih²³ (33,08%), lahko ugotovimo, da je v okrožju Maribor mesto bilo približno 785 žrtev okupatorjeve prisilne mobilizacije. Če dopustimo možnost, da je ta delež v Mariboru, zaradi velikega števila nemškega življa nekoliko višji, lahko ocenjujemo, da je v nemški uniformi med drugo svetovno vojno padlo med 800 in 850 prebivalcev okrožja Maribor mesto.

Kako spretno so nacisti znali izkoriščati padle tudi za svojo propagando, kažejo tako imenovani »gaji junakov« (Heldenhain), simbolna pokopališča, ki so jih med drugo svetovno vojno postavljale nemške okupacijske oblasti padlim vojakom in funkcionarjem na slovenskem Štajerskem. Ker padli niso bili pokopani v domačem kraju, so se pri Štajerski domovinski zvezi leta 1942 odločili za simbolna pokopališča, ki so jih sprva imenovali »gaj spominov« (Ehrenhain), pozneje pa gaj junakov. Gaji junakov so bili urejeni preprosto, na mirnem kraju v naravi in blizu naselij, lahko dostopni tudi starejšim ljudem, zlasti materam padlih. Čeprav so spominska znamenja bila izdelana tako, kot da gre za grobove, padlih niso obžalovali, ampak slavili, saj je za Nemca v tretjem rajhu junaška smrt pomenila najbolj popoln konec življenja. Padlih vojakov so se v nemškem rajhu spominjali vsako leto sredi marca. Praznovali so tako imenovani dan v spomin na junake (Heldengedenktag).

Maribor je uredil svoj gaj junakov pri sedmerih hrastih na Kalvariji, kjer je bil spomenik 47. pehotnemu polku. Nacisti so leta 1941 spomenik obnovili, preden pa postavili spominsko ploščo vsem Mariborčanom, ki so žrtvovali svoje

²¹ An der Front – Gefallene.

²² Glej opombo 20.

²³ Natančni podatki o številu padlih v nemški vojski so na voljo za predvojni občini Žetale in Jarenina, za prejšnji veliki občini Lenart in Slovenska Bistrica, za Šaleško dolino in za krajevno skupnost Cirkovce.

življenje za bodočnost nemške države. Na slovesni otvoritvi gaja junakov na Kalvariji 21. marca 1943 je govoril vodja mariborskega mestnega okrožja in nadžupan Fritz Knaus. V okrožju Maribor mesto so istega dne odkrili gaje junakov še v Kamnici, Limbušu in Radvanju.²⁴

Marjan Žnidarič

COERCIVE MOBILISATION TO GERMAN ARMED FORCES IN MARIBOR, 1942-1945

Abstract

Coercive mobilisation of Slovenes to the German armed forces is considered among graver criminal deeds against Slovene population during the Second World War. In accordance with their plan on the use of live power and material resources for their military needs, the NAZIs, in contradiction with the international military law then in force, mobilised coercively 22 year cohorts of Slovene males, born between 1908 and 1929, though occupied Slovene Styria was never formally legally became part of the German Reich.

Though we do not dispose with detail data on the course of the coercive mobilisation into the German armed forces as to the district of Maribor, we can, on the basis of the available partial sources and the global assessment for the entire Slovene Styria, find that for the District Maribor Township some 3.500 (considered as) military servicemen were coercively mobilised, among whom there were 303 volunteers (mostly Maribor Germans). The exact number of the Maribor inhabitant men fallen as members of the enemy German armed forces, cannot be ascertained exactly either. Only data until May 1944 have been preserved, indicating that 259 men from the Maribor Township District had fallen. On the basis of data for some other locations and areas of Slovene Styria, we assess that there were some 800 victims due to the Occupier's coercive mobilisation during the four War years.

²⁴ Lojze Penič, *Gaj junakov*, 3. zbornik, Maribor 1996, str. 30-33.

ZVEZA KULTURNIH DELAVCEV MARIBOR

Darja Tibaot*

UDK 930.85(497.4 Maribor)"1950/1977
061.23:008(497.4 Maribor)"1950/1977"

TIBAOT Darja: Zveza kulturnih delavcev Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 189-232, 155 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini

Diplomsko delo zajema ustanovitev Zveze kulturnih delavcev Maribor, delo in pomen v letih od 1950 do 1977, vse do njene ukinitve, povzeto po arhiviranih dokumentih Pokrajinskega arhiva Maribor (v nadaljevanju PAM). Naloga razkriva, da je Zveza v letih delovanja imela določen vpliv na kulturo v Mariboru, vendar pa je vsa leta bolj ali manj ostajala na ravni debatnega kluba kot pa pomembnega oblikovalca kulturnega življenja.

UDC 930.85(497.4 Maribor)"1950/1977
061.23:008(497.4 Maribor)"1950/1977"

TIBAOT Darja: The Union of Cultural Workers of Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 189-232, 155 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the final paper, the establishment of the Union of Cultural Workers of Maribor, its work and significance between 1950 and 1977, until its dissolution, are treated, as found in the archival material of the Province Archives in Maribor. The paper uncovers that the Union had a certain impact during its activities, as to culture in Maribor, though it remained, during the entire period, more or less, at the debate club level rather than a significant designer of cultural life.

1. Uvod

Literarno in sploh kulturno življenje v Mariboru je šele med vojnama dobivalo trdnejše organizacijske oblike. Tako so se književniki leta 1933 združili v Klub književnikov, predvsem na pobudo generala Rudolfa Maistra, ki je bil sam

* Darja Tibaot, diplomirana novinarka, Babinci, SI - 9240 Ljutomer.

pesnik in je najprej pri sebi doma prirejal nekakšen literarni salon. Po generalovi smrti pa so dve leti kasneje, leta 1935, ustanovili Umetniški klub, ki je povezoval ustvarjalce z različnih področij – literate, gledališnike, likovne umetnike, glasbenike. Klub je poskušal povezovati umetniška prizadevanja v Mariboru, jim dajati formalne okvire in tako je na primer 1938. leta nastala kulturna revija *Obzorja*, ki jo je urejal dr. Vladimir Kralj, po vojni ugledni teatrolog in profesor na Akademiji za igralsko umetnost v Ljubljani. Ko se je po drugi svetovni vojni začelo v Mariboru obnavljati ustvarjalno življenje, je bilo treba zanj poiskati ustrezne organizacijske oblike. »Ker se po vojni niso v Maribor vrnil vsi tisti, ki so bili kulturno ustvarjalni v njem že pred vojno, v mesto pa je prišla nova populacija, ki se je morala šele vključiti v ustvarjalne tokove, so bili ti spočetka slabotni. Seveda pa se je vanje vpletla politika, predvsem komunistična partija z vsemi organizacijskimi priveski. Posebno primerni so bili za takšno vpletanje sindikati.« Močni kulturniški sindikati so bili v Slovenskem narodnem gledališču, na glasbeni šoli, v prosveti. Kmalu je dozorela misel, da bi v Mariboru – gotovo po vzgledu predvojne Umetniškega kluba – morali povezati kulturne ustvarjalce v posebno organizacijo. Tako je nastala Zveza kulturnih delavcev.¹

2. Ustanovitve

2. 1. Zveza kulturnih delavcev Maribor

Zveza kulturnih delavcev je začela delovati 6. marca 1950² - tega dne je namreč potekal ustanovni občni zbor Zveze³ - ustanovljena pa je bila na pobudo Oblastnega komiteja KPS⁴ in je postala »mnogo obetajoča naslednica prejšnjega umetniškega kluba«.⁵

V literaturi zasledimo tudi drugačno letnico ustanovitve: »Leta 1947 je bila ustanovljena Zveza kulturnih delavcev, ki je združevala vse takratne pomembnejše mariborske kulturne delavce« (Ko so ljudje gradili domovino, 1997: 61). Različno navajanje letnic kaže na slabo poznavanje Zveze (podatkov o delovanju Zveze v kakršni koli drugi literaturi ni mogoče zaslediti), čeprav je v arhivu javno dostopno gradivo, kjer so zajeti številni dokumenti, ki dokazujejo, da so Zvezo ustanovili leta 1950. Prvi skupni sestanek so pripravili člani kmalu po ustanovitvi, in sicer 16. marca 1950.⁶

Društvo se je najprej imenovalo Zveza kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti,⁷ pozneje pa zasledimo imeni Zveza mariborskih kulturnih delavcev in Zveza kulturnih delavcev Maribor, saj se je zaradi spremembe območja delovanja Zveze in programskih sprememb pojavila potreba tudi po spremembi imena.⁸ Iz dokumentov je mogoče razbrati, da so ime Zveza kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti uporabljali do leta 1953.

¹ Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

² PAM, ZKD, št. 7, Šrampf, F. (1950): »O delu Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti od njene ustanovitve do danes«. Vestnik, 131, 3. junij.

³ PAM, ZKD, št. 2, Poročilo podpredsednika ZKD Vlada Goloba na občnem zboru, 6. marec 1970.

⁴ PAM, ZKD št. 7, N. (1950): »Kulturno pismo iz Maribora«. Slovenski poročevalec, 1. junij.

⁵ Prav tam.

⁶ PAM, ZKD, št. 7, Šrampf, F. (1950): »O delu Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti od njene ustanovitve do danes«. Vestnik, 131, 3. junij.

⁷ PAM, ZKD, št. 1, Prijava Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti pri Oblastnem poverjeništvu za notranje zadeve ObLO Maribor, 24. april 1950.

⁸ Prvi predlog spremembe imena najdemo v PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

zveza kulturnih in znanstvenih delavcev
Maribor - Oblasti - M a r i b o r

Maribor, 24. IV. 1950.

A

P r i j a v a

Zveza kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti pri Oblastnem poverjeništvu za notranje zadeve ObLO Maribor

Spodaj podpisani predlagatelji prosimo naslov, da registrira našo zvezo kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti. Zveza bo delovala na teritoriju Mariborske oblasti s sedežem v Mariboru. Zveza bo imela v javnem ta-lo posest:

Organizacijsko bo povezovala vse kulturne in znanstvene delavce, ki zdaj delajo ločeno v svojih strokovnih sekcijah, v skupno organizacijsko celoto. Na ta način bo Zveza lahko koordinirala njihovo delo ter ga pravilno in koristno usmerjala na vsa področja javnega življenja. Razen tega bo Zveza urjevala nabojevanje z ljudsko oblastjo ter ji nudila čim več pomoči v kulturnem in znanstvenem delu. Pomagala bo množičnim organizacijam pri njihovem političnem delu v raznih kulturnih prireditvah.

Zveza bo stalno bdela nad kulturnim in znanstvenim življenjem v oblasti ter pomagala posameznikom, društvom in ustanovam pri dvigovanju kvalitete in učinkovitosti njihovega ustvarjanja. Poleg tega bo Zveza vzdrževala stike s podobnimi organizacijami v Sloveniji in izven nje ter tako oglašila bratske vezi med jugoslovanskimi narodi. Seznanjala pa se bo tudi z uspehi progresivne kulture, znanosti in umetnosti v svetu ter jih koristno upoštevala v naših pogojih.

P r o d l a g a t e l j i :

Anton Inčič	Jaro Bolcer	Božo Teply	dr. Černič	Marko	Antar Rudolov
<i>Antoni Inčič</i>	<i>Jaro Bolcer</i>	<i>Božo Teply</i>	<i>dr. Černič</i>	<i>Marko</i>	<i>Antar Rudolov</i>
Stjepan Pandur	Sežula Josip	Šramp Franc	Ivo Dolenc	Ford Filipič	
<i>Stjepan Pandur</i>	<i>Sežula Josip</i>	<i>Šramp Franc</i>	<i>Ivo Dolenc</i>	<i>Ford Filipič</i>	

Prijava Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti pri Oblastnem poverjeništvu za notranje zadeve ObLO Maribor, 24. april 1950.

Prijavo za registracijo Zveze so 24. aprila 1950 podpisali Anton Ingolič, Jaro Dolar, Bogo Teply, dr. Mirko Černič, Oskar Hudales, Lajči Pandur, Josip Šegula, Frane Šrmpf, Ivo Dolenc in Ferdo Filipič. V prijavi so navedli tudi pomen Zveze, ki bi delovala na teritoriju Mariborske oblasti s sedežem v Mariboru:

»Organizacijsko bo povezovala vse kulturne in znanstvene delavce, ki sedaj delajo ločeno v svojih strokovnih sekcijah, v skupno organizacijsko enoto. Na ta način bo Zveza lahko koordinirala njihovo delo ter ga pravilno in koristno usmerjala na vsa torišča javnega življenja. Razen tega bo Zveza utrjevala sodelovanje z ljudsko oblastjo ter ji nudila čim več pomoči v kulturnem in znanstvenem delu. Pomagala bo množičnim organizacijam pri njihovem političnem delu z različnimi kulturnimi prireditvami. Zveza bo stalno bdela nad kulturnim in znanstvenim življenjem v oblasti ter pomagala posameznikom, društvom in ustanovam pri dviganju kvalitete in učinkovitosti njihovega ustvarjanja. Poleg tega bo Zveza vzdrževala stike s podobnimi organizacijami v Sloveniji in izven nje ter tako poglobljala bratske vezi med jugoslovanskimi narodi. Seznanjala pa se bo tudi z uspehi progresivne kulture, znanosti in umetnosti v svetu ter jih koristno uporabljala v naših pogojih.«⁹

Prvi predsednik Zveze Anton Ingolič je v poročilu na prvi skupščini januarja 1951 predstavil idejo in namen ustanovitve Zveze: »Kmalu po osvoboditvi se je porodila med mariborskimi kulturnimi delavci misel o ustanovitvi društva, ki bi povezovalo kulturne ustvarjalce različnih strok in pomagalo k hitrejšemu kulturnemu razvoju našega mesta, ki med vojno ni utrpelo samo veliko materialno škodo, ampak še večjo škodo na področju kulture, vendar tedaj iz raznih vzrokov ni prišlo do ustanovitve takega društva.«¹⁰

2. 1. 1. Pravila Zveze

V Zvezi so si že v začetku zastavili široko področje delovanja, kar je podrobneje razdelano v prvih društvenih pravilih, odobrenih pri pristojnem organu 15. junija 1950. Med drugim so imeli v načrtu, da bi organizirali razna predavanja, diskusijske večere in kulturne prireditve za članstvo Zveze, da bi sledili kulturnemu ustvarjanju v Mariboru ter da bi ustanavljali in vodili lastne ustanove. Ob samem programu dela je bil še posebej v prvotnih različicah pravil društva velik poudarek na političnih idejah takratnega časa, česar štirinajst let pozneje ne zaznamo več: »Skrbeti mora tudi za ideološko dviganje članstva, za dvig patriotske zavesti in ljubezni do svoje socialistične domovine. /.../ Čuvati pridobitve naše ljudske revolucije in socialistične demokracije ter nadalje utrjevati in poglobljati načela naše socialistične graditve. /.../ Poglobljati bratstvo in edinstvo /.../«.¹¹

V skladu s prvimi pravili so lahko bili člani Zveze kulturni, znanstveni in umetniški delavci, včlanjeni v katero od strokovnih organizacij, ki so v svojem delu dosegli vidne uspehe, kajti članstva Zveze ni bilo mogoče pridobiti avtomatično z umetniškim ali znanstvenim poklicem. Zveza je imela več sekcij, npr. literarno, dramsko, glasbeno, sekcijo upodablajočih umetnikov, sekcijo mladih kulturnih delavcev, njeni člani pa so bili inženirji, tehniki, pedagogi, zgodovinarji, slavisti, zdravniki, skratka, vidni kulturni, prosvetni, znanstveni in tehnični delavci.¹²

⁹ PAM, ZKD, št. 1, Prijava Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti pri Oblastnem poverjeništvu za notranje zadeve ObLO Maribor, 24. april 1950.

¹⁰ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

¹¹ PAM, ZKD, št. 1, Pravila Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 15. junij 1950.

¹² PAM, ZKD št. 7, N. (1950): »Kulturno pismo iz Maribora«. Slovenski poročevalec, 1. junij.

Prvi organi Zveze so bili *skupščina* kot najvišji organ, kjer so imeli člani pravico odločanja o vseh zadevah v Zvezi, sestajal pa se je enkrat letno. *Upravni odbor*, ki je vodil delo Zveze in jo zastopal, je vodil vse njeno poslovanje in je bil zato tudi izvršilni organ Zveze. Sestavljali so ga predsednik, dva podpredsednika, tajnik, blagajnik, gospodar in trije odborniki. *Nadzorni odbor* je nadziral delo upravnega odbora in uslužbencev Zveze, sestavljali pa so ga predsednik in dva člana. V okviru Zveze so tudi formirali strokovne sekcije posameznih kulturnih, znanstvenih in umetniških delavcev, ki so morale šteti najmanj pet članov. Dohodki Zveze so bili vpisnina in članarina, dohodki ustanov Zveze in revije ter prispevki oblasti in množičnih organizacij. V primeru razpada Zveze bi njena lastnina pripadala Ljudski prosveti Slovenije, ki bi jo hranila do ustanovitve novega društva s podobnim programom in nalogami.¹³

2. 1. 2. Programska zasnova in realizacija dela ob ustanovitvi

Dne 7. aprila 1950 je na sestanek Zveze upravni odbor povabil pisatelja in direktorja Mladinske knjige Ivana Potrča iz Ljubljane, ki je imel predavanje o mladinski književnosti, hkrati pa je predstavil prihodnji program založbe Mladinska knjiga. Diskusija se je zaključila s sklepom, da bi literarna in slikarska sekcija Zveze lahko sodelovali pri izdajah mladinskih knjig. Slavko Hudales je v referatu poročal, da Maribor z okolico dobi komaj pet odstotkov od skupne naklade posamezne knjige. Navzoči so menili, da je to za Maribor vsekakor premalo. Kot je navedel avtor prispevka, je bilo namreč znano, da je bilo prav v Mariboru in okolici uničenje slovenske knjige najhujše in bi zato Maribor moral dobiti večje število knjig, da nadoknadi izgubo. Referat je bil pozneje objavljen v Ljudski pravici. Na tretjem sestanku Zveze, 11. aprila istega leta, je bila na dnevnem redu kritična analiza prvih treh števil tekočega letnika Novih obzorij in razprava o kulturnih problemih. Avtor je sestanek označil kot najplodnejšega in kot dobro izhodišče za začetek nadaljnjih debat o kulturnih problemih. Na tem sestanku so sklenili tudi, da bodo začeli v časniku (Vestnik) z diskusijo o kulturnih problemih. 5. maja je kulturnoprosvetna sekcija Zveze pripravila diskusijo o prvem programu novoustanovljenega Zabavnega gledališča ter o dvigu kakovosti v prihodnje. Na naslednjem skupnem sestanku Zveze, ki je bil 11. maja 1950, je imel predavanje režiser Ljubljanske drame Fran Žižek. Govoril je o razvoju gledališča s posebnim poudarkom na prihodnjem mariborskem gledališču, ki ga je predavatelj predstavil kot nekakšno kombinacijo gledališča in filma. Konec maja istega leta je Zveza organizirala ekskurzijo v Ljubljano, kjer so si udeleženci ogledali razstavo upodablajočih umetnikov in predstavo Goethejevega Egmonta v ljubljanski Drami. Delo Zveze se je odvijalo tudi po posameznih sekcijah in v tem času so bile najbolj dejavne literarna, novinarska in kulturnoprosvetna sekcija, sekcija zdravnikov, slavistov in slikarjev.¹⁴

Iz podatkov o razpravah na sestankih Zveze lahko sklepamo,¹⁵ da je bila dejavnost v Zvezo vključenih članov v tako kratkem času zelo pestra in da se je verjetno Zveza zaradi tega že začela uveljavljati v javnem življenju Maribora, saj so njeno delo beležili tudi časopisi. Verjetno pa bi dosegli še večje uspehe, če bi imela Zveza lastne prostore,¹⁶ kajti le tako bi lahko bili njihovi diskusijski večeri

¹³ PAM, ZKD, št. 1, Pravila Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 15. junij 1950.

¹⁴ PAM, ZKD, št. 7, Šrimpf, F. (1950): »O delu Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti od njene ustanovitve do danes«. Vestnik, 131, 3. junij.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Zveza jih namreč po navedbi avtorja prispevka (op.17) v začetku ni imela.

bolj odmevni (povabili bi lahko več ljudi), prirejali pa bi tudi razna predavanja, družabne prireditve za člane Zveze, skratka vse to, kar so si zastavili ob ustanovitvi.

Nekaj mesecev pozneje, januarja 1951, je predsednik Ingolič v poročilu ugotavljal, da je čas od ustanovitve prekratek, da bi delo Zveze že v precejšnji meri oblikovalo kulturno življenje, posebej še, ker so vložili veliko truda in časa v borbo za osnovne pogoje dela, tj. za primerne prostore. Eden izmed pogojev za učinkovito delovanje so namreč tudi primerni prostori, ki so jih v začetku imeli v manjši dvorani Velike kavarne. Tam so imeli ustanovno skupščino in dva diskusijska večera. Čez čas pa so naleteli na prve težave, kajti ko se je kavarna odprla, je prostor, »ki nam je bil dodeljen oz. vsaj za trdno obljubljen«, prevzelo poverjenišvo za turizem in gostinstvo. Odbor Zveze se je kmalu zatem povezal z Društvom inženirjev in tehnikov, da bi jim enkrat tedensko odstopilo svoje prostore v Vetrinjski ulici. Čeprav so pogajanja sprva potekala ugodno in je bilo iz tega društva okoli dvajset članov tudi članov Zveze, je društvo na koncu prošnjo zavrnilo. Zatem so pridobili prostore kulturno-umetniškega kluba, ki se je razšel, vendar pa je bila tudi to le začasna rešitev. »Mestni ljudski odbor in mestni komitet, ki se v zadnjem času živo zanimata za našo Zvezo in ji gresta tudi na roko, sta nam obljubila prostore v hiši, ki jo je dobila študijska knjižnica. S preselitvijo v tiste prostore bodo Zvezi šele dani osnovni pogoji za njen razmah.«¹⁷

Zveza je po Ingoličevih besedah dosegla vsaj to, da je »v našem kulturnem življenju že čutiti Zvezo kot faktor, ki je živo zainteresiran pri reševanju kulturne problematike našega mesta«. Realizacija zastavljenega programa je bila v začetnih mesecih bolj v smislu organiziranja diskusijskih večerov, na katerih »naj bi se v plodni diskusiji pretresali problemi kulturne rasti našega mesta in celotne Mariborske oblasti, na katerih naj bi se članstvo med seboj spoznavalo in dvigalo predvsem v ideološkem pogledu«. Tako so organizirali šestnajst diskusijskih večerov, kjer so govorili o problemih mariborskih kulturnih ustanov, kot so gledališča, muzeja, študijske knjižnice in radijske postaje, ter iskali konkretne predloge za rešitev njihove problematike. Razpravljali so tudi o Vestniku, Zabavnem teatru, Novih obzorjih in o mariborskih kulturnih spomenikih.¹⁸

V teh diskusijah se niso izognili nobenemu pomembnejšemu problemu mariborskega kulturnega življenja, vendar so bile po Ingoličevem mnenju diskusije včasih preveč informativne, brez ustrezne kritike in konkretnih sklepov. Vsekakor pa je treba pomisliti, da so bile to prve tovrstne diskusije v Mariboru in je bil njihov namen tudi, da se člani Zveze s to problematiko sploh seznani. Na programu debatnih večerov so bile tudi splošne teme, kjer so npr. govorili o mladinski ilustraciji in književnosti, o distribuciji knjig, o gledaliških stavbah, o novem Slovenskem pravopisu in strokovni besedi v njem ipd.

Ingolič je ob tem omenil tudi slab obisk diskusij,¹⁹ zlasti sekcij pravnikov, inženirjev, glasbenikov ter opernih in dramskih igralcev, kljub temu da so debate nakazale pozitivne smernice mariborskega kulturnega življenja v tistem času. Ingolič pa je ostal kritičen, kajti menil je, da so brez dvoma spustili marsikatero priložnost, ko bi lahko odločneje posegli v kulturno dogajanje Maribora, razlog za to pa je videl tudi v tem, da je bil precejšen del članstva več ali manj pasiven.

¹⁷ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Od 140-ih članov se jih je diskusijskih večerov udeleževalo med 20 in 40.

Preprost vzrok za to je bil verjetno v tem, da so bili člani Zveze vključeni še v razne druge organizacije oz. da so delovali na številnih področjih,²⁰ tako da se z vsem delom niso enako intenzivno ukvarjali oz. so nekaterim področjem svojega udejstvovanja dajali prioriteto. Po Ingoličevem mnenju pa je bil glavni vzrok pasivnosti ta, da vsi člani še niso spoznali, da bi samo ob plodnem izmenjavanju misli in pogledov s skupnim delom dvigali kulturno raven mesta. Eden izmed vzrokov naj bi bil tudi neenak kriterij, ki ga je imel pripravljalni odbor pri sprejemanju članov v Zvezo. Ta kriterij je izviral iz osnovne zamisli o zgradbi Zveze ob njeni ustanovitvi. Takrat so se namreč odločili, da bi bila Zveza združba najrazličnejših sekcij. »Tako se je zgodilo, da je postal član Zveze ta ali oni, ki je v sekciji zavzemal pomembno mesto, katerega delež pri celotnem kulturnem življenju mesta pa je bil malenkosten, celo manjši tega in onega, ki je ostal zunaj Zveze«. Tako so se odločili, da pripravijo spremembe v pravilih Zveze, in sicer zožitev delovanja Zveze na sam Maribor.²¹ S tem se je spremenilo tudi ime Zveze. Ukinili so sekcije in določili, da je za sprejem v članstvo odločilen delež, ki ga kdo prispeva h kulturnemu dvigu mesta in sploh slovenske kulture. Iz tega razloga so tudi predlagali revizijo članstva.

Kljub omenjenim težavam je Ingolič vendarle poročal o uspešnem letu, v katerem so nekateri člani naredili veliko za dvig kulturne ravni mesta. »Gledališče, tako Drama kakor Opera, nam je postavilo na oder nekaj odrskih del, ki zgovorno spričujejo rast te naše najpomembnejše kulturne ustanove. Naši glasbeniki so na javnih koncertih in v radiu dokazali svoje visoke kvalitete; posebej je še treba poudariti pomen in uspeh naše filharmonije«. Ingolič je pohvalil tudi slikarje, ki so pripravili kakovostno razstavo ob Prešernovem tednu. Omenil je vzorno urejen muzej, ki je »bil ves čas odprta knjiga našemu delovnemu ljudstvu; s ponovno otvoritvijo viteške dvorane je njegova poučno-vzgojna vloga še zrasla«. Spregovoril je tudi o študijski knjižnici, ki je končno dobila svoje prostore, kar je najverjetneje pohvalil zaradi pomena pridobitve za delo kulturnih in znanstvenih delavcev, saj so se s tem izboljšali pogoji dostopa do knjig oz. dodatnega izobraževanja. Poleg Novih obzorij²² je bilo pomembno delovanje članov Zveze tudi na drugih področjih. »Poleg deleža, ki ga imajo naši člani pri delu teh ustanov, je treba še omeniti njih delo pri naših centralnih ustanovah, dnevnikih in revijah, treba je omeniti številna gostovanja in delo posameznih strokovnjakov na najrazličnejših področjih.« Ingolič je bil prepričan, da bi morala Zveza še bolj odločno sodelovati pri reševanju vseh kulturnih problemov mesta, svoje delo še bolj uveljaviti tudi navzven, oblasti nuditi več pomoči in ji posredovati nasvete s kulturnega področja, predvsem pa bi si morala prizadevati, »da bo naš deloven človek, ki v potu svojega obraza in z žuljavimi rokami polaga čvrste temelje naše socialistične države, deležen dobrin prave, visokovredne kulture«. Ob tem so si tudi zastavili nalogo, da bi Maribor kot kulturno žarišče preko Zveze dosegel pomen, ki ga je imel kot politično in industrijsko središče. Da bi Zveza vse to dosegla, »ne sme nihče izmed članstva stati ob strani, vsak poslednji član se mora aktivno udeleževati tudi dela in življenja znotraj Zveze, skratka delo Zveze ne sme biti v bodoče samo stvar odbora in manjšega dela članstva, marveč celotnega članstva«. ²³

²⁰ Kot navaja Ingolič proti koncu poročila, ko govori pohvalno o številnih udejstvovanjih njihovih članov.

²¹ Pred tem so na podlagi prvih društvenih pravil delovali na področju Mariborske oblasti.

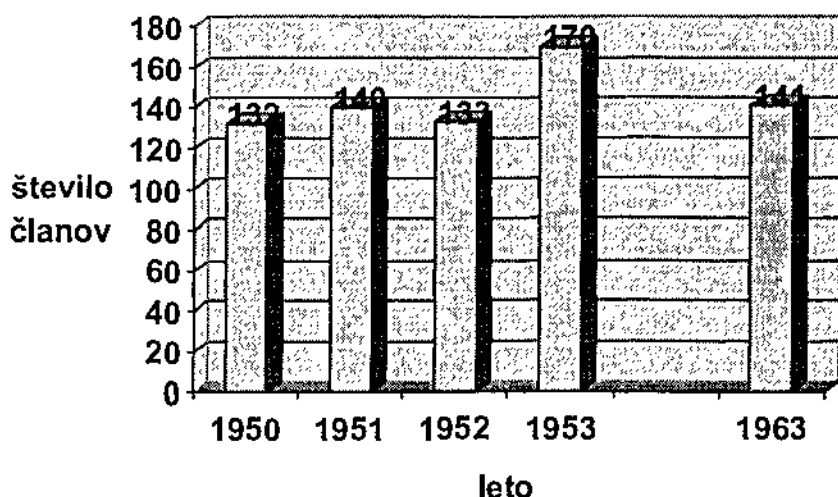
²² Več o tem v točki 2. 2.

²³ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

2. 1. 3. Vodstveni in drugi člani Zveze

Zveza je ob ustanovitvi štela 132 članov,²⁴ prvi natančen spisek članov pa zasledimo šele po nekajmesečnem delovanju. Januarja 1951²⁵ je bilo 140 članov, marca 1952²⁶ je Zveza štela 133 članov (118 moških in 15 žensk), na seznamu članov leta 1953²⁷ pa je že zabeleženih 170 članov. Največ je bilo profesorjev, novinarjev in pravnikov, poleg njih pa še zdravnikov, arhitektov, opernih pevcev, igralcev, kiparjev, slikarjev ... Sklepamo lahko, da je Zveza pokrivala najrazličnejša področja kulturnega delovanja, saj je bila v članitev v Zvezo zanimiva tako za igralce kot npr. profesorje in pravnike. Nekoliko manj je zadostila potrebam znanstvenih delavcev tehniških ved, ki so prav tako imeli možnost vključevanja v Zvezo (zasledimo le manjše število inženirjev). Vodstveni člani Zveze v letih od 1950 do 1963²⁸ so bili: predsedniki - Anton Ingolič, Bogo Teply, Jože Košar, Pec Šegula (še konec decembra 1963).

Začetki delovanja so pomenili (kulturno) osvežitev v takratnem času in prostoru za ljudi, ki so hrepeneli po združevanju in osebnem kulturnem dvigu kakor tudi kulturnem razvoju mesta. Začetni zagon je tako v prvih treh letih delovanja prinesel kar štirideset dodatnih članov, deset let pozneje pa je bilo spet trideset članov manj, kar verjetno kaže na to, da Zveza ni zadovoljila pričakovanj članov oz. da ni delovala v skladu z zastavljenimi nalogami ob ustanovitvi društva. Zelo verjetna razlaga za upad članov pa je tudi sprememba časa, tj. stila življenja, ki je na primer z vedno večjim zanimanjem za televizijo povzročil siromašenje društvenega življenja. Ljudje so zamenjali druženje in kakršnokoli udejstvovanje za zabavo, ki so je bili deležni doma med sedenjem v naslonjaču.

Grafikon 1: Število v Zvezo vključenih članov med letoma 1950 do 1963.

²⁴ Prav tam.

²⁵ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

²⁶ PAM, ZKD, št. 7, Letni občni zbor Zveze, 11. marec 1952.

²⁷ PAM, ZKD, št. 12, Seznam članov Zveze, 1953.

²⁸ PAM, ZKD, št. 1, Poročilo predstavljeno na občnem zboru ZMKD, 13. december 1963.

2. 2. Nova obzorja

Literarna revija Nova obzorja je bila naslednica predvojnih Obzorij (glej Forstnerič, 2000: 40), revije za leposlovje, umetnost in publicistiko, ki je izhajala v Mariboru od januarja 1938 do decembra 1940 in je bila glasilo Mariborskega umetniškega kluba, zadnje leto še Celjskega kulturnega tedna (glej Glazer v Forstnerič, 2000: 91). »Pomladi leta 1948 se je na pobudo agitpropa CK KPS ustanovila revija Nova obzorja v Mariboru, kar je bila že prej želja mariborskih kulturnih delavcev in tudi kulturna potreba Maribora in njegovega zaledja.«²⁹ Nekoliko drugačne podatke pa zasledimo v literaturi o založniški dejavnosti v Ma-ri-boru (glej Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1997: 61), kjer navajajo, da je bila Zveza uradna pobudnica za izdajanje revije Nova obzorja, kar sicer sovпада z njihovim podatkom, da je bila Zveza ustanovljena leta 1947, vendar pa iz uradnih dokumentov Zveze izhaja, da je bila ustanovljena leta 1950, tako da ni mogla dati pobude za izhajanje revije. Vsi nadaljnji podatki o reviji so primerljivi s podatki iz dokumentov Zveze. Literatura še navaja, da je bil izid prve številke Novih obzorij začetni korak obnovljene založniške dejavnosti v povojnem Mariboru, da je revijo najprej urejal pisatelj Anton Ingolič (v začetku skupaj s pesnikom Jankom Glazerjem),³⁰ ko pa je revija prešla v urejanje Zveze, je Ingoliča 1. aprila 1950 imenoval oz. potrdil tudi upravni odbor Zveze.³¹ Med letoma 1953 in 1964 je bil urednik revije Jože Košar (glej Hartman v Forstnerič, 2000: 83).

Ob začetku izhajanja so si predvsem politični krogi v Mariboru in Ljubljani zamišljali revijo Nova obzorja kot dopolnilo k centralni literarni reviji Novi svet (glej Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1997: 61), ocena po triletnem obdobju delovanja³² pa je bila, da je revija uspešno obnovila kulturne in revialne tradicije Maribora. Očitno je bil avtor prispevka³³ zelo dober poznavalec Zveze in njenega delovanja oz. celo ožji član, saj je prispevek poln podatkov, ki jih drugače v dokumentih ne moremo zaslediti. Tako je tudi posredoval podatek, da je bila polovica vseh naročenih na revijo delavcev, kar je zagovarjalo pomen revije in vabilo nove pisce. Vendar pa po njegovem mnenju revija še ni bila odraz diskusije, ki se je razvijala v vrstah članov Zveze.

Nova obzorja so si zastavila nalogo, da v severovzhodnih predelih Slovenije krepijo literarno, gledališko, kulturno-prosvetno in publicistično delo ter zberejo okoli sebe vse kulturne ustvarjalce tega področja. Urednik Ingolič je konec januarja 1951 na skupščini Zveze poročal o dotedanjem delovanju revije.³⁴ Medtem ko so prvo leto s težavo zbrali okoli petdeset sodelavcev in gradiva za pet dvojnih števil v skupnem obsegu 328 strani, so drugo leto že skoraj podvojili število piscev (preko osemdeset strokovnih sodelavcev iz mariborskega področja in ostalih predelov Slovenije), obseg revije (mesečno na 48-ih straneh) kakor tudi število naročnikov. Letnik 1950 je imel 700 strani, glede točnosti izhajanja pa so bili po besedah Ingoliča najbolj zanesljivi v celotni Jugoslaviji, kar naj ne bi bila samo zasluga uredništva in sodelavcev, temveč tudi Mariborskih tiskarn.

²⁹ PAM, ZKD, št. 1, Svetu za kulturo in prosveto LRS v Ljubljani, 15. oktober 1951.

³⁰ PAM, ZKD št. 7, N. (1950): »Kulturno pismo iz Maribora«. Slovenski poročevalec, 1. junij.

³¹ PAM, ZKD, št. 1, Seja upravnega odbora Zveze mariborskih kulturnih delavcev, 1. april 1950.

³² PAM, ZKD št. 7, N. (1950): »Kulturno pismo iz Maribora«. Slovenski poročevalec, 1. junij.

³³ Prav tam.

³⁴ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

»Iz bolj ali manj mariborske revije »za kulturo in politiko« leta 1948 je postala ob Novem svetu upoštevanja vredna vseslovenska literarno-umetniška revija,«³⁵ so poročali predsednik Zveze A. Ingolič, prvi podpredsednik J. Dolar, drugi podpredsednik B. Teply in tajnik Fr. Šrimpf. Število naročnikov se je od 1700 v letu 1948 dvignilo na 2200 spomladi 1951, od tega jih je bilo v Mariboru 900. V tem času jim je uspelo pridobiti številne naročnike tudi med delavci, ki dotlej niso bili naročeni na revialni tisk, kar so označili za dobro kulturno vzgojo. Vendar pa je število naročnikov naraščalo vse do podražitve papirja, ko je bila uprava prisiljena dvigniti naročnino, s čimer je odpadlo tisoč naročnikov.

Revijo je prvo leto in do jeseni drugega leta izdajal Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, potem pa je financiranje revije prevzela OF mariborske oblasti oz. po razpustu oblastnih odborov OF mesta Maribor. Urejanje revije je nato, že takoj v začetku ustanovitve, prevzela Zveza. Ker je zaradi podražitve papirja in s tem posledično odpovedi naročnikov revija prinašala velike izgube, je grozilo prenehanje izdajanja. Zveza je OF mesta Maribor predlagala, da bi pod okriljem OF ustanovili založniško podjetje, ki bi izdajalo glasilo mestnega odbora OF dnevnik Vestnik, revijo Nova obzorja in tudi knjige. Mestni odbor se je s tem naj-prej strinjal in v ta namen tudi imenoval odbor, ki naj bi to podjetje vodil, vendar pa si je pozneje premislil, saj se ni mogel odpovedati velikemu delu dobička Vestnika, torej svojega glasila. V Zvezi so se zato za pomoč obrnili na Svet za kulturo in prosveto LR Slovenije, ker so menili, »da bi ukinitve Novih obzorij, ene izmed treh literarnih revij v republiki, ne pomenilo samo občutno kulturno škodo za Maribor in severovzhodne predele Slovenije, marveč nepopravljivo škodo za celotno slovensko kulturno življenje.«³⁶ Namen pisma je bila pravzaprav prošnja omenjenemu naslovu za pomoč pri financiranju revije, vendar pa odgovora v arhivu ni. Revijo je v letih 1950 in 1951 financiral Vestnik.³⁷

O problematiki revije Nova obzorja so razpravljali člani Zveze že na prvem skupnem sestanku Zveze 16. marca 1950.³⁸ O delu uredništva revije od ustanovitve naprej je kratko poročal urednik in predsednik Zveze Anton Ingolič, diskusija pa je pokazala, da so bila Nova obzorja uspešna, hkrati pa so omenili tudi nekatere pomanjkljivosti. V reviji je npr. manjkala gledališka kritika, prispevkov o glasbi in gledališki umetnosti skoraj ni bilo; člani so izpostavili teme, o katerih naj bi pisali, hkrati pa tudi izrazili željo, da bi nekoliko več pisali v poljudni in ne strogo znanstveni obliki.

Poročila o delu revije so si bila do konca izhajanja (leto 1964)³⁹ večinoma podobna. Vsa leta so se člani uredništva ukvarjali s podobno problematiko in obravnava dokumentov poznejših letnikov vodi do podobnih ugotovitev.

2. 3. Založba Obzorja

Zveza mariborskih kulturnih delavcev je na seji upravnega odbora dne 29. decembra 1950⁴⁰ (glej tudi Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1997: 61, Cundrič,

³⁵ PAM, ZKD, št. 1, Svetu za kulturo in prosveto LRS v Ljubljani, 15. oktober 1951.

³⁶ Prav tam.

³⁷ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

³⁸ PAM, ZKD, št. 7, Šrimpf, F. (1950): »O delu Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti od njene ustanovitve do danes«. Vestnik, 131, 3. junij.

³⁹ Več o tem v točki 3. 7.

⁴⁰ PAM, ZKD, št. 1, Seja upravnega odbora Zveze mariborskih kulturnih delavcev, 8. januar 1952.

2001 in Forstnerič, 2000: 42) sklenila, da ustanovi Založbo Obzorja, ki je imela namen izdajati različne knjige in je delovala v okviru Zveze. Za predsednika odbora, ki je skrbel za program in izdaje, so imenovali Jaroslava Dolarja, ostali člani uredniškega odbora pa so bili Anton Ingolič, Janko Glazer, dr. Bratko Kreft, Oskar Hudales in Drago Vresnik. Založbo Obzorja so ustanovili, »da bi še krepkeje razgibali kulturno življenje Maribora, /.../ da bi potešili žejo našega človeka po lepi knjigi, predvsem pa, da bi čimprej popravili škodo, ki so jo okupatorji prizadeli slovenski knjigi v naših krajih.«⁴¹

V vodstvu Založbe se je skozi leta zamenjalo kar nekaj pomembnih mož, med katerimi je za hiter in bogat razvoj založniške dejavnosti nedvomno najpomembnejši prof. Jože Košar, klasični filolog, humanist in prevajalec (glej Forstnerič, 2000: 7), ki je bil njen direktor in glavni urednik od leta 1960 do 1973. Pred njim so Založbo vodili Drago Demšar, nato Slavko Hudales ter med letoma 1952 in 1960 Drago Vollmajer (glej Forstnerič, 2000: 43).

Založba Obzorja se že od vsega začetka ukvarja tudi z izdajanjem strokovnega periodičnega tiska. Prva je bila revija Nova obzorja, po kateri je Založba dobila ime, med ostalimi pa so bile Katedra, Slavistična revija, Znamenje, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN), Otroci in knjiga, Dialogi itd.

2. 4. Delo Zveze v petdesetih

V poslovnem letu 1952⁴² je Zveza organizirala štirinajst predavanj, ki se jih je udeležilo 1212 ljudi, teme predavanj pa so bile literatura, glasba, naravoslovje, likovna umetnost, arheologija, zgodovina in sociologija. Predsednik Bogo Teply je v poročilu o delovanju Zveze opozoril na nedejavnost upravnega odbora, ki je zanemarjal diskusije o raznih perečih kulturnih problemih mesta in severovzhodne Slovenije, pohvalil pa je njihovo delo za kakovosten dvig revije Nova obzorja, saj so po odstopu Ingoliča in Glaserja uspeli sestaviti nov uredniški odbor s Košarjem na čelu. V razpravi na občnem zboru⁴³ so nekateri člani izrazili kar nekaj negotovanj o tematiki predavanj, saj so menili, da je premalo strokovnih predavanj s področja tehnike, hkrati pa so drugi menili, da bi morali dejavnost Zveze zožiti, da bi tako vključevala izključno kulturne delavce, ne pa tudi znanstvenih.

V Zvezi so se očitno srečevali z očitki znanstvenikov, da zanemarjajo njihovo področje delovanja, čeprav je Zveza že v imenu določala tudi vključitev znanstvenih delavcev. Kmalu po ustanovitvi so vendarle ugotovili, da bi bilo bolj smotno, če bi njihova definicija delovanja zajemala le umetnike, kar so realizirali že v začetku leta 1951,⁴⁴ tako da ni jasno, zakaj o isti pobudi govorijo še maja 1953.⁴⁵

V Zvezi so leta 1953 tudi ugotavljali, da bi ta morala biti desna roka Odbora za kulturo in prosveto, in da bi morala večkrat zavzeti stališče o raznih problemih mariborskega kulturnega življenja. Člani so bili prepričani, da če bi Zvezi to uspelo, bi prispevala močan delež v dvigu mariborskega kulturnega življenja.

⁴¹ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

⁴² PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik letnega občnega zbora Zveze kulturnih delavcev Maribor, 25. maj 1953.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik rednega letnega občnega zbora Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

⁴⁵ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik letnega občnega zbora Zveze kulturnih delavcev Maribor, 25. maj 1953.

Omenjeni Odbor je bil občinski upravni organ, s pomočjo katerega bi Zveza pridobila veljavnost, njena vloga bi se nedvomno povečala, imela bi tudi več pristojnosti pri odločanju. Čeprav ne zasledimo nobenih nadaljnjih pobud, maja 1954⁴⁶ v zapisniku občnega zbora navajajo, da je imela Zveza svojega zastopnika v Svetu za prosveto in kulturo, v galerijskem svetu in v založniškem svetu Obzorja, vendar pa ne poročajo, kakšen vpliv oz. vlogo so imeli in kaj je to pomenilo za Zvezo. Sklepamo lahko, da kakšne večje vloge niso imeli, saj bi se v nasprotnem primeru o kakršnih koli dosežkih tudi razpisali v poročilih o delovanju, kakor so to vedno storili.

O tem, da bi morala Zveza zavzeti nekoliko bolj odločno stališče o nekaterih problemih v kulturi, so razpravljali skoraj na vsakem občnem zboru oz. drugih srečanjih članov Zveze. Očitno jim to ni uspevalo, kar gre morda pripisati pomanjkanju motivacije za delo. Poročajo pa vendarle o zaslugah pobud in diskusij znotraj Zveze, saj naj bi zaradi njih prišlo do preselitve in ureditve Študijske knjižnice in Narodne galerije. Nekateri so tudi opozarjali, da je v zadnji poslovni dobi nekoliko ugasnila društvena dejavnost zaradi ustanavljanja novih strokovnih društev (pravniki, ekonomisti), poleg tega pa so menili, da ima Maribor premalo kulturnih delavcev. Ugotavljali so tudi, da je glasbeno življenje najslabša točka mariborskega kulturnega življenja, saj med glasbenimi krogi ni nobene povezave in načrtnosti, iz česar naj bi tudi izhajalo zelo slabo zanimanje za družbene prireditve.

V letu 1954⁴⁷ so člani na skupnih sestankih Zveze večkrat izpostavili, da si želijo družabne večere s kratkim kulturnim programom, ki naj bi združeval člane Zveze, kjer naj bi potekale svobodne diskusije o raznih pojavih kulturnega življenja.

Na občnem zboru leta 1954 je predsednik Jože Košar spregovoril o vprašanju izobraženstva, ki ga je označil kot delovno inteligenco, njenih vlog ter nalog v takratni družbi. Po njegovem prepričanju je glavna naloga izobražencev delo v znanstvenih institucijah, laboratorijih, šolah ..., »vendar pa se to naše izobraženstvo kaj rado pasivizira v boju proti negativnim idejnim vplivom, ki ga ne zanimajo; kaj pogosto se naš intelektualci tudi sam podvrže le-tim in se da omamiti plehkim in lepo zvenečim frazam, ne da bi se poskušal sam dokopati do miselne jasnosti, saj mu ta pri njegovem strokovnem delu, kakor meni, ni potrebna«. Naprej je Košar razmišljal o »idejnem in splošnem kulturnem dvigu delavskega razreda«, kar naj bi bilo v tistem času osrednje kulturno vprašanje, ki bi mu morala biti podrejena vsa ostala vprašanja. Košar je bil prepričan, da bi v prvi vrsti morali delovnemu človeku približati knjigo, da bi le-ta postala njegova vsakdanja potreba, kar pa bi lahko dosegli le, če bi ga primerno izobrazili. Košar je utemeljil obstoj Zveze v Mariboru, ki naj bi bila več kot potrebna, čeprav njeno delo doslej ni bilo tako, kot bi moralo biti. Potrebna naj bi bila predvsem zato, da s predavanji in drugimi prireditvami posreduje kulturna dognanja in njihovo problematiko doma in po svetu. Tovrstno informativno delo Zveze je bilo v Mariboru, »kjer živimo nekje na robu kulturnega dogajanja«,⁴⁸ nujno potrebno. Mariborski kulturni delavci so s tega stališča potrebovali forum, kjer se je bilo mogoče informirati o tekočem stanju v različnih znanstvenih strokah ali umetnostnih panogah ter v diskusiji izmenjati misli o odprtih vprašanjih.

Kolikor lahko sklepamo iz tega, je v Zvezi šlo bolj za združenje kulturnih delavcev in izmenjavo njihovih mnenj kot pa za kakšno pomembnejše telo, ki bi

⁴⁶ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik letnega občnega zbora Zveze mariborskih kulturnih delavcev, 28. maj 1954.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam.

v večji meri posegalo na oblikovanje kulture v Mariboru, kar tudi že v veliki meri odgovarja na začetno postavljeno vprašanje o vlogi Zveze.

Predavanja, ki so jih prirejali, so zajemala splošno kulturno problematiko mariborskega življenja, Košar pa je ob tem tudi izpostavil pomembne kulturne teme, ki bi jih s predavanji morali obdelati, a jih niso, v čemer je bila pomanjkljivost Zveze. Večji pomen je pripisal Zvezi pri izdajanju literarne in kulturne revije Nova obzorja, medtem ko je Založba Obzorja, ki jo je prav tako ustanovila Zveza, postala podjetje Okrajnega odbora SZDL.

Člani Zveze so sredi petdesetih⁴⁹ ugotavljali, da bi bilo treba njeno delo razširiti s tesnejšim sodelovanjem z mladino v glasbi, likovni in gledališki umetnosti. Z vzgojo bi bilo treba ustvariti poslušalce in obiskovalce gledališča, koncertov, razstav ipd., kajti vedno bolj so se začeli soočati s slabimi obiski raznih prirediteljev, zato naj bi bila njihova ciljna publika mladina, pri kateri bi začeli vzbujati občutek za kulturne dobrine.

Zveza je v sezoni 1956-57 pripravila sedemnajst predavanj oz. prirediteljev, v jeseni 1957 pa še pet.⁵⁰ Predavanja so vsebovala splošne kulturne probleme, kulturno politiko, razne zvrsti umetnosti in kulturne razmere v tujini. Zveza je v tem času prejela od občine Maribor - center vprašanje, kako naj se uredi nova poročna dvorana na Rotovžu,⁵¹ kar vendarle kaže na nek pomen Zveze v mariborskem kulturnem prostoru, ki je s tem sicer presegala okvire zgolj združenja kulturnikov.

V začetku leta 1958⁵² so se odločili za nov način srečevanja članov Zveze v obliki družabnih večerov. Prvi naj bi bil 18. januarja 1958, o enem izmed njih poročajo pet mesecev pozneje,⁵³ da je zelo dobro uspel, vendar pa ne poročajo o vsebini razgovorov, poudarili pa so še, da se je povečeval obisk na raznih predavanjih in prireditvah.

Sredi oktobra 1958⁵⁴ so za člane Zveze organizirali poučno ekskurzijo v Ptuj - Gradišče in Lenart z ogledom umetnostnih spomenikov. V načrtih za leto 1959 so razmišljali tudi o predavanjih tehnične vsebine, Zveza pa je nameravala poslati na ObLO Maribor - center tudi vlogo, da uredi Rotovski trg tako, da bo uporaben za gledališke igre na prostem, ki so v preteklih letih že potekale in se je omenjeni prostor izkazal za zelo primerne. O uresnitvi pobude oz. odgovora od občinskih oblasti ne zasledimo nobenega dokumenta.

3. Spremembe v šestdesetih

3. 1. Reorganizacija Zveze

Novembra 1964⁵⁵ so na pobudo okrajnega odbora SZDL reorganizirali Zvezo. To naj bi bilo potrebno predvsem zaradi širših potreb pri prirejanju kakovostnih kulturnih prirediteljev v severovzhodni Sloveniji, za katere je skrbela Zveza. Dobra štiri leta pozneje⁵⁶ se je pokazala razširitev predvsem v množičnosti društev, ki

⁴⁹ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik občnega zbora Zveze mariborskih kulturnih delavcev, 12. oktober 1955.

⁵⁰ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik letnega občnega zbora Zveze mariborskih kulturnih delavcev, 16. december 1957.

⁵¹ Prav tam.

⁵² PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik seje upravnega odbora in nadzorstva ZMKD, 7. januar 1958.

⁵³ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik seje upravnega in nadzornega odbora ZMKD, 23. junij 1958.

⁵⁴ PAM, ZKD, št. 7, Zapisnik seje upravnega in nadzornega odbora ZMKD, 7. oktober 1958.

⁵⁵ PAM, ZKD, št. 1, Vuk, V. (1965): »Pogovor s predsednikom Zveze mariborskih kulturnih delavcev dr. Sergejem Vrišerjem«. Večer, 21. julij.

so sestavljala Zvezo. Ta je namreč začela delovati predvsem kot koordinator in pobudnik za razvoj kulturnih dejavnosti v Mariboru. Reorganizacija je vzbudila veliko zanimanje med kulturnimi institucijami, ki so občutile potrebo, da se priključijo in tako lažje razvijajo svojo dejavnost, saj od tega leta naprej zasledimo vedno več institucij in društev, ki so se vključevala v Zvezo.

3. 1. 1. Nova pravila Zveze

Sprememba se je odražala tudi na pravilih Zveze iz leta 1964,⁵⁷ ki predstavljajo Zvezo kot forum za obravnavo kulturnih vprašanj, koordinatorja ter pobudnika za razvoj kakovostnih kulturnih dejavnosti severovzhodne Slovenije. Cilje naj bi uresničevala z analiziranjem problematike, s široko zastavljenimi kulturnimi akcijami, s predavanji, seminarji, posveti, s strokovno pomočjo kulturnim in prosvetnim organizacijam, s prirejanjem koncertov in razstav, z izdajanjem publikacij itd., vse to v sodelovanju s kulturnimi ustanovami, združenji in društvi. Zveza naj bi tudi vzpostavljala stike s sorodnimi organizacijami v republiki in federaciji ter vzdrževala in razvijala stike s kulturnimi institucijami in organizacijami v zamejstvu.

Organi Zveze so bili občni zbor, odbor Zveze, predsedstvo in nadzorni odbor.⁵⁸ Občni zbor je bil najvišji organ Zveze in so ga sklicevali vsako leto v oktobru. Odbor zveze je bil sestavljen iz sedmih do petnajstih članov, ki so bili izvoljeni na občnem zboru, včlanjena društva pa so imela v odboru po enega predstavnika. Predsedstvo so izbirali med člani, ki so ga sestavljali predsednik, podpredsednik, tajnik, predsedniki komisij, predsednik Mariborske kulturne revije in predsednik Kluba kulturnih delavcev. Nadzorni odbor je bil sestavljen iz treh do petih članov in je spremljal celotno delo Zveze, lahko pa je tudi prisostvoval na sejah odbora in predsedstva.

Za razliko od pravil iz leta 1950,⁵⁹ ki so predvidela le individualno članstvo, so pravila iz leta 1964 vključevala še kolektivno članstvo.⁶⁰ V Zvezi so si postavili širši okvir za delovanje. Ob ustanovitvi⁶¹ so namreč določili, da bodo delovali na območju mariborske oblasti, pozneje so se omejili le na mesto Maribor,⁶² v pravilih iz leta 1964 pa so zajeli območje severovzhodne Slovenije, čeprav programska zasnova delovanja Zveze kakor tudi realizacija dela ne potrjujeta, da bi se delovanje Zveze širilo na območja izven Maribora. Pravila, zlasti iz leta 1964, so bila sicer zelo široko zastavljena, vendar pa svojih ciljev v celoti niso uresničevali, kar je bilo morda tudi posledica pomanjkanja motivacije zgolj za prostovoljno delo, vprašanje profesionalizma pa so načeli šele v sedemdesetih letih.⁶³ V pravilih iz leta 1964 so omenili le nagrade za izvajanje programa v večjem obsegu.

⁵⁷ PAM, ZKD, št. 1, Zveza kulturnih delavcev - Koordinator dejavnosti kulturnih institucij, brez navedbe datuma - predvidoma leto 1968 ali 1969.

⁵⁸ PAM, ZKD, št. 5, Pravila Zveze kulturnih delavcev v Mariboru, 26. november 1964.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ PAM, ZKD, št. 1, Pravila Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 15. junij 1950.

⁶¹ Več o tem v točki 3. 3.

⁶² PAM, ZKD, št. 1, Prijava Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti pri Oblastnem poverjeništvu za notranje zadeve ObLO Maribor, 24. april 1950.

⁶³ PAM, ZKD, št. 7, Poročilo predsednika na skupščini Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 25. januar 1951.

⁶⁴ PAM, ZKD, št. 2, Poročilo predsednika ZKD Vlada Goloba na občnem zboru, 6. marec 1970.

3. 2. Financiranje Zveze

V začetku⁶⁴ delovanja so bili dohodki Zveze vpisnina in članarina, dohodki ustanov Zveze ter prispevki oblasti in množičnih organizacij. Po pravilih iz leta 1964⁶⁵ je Zveza pridobivala vire financiranja iz članarine, dohodkov prireditelj, prispevkov gospodarskih organizacij, zavodov, ustanov, iz sredstev od občinske skupščine in mestnega sveta mesta Maribor na podlagi predloženih letnih programov ter volil. V sedemdesetih⁶⁶ se je Zveza finančno napajala iz dotacij, ki so jih dodelile skupščina občine Maribor in druge politično-teritorialne skupnosti, iz prispevkov delovnih organizacij, dohodkov prireditelj in volil. V sedemdesetih ne zasledimo več članarine kot vira financiranja, kar najverjetneje pomeni, da so članarino ukinili. Sredstva, ki jih je Zveza dobivala s strani občine Maribor, je nato razdelila med vsa društva in institucije, ki so delovali v Zvezi. Večkratna poročanja o pomanjkanju sredstev, predvsem s strani Dialogov, je posledično temu siromašilo programsko delo, zato so med drugim za finančno pomoč naprošali tudi nekatera podjetja, vendar ni znano, v kolikšni meri so se odzivala.

3. 3. Članstvo Zveze

Spremenjena pravila ob reorganizaciji Zveze v letu 1964 so prinesla bistveno spremembo, saj je lahko bilo članstvo Zveze odtlej posamično in kolektivno.⁶⁷ Posamezni člani so bili kulturni delavci, ki so se poklicno ukvarjali s kulturno dejavnostjo in tudi tisti občani, ki so se uveljavljali na področju kulture. Kolektivni člani so lahko bila kulturna strokovna društva, pododbori oz. sekcije.

3. 3. 1. Vodstveni člani

Po predsednikih Ingoliču, Teplyju, Košarju in Šeguli je leta 1964 prevzel predsedniško mesto dr. Sergej Vrišer (umetnostni zgodovinar, muzeolog, strokovnjak za zgodovino oblačenja, zlasti uniforme), tajnik pa je bil Ferdo Filipič. Na podlagi raznih dokumentov lahko sklepamo, da je bil dr. Vrišer predsednik najmanj do leta 1967, ko naj bi prevzel predsedstvo Branko Avsenak, marca 1970⁶⁸ pa je na občnem zboru Zveze verifikacijska in kandidacijska komisija predlagala za novega predsednika Vlada Goloba, v nadzorni odbor pa so imenovali za predsednika Jana Baukarta ter za člana Ignaca Kamenika in Andreja Ujčiča. Vlado Golob je podpisan kot predsednik na dokumentih vse do ukinitve Zveze, torej do leta 1977, kot tajnik pa Ferdo Filipič.

3. 3. 2. Kulturna društva kot člani

Društva so vsako leto predložila Zvezi poročilo o delovanju in na podlagi tega so dobivali finančna sredstva. Konec leta 1965 so bila v Zvezo včlanjena Društvo slovenskih književnikov - pododbor Maribor, Društvo slavistov Maribor, Društvo slovenskih likovnih umetnikov - pododbor Maribor, Društvo likovnih umetnikov uporabne umetnosti - pododbor Maribor, Društvo arhitektov Maribor, Društvo glasbenih umetnikov Maribor, Društvo glasbenih pedagogov Maribor. Leto dni pozneje sta se priključili še Društvo za tuje jezike in književnosti Maribor ter Zgodovinsko društvo Maribor.⁶⁹ V letu 1967⁷⁰ so se Zvezi priključila še Društvo

⁶⁴ PAM, ZKD, št. 1, Pravila Zveze kulturnih in znanstvenih delavcev Mariborske oblasti, 15. junij 1950.

⁶⁵ PAM, ZKD, št. 5, Pravila Zveze kulturnih delavcev v Mariboru, 26. november 1964.

⁶⁶ PAM, ZKD, št. 6, Pravila Zveze kulturnih delavcev v Mariboru, 6. marec 1970.

⁶⁷ PAM, ZKD, št. 5, Pravila Zveze kulturnih delavcev v Mariboru, 26. november 1964.

⁶⁸ PAM, ZKD, št. 6, občni zbor Zveze kulturnih delavcev Maribor, marec 1970.

⁶⁹ PAM, ZKD, št. 1, novoletne voščilnice 1966/67.

⁷⁰ PAM, ZKD, št. 1, novoletne voščilnice 1967/68.

dramskih umetnikov, Geografsko društvo - aktiv Maribor, Društvo bibliotekarjev - pododbor Maribor, Društvo visokošolskih profesorjev in znanstvenih delavcev - pododbor Maribor, v začetku 1968.⁷¹ leta pa sprejme Zveza med svoje člane še Pedagoško društvo Maribor. Društva so pripravljala predvsem predavanja, strokovne ekskurzije in seminarje.

Septembra 1968⁷² je Zveza kulturnih delavcev v Mariboru vključevala osemnajst kulturnih ustanov: Koncertno poslovalnico, Razstavní salon Rotovž, revijo Dialogi, Mariborsko kulturno revijo in že omenjenih štirinajst društev. Ob prehodu v leto 1971⁷³ zasledimo dodatno še Glasbeno mladino, leta 1973⁷⁴ se priključí še Društvo prevajalcev, v letu 1974 pa ni bilo nobenih sprememb.⁷⁵

Društva in ustanove so imele v Zvezi svoje predstavnike. Zveza je pomagala društvom pri izvrševanju nalog, delovnih načrtov in administrativno-računovodskih opravil, vse to pa je »omogočilo mariborskim kulturnim društvom učinkovito in racionalno udejstvovanje, kar naj bi sooblikovalo kulturno podobo Maribora in njegove regije«, saj so se posamezna društva in nekatere dejavnosti Zveze precej udejstvovala tudi v regiji in prek meja, celo v mednarodnih krogih (npr. Društvo slovenskih pisateljev, Društvo likovnih umetnikov, revija Dialogi, razstavní salon Rotovž, Koncertna poslovalnica, Glasbena mladina ...). Povezano delovanje vseh društev in dejavnosti Zveze je potekalo v skupnih organih Zveze - v izvršnem odboru in kolegiju, kar je pripomoglo tudi k izboljšanju vseh delovnih načrtov posameznih članov in k boljšemu finančnemu izkoriščanju »sicer pičlih sredstev«.⁷⁶

Zveza je z reorganizacijo, ki je dovoljevala včlanitev raznim društvom, precej razširila svoje delovanje in odprla vrata širši množici kulturnih ustvarjalcev, s čimer si je precej izboljšala svoj položaj, saj so imela nekatera društva velik vpliv na oblikovanje mariborskega kulturnega življenja. Dejavnost Zveze se je s tem obogatila za marsikatero dogajanje, na kar nakazujejo programi društev, najboljši razlog za povezovanje pa je bilo smotrno usklajevanje kulturnih dogodkov skozi vse leto, o čemer sicer dokumenti konkretno ne poročajo.

3. 4. Programska zasnova in realizacija dela

Največ podatkov o delovanju in realizaciji načrtov Zveze lahko zasledimo v poročilih na letnih občnih zborih. V poročilu 13. decembra 1963 je Pec Šegula, takratni predsednik Zveze, ugotavljal, da »zaradi naraščanja kulturne bolezni, ki jo lahko imenujemo »preozka strokovnost«, nekatere sekcije v naši Zvezi niso mogle zaživeti«, saj se »članstvo ni hotelo izživljati po dveh tirih«. Slednjo izjavo je utemeljil z ugotovitvijo, da ob ustanovitvi Zveze v Mariboru še ni bilo toliko strokovnih združenj, kot jih je trinajst let pozneje, ali pa vsaj niso tako intenzivno delovala, kar po eni strani ocenjuje kot pozitivno, po drugi pa negativno. Negativno predvsem zaradi tega, ker »javni delavec zmore kvečjemu to, da se udejstvuje v smeri svoje ozke strokovnosti, za ostale kulturne panoge, probleme in dejavnosti pa se ne zanima ali se ne more zanimati«.⁷⁷ Prav iz tega razloga so po nekaj letih

⁷¹ PAM, ZKD, št. 3, Sprejem Pedagoškega društva Maribor v Zvezo kulturnih delavcev Maribor, 28. januar 1968.

⁷² Prav tam.

⁷³ PAM, ZKD, št. 3, novoletna voščilnica, 1970/71.

⁷⁴ PAM, ZKD, št. 3, novoletna voščilnica, 1973/74.

⁷⁵ PAM, ZKD, št. 3, Finančni in delovni načrt, junij 1974.

⁷⁶ PAM, ZKD, št. 3, Dokument je brez naslova in podpisa, januar 1975.

⁷⁷ PAM, ZKD, št. 1, Poročilo predstavljeno na občnem zboru ZMKD, 13. december 1963.

delovanja odpravili nekatere sekcije in spremenili ime v Zvezo kulturnih delavcev, saj je pojem kulturni delavec širši od pojma znanstveni delavec, vsak znanstveni delavec pa je tudi kulturni delavec.

Vendar z reorganizacijo niso dosegli želenega rezultata, in sicer večjega zблиževanja med članstvom in poživitev delovanja na raznih področjih kulturnega življenja, saj marsikateri znanstveni delavec tehnične usmeritve ni več čutil pripadnosti Zvezi, ki je kljub prvotnemu imenovanju društva (Zveza znanstvenih in kulturnih delavcev) tudi v začetku delovanja zanemarjala vprašanja znanosti, kot lahko to sklepamo tudi iz raznih poročil o realizaciji dela. Zveza je tako bila skozi vsa leta obstoja aktivna predvsem na umetniških področjih, kot so likovno, literarno, pa tudi glasbeno, glavna oblika delovanja pa so bila predavanja.

V letih 1961 in 1962 so organizirali razna predavanja, koncerte, spominske večere in proslave, avgusta 1963⁷⁸ so organizirali odkritje spomenika skladatelju Slavku Ostercu v Veržejcu, navezali so stike z Avstrijo, sodelovali pa so tudi pri navezavi kulturnih stikov z Novim Sadom, čeprav ni podrobno navedeno, s kom in zakaj so navezali stike ter kako uspešni so pri tem bili. Na podlagi izvedenega programa lahko predvidevamo, da je bila pri vzpostavljanju stikov s tujino v ospredju predvsem izmenjava koncertov, razstav ipd.

Program dela za leto 1965⁷⁹ zajema načrte, po katerih naj bi Zveza organizirala ciklus sedmih predavanj o slovenski umetnosti, razstavo sodobnega oblikovanja, razgovore o problemih glasbenega življenja v Mariboru, več prireditev v počastitev dvajsete obletnice osvoboditve, navezala stike in organizirala izmenjalne kulturne manifestacije s predstavniki Stadtpark Foruma iz Gradca, kot so literarni nastopi in slikarske razstave, uredila prostore za klubsko življenje ter organizirala prireditev ob kulturnem prazniku 8. februarja. Koliko od tega je bilo realiziranega, ni znano, saj ni mogoče zaslediti poročila o delu. Na podlagi pisanja takratnega časopisja pa lahko sklepamo, da so bili v letu 1965 v Zvezi dokaj dejavni, bilo je kar nekaj premikov pri pospeševanju kulturne dejavnosti. Po besedah predsednika dr. Sergeja Vrišerja⁸⁰ so načrt dela za leto 1965 že v mesecu juliju skoraj v celoti izpolnili. Do tega meseca je bilo med drugim šest predavanj iz starejše slovenske umetnostne zgodovine, ki so bila na sporedu tudi v Ljubljani in Zagrebu, isto leto jeseni naj bi z njimi v Zvezi še nadaljevali. Priredili so Prešernov večer in Prežihov večer, kjer so se ob branju njegovih del pogovarjali tudi o postavitvi njegovega spomenika, oba večera pa sta bila po besedah predsednika zelo dobro obiskana. Imeli so dva razgovora o delu in načrtih mariborske Opere ter razgovor o češkoslovaški književnosti, obiskali so jih dr. František Bernhart, dr. Janko Lavrin in Simon Wiesenthal. Predavanje z zadnjim predavateljem je organiziralo društvo novinarjev, kar pomeni, da so se v Zvezi povezovali tudi z nečlanjenimi društvi. Tovrstno povezovanje je vsekakor koristilo seznanjanju članov Zveze z različnimi področji kulturnega delovanja, hkrati pa se je Zveza tako odpirala navzven.

Zveza je gojila stike tudi s tujino. V letu 1965⁸¹ je bila npr. povezana tudi s Celovcem, kjer je imel dr. Vrišer predavanje o baročni umetnosti na Slovenskem, v prihodnje pa so nameravali še okrepiti stike z Madžarsko in Češkoslovaško. Pri povezovanju s tujino so imeli v načrtih predvsem medsebojna gostovanja

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ PAM, ZKD, št. 1, Program dela za leto 1965.

⁸⁰ PAM, ZKD, št. 1, Vuk, V. (1965): »Pogovor s predsednikom Zveze mariborskih kulturnih delavcev dr. Sergejem Vrišerjem«. Večer, 21. julij.

⁸¹ Prav tam.

kulturnih delavcev. Dr. Vrišer je razmišljal tudi o očitkih glede »poletnega kulturnega miru v Mariboru«, ⁸² glede česar naj bi bilo izrečenih že veliko pikrih. Za poletne prireditve je bila prav tako pristojna Zveza, vendar pa je dr. Vrišer zatrdil, da bi podprli vsako pobudo in omogočili začetek poletne kulturne dejavnosti, ni pa pojasnil, zakaj sami niso v poletnih mesecih izvajali nobenega kulturnega programa, če je to bila ena od njihovih nalog. Iz prispevka tudi ni razvidno, kako bi Zveza podprla pobudo za kulturne dejavnosti. Verjetno gre zgolj za moralno podporo, kajti če bi imeli finančno podporo ali podporo pri članih v smislu priprav, bi verjetno tudi sami organizirali kakšne poletne prireditve.

Konec januarja 1968⁸³ je Zveza prosila Sklad za pospeševanje kulturne dejavnosti SRS za sofinanciranje in jim ob tem poslala seznam prireditev večjega pomena, ki jih je Zveza nameravala pripraviti v letu 1968. Kot najpomembnejše navaja osemnajst predavanj znanih avstrijskih zgodovinarjev in umetnostnih zgodovinarjev s Štajerskega, ki so predavali o prazgodovinski umetnosti, umetnostni rimskega časa, zgodnjega srednjega veka, romantike, gotike, renesanse, baroka, z zaključnim predavanjem o pregledu umetnosti takratnega stoletja. Predavanje naj bi pripravil graški Landesmuseum Joanneum. Uredništvo revije *Dialogi* se je pripravljalo na zamenjavo z uredništvom *Mlade tvorbe* iz Bratislave in uredništvom *Vaszi szemle* iz Sombotela, sledila pa naj bi tudi srečanja in obiski pri zamejskih kulturnih delavcih v Celovcu in Trstu. Mariborska kulturna revija je za poletni del revije v juliju in avgustu 1968 pripravila štiri večje prireditve (gledališke predstave, koncerte, folklorne nastope). Koncertna poslovalnica Maribor je oktobra 1967 organizirala koncert otroškega zbora *Wienersängerknaben* v Mariboru in decembra istega leta Mešanega zbora češke filharmonije in orkestra Slovenske filharmonije, potekali pa naj bi še štirje koncerti v baročni dvorani Mariborskega gradu. Te koncerte so pričeli organizirati jeseni 1967 pod nazivom *Baročni večeri v Mariborskem gradu* in naj bi po njihovih navedbah vzbudili velik odziv v mariborskem glasbenem življenju in občinstvu (k temu so pristeli še dva solistična koncerta, dva komorna koncerta in dva simfonična koncerta vrhunskih svetovnih umetnikov, ki so s svojim gostovanjem poleg domačih in tujih manj znanih umetnikov in ansamblov prispevali k pomembnosti koncertnega življenja). Društvo likovnih umetnikov, pododbor Maribor, je sodelovalo predvsem na mednarodnih razstavah, Društvo slovenskih pisateljev, pododbor Maribor, je imelo v načrtu septembra 1968 organizirati tradicionalno srečanje pisateljev iz Slovenije, drugih republik in zamejstva (Slovenci iz Koroške in Trsta) na Štatenbergu, kar naj bi prispevalo k spoznavanju ustvarjalnih literarnih dosežkov in k vključevanju pisateljev v splošno ustvarjalnost družbe. Društvo je tudi precej pripomoglo k poglobljanju stikov s pisatelji zamejskimi Slovenci, saj se je na Koroškem uveljavljala slovenska pišoča generacija, ki so jo hoteli pritegniti v matični kulturni prostor. To srečanje je bilo predvideno za jesen 1968. Društvo glasbenih pedagogov Maribor je pripravilo koncert Glasbene šole (orkester in solisti) iz Zalaegerszega na Madžarskem, kar nekajkrat pa je tudi pripravilo srečanje glasbenih pedagogov v Mariboru.

Iz predlogov za kulturno sodelovanje konec marca 1968 lahko razberemo, kako široko so v Zvezi sploh delovali oz. kakšna je bila njihova smer delovanja. Konkretno so predlagali sodelovanje z avstrijsko Štajersko in na zahtevo republiškega sekretariata za prosveto in kulturo v Ljubljani so jim poslali sezname

⁸² Prav tam.

⁸³ PAM, ZKD, št. 1, Skladu za pospeševanje kulturne dejavnosti SRS, 21. januar 1968.

sodelovanja. Poleg že omenjenih sodelovanj naj bi Koncertna poslovalnica Maribor vzpostavila sodelovanje z Musikvereinom in glasbeno akademijo zaradi izmenjave koncertov.⁸⁴

Septembra 1968 je Vlado Golob označil Zvezo kot forum za obravnavo kulturnih vprašanj, koordinatorja in pobudnika za razvoj kakovostnih dejavnosti v severovzhodni Sloveniji. To naj bi uresničila z analiziranjem problematike, s široko zastavljenimi kulturnimi akcijami, s predavanji, seminarji, posveti, s strokovno pomočjo kulturnim in prosvetnim organizacijam, s prirejanjem koncertov in razstav, z izdajanjem publikacij itd., vse to v najožjem sodelovanju s kulturnimi ustanovami, združenji in društvi. Zveza je tudi vzpostavila stike s sorodnimi organizacijami v Sloveniji in Jugoslaviji, vzdrževala in razvijala pa je tudi stike s kulturnimi institucijami in organizacijami v zamejstvu.⁸⁵

Po letu 1968⁸⁶ naj bi bile v Zvezo vključene vse najpomembnejše kulturne ustanove v Mariboru, kar jim je najverjetneje omogočilo smotrnejše načrtovanje razvoja kulture v tem delu slovenskega prostora, saj je Zveza razvijala vse tiste oblike dejavnosti, ki so lahko kakorkoli dopolnjevale celotno slovensko kulturno življenje. Sem sodijo koncerti, razstave, predavanja, stiki s tujino, odkritja spominskih plosč in spomenikov, delovni razgovori, seminarji itd.

Kakor lahko sklepamo, je imela Zveza v tistem času pomembno vlogo v javnem življenju Maribora, saj je skrbela za kulturne prireditve mesta, hkrati pa so jo v kulturnem dogajanju upoštevale tudi mestne oblasti. »/.../ Zveza postaja tudi v družbenem odločanju vse bolj upoštevanja vreden činitelj, saj v kulturni politiki zdaj skoraj ni odločitve, da je ne bi vprašali vsaj za mnenje. Tako so ta neuradni kulturni forum nedavno vprašali celo o tem, kako naj oblikujejo mestni grb,«⁸⁷ v letu 1968⁸⁸ pa je Zveza pripravila tudi Pravilnik o podeljevanju nagrad mesta Maribor za kulturo. Osnutek je po sklepu upravnega odbora Zveze sestavil Bruno Hartman, dopolnil pa ga je upravni odbor Zveze na seji 17. oktobra 1968. Prvi osnutek Pravilnika zasledimo že v letu 1965. Vse to kaže na pomembno vlogo-84 PAM, ZKD, št. 8, Za republiški sekretariat za prosveto in kulturo v Ljubljani, 24. marec 1968.

3. 5. Težave v delovanju Zveze

V šestdesetih so po mnenju Zveze kulturo vedno bolj pestile nevarnosti unitarizma, saj naj bi center dobival večjo veljavo, kar so čutili tudi v Mariboru. Tako je Zveza organizirala pogovor predsednice glavnega odbora SZDL Slovenije Vide Tomšič z mariborskimi kulturnimi in političnimi delavci o vlogi, pomenu in stanju kulture. Pogovora sta se udeležila tudi podpredsednik IS Slovenije Beno Zupančič in član IO glavnega odbora SZDL Slovenije Marjan Javornik.⁸⁹

⁸⁴ PAM, ZKD, št. 8, Za republiški sekretariat za prosveto in kulturo v Ljubljani, 24. marec 1968.

⁸⁵ PAM, ZKD, št. 1, Gradivo za zasedanje Mestne konference ZKS Maribor, september 1968.

⁸⁶ PAM, ZKD, št. 1, Zveza kulturnih delavcev - Koordinator dejavnosti kulturnih institucij (Dokument sicer ni podpisan in je brez datuma, vendar pa je v tekstu omenjena realizacija programa tudi za leto 1968).

⁸⁷ PAM, ZKD, št. 1, Pogačnik, Bogdan (1965): »Paviljon Rotovž. O prizadevanjih ZKD«. Delo, 23. november.

⁸⁸ PAM, ZKD, št. 5, Pravilnik o podeljevanju nagrad mesta Maribor za kulturo, 8. oktober 1968.

⁸⁹ PAM, ZKD, št. 1, S., L (1966): »Za enotna merila«, Večer, 15. januar.

Tomšičeva je ob tem pohvalila Zvezo kot pobudnico »za nadvse zanimivo in koristno srečanje, predvsem pa za odkrit dialog o perečih mariborskih in slovenskih kulturnih problemih«. Govorila je o vlogi kulture, o njenem preraščanju ozkih nacionalnih okvirjev, vendar skozi povsem uveljavljeno samostojno nacionalno kulturno dejavnost, o nevarnosti unitarizma na kulturnem področju, o svetovnem razvoju, ki je takrat vedno bolj odpravljal razlike med središči in njihovim zaledjem, pa tudi o tem, da v tistem času ni mogel nihče več zgolj s centralnimi sredstvi reševati kulture zaledja, ki bi moralo prispevati svoj delež. V razpravi so sodelovali še Vlado Golob, Ignac Kamenik, Bruno Hartman, Franc Žižek, Vera Kolarič, Beno Zupančič, Boris Godina in Marjan Javornik. Iz razprave je med drugim razvidno, da so precej govorili o »neenakosti pred republiko glede na geografsko zasidranost«. ⁹⁰

O delovanju, organiziranosti in realizaciji poslanstva so v Zvezi ugotavljali, da uspešno opravljajo osnovne naloge, kar pa ne pomeni, da ne bi mogli storiti še več. Zveza naj bi bila v prvi vrsti »kulturni parlament«, h kateremu bi se morale stekati in se v njem povezovati vse kulturne dejavnosti v Mariboru. Kljub zagotovitvi, da se bo občina v kulturnih vprašanjih in zlasti financiranju kulture posvetovala z Zvezo, te ni pozvala k sodelovanju. »Očitno so upravni organi prezrli pravo vlogo Zveze pri razvoju kulture in s tem tudi pri odmerjanju denarja za kulturo. Tako odmerjanje naj bi temeljilo na izčrpnem razgovoru o potrebah in možnostih in predvsem na sugestijah kulturnih delavcev in naj bi bilo v skladu z načrtno kulturno politiko mesta.« Namesto tega naj bi bila Zvezi prepuščena bolj ali manj neprijetna dolžnost razdeljevanja pičlih sredstev med njene člane. Menili so, da bi morala občinska skupščina Zvezo bolj upoštevati tudi pri navezovanju stikov s kulturnimi institucijami v sosednjih deželah. ⁹¹

V Zvezi so očitno menili, da občinske oblasti v njih ne vidijo dovolj pomembnega telesa oz. da so prezrli njeno kulturno udejstvovanje, kar se je seveda najbolj odražalo na finančni plati, saj so v Zvezi ves čas delovanja poročali o pomanjkanju sredstev. Zakaj so jo občinske oblasti, kljub temu da je Zveza vseeno bila do neke mere zasidrana v prostor s svojimi prireditvami in skrbela za dvig kulturne zavesti, na neki način »spregledale«? Vprašanje je, ali je bilo delo Zveze res tako zanemarljivo, ali mogoče neorganizirano, ali pa občinski funkcionarji preprosto niso bili dovolj dozretni za njihovo delo, kar se je seveda odražalo tudi na njihovi podpori. Mogoče pa je tudi, da so Zvezo obravnavali tako kot vsako drugo društvo, člani Zveze pa so na podlagi svojih vizij in širših namer delovanja zahtevali več. Dejstvo pa je, da je Zveza vendarle presegala okvire društvenega delovanja, saj so bila vanjo vključena številna društva, znotraj nje so delovala številna znana imena, pripravljala je prireditve tudi mednarodnega značaja, tako da je bilo njeno delo vsekakor težko spregledati.

V Zvezi so tudi ugotavljali pomanjkanje dialoga kulturnih delavcev z občani, še posebej z delavskim razredom. »Dokler je velik del delovnih ljudi Maribora in regije skoraj popolnoma neprisoten v kulturni sferi, tudi Zveza ne more biti povsem zadovoljna s svojim delom, čeprav seveda kulturni angažma ljudi ni odvisen le od nje. Kulturni delavci so gotovo vitalno zainteresirani za afirmacijo kulturne dejavnosti v delavskem Mariboru in delavsko-kmečki regiji, zato se morajo angažirati pri graditvi takšnega kulturno-političnega projekta.« ⁹² Hkrati so bili pre-

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ PAM, ZKD, št. 1, Gradivo za zasedanje Mestne konference ZKS Maribor, september 1968.

⁹² Prav tam.

pričani, da bi prestrukturirana in kadrovsko razširjena Zveza lahko postala ustrezen organ koordiniranja kulturnega delovanja v mestu in regiji. V tem primeru bi moralo biti v njeno delovanje vključenih čimveč predstavnikov javnosti, kulturnih institucij, delovnih organizacij in krajevnih skupnosti. Zveza bi se lahko tako še bolj zavzela za proučevanje celotne kulturne problematike mesta in regije. Predvidevali so, da bi lahko mnoge probleme lažje rešili, če bi obvladali problematiko študijsko-analitično.

Iz teh ugotovitev lahko sklepamo, da delo v Zvezi vendarle ni zaživel na način, ki so si ga zastavili že ob ustanovitvi in so ga z vsakim spreminjanjem pravil le še poglobili in razširili. Do 1968. leta jim še ni uspelo navezati stika s širšo množico mestnega prebivalstva, kaj šele, da bi prestopili te meje in se usmerili na celotno regijo oz. celotno severovzhodno Slovenijo, kot je bilo to zabeleženo že v začetku delovanja. To je lahko tudi razlog, da Zveza kljub dobrim načrtom in realizaciji ni bila dovolj uveljavljena. Ni imela množične podpore ljudi, ki bi poskrbeli za številčen obisk prireditvev in dajali občutek, da je Zveza v tem prostoru potrebna, in da ji je uspelo ljudem privzgojiti kulturno potrebo. Očitno so se tega zavedali tudi akterji, pristojni za finančno delitev. Potrebno bi bilo prestrukturiranje Zveze, da bi lahko uvedli tudi profesionalizacijo dela in prilagodili ter razširili programsko shemo Zveze, kar bi poželo tudi večje učinke. Vsekakor pa so v Zvezi delovale zelo sposobne osebe, česar so se zavedali tudi na občinski ravni, saj so jim zaupali sestavo pravil o podeljevanju nagrad mesta Maribor za kulturo. Člani Zveze bi morali to zaupanje le še nadgrajevati.

Zveza je usmerjala delo profesionalnih kulturnih dejavnosti, medtem ko je amatersko delo vodila Zveza kulturno-prosvetnih organizacij. Niso pa bili natančno določeni odnosi med Zvezo in občinsko oblastjo. Zveza je imela pravico imenovati svojega predstavnika v Svet za kulturo občinske skupščine, menili pa so, da bi morala imeti isto pravico tudi pri Skladu za kulturo, da bi s tem uspešneje zastopali svoja stališča v kulturni politiki. »Zveza bi lahko bila s pridom konzultirana o vprašanjih kulturnega življenja pri vseh ostalih organih, sodelovala pa je s svojimi predlogi tudi pri zadnjih volitvah poslancev in odbornikov.«⁹³ V Zvezi so se namreč samoiniciativno angažirali ob raznih problemih kulturnega življenja tako v občini kot republiki, o določeni problematiki (Slovensko narodno gledališče v Mariboru, mariborsko glasbeno življenje, vprašanje simfoničnih orkestrov v Sloveniji ...) so razpravljali na svojih srečanjih,⁹⁴ nato pa so svoja stališča posredovali raznim organom. Po njihovem mnenju⁹⁵ pa občinski oblastniki niso bili dovolj sprejemljivi za tovrstna prizadevanja, prav tako tudi niso na Zvezo pošiljali vabil za sodelovanje.

Zveza je po navedbah njenih predstavnikov začela s spreminjanjem gospodarske in družbene strukture stagnirati. »V spremenjenih razmerah, zlasti ko smo začeli reformirati naše gospodarstvo, se je v Mariboru /.../ pričela uveljavljati težnja po tesnejši povezavi kulturnih dejavnosti. Le-te so zavzele dokajšen razmah, vendar so ostajale med seboj večinoma izolirane, kar je prišlo še bolj do izraza zaradi takratnega obstoja treh mariborskih občin. V težaven položaj so prišla zaradi vrste neurejenih vprašanj predvsem razna kulturna društva.«⁹⁶ Zaradi

⁹³ PAM, ZKD, št. 1, Gradivo za zasedanje Mestne konference ZKS Maribor, september 1968.

⁹⁴ Razvidno iz številnih dokumentov, ki se pojavljajo ves čas delovanja Zveze, tematika obravnav je bila zelo različna.

⁹⁵ PAM, ZKD, št. 1, Gradivo za zasedanje Mestne konference ZKS Maribor, september 1968.

⁹⁶ Prav tam.

teh in še drugih težav se je vedno bolj krepila misel, da bi vse te naloge prevzela Zveza, ki je imela dovolj izkušenj, a bi se morala za opravljanje teh nalog vsebinsko in oblikovno reformirati. Tako zamisel naj bi podprle vse mariborske družbene in politične organizacije, zlasti Socialistična zveza in Zveza komunistov, mariborski mestni svet in občinske skupščine.

Tako so dobili svoje prostore na Rotovškem trgu, mestni svet oz. pozneje občinska skupščina pa je začela vsa sredstva, s katerimi so prej neposredno financirali kulturna društva in nekatere institucije, dajati Zvezi, ko so le-te prišle pod njeno okrilje, Zveza pa je razpoložljiva sredstva po potrebi in možnostih delila naprej med svoje člane (društva in ustanove).

Kar nekaj poročil Zveze je zajemalo tudi problematiko prostovoljnega dela članov, zato Zveza ni mogla prevzemati nekaterih konkretnih obveznosti, »ki bi terjale močan aparat«. Dejavnost Zveze je bila torej povsem odvisna od prizadevnosti posameznih članov, ugotavljali pa so, da je bila močna ovira še večji delavnosti tudi njihova mnogostranska usmerjenost »sicer razmeroma maloštevilnih mariborskih kulturnih delavcev«⁹⁷ pri poklicnem, strokovnem in družbenem udejstvovanju, kajti vsak član Zveze je imel več funkcij na raznih področjih. Vsekakor pa je bila njihova široka angažiranost izredno koristna, saj so bili v Zvezi tako boljše seznanjeni z družbeno problematiko, pa tudi strokovna poglobljenost je bila veliko boljša, kar so lahko s pridom uporabljali pri delu v Zvezi.

Na občnem zboru marca 1970⁹⁸ so člani razpravljali o nekaterih problemih v delu. Vladimir Gajšek je menil, da bi bilo treba izpopolniti pravila Zveze in omogočiti v njej sodelovanje mladih, zanimalo pa ga je tudi, kakšno vlogo igra Zveza pri povezovanju raznih kulturnih ustanov. Ignac Kamenik je nato pojasnil vlogo Zveze, ki je bila izrazito kulturni parlament, ki ne posega v strukturo včlanjenih društev, temveč jim omogoča, da samostojno razvijajo svoje dejavnosti. Vlado Golob je poudaril, da je delo v Zvezi častno in izrazito prostovoljno, zato bi bilo treba razmisliti, ali bi obdržali to obliko dela ali pa bi uvedli občasno nagrajevanje delujočih.

Mlada generacija je torej imela občutek, da se ne more vključiti v Zvezo, kar je izhajalo iz njenih pravil, kjer je bilo jasno zapisano, da so lahko člani le tisti, ki so že kaj dosegli v kulturi (mladi ustvarjalci so s tem praviloma avtomatično izključeni), mladi pa so potrebovali nekoga, ki bi jih do tega vodil. V Zvezi so okrog leta 1970 tudi ugotavljali, da prostovoljno delo dolgoročno ne prinese želenih učinkov, zato so se že pojavljale ideje o nagradah oz. prvih zametkih profesionalizacije, kar v neki meri že kaže na postopno ugašanje volje do dela in s tem tudi aktivnosti v Zvezi.

3. 6. Zveza za (kulturno) podobo Maribora

Zveza je pripravljala razprave o podobi Maribora, predvsem o postavljanju kulturnih obeležij in prenavljanju objektov, kjer so se odvijali kulturni dogodki. V letu 1958 je poslala dopis Občinskemu ljudskemu odboru Maribor, centru za ureditev Rotovškega trga, kjer so zavzeli stališče do kulturnih prireditev na prostem: »Rotovški trg je za take prireditve idealen, saj je izredno akustičen, zaprt skoraj od vseh strani in odmaknjen od prometnega hrušča.«⁹⁹ Odgovora oz. odziva

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ PAM, ZKD, št. 2, Občni zbor Zvez kulturnih delavcev Maribor, marec 1970.

⁹⁹ PAM, ZKD, št. 1, Občinskemu ljudskemu odboru Maribor za ureditev Rotovškega trga, 15. oktober 1958.

na dopis ni mogoče zaslediti, vsekakor pa dokument pove veliko o prizadevanjih Zveze za celotno (kulturno) podobo Maribora, saj so v nadaljevanju pisali o sami ureditvi trga, ki naj bi bil primeren za razne prireditve.

V Zvezi so razpravljali tudi o pomembnih kulturnih ustanovah v Mariboru, tako tudi na eni od sej upravnega odbora aprila 1968 o Slovenskem narodnem gledališču v Mariboru: »Zveza zaradi svoje vloge v mariborskem kulturnem življenju ne more iti mimo današnjega položaja mariborskega SNG ter mora zavzeti stališče do dogodkov v tem zavodu, o katerih je bilo v zadnjem času mnogo javnih razprav.« SNG v Mariboru so označili kot osrednji in najpomembnejši kulturni zavod ne samo zaradi svoje številčnosti, ampak tudi zaradi nalog, s katerimi je bistveno vplival na kulturni utrip mesta, regije in celotnega slovenskega nacionalnega prostora. »Ta pomen SNG je toliko tehtnejši, ker je danes že nesporno, da je kulturna dejavnost integralni del naše družbe in si zato tudi ZKD z vsemi razpoložljivimi močmi prizadeva, da dobijo kulturne dejavnosti temu ustrezen položaj tudi v Mariboru.«¹⁰⁰

Ugotavljali so tudi, »da so sredstva, namenjena kulturnim dejavnostim, že doslej zaostajala za drugimi področji. /.../ Posebej velja ta ugotovitev še za Maribor, na katerega gravitira tretjina Slovenije, ki bi moral imeti zaradi svoje občutljive lege ob severni meji poudarjene kulturne dejavnosti, za katerega pa ZKD ugotavlja, da se njegov položaj nenehno slabša.« V Zvezi so menili, da bi morali na tem področju spremeniti svoj odnos politični, upravni in samoupravni republiški organi, »posebej še republiški sklad za pospeševanje kulturnih dejavnosti, ki že dalj časa mačehovsko obravnavajo mariborske kulturne dejavnosti in ne upoštevajo njihovega pomena«. Zveza je dalje izpostavila položaj v kulturi, ki naj bi bil prav v SR Sloveniji najbolj pereč, saj naj bi bilo v ostalih republikah SFRJ na tem področju mnogo več narejeno in z uspehom, zato so obsodili odlašanje pri reševanju teh perečih vprašanj v Sloveniji, kot se je to npr. zgodilo s simfoničnim orkestrom v Ljubljani, ki ni samo stvar Ljubljane, ampak tudi Maribora in vse Slovenije. »Zveza je že od vsega začetka nasprotovala ponovnim poskusom, da bi se položaj mariborskih kulturnih dejavnosti reševal z likvidacijo posameznih kulturnih ustanov, češ, da bi tako lahko bolje živele ostale in odločno odklanja podobne poskuse tudi v zadnjem času. /.../ ZKD pa se istočasno zaveda tudi objektivnih materialnih težav naše družbe zaradi izvajanja gospodarske reforme, ki je tudi družbena preosnova.«¹⁰¹ Predstavniki Zveze so zato menili, da ima mariborska SNG pomembno in svojstveno nalogo, ker Maribor ni republiški center, je pa središče velikega območja s specifično strukturo prebivalstva. Tudi mariborsko gledališče bi moralo vplivati na vso regijo, v vrste svojih obiskovalcev naj bi zajelo čim večje število prebivalcev tega območja in jim najučinkoviteje posredovalo prave kulturne vrednote ter pri tem upoštevalo zlasti mladino s pravico do kulturne vzgoje. Prav tako je Zveza priporočala vsem organom SNG in vsem njegovim članom, da se čim tesneje povežejo z ostalimi kulturnimi dejavnostmi v Mariboru, saj bi bilo le tako mogoče uspešno reševati vsa kompleksna vprašanja in naloge mariborskega kulturnega življenja.

Zveza je konec septembra 1969¹⁰² v osnutku tez za izdelavo programa dela občinske konference SZDL Maribor predlagala, da SZDL vključi v svoj delovni

¹⁰⁰ PAM, ZKD, št. 6, Stališča upravnega odbora Zveze kulturnih delavcev Maribor, 24. april 1968.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² PAM, ZKD, št. 6, Osnutek tez za izdelavo programa SZDL – Občinski konferenci SZDL, 24. september 1969.

program tudi razprave o vprašanjih urejenosti oz. perspektive mariborskega Lenta. Zaradi nejasnosti ob rušenju Lenta je Zveza menila, da bi bilo o tem treba razpravljati bodisi na javni tribuni bodisi na kakšnem pogovoru s predstavniki vseh zainteresiranih strani. Prepričani so bili, da imata kultura in turizem mnogo stičnih točk in skupnih interesov, zato bi se lahko obe področji tesneje povezali za uspešnejše sodelovanje, želeli pa so tudi trdnejši dogovor o funkciji obstoječih dvoran in o vključitvi tistih, ki so bile potrebne adaptacij. V Mariboru je bilo več glasbenih dejavnikov, ki niso nastopali enotno in Zveza je predlagala, da bi SZDL povabila njihove predstavnike na pogovor z namenom postavljanja enotnejše politike pri razvijanju glasbene dejavnosti. Prav tako še ni bilo rešeno vprašanje zaščite zgodovinskih in kulturnih spomenikov v Mariboru, kar so najbolj čutili pri novogradnjah v Mariboru, ko so bili zaradi nepoznavanja vrednosti ogroženi posamezni zgodovinsko-kulturni spomeniki. Zveza je poročala, da si želi sodelovanja gospodarskih in drugih organizacij z likovnimi umetniki in likovniki oblikovalci, saj niso bile izkoriščene vse možnosti pri estetskem oblikovanju raznih objektov in strokovno izvajani ekonomski propagandi. Menili so, da še vedno prevladuje kič in zato so želeli, da bi SZDL povabila na pogovor predstavnike gospodarskih organizacij. Ker naj bi bilo to vprašanje splošno slovensko, naj bi občinska konferenca SZDL ugotovitve s pogovora posredovala republiški konferenci SZDL, o tem naj bi tudi razpravljala republiška skupščina SRS in sprejela ustrezne sklepe, predstavništva družbenopolitičnih organizacij in občinske skupščine na kulturnih prireditvah. Upravni odbor Zveze je poudaril pomen prisotnosti predstavnikov družbenopolitičnih organizacij in skupščine občine Maribor na kulturnih prireditvah, s čimer bi le-te pridobile svoje javno priznanje.

Zveza se je torej zelo zavzemala za kulturni razvoj mesta Maribor, tako pri zunanji podobi kot pri razvijanju kulturnih prireditev in sodelovanju med različnimi kulturnimi institucijami. Njihove razprave so zajemale široko področje kulture, kar dokazujejo tudi z zgoraj navedenimi točkami, vendar pa ne poročajo o uspehu te ali kakšne drugačne pobude, kar nakazuje na nezadostno zainteresiranost oblasti oz. nezadostno veljavo Zveze v takratnem prostoru in času.

3. 7. Od Novih obzorij do Dialogov

Dialogi so začeli izhajati januarja 1965, vendar v dokumentih ni jasno navedeno, kaj je bilo z revijo Nova obzorja. Več o tem piše v zadnji številki Novih obzorij leta 1964, kjer je na zadnji strani v imenu Založbe Obzorja Maribor zabeleženo: »S tem letnikom revija Nova obzorja, ki jo je izdajala in zalagala Založba Obzorja, preneha izhajati. Nasledila jo bo nova revija Dialogi, ki jo bo izdajal mariborski pododbor Društva slovenskih književnikov.« (Košar, 1964). Prva številka Dialogov je izšla leta 1965, izdajala jo je Zveza kulturnih delavcev v Mariboru, zalagala pa Založba Obzorja, medtem ko pri Novih obzorjih Zveza ni omenjena, prav tako pa ni naveden razlog »ukinitve« Novih obzorij.

V začetku šestdesetih so v Mariboru ustanovili pododbor Društva slovenskih pisateljev, ki je želel pridobiti večjo besedo v reviji Nova obzorja. Dolgoletni urednik revije Nova obzorja je bil Jože Košar (med leti 1953 in 1964), ki je bil hkrati še direktor Založbe Obzorja. »Urednikovanja bi se menda rad znebil, ni pa mu bilo do tega, da bi revijo prevzeli mariborski književniki. Po mojem mnenju se mu niso zdeli dovolj kompetentni za vodenje.«¹⁰³ Tako je v letu 1964 Košar

¹⁰³ Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

nameraval predati uredništvo Novih obzorij pesniški četverici Janezu Menartu, Kajetanu Koviču, Tonetu Pavčku in Cirilu Zlobcu, mladi ekipi iz Ljubljane (glej Forstnerič, 2000: 83). Ne da bi se karkoli dogovarjal s pisatelji v Mariboru, je želel preseliti uredništvo v Ljubljano. »Ko se je novica o tem razširila v Mariboru, je zavladalo veliko razburjenje, tako v kulturni javnosti nasploh, posebej pa še med pisatelji. Ob ostrih protestih v pisateljskih vrstah /.../ je zavladalo zelo napeto razmerje med prof. Košarjem in mariborskimi pisatelji« (Filipič v Forstnerič, 2000: 95). Po mnogih pogajanjih, v katera so posegali tudi kulturni in politični forumi v Mariboru, je prof. Košar sporočil, da založba revijo ukinja. Ker Maribor ni mogel brez revije, ki bi spregovorila o ustvarjalnih dosežkih in dilemah prebivalstva ob severni slovenski meji, posebej pa še ob vse bolj uspešni organiziranosti literarnega življenja, se je oblikovala ideja o novi reviji, ki bi jo izdajala Zveza, zalagala pa Založba Obzorja. Rojstvo nove revije pa so spremljale mnoge težave. Prav v tem času je zavladala v slovenskem kulturnem prostoru huda realna kriza, ukinjene so bile Perspektive, politika pa je silovito posegala tudi v osrednjo slovensko kulturno revijo Sodobnost.¹⁰⁴ V okviru pododbora Društva slovenskih pisateljev v Mariboru se je izoblikovala skupina, ki je bila pripravljena prevzeti uredništvo nove revije. Izoblikovala je programska izhodišča in izbrala ime Dialogi. Že samo ime je zbudilo silovit odpor pri konservativnejši skupini vodilnih funkcionarjev pri Zvezi. Med mariborskimi kulturniki so se razraščala nasprotja – za ali proti konceptu nove revije. Politično vodstvo v Mariboru je zavzelo dokaj nevtrarno stališče, organiziralo sestanek z zastopniki SZDL iz Ljubljane, z Vido Tomšič in Marjanom Javornikom, ki pa sta koncept in ime revije podprla. Na predlog Mestnega sveta odbora SZDL v Mariboru je nato Zveza imenovala uredniški odbor. (glej Filipič v Forstnerič, 2000: 95 – 97)

4. Dejavnosti Zveze

Zveza je upravljala Razstavni salon Rotovž, revijo Dialogi, Koncertno poslovno Maribor in Mariborsko kulturno revijo, kar so navedli tudi v pravilih Zveze: »Zveza opravlja svoje naloge načeloma neposredno po svojih organih. Za izvajanje posameznih svojih dejavnosti ima Zveza institucije«. ¹⁰⁵ Skupščina Zveze je lahko na predlog kolegija ustanovila tudi druge institucije za izvajanje njenih nalog.

V sedemdesetih letih so nekajkrat omenili tudi Glasbeno mladino, vendar pa o samem delovanju in o njenem mestu v Zvezi v arhivu ni mogoče zaslediti dokumenta. Tudi v literaturi podatkov o povezavi Glasbene mladine in Zveze ne najdemo. Glasbena mladina je bila ustanovljena decembra 1965 in je delovala pri Koncertni poslovalnici. Prirejala je stalne vzgojne koncerte za učence oziroma študente mariborskih šol, pa tudi za šolsko mladino severovzhodne Slovenije. (glej Špendal v Maribor skozi stoletja, 1991:657)

4. 1. Razstavni salon Rotovž

Razstavni salon Rotovž je bil ustanovljen leta 1966,¹⁰⁶ da bi razbremenil Umetnostno galerijo in omogočal redne razstave domačih in tujih likovnikov. Letno je imel štirinajst razstav, vsaka je bila na ogled dva tedna in v tem času so za-

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ PAM, ZKD, št. 6, Pravila Zveze kulturnih delavcev Maribor.

¹⁰⁶ PAM, ZKD, št. 1, Zveza kulturnih delavcev - Koordinator dejavnosti kulturnih institucij v Mariboru.

beležili povprečno tisoč obiskovalcev. O razstavišču so časopisi poročali¹⁰⁷ že leta 1965, ko ga je Mestni svet Maribor odstopil Zvezi.

Slovinci naj bi tako s pomočjo Maribora dobili novo pomembno galerijo, ki bi jo uporabljali za likovne, arhitekturne, oblikovalske in druge podobne občasne razstave v organizaciji Zveze, »hkrati pa je na ta način z največjim posluhom in najbolj smiselno ohranjen in zavarovan tudi sam kulturni spomenik mariborskega magistrata, kjer bo imela Zveza v stranskem krilu Rotovža tudi svoje pisarniške in sejne prostore, toda ne predimenzionirano in ne za vsako pridruženo umetnostno stroko posebej, ampak za vse skupaj«. ¹⁰⁸ Uvedba novega umetnostnega paviljona Rotovž naj bi v marsičem razbremenila doslej skoraj vselej z občasnimi razstavami zasedene prostore Umetnostne galerije v Strossmayerjevi ulici.

Poslovnik Razstavnega salona Rotovž¹⁰⁹ (v nadaljevanju RSR) je določal glavne naloge RSR, ki so bile popularizirati slovensko in jugoslovansko likovno umetnost, seznanjati javnost z deli likovnih umetnikov mariborskega kroga in z deli umetnikov iz jugoslovanskih republik in sosednjih držav, prirejati didaktične razstave s predavanji z namenom širjenja likovne vzgoje, zbirati arhivsko gradivo svoje dejavnosti, sodelovati z domačimi in tujimi sorodnimi ustanovami z izmenjavo razstav, prirejati recipročne razstave v korist mariborskega pododbora DSLU in DLOS. RSR naj bi tudi organiziral in prirejal razstave del likovnih umetnikov SR Slovenije in drugih jugoslovanskih republik, organiziral in prirejal razstave umetnikov iz tujine, organiziral in prirejal poučne razstave, pogodbeno nudil svoje prostore tudi za razstave sorodnih dejavnosti (knjižna, ilustracija, otroška risba, umetniška fotografija, uporabna umetnost, industrijsko oblikovanje), izdajal sezname vseh v salonu razstavljenih del, po presoji ali po dogovoru z razstavljavcem tudi izdal katalog, organiziral in prirejal razstave jugoslovanskih in tujih likovnih salonov in galerij po pogodbi in se ukvarjal z vsemi možnimi oblikami dela, ki so bile primerne za uresničevanje nalog RSR in so bile v skladu z njegovim namenom.

Organ RSR je bil upravni odbor, ki je imel od enajst do petnajst članov, predsednika UO pa je imenovala skupščina Zveze. Ob koncu maja 1967 so bili v upravnem odboru Razstavnega salona Rotovž dr. Sergej Vrišer, Mirko Zdovec, Oton Polak, Borut Pečenko, Maks Kavčič, Andrej Ujčič, Maja Vetrh, Mirko Reichenberg. Na predlog predsednika UO je imenoval člane UO kolegij Zveze. Predsednik UO je predlagal štiri člane iz pododbora DSLU, dva člane izmed umetnostnih zgodovinarjev, dva iz pododbora DLOS, enega iz društva arhitektov ter dva do šest članov iz družbenih in delovnih organizacij. Njihov mandat je trajal štiri leta. Operativno delo RSR je opravljal kustos ali tehnični vodja, njegovo glavno delo je bilo izvajanje vseh sklepov, stališč in danih nalog UO RSR, opravljanje vseh organizacijskih, tehničnih in administrativnih poslov in prisostvovanje vsem sejam UO RSR ter vodenje evidence, arhiva, fototeke in vse ostale dokumentacije v zvezi z razstavami v velikih razstavnih prostorih in v Malem salonu RSR.

V enem od srednjeročnih programov¹¹⁰ dela RSR so predstavniki Zveze za beležili, da so prostori RSR prinesli izredno veliko možnosti za obogatitev raz-

¹⁰⁷ PAM, ZKD, št. 1, Delo 2. december 1965, brez navedbe avtorja in naslova prispevka.

¹⁰⁸ PAM, ZKD, št. 1, Pogačnik, Bogdan (1965): »Paviljon Rotovž. O prizadevanjih ZKD«. Delo, 23. november.

¹⁰⁹ PAM, ZKD, št. 9, Poslovnik Razstavnega salona Rotovž Maribor, 1972.

¹¹⁰ PAM, ZKD, št. 6, Srednjeročni program dela nekaterih kulturnih institucij v Mariboru, brez navedbe datuma.

stavne dejavnosti v Mariboru. Njihova nujnost se je pokazala na razstavah, ki jih je salon prirejal v neprekinjenem zaporedju. Ker pa je RSR deloval brez osebja, ni bilo mogoče govoriti o stalnosti, ki bi bila, kot so ugotavljali, v tistem času nujna, saj so s pomanjkanjem delovnih moči tvegali kakovost prireditev, kar pa seveda ni bilo v korist salonu, ki je postal zelo znan slovenski kulturni javnosti, zlasti pa slovenskim in jugoslovanskim likovnim umetnikom. Potrebna je bila sistematizacija razstav. Če bi hoteli doseči stalnost dela salona Rotovž, bi potrebovali kustosa, ki bi skrbel za načrtno in kakovostno delo v salonu. V UO salona Rotovž so bili prepričani, da bi bilo potrebno takojšnje ukrepanje, sicer bi pričel ta »za Maribor tako pomemben razstaveni prostor«¹¹¹ ugašati. Očitno je bil dokument napisan pred poslovníkom RSR iz leta 1972, saj je tam že zajeto delovno mesto kustosa. Zelo zanimivo bi bilo zato tudi primerjati poslovník ob začetku delovanja RSR, ki pa ga v arhivu ne zasledimo.

4. 2. Koncertna poslovalnica

Koncertna poslovalnica v Mariboru je začela delovati v januarju 1946¹¹² na pobudo mariborskih glasbenih delavcev (glej Kolarič v ur. Vuk, 1966: 1). V literaturi zasledimo tudi podatek, da naj bi se Koncertna poslovalnica ustanovila marca 1946 kot podružnica ljubljanske Koncertne poslovalnice Slovenske filharmonije (glej Špendal v Maribor skozi stoletja, 1991: 656). Pri njenem delovanju je bil še posebej v ospredju Ferdo Filipič, dolga leta tudi tajnik Zveze in direktor poslovalnice, ki je bil na tem položaju do leta 1978 (glej Špendal v Maribor skozi stoletja, 1991: 656).

Koncertna poslovalnica, ki je delovala v okviru Zveze od leta 1965,¹¹³ je kot podružnica poslovala popolnoma samostojno v okviru lastnih finančnih sredstev. Povezava z direkcijo v Ljubljani je bila v prid uspešnejšemu in ekonomičnejšemu poslovanju, kajti vse umetnike in ansamble je angažirala direkcija za več koncertov v Sloveniji in s tem zmanjšala stroške za honorarje, tisk in skupne plakate ter sporede, pa tudi vodstvo direkcije v Ljubljani naj bi bilo strokovno bolj sposobno izbirati med mnogimi interesenti za koncertiranje. Poslovalnico je vodil honorarni vodja, ker naj ne bi bilo potrebe po zaposlitvi osebe s polnim delovnim časom. Pri vodenju je tudi pomagal svet petih članov, ki ga je imenoval Okrajni ljudski odbor Maribor.

18. marca 1946 je v Mariboru gostovala Tržaška filharmonija pod vodstvom Jakova Cipčija. Njen nastop je bil prva koncertna prireditev v organizaciji Koncertne poslovalnice, še isto leto pa je Anton Neffat, prvi dirigent mariborske Opere po vojni, iz članov opernega orkestra sestavil filharmonični orkester. V koncertni spored je uvrščal pretežno dela iz slovenske simfonične literature. Njegovo delo je nadaljeval Demetrij Žebre (1950 – 52), nato pa Ciril Cvetko (1952 – 55). Septembra in oktobra 1968 je v okviru Mariborskega baročnega festivala Koncertna poslovalnica organizirala posebne stilne koncerte v viteški dvorani mariborskega gradu. Najprej je ustanovila Mariborski baročni orkester, ki je obstajal le dve leti, nato pa (leta 1969) Collegium musicum. (glej Špendal v Maribor skozi stoletja, 1991: 656).

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² PAM, ZKD, št. 15, Svetu za prosveto in kulturo za dodelitev sredstev Koncertni poslovalnici – obrazložitev, brez navedbe datuma.

¹¹³ PAM, ZKD, št. 12, Poročilo o delu upravnega odbora Zveze, dejavnosti Zvez in v Zvezo včlanjenih društev za dobo od 24. novembra 1964 do 20. marca 1967 na skupščini dne 22. marca 1967, str. 6.

Poslovalnica je prirejala koncerte z resno in zabavno glasbo, sodelovala pri raznih proslavah in prireditvah, kot so Mariborska kulturna revija, mladinski koncerti Društva glasbenih pedagogov in koncerti Mariborske filharmonije.

Ker v dopisu, v katerem Koncertna poslovalnica prosi za finančna sredstva, ni navedenega datuma, ni mogoče sklepati, zakaj v obrazložitvi o svojem delovanju ne omenjajo Zveze, v okviru katere je Koncertna poslovalnica delovala in od nje tudi pridobivala finančna sredstva. Iz istega razloga ni jasno, zakaj Zveze ne omenja literatura, ki piše o delovanju poslovalnice (glej Špendal v Maribor skozi stoletja, 1991: 656). Tudi če je bil vpliv Zveze na delovanje poslovalnice minimalen, pa je le-ta vendarle delovala v njenem okrilju, kar je razvidno iz uradnih dokumentov v arhivu, zato bi bilo potrebno Zvezo omeniti vsaj v tem smislu. Kar se tiče dopisa, ki ga so ga na Koncertni poslovalnici sami napisali in prav tako ne omenjajo Zveze, lahko sklepamo, da je bil najverjetneje napisan še pred vključitvijo v Zvezo, saj bi v nasprotnem primeru omenili tudi finančna sredstva, ki so jih prejeli preko Zveze.

Poslovnik Koncertne poslovalnice Maribor, ki so ga sestavili v Zvezi, je poslovalnico označeval kot pobudnico in koordinatorico koncertne dejavnosti v Mariboru in širšem zaledju. Z javnimi prireditvami in z drugo dejavnostjo naj bi razvijala glasbeno umetnost. Njene glavne naloge so bile prirejanje koncertov in drugih umetniških prireditev z jugoslovanskimi in tujimi umetniki in ansambli, zastopanje domačih umetnikov in ansamblov ter prirejanje koncertov v Jugoslaviji in inozemstvu, prirejanje ali organiziranje baročnega festivala in morebitnih drugih večjih prireditev, izdajanje raznih publikacij s koncertnega področja in ob sodelovanju z drugimi kulturnimi institucijami ustvarjanje kulturne podobe mesta Maribor. Poslovalnica naj bi vzpostavila stike in sodelovala s sorodnimi institucijami v Sloveniji in drugih republikah ter razvijala stike s kulturnimi institucijami v zamejstvu. Morala bi razviti, razširiti in poglobiti glasbeno življenje in estetsko vzgojo, omogočiti pravilno vrednotenje glasbe, oblikovati glasbeno publiko, v okviru danih možnosti proučevati problematiko glasbenega življenja, razvijati izvajanje kakovosti resne glasbe, prizadevati si za pravilen, pristen prikaz glasbene umetnosti (predavanja, komentarji ...), povezati se s poklicnimi (glasbeno - gledališkimi) institucijami, s šolami, z glasbenimi amaterji, sodelovati s prosvetno - pedagoško službo, s kulturno skupnostjo, z družbenopolitično skupnostjo, delovnimi organizacijami

Organa poslovalnice sta bila upravni odbor (UO) in direktor poslovalnice. UO je imel najmanj sedem in največ devet članov, predsednika UO pa je imenovala skupščina Zveze. Konec maja 1967 so bili v UO Aleksander Lajovic (predsednik), Janko Šetinc, Ferdo Filipič, Manica Špendal in Matej Svetel. Poslovalnica je dobivala finančna sredstva od Zveze, kulturne skupnosti Maribor, republiške skupnosti, imela je pravico do uslug Zveze, z lastno ustvarjenimi dohodki pa so razpolagali sami. Člani UO so lahko uporabljali prostore Zveze, ta jim je nudila tudi potrebno administrativno pomoč.¹¹⁴

Dvajset¹¹⁵ let delovanja Koncertne poslovalnice v Mariboru je po navedbah predstavnikov Zveze pomenilo izredno pestro koncertno dejavnost v Mariboru. Po njeni zaslugi so lahko v Mariboru gostili nekatere vrhunske svetovne umetnike. Od prve sezone 1945/46 do sezone 1966/67 se je v Mariboru zvrstilo 460 koncertov, od tega 136 simfoničnih, 150 solističnih, 46 komornih, 76 zborovskih

¹¹⁴ PAM, ZKD, št. 9, Poslovnik Koncertne poslovalnice Maribor, 9. maj 1972.

¹¹⁵ PAM, ZKD, št. 6, Srednjeročni program dela nekaterih kulturnih institucij v Mariboru, brez navedbe datuma - predvidoma leto 1966 ali 1967.

in 52 zabavnih ter drugih koncertov (glej ur. Vuk, 1966: 44). Prireditve so zajele tudi koncerte zabavne in narodno-zabavne glasbe ter koncerte amaterskih zborov in folklornih skupin.

Delo Koncertne poslovalnice je bilo opazno, saj so organizirali precej glasbenih prireditev, ki so »glasbenim umetnikom dajala možnost nastopanja in odrske rutine, tako da so se nekateri ob lastni nadarjenosti razvili v umetnike mednarodnega razreda in vidne predstavnike kulture naše domovine« (Andrejčič v ur. Vuk, 1966: 2). Publika v Mariboru je imela na voljo kakovostne nastope domačih in tujih glasbenikov, kar je pomenilo za »v kulturi nekam odmaknjenem Mariboru« (ur. Vuk, 1966: 44) izredno popestritev in bogatitev kulturne ravni mesta, vendar pa viri večkrat tudi omenjajo, da so se v poslovalnici zavedali, da bi morali še v večjem številu pritegniti predvsem mladino.

4. 3. Mariborska kulturna revija

»Mariborska kulturna revija ni nastala slučajno kot produkt majhne skupine ljudi, ki bi hotela ustvarjati za ozek krog izobražencev. Njen nastanek je tesno povezan z vsakdanjim življenjem in potrebami takega mesta, kot je Maribor.« Ker se je pojavila potreba po strnjenem prikazu dosežkov različnih kulturnih ustanov v eni obsežnejši prireditvi, so leta 1957 ustanovili Mariborsko kulturno revijo,¹¹⁶ vendar pa ni nikjer podatkov, kdo jo je ustanovil. Sklepamo lahko le, da se je oblikovala na pobudo občine, saj je v Zvezo prešla šele nekaj let pozneje.

Pomemben pogoj in povod za ustanovitev je bila preureditev Unionske dvorane, ki je postala glavno prizorišče vsakoletne revije. Le-ta je imela dvojni namen – prikazati vsakoletne dosežke mariborskih ustanov in organizacij, hkrati pa so bile prireditve uvod v novo kulturno sezono, zato so se odvijale ob koncu septembra in v začetku oktobra, posvečene pa so bile raznim obletnicam (40–letnici partije, 15–letnici osvoboditve, 20–letnici ljudske vstaje, 100–letnici mariborske čitalnice in podobno).¹¹⁷ Pri tem so sodelovali gledališče, filharmonija, koncertna poslovalnica, umetnostna galerija, muzeji, študijska knjižnica, arhiv, društvo likovnih umetnikov, književniki in drugi, organizatorji pa so občasno k sodelovanju pritegnili tudi druge slovenske in jugoslovanske kulturne ustanove, društva in posameznike. Do leta 1965 je revija že imela nekaj stalnih prireditev: reprezentativno jesensko razstavo mariborskih likovnih umetnikov, operno in dramsko premiero v gledališču (kot začetek nove gledališke sezone) in nastop filharmoničnega orkestra. Pomembna naloga revije je bila tudi pritegovanje amaterske dejavnosti, ob svečani otvoritvi pa so podeljevali nagrade najzaslužnejšim kulturnim delavcem. Te nagrade so bile prvič (leta 1960) podeljene le za likovna dela, že pri naslednji pa so bili nagrajeni dosežki tudi z drugih področij kulturno-umetniške dejavnosti. Obseg vseh prireditev revije se je iz leta v leto povečeval. Najprej so bile vključene le glasbene prireditve (koncerti, operne predstave), nato so se priključile še dramske predstave, posebej izbrani filmski spored, razne retrospektivne razstave v Pokrajinskem muzeju, Študijski knjižnici in Muzeju narodne osvoboditve. Leta 1960 se je v revijo vključila tudi vsakoletna jesenska razstava mariborskih umetnikov, leto pozneje pa so uvedli razgovore o aktualnih vprašanih kulturnega življenja.¹¹⁸

¹¹⁶ PAM, ZKD, št. 15, Höfler, Majda. (1963/64): »Mariborska kulturna revija«. Maturitetna naloga, 4. letnik Srednje glasbene šole v Mariboru, str. 1.

¹¹⁷ Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

¹¹⁸ PAM, ZKD, št. 15, Höfler, Majda. (1963/64): »Mariborska kulturna revija«. Maturitetna naloga, 4. letnik Srednje glasbene šole v Mariboru, str. 1 – 3.

V letu 1965 je prišla Mariborska kulturna revija, »vsakoletna jesenska kulturna manifestacija v severovzhodni Sloveniji«, ¹¹⁹ v pristojnost Zveze. Prvi odbor Mariborske kulturne revije v sklopu Zveze so sestavljali predsednik Mirko Zdovc, namestnik Janez Karlin, člani Ferdo Filipič, Maks Kavčič, Branko Avsenak ter programski odbor Ivan Krajncič, Vladimir Kobler in Franjo Žižek, konec maja 1967 pa so bili v odboru Ignac Kamenik (predsednik), Mirko Zdovc, Vlado Golob, dr. Sergej Vrišer, Bruno Hartman, Mira Medved, Oton Polak, Janez Švajncer, Andrej Ujčič in Ferdo Filipič. ¹²⁰

Koncept Mariborske kulturne revije je temeljil na spoznanju, da mora mesto, kakršno je Maribor, imeti svoj duhovni ritem, v katerem ni na zadnjem mestu njegov kulturni utrip. Tako je bila vsa njena zasnova obrnjena navznoter in je imela med drugim tudi kulturno-vzgojni značaj. V Zvezi so razmišljali, da bi bilo treba zbuditi zanimanje »za to področje duhovne biti pri samih prebivalcih mesta«, ¹²¹ vendar pa so bili prepričani, da čas od njih zahteva drugačno obliko kulturne revije, katere končne podobe ne bi nikoli začrtali za daljša obdobja, temveč bi vsako leto sproti dobivali podobo, ki bi bila karakteristična za prav tisto leto.

Kar se tiče poletnega dela oz. celotnega programskega delovanja Mariborske kulturne revije, se postavlja vprašanje, ali ne gre morda za predhodnico današnjih poletnih prireditev na Lentu. Dr. Sergej Vrišer ocenjuje Mariborsko kulturno revijo kot posledico potreb, ki so se v tistem času kazale v Mariboru, vsekakor pa lahko do neke mere trdimo, da gre za predhodnico Lenta, ki se je sicer pričel odvijati z nekajletnim zamikom. ¹²²

4. 4. Dialogi

Revijo Dialogi, naslednico Novih obzorj, je izdajala Zveza, ¹²³ založnica revije pa je bila Založba Obzorja Maribor. Izhajati je pričela v januarju 1965 kot mesečna publikacija. Z objavljenimi literarnimi, esejističnimi, publicističnimi, kritičnimi ter drugimi prispevki je dopolnjevala slovenski revialni tisk, prvi osnutek dela pa je določal, ¹²⁴ da bi v reviji dajali večji poudarek območju severovzhodne Slovenije, odkoder naj bi pridobili tudi znaten del sodelavcev.

Revija je v začetku skoraj izključno izhajala na račun denarja, ki ga je prispeval Sklad za založništvo SRS, letno pa je nekaj prispevala tudi Zveza. ¹²⁵ Občinska skupščina v Mariboru sploh ni neposredno financirala Dialogov, čeprav je ta revija obravnavala mariborsko problematiko in s tem prenašala glas o Mariboru v širšo slovensko kulturno javnost, vendar pa je občinska skupščina financirala revijo vsaj posredno s sredstvi, ki jih je namenjala delu Zveze. To pa ni zadostovalo za kakovostni dvig revije, saj npr. niso mogli prirediti nikakršnih potovanj, ki bi pomenila navezavo stikov z drugimi, tudi tujimi revijami. Načrti za delo v reviji so sicer s tega stališča zajemali širše področje delovanja, vendar pa ni nujno, da

¹¹⁹ PAM, ZKD, št. 1, Vuk, V. (1965): »Pogovor s predsednikom Zveze mariborskih kulturnih delavcev dr. Sergejem Vrišerjem«. Večer, 21. julij.

¹²⁰ PAM, ZKD, št. 15, Mariborska kulturna revija, I, 1965.

¹²¹ PAM, ZKD, št. 6, Koncept Mariborske kulturne revije, brez navedbe datuma, predvidoma med letoma 1968 – 1970.

¹²² Dr. Sergej Vrišer v pogovoru z avtorico.

¹²³ PAM, ZKD, št. 1, Vuk, V. (1965): »Pogovor s predsednikom Zveze mariborskih kulturnih delavcev dr. Sergejem Vrišerjem«. Večer, 21. julij.

¹²⁴ PAM, ZKD, št. 1, Dokument je brez naslova, podpisnika ali datuma, govori pa o nastajanju revije Dialogi.

¹²⁵ PAM, ZKD, št. 6, Srednjeročni program dela nekaterih kulturnih institucij v Mariboru, predvidoma poslovno leto 1969/70.

bi morala potovanja soditi v proračun revije. Druga težava je bil obseg revije, ki ni zadostoval takratnemu širokemu krogu sodelavcev in prispevkov. Upravni odbor je okrog leta 1970 menil, da bi morali obseg revije v najkrajšem času povečati, s čimer bi vsaj do neke mere zadostili količini prispelega gradiva. Prav tako so nameravali povečati naklado, ki naj bi v letu 1970 dosegla višino sedemsto izvodov. Tako bi se revija izoblikovala v resnično sodobno revijo, ki naj bi v naslednjih letih vključevala Maribor povsem enakovredno v slovenski kulturni prostor. V načrtu so tudi imeli, da bi pričeli pospeševati ožjo družbeno publicistiko, nameravali pa so se tudi povezati s slovenskimi revijami v zamejstvu in pripraviti izdajo samostojnih posebnih števil.

Po poslovniku¹²⁶ Dialogov so revijo označevali kot mesečnik za vprašanja kulturnega in javnega življenja. Dialoge je urejal uredniški kolegij, ki je bil sestavljen iz treh do petih članov. V uredniškem kolegiju in v uredniškem svetu so bili književniki, esejisti, publicisti in znanstveniki. Glavni in odgovorni urednik Dialogov je predlagal člane uredniškega kolegija v potrditev kolegiju Zveze, imenovani pa so bili za štiri leta. Uredniški kolegij je bil operativno telo in se je sestajal vsak mesec. Kolegij je imel glavnega in odgovornega urednika ter sektorske urednike za poezijo, prozo, dramatiko, publicistiko, esejistiko, likovno opremo in likovne priloge revije. Glavni in odgovorni urednik je po izbranem in pripravljenem gradivu sektorskih urednikov odločal o objavi prispevkov, o spornih prispevkih pa je odločal na zahtevo prizadetega sektorskega urednika uredniški kolegij z glasovanjem. Tukaj ne navajajo, v kakšnem smislu naj bi bili prispevki sporni, predvidevamo pa lahko, da je šlo za tematsko neprimerno oz. sporno pisanje, kar nakazuje na cenzuro. Glavnega in odgovornega urednika revije Dialogi je imenoval kolegij Zveze, mandatna doba je bila štiri leta. Dolžan je bil poročati o delu uredništva Zvezi bodisi samoiniciativno ali na njegovo zahtevo. Sektorski uredniki so morali skrbeti za redne stike s sodelavci svojega sektorja, z njimi so se dogovarjali o prispevkih z aktualno problematiko za potrebo revije. Na sestankih kolegija so sodelovali s predlogi, stališči in mnenji pri kreiranju revije. Uredniški svet je imel najmanj sedem, največ pa enajst članov, književnike, esejiste, publiciste ter znanstvenike. Člani so imeli štiriletno mandatno dobo, sestajali so se po potrebi, obvezno vsaj trikrat letno, ocenjevali pa so natisnjene številke revije ter dajali sugestije uredniškemu kolegiju. Člani uredniškega kolegija in uredniškega sveta so bili dolžni s svojimi prispevki sodelovati v reviji. Revija je prejela sredstva od republike, Založbe Obzorja Maribor, Zveze in Kulturne skupnosti Maribor. Glavni in odgovorni urednik ter sektorski uredniki so prejeli mesečni honorar, prav tako tudi tehnični urednik.

Dialoge je začel urejati »modernejši« del mariborskih književnikov pod glavnim in odgovornim urednikom Francetom Filipičem. Poleg književnikov je bilo v uredniškem odboru kar nekaj politikov.¹²⁷ V prvem uredniškem odboru Dialogov so bili še France Forstnerič, Andrej Ujčič, Vlado Golob, Ignac Kamenik, Slavko Kočevar – Jug, Marjan Kolar, Mira Medved, Tone Partljič, Karel Pečko, Stojan Požar, Branko Rudolf, Franc Šebjanič, Lojze Štefanič, Ela Ulrih.¹²⁸ »Modernejša struja med uredniki pa je vzbudila nasprotovanje »konservativnejših« (in tudi manj uspešnih) književnikov. Po dveh letih kar uspešnega dela se je morala vodilna ekipa Dialogov umakniti.«¹²⁹

¹²⁶ PAM, ZKD, št. 9, Poslovnik revije Dialogi, 9. maj 1972.

¹²⁷ Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

¹²⁸ PAM, ZKD, št. 1, Vabilo na sejo uredniškega odbora revije Dialogi, 3. marec 1965.

¹²⁹ Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

Tako dve leti pozneje zasledimo uredniški odbor v nekoliko drugačni sestavi: glavni in odgovorni urednik dr. Bruno Hartman (bibliotekar, teatrolog, publicist, kritik, prevajalec, urednik, dramaturg mariborske Drame 1958-62, ravnatelj UK Maribor 1965-89), Ignac Kamenik, France Forstnerič, Slavko Jug, Marijan Kramberger, dr. Janez Rotar, Marjan Kolar in Andrej Ujčič. »Ker sem slavist, nisem pa besedni ustvarjalec, in ker nisem bil član Društva slovenskih pisateljev, sem se najbrž zdel profesorju Košarju (Založba Obzorja je bila izdajateljica Dialogov) primeren za novega urednika Dialogov, morda pa se je Košarju zdelo tudi za celotno situacijo primernejše, da Dialoge prevzamem kot nečlan partije.«¹³⁰ Vedel je, da so bile v uredniškem odboru nenehne težave in nasprotovanja, zato je uredništvo prevzel le pod pogojem, da si sam izbere sodelavce. Oblikoval je nov uredniški odbor, ki je dokaj uspešno vodil Dialoge v letih 1967 in 1968 in je k sodelovanju pritegnil vrsto uglednih sodelavcev. Konec drugega letnika pa so nekateri člani uredništva izjavili, da se umikajo iz uredništva iz delovnih ali osebnih razlogov. Ker so na začetku delovanja sklenili, da se bo v primeru, če iz kakršnegakoli razloga kateri od članov zapusti uredništvo, umaknilo uredništvo v celoti, so tako tudi storili. V letu 1969 je Dialoge urejal prof. Janez Rotar in takrat je dr. Hartman še bil član uredništva, ob koncu letnika 1969 pa se je umaknil tudi s tega položaja, saj se mu je zdelo, da ni mogel v reviji dovolj prodorno uveljaviti gledališke kritike, ki jo je urejal.

O odstopu uredniškega odbora so poročali tudi takratni časopisi,¹³¹ ki so pisali o ozadju te odločitve, saj naj uradna razlaga ne bi bila točna. Avtor razlaga svojo trditev z zasebno izgovorjenimi besedami dotedanjega urednika Dialogov za publicistiko, pesnika in Večerovega novinarja Franceta Forstneriča: »Utrujeni smo že od pritiskov z različnih strani. Pritiskala sta Vladimir Gajšek in Miroslav Slana, pa politični forumi in nazadnje vsi tisti, ki jim revija ni bila všeč iz teh ali onih razlogov. Predvsem pa smo utrjeni od žalitev.« Skupina mlajših ustvarjalcev in mislecev, katerih duhovni vođa je bil pesnik Vladimir Gajšek, naj bi namreč že dlje časa »streljala ostre in bridke puščice« na revijo Dialogi, še posebej pa na dotedanjega urednika revije Bruna Hartmana in člana uredniškega odbora Franceta Forstneriča. Tovrstni duhovni udarci naj bi bili naperjeni tudi zoper dotedanjega revijskega urednika za poezijo in prozo Slavka Juga. Najpogostejši očitki so bili, da omenjeni možje z močjo svojih formalnih položajev in s taktično uporabo sklenjenih zvez kolegov ne pustijo mladim do duhovnega razcveta. Avtor prispevka je spregovoril tudi z Gajškom: »Obstaja odporiško gibanje, imenovano »kultura«! Ne, to ni nobena celica. Pomen je mnogo širši. Gibanje združuje vse svobodno misleče ljudi, delavce, študente in druge. Tistim, ki še ne vedo, je treba povedati, kaj se dogaja v kulturi. Naše gibanje bo nalepilo po Mariboru nadrealistične lepake. Sem pobudnik tega manifesta.« Gajšek je najprej želel protestirati zoper kulturno ozračje v Mariboru s hojo po mestu in med delavce razdeliti deset tisoč letakov, odpraviti pa se je nameraval tudi na šole in v druge organizacije. S pojasnitvijo dogajanja na letakih so želeli pripraviti splošen odpor proti Zvezi kulturnih delavcev v Mariboru, proti Dialogom in tedanjemu stanju. »Ker pa bi takšen shod preveč dišal po politikantstvu in bi utegnili priti do neredov, sem se odločil zgolj za lepljenje letakov...« Zahteve mariborskih kulturnih upornikov so bile neposredne. Terjali so odstop že omenjene uredniške revijske trojice (Bruno Hartman, France Forstnerič in Slavko Jug), nove smernice pa so poudarjale

¹³⁰ Prav tam.

¹³¹ PAM, ZKD, št. 1, Žagar, Primož. (1968): »Malo čet, malo orožja, a vseeno vojna«. Mariborski kulturniški »zdajci«. Tedenska tribuna, 11. december.

zahtevo, da bi morali v uredniškem odboru sodelovati ne le slavisti kot dotlej, marveč tudi filozofi, sociologi, psihologi in drugi. Revijo bi bilo treba popestriti z likovno opremo, vsebinske zamisli, ki bi težile h kulturi in izvirale iz nje, pa bi morale upoštevati svobodo misli, govora in tiska. »Nova skupina« je tako za novega glavnega urednika revije predlagala profesorja Branka Rudolfa. Gajšek je naprej pripovedoval, kako so njemu in drugim mladim piscem brez prave utemeljitve zavračali in celo izgubljali prispevke. Po njegovih besedah so bile žrtve takega početja še drugi mladi talenti, kot jih je imenoval, Marijan Tonkovič, Bojan Kavčič, Davorin Walant, Franci Dolenc ... »Vsi ti Forstneriči, Hartmani, Jugi in drugi so prišli do položajev in zdaj neomejeno, od zadaj in neodkrito odločajo o usodi pravih intelektualcev, ki pošteno mislijo in pišejo. Tukaj v Mariboru gre potemtakem za notranje kroge privržencev in »kolegov«, ki se s svojim politikantstvom uveljavljajo, nam pa se posmehujejo in se bojijo kakršnega koli odkritega pogovora /.../ Gre za to, da bodo v Mariboru kritiki ne pa cenzorji«. Zatem je novinar povzel še pogovor s Forstneričem: »Kulturniška bitka v Mariboru je le bedna ponovitev znanih ljubljanskih dogodkov. Tu pri nas je malo čet in malo intelektualnega orožja. Je pa tudi to bitka za kulturniško-politične položaje. Jaz se iz te bitke vnaprej umikam. Raje se posvetim študiji, publicistiki in literaturi. Edina poštena bitka je za pisalnim strojem, ne pa bitka v uredništvih in komisijah.« Forstnerič je še razmišljal o Dialogih – dejal je, da mislijo politiki, ki tudi s svoje strani pritiskajo na revijo, napraviti z novimi ljudmi revijo bolj »konstruktivno«, po drugi strani pa hočejo mladi prav tako zasesti Dialoge. Avtor je spregovoril tudi z Brunom Hartmanom, ki je menil, da »ti fantje«¹³² še nimajo jasnih predstav o ocenjevanju literarnih del in se spraševal, zakaj ne gredo h kakim drugim revijam, če se že čutijo zapostavljene, kljub temu da naj bi Gajška, Slano in druge mlade pisce v Dialogih že objavljali. Hartman je dvomil, da je v tej odporiški akciji toliko intelektualne moči, da bi lahko bistveno preusmerila tok mariborske kulture, dodal pa je še, da so vsi, ki so delali v Dialogih, vse to počenjali iz prepričanja, da bodo koristili celotnemu slovenskemu kulturnemu prostoru. Hartmanovi izjavi o slabotni intelektualni moči »odpornikov« lahko pritrdimo z dejstvom, da je bilo na strani starejših ustvarjalcev kar nekaj znanih osebnosti, ki so s svojim delom in udejstvovanjem na področju kulture pustile nedvomno večji pečat v Mariboru, prav tako pa tudi v slovenski kulturi.

Pod uredništvom Hartmana in Rotarja je revija predvsem uglasila obravnavo ožjih, lokalnih vprašanj (zlasti visokega šolstva) z vseslovenskimi, družbenimi in narodnimi. K sodelovanju je pritegnila pisce ožjega in širšega območja, iz zamejstva in Jugoslavije (glej Enciklopedija Slovenije, 1988: 257). Med njimi naj bi bili zlasti mlajši in kolikor lahko iz tega sklepamo, je najverjetneje šlo bolj za stilni kot pa za generacijski konflikt.

Leta 1970 so po merjenju sil med mariborskimi mladimi in starejšimi ustvarjalci zmagali slednji in začeli voditi revijo (do leta 1980) pod uredništvom Janeza Švajncerja. Kljub manjšemu sodelovanju mlajše generacije in nekaterih uveljavljenih sodelavcev je revija živela, vendar brez vznemirljive publicistike, slabši pa je bil tudi literarni del (glej Enciklopedija Slovenije, 1988: 257).

O Dialogih so takratni časopisi kar precej pisali, zlasti o uredniški krizi,¹³³ ko je leta 1971 odstopil urednik dr. Janez Rotar, čeprav zasledimo tudi podatke,

¹³² Prav tam.

¹³³ PAM, ZKD, št. 3, (1971). »Dialogi pred uredniško krizo?«. Rotar odstopil«, Delo, 19. januar.

da je odstopil leto prej (glej Enciklopedija Slovenije, 1988: 257). Rotar se je namreč kot profesor želel na pedagoški akademiji v Mariboru intenzivneje posvetiti znanstvenoraziskovalnemu delu. V uredništvu revije so ob tem ugotavljali, da je revija v Rotarjevi mandatni dobi doživela kakovosten vzpon in se utrdila med svojimi bralci in sodelavci ter v kulturni javnosti. Člani sveta in kolegija Dialogov so za kandidata za novega glavnega in odgovornega urednika izbrali književnika Toneta Partljiča in njegovo kandidaturo predlagali Zvezi. Partljič je nato na prošnjo Zveze napisal svoj okvirni uredniški program in kot morebitni mandatar za sestavo novega uredniškega sveta in kolegija tudi predlog za seznam članov teh dveh teles uredništva. Enako je storil književnik Janez Švajncner, ki ga je Zveza povabila kot drugega možnega mandatarja. Člani odbora Zveze pa so na eni izmed sej Rotarja vendarle spodbudili, da je spet sprejel funkcijo, in sicer zaradi ustrezne kontinuitete v urejanju revije, ostali dve kandidaturi pa so avtomatsko umaknili, s čimer sta se oba kandidata strinjala. Revija naj bi se po Rotarjevem odstopu znašla pred določeno personalno krizo, saj je novinar predvideval, da prejšnja kandidata ne bosta pripravljena znova kandidirati. Kriza sicer naj ne bi bila dramatična, saj naj bi mariborski kulturni krog našel pripravljene sposobne kandidate za urejanje Dialogov. Vse to pa je razkrivalo pomanjkljivosti in nefunkcionalnost ureditve, po kateri urednikov niso izbirali »po demokratični poti« sodelavci revije iz svojih vrst, ampak je bila pravica imenovanja prenesena na Zvezo.

Enako so ustvarjalci Dialogov razmišljali že ob koncu leta 1970,¹³⁴ ko so ugotavljali, da ob vsakokratni zamenjavi urednikov prihaja do kriznih situacij. Vzrok za to naj bi bil neustrezen in nefunkcionalen način izbiranja urednikov, zato so predlagali, da Založba Obzorja in Zveza čimprej skličeata zbor sodelavcev, ki bi izglasoval, da bi urednike izbirali tisti, ki revijo ustvarjajo. Odgovora oz. realizacijo pobude ne zasledimo.

Iz časopisnih prispevkov¹³⁵ je mogoče tudi razbrati, da je šlo za dvakratni odstop Rotarja in vodstvo Zveze je pripravilo zbor sodelavcev revije, kjer sta se oblikovali dve skupini, ki sta vsaka zase predlagali kandidate za vodstvo revije. Tako je uredništvo študentskega lista Katedra predlagalo Janeza Švajncnerja in Vladimirja Gajška v ožje vodstvo revije, predlagatelj druge liste pa je bil Drago Jančar, ki je predložil zboru za glavnega urednika Andreja Brvarja, navedel pa je tudi imena kandidatov za resorne urednike (poezijo, prozo, publicistiko). Predloga sta izzvala polemiko, na trenutke tudi ostro, vendar pa je obveljal kompromisni predlog Frančka Rudolfa, da bi združili obe listi. Tako sta mandat za sestavo novega vodstva revije dobila Janez Švajncner in Andrej Brvar skupaj. Kolegij Zveze, »ki si kot izdajateljica revije ne pusti vzeti pravice, ki jo po pravilniku tudi ima, pa bo o tem kompromisnem predlogu razpravljala in tudi dokončno odločil«. ¹³⁶

Združitev obeh predlogov bi lahko bila za revijo pozitivna, vendar dokumentov o poznejšem delovanju oz. odločitvi Zveze ne zasledimo, poznejša literatura pa navaja, da je uredniško mesto dobil Janez Švajncner (glej Enciklopedija Slovenije, 1988: 257).

V množici prispevkov je sledil tudi eden od zanimivejših, ki je zajemal pojasnilo dotedanjega glavnega urednika Janeza Rotarja: »Po poteku moje mandatne dobe sta se izoblikovali dve potencialni uredniški skupini. Jedro prve, pri kateri

¹³⁴ PAM, ZKD, št. 3, Dokument nima naslova ali podpisnikov, 16. december 1970.

¹³⁵ PAM, ZKD, št. 3, Šrimpč, Franc. »O Dialogih. Na zboru sodelavcev sta se pojavili dve kandidaturi listi za glavnega urednika. Brez generacijskih razlik«.

¹³⁶ Prav tam.

sem sodeloval, bi predstavljal dosedanji uredniški svet, z razširitvijo predvsem v korist mladih in tudi novi urednik bi bil iz vrst »mladih«. /.../ Tej skupini nasproti ali mimo nje se je izoblikovala, in sicer na pobudo vodstva Zveze kulturnih delavcev, druga skupina, po mojem mnenju iz preostalih možnih, komaj še možnih in tudi nezmožnih kandidatov /.../.« Tako se je kot urednik odločil, da ponovno sprejme mandat, s čimer so se člani kolegija Zveze strinjali. »Toda sedaj pride tisti »nesporazum«, ki postaja predmet manipuliranja. Na prvi uredniški seji sem navedel, da bom kot sestavljalec uredniške skupine pritegnil tudi še druge posamezne člane iz druge potencialne skupine, in da se bom tudi programsko zavzel za delovno sodelovanje vseh pišočih, kar je zgolj tudi sodelovanje dosedanje uredniške prakse.« Uredniška praksa dotedanjega obdobja pa je bila za Zvezo zadostno zagotovilo, da so bivšemu uredniku podaljšali mandat. Za člane, ki jih je zbral, predvsem nove (ne pa mlade ali stare) pa je bila to prelahka »zmaga« in so jo nekateri tudi tako sprejeli. »Ni kazalo drugega, kot ponovno se umakniti, in sicer zaradi tega, da bi se »mladi« tudi sami soočili z vprašanjem delovanja konsolidacije, in da bi s takšnimi možnostmi oblikovali revijo v prihodnje.« Rotar pa je tudi izpostavil, da je bistveno vprašanje dotedanje prakse postavljanje urednika. V kolegiju Zveze, ki je dodeljeval mandat, skoraj ni bilo rednih sodelavcev revije, pa tudi naročniki med njimi so bili izjeme. »Dosedanji urednik prav tako ni bil član tega odločujočega kolegija in ni mogel zastopati kakih 150 sodelavcev, ki so iz meseca v mesec z okoli 250 bibliografskimi enotami napolnili 920 strani minulega letnika Dialogov, potem pa je tu še 18 soavtorjev, 222 strani obsegajoče brošure Siti in lačni Slovenci, ki je izšla kot delo minulega uredništva Dialogov.«¹³⁷ Vsi ti v kolegiju niso imeli svojega člana, kar bi mogel biti le glavni in odgovorni urednik, tako kot so to bili na primer predsedniki vseh včlanjenih društev. Revijo so sestavljali predvsem vsakokratni sodelavci, bralci in založba, ne pa zgolj posamezna uredniška imena, še manj pa formalni ustanovitelj, ki dodeljuje mandat.

Čeprav Zveza Dialogom ni nudila večje finančne pomoči, pa je očitno imela velik vpliv na uredniško politiko, s tem ko je dodeljevala mandat uredniku. Ker je bila zastopanost Dialogov v Zvezi minimalna, si je težko predstavljati, da je prav Zveza odločala o uredništvu. Čeprav predstavništvo ustanov v Zvezi zasledimo prvič z društvenimi pravili marca 1970, ni jasno, zakaj leto dni pozneje še vedno govorijo, da v Zvezi nimajo svojega predstavnika. Ker tudi Zveza ni bila vključena v delo revije, lahko sklepamo, da je hotela doseči večjo veljavo v javnosti, s tem ko je z odločujočo potezo, izbiro urednika, bdela nad revijo, znano vsem kulturnikom Slovenije.

Odgovorni in glavni uredniki Dialogov so bili: France Filipič (1965, 1966), Bruno Hartman (1967, 1968), Janez Rotar (1969 - 1971), Janez Švajncar (1971 - 1980) ...

5. Delo Zveze v sedemdesetih

Ob dvajseti obletnici¹³⁸ delovanja je takratni predsednik Vlado Golob predstavil delovanje Zveze in vpliv takratnega družbenega in političnega dogajanja nanjo. Z dolgim zapisom tako prvič v dokumentih zasledimo nekoliko bolj jasno sliko delovanja Zveze in dogajanja znotraj nje.

¹³⁷ PAM, ZKD, št. 3, (1971). »Še enkrat o Dialogih«. Delo, 20. januar.

¹³⁸ PAM, ZKD, št. 2, Poročilo predsednika Zveze Vlada Goloba na občnem zboru, 6. marec 1970.

Golob je omenil dva pomembna družbena procesa, »ki še nista povsem dozorela, sta pa bistveno vplivala na naš čas in na nas, ki živimo v njem, to sta: samoupravljanje in gospodarska reforma«. Ugotavljal je, da ljudem še ni prišlo povsem v zavest, »da je kultura z vsem svojim obširnim področjem življenjsko važna za uspešen razvoj tako samoupravljanja kot gospodarske reforme, je pa že povsem jasno, da sta oba družbena procesa v fazi svojih otroških boleznih občutno prizadela področje kulture«. Golob je menil, da je bilo to najbolj opazno v Mariboru, saj je samoupravljanje prineslo s sabo tudi decentralizacijo, »kar bi skoraj imelo za posledice, da bi obravnavali Maribor kot eno izmed šestdesetih slovenskih občin, vulgarno pojmovanje gospodarske reforme pa bi skoraj zmagalo z vnašanjem komercialnih zakonitosti v kulturo in prav v Mariboru bi se dalo npr. z ukinitvijo kakšne kulturne ustanove z večjim proračunom prihraniti mnogo denarja«. ¹³⁹ Iz pisanja v nadaljevanju pa je čutiti, da je v tistem času vendarle začelo prevladovati bolj poglobljeno in dolgoročno vrednotenje funkcij kulture v takratni družbi, pri čemer je imel po mnenju Goloba mnogo zaslug republiški izvršni svet skupščine SRS, pa tudi ZK, SZLD in sindikati, ki so začeli temeljiteje razpravljati o kulturi. Ob tem si je lahko po predsednikovih besedah nekaj zaslug lastila tudi Zveza, saj so dolgo časa individualno združevali mariborske kulturne delavce, ki so čutili potrebo po skupnem delovanju. Le-ti so bili pobudniki številnih akcij, iz česar se je razvila npr. Založba Obzorja, ki jo je ustanovila Zveza.

Po njegovem razmišljanju sodeč se je v začetku šestdesetih let iz raznih vzrokov začela postopna stagnacija (verjetno za zanimanje delovanja v Zvezi - op. p.). Golob je omenil naraščanje osebnega standarda, tako da so posamezniki čutili vse manj potreb po združevanju v tej obliki. Društva, vključena v Zvezo, so bila skoraj brez sredstev, zato je pozneje Zveza nastopala v imenu vseh društev pri skupnem financirju, pri občinskem skladu za kulturne dejavnosti in v glavnem tudi pri republiškem skladu za pospeševanje kulturnih dejavnosti. Zveza s tem ni bila več asociacija individualnih članov, člani so bili kolektivno strokovna društva, ki so imela v upravnem odboru Zveze svoje predstavnike in so na ta način vodila delovanje in politiko Zveze. Njen vpliv na dogajanje v kulturnem življenju Maribora pa verjetno ni bil majhen, saj po Golobovih navedbah predstavlja močno in dobro organizirano celoto, ki je imela dokajšen ugled v javnem življenju, ob čemer je poudaril številne vloge, resolucije in opozorila, ki jih je Zveza pošiljala izvršnemu svetu SRS, skupščini SRS, občinski skupščini, organom SZDL in ZKS ter drugim forumom, ki po njegovem mnenju niso ostala brez odmeva.

Nekoliko sporna je zadnja trditev, saj je prav z ničimer ne dokazuje. Najverjetneje bi ob kakšnih večjih uspehih le-te Golob tudi omenil, saj je ob branju dokumentov jasno, da so zelo radi navajali konkretne uspehe. Očitno se je Golob ob tem opiral na podatke, da so bili vsi, ki so bili v Zvezi aktivno angažirani, izredno močno zastopani v najrazličnejših samoupravnih in drugih organih v občini kot tudi na ravni republike, tako da je Zveza tudi posredno aktivno sodelovala pri oblikovanju kulturne politike, kar je bila gotovo njena bistvena naloga. Golob pa je ob tem razmišljal o takrat zelo aktualnem vprašanju, koliko in na kakšen način bi se dalo delo v Zvezi vsaj delno profesionalizirati. To vprašanje je bilo sicer večkrat načeto, vendar nikoli ne zasledimo nobenih odgovorov ali kakšnih predlogov.

V Zvezi so se dalj časa spopadali »z eno izmed pomanjkljivosti«, ki bi jo bilo potrebno po predsednikovem mnenju nujno čimprej odpraviti. Omenil je povezavo

¹³⁹ Prav tam.

med mariborskimi gledališkimi delavci in med Zvezo. »SNG je naš daleč najmočnejši kulturni zavod, /.../, pri tem je preveč izoliranosti, premalo povezave z ostalo mariborsko kulturno problematiko, s katero bi gledališki delavci najlažje prišli v stik prav z ZKD. /.../ z gledališčem stoji in pade mariborska kultura, brez gledališča ali celo tudi brez ene izmed obeh gledaliških hiš bi Maribor zdrknil na raven malo pomembne province.«¹⁴⁰

Tovrstno razmišljanje oz. podobno razpravljanje o problemih, ki so zadevali kulturno življenje v Mariboru, je pri Zvezi prevladovalo, saj najdemo zabeleženih precej sestankov, ki jih je Zveza namenila razpravljanju tako o gledaliških kot o podobnih kulturnih vprašanjih. Menili so, da bi bilo treba najti ustrezen način redne povezave med gledališkimi delavci in Zvezo, ki bi odpravila nekatera trenja in izboljšala splošni položaj kulture v Mariboru. Podobnih razprav, s čimer je Zveza upravičevala svoj obstoj, je bilo še precej, vendar pa bi tudi pričakovali, da bi v primeru kakršnih koli konkretnjših uspehov le-te tudi zabeležili in o njih razpravljali.

Naprej še poroča Golob o javnih in zasebnih kritikah, ki so prihajale na Zvezo, kar ocenjuje za koristno: »Kdor je dovolj močan, in kdor deluje dosledno in zavestno ter kdor nima slabe vesti, temu lahko še tako ostra kritika ali celo brezobziren napad samo koristi, zanj je to dobrodošel, čeprav lahko včasih trenutno neprijeten korektiv.« Dokaj veliko očitkov je bilo na račun zaprtosti Zveze, kar Golob pojasnjuje: »Razumljivo je, da Zveza že zaradi svojega namena in funkcije, o čemer je bilo govora predhodno, ne more biti odprta za vsakogar, kdor bi si to le zaželel, vsaj v tem smislu ne, da bi npr. upravljal in razpolagal s sredstvi, ki so namenjena delovanju zveznih članov.«¹⁴¹ V Zvezi so se zato odločili, da so lahko člani tudi organizirane skupine kulturnih delavcev, ki niso včlanjeni v strokovna društva. Tu so bili mišljeni predvsem mladi kulturni delavci, ki so se večkrat čutili odrinjene.

Predsednik Golob je poročal še o posebnem vprašanju, in sicer o obliki in tonu nekaterih polemik: »Žal mislijo nekateri revolverški časopisi, da uspešno dvigujejo svojo naklado s pikantnimi ženskimi fotografijami in z nekulturnimi članki o kulturnih problemih, pri čemer je žigosanje mariborskih kulturnih razmer najbrž še posebej privlačno, ker so kot vse kaže, drugod po Sloveniji kulturne razmere naravnost idealne. Na te revolverške limance so se v zadnjem času ujeli nekateri pišoči mariborski delavci, mlajši in starejši in s tem storili Mariboru in mariborski kulturi dokaj medvedjo uslugo.«¹⁴² Po besedah predsednika je bil Maribor in njegovo kulturno življenje v šestdesetih zaradi pretirane koncentracije kapitala in kadrov v republiškem središču močno prizadet in osiromašen. Kljub temu pa je Zveza med prvimi zavzela stališče do osnutka zakona o kulturnih skupnostih in financiranju kulture in dala spreminjevalne in dopolnilne predloge. Ker so po mnenju Goloba mariborski kulturni delavci čutili diskriminacijo s strani republike, je morala Zveza toliko bolj skrbeti za izpolnjevanje svojih nalog v regiji, vendar pa so se kljub temu na tem področju premalo zavedali te naloge, saj so nekoliko več poročali le o uspehih v povezovanju s tujino, zlasti z bližnjimi mesti. Tako je Golob soočil organe Zveze z jasnimi cilji - poglobiti že ustaljene oblike dela in se po možnosti lotiti še premalo obdelanih ali celo neobdelanih.

¹⁴⁰ Prav tam.

¹⁴¹ Prav tam.

¹⁴² Prav tam.

5. 1. Pravila leta 1970 in 1975

V pravilih iz leta 1970¹⁴³ je v opisu nalog Zveza še vedno označena kot pobudnik in koordinator kulturnih dejavnosti v severovzhodni Sloveniji, čeprav je bilo v tem času že znano, da izven Maribora skoraj niso delovali, zato ni jasno, zakaj niso temu primerno priredili tudi pravila. Zveza je še naprej obravnavala kulturna vprašanja in analizirala problematiko kulturnega dela - pravzaprav je bilo vse področje delovanja nespremenjeno. Člani Zveze so bila še naprej strokovna društva poklicnih kulturnih delavcev, ki so se ukvarjali s kulturno dejavnostjo na območju Maribora. Izjemoma so lahko bili člani Zveze tudi organizirane skupine kulturnih delavcev, ki niso bili včlanjeni v svoje strokovno društvo, kar bi lahko označili za spremembo, ki nakazuje na večjo odprtost Zveze, vendar pa v nasprotju s tem niso več vključevali kulturnih delavcev kot individualnih članov, ki so ob nastanku Zveze (in še nekaj let zatem) pravzaprav imeli edini pravico za včlanitev (kolektivno včlanjenje so uvedli šele v šestdesetih).

Za izvajanje posameznih dejavnosti je imela Zveza že omenjene ustanove, ki so tokrat prvič vključene v pravila Zveze. Naloge posameznih ustanov so izvajali njihovi odbori, ki so šteli pri reviji *Dialogi* enajst članov, pri Razstavnem salonu Rotovž devet članov in pri Koncertni poslovalnici pet članov. Vsaka institucija Zveze je morala imeti svoj poslovnik, ki je določal obseg in način svoje dejavnosti. Glede na zapise je lahko Zveza v večjih središčih mariborske regije organizirala pododbore (vendar tudi tega v zapisih ne zasledimo), predsedniki pododborov pa bi bili člani kolegija Zveze. Delo v organih in komisijah Zveze je bilo prostovoljno in praviloma brezplačno. Članom, ki so sodelovali pri izvajanju programov večjega obsega in zlasti trajnejšega značaja, je lahko kolegij Zveze določil posebne nagrade, redne ali občasne.

Organi Zveze so bili skupščina, kolegij, izvršni odbor in nadzorni odbor. *Skupščina* je bila najvišji organ Zveze in so jo sestavljali delegati, ki so jih izvolila v Zvezo včlanjena društva in skupine. Na vsakih deset članov je pripadala društvu oz. skupini pravica do enega delegata. Skupščino je skliceval predsednik Zveze redno vsaka štiri leta. V času med dvema rednima skupščinama je podajal kolegij poročila o delu Zveze ter o svojem delu na rednih delovnih konferencah delegatov. Skupščina Zveze je sprejemala pravila Zveze ter odločala o spremembah in dopolnitvah pravil, sprejemala je program in dajala smernice za delo Zveze, volila predsednika in nadzorni odbor Zveze ter ju razreševala, razpravljala je o poročilih kolegija in nadzornega odbora, o finančni politiki Zveze, po potrebi je imenovala razne komisije za določne naloge, opravljala je druge naloge v skladu s pravili in interesi Zveze ter imenovala častne člane. *Kolegij Zveze* so sestavljali po en predstavnik vsakega v Zvezo včlanjenega društva in organizirane skupine kulturnih delavcev ter po en predstavnik institucije Zveze. Kolegij je imel predsednika, podpredsednika in tajnika. Predsednika je izvolila skupščina in hkrati je tudi bil predsednik Zveze. Kolegij se je sestajal po potrebi, vendar najmanj štirikrat na leto. Vodil je delo Zveze po smernicah skupščine, izvrševal sklepe skupščine, pripravljal in skliceval letne delovne konference delegatov in skupščine Zveze, poročal na letni konferenci in skupščini o delu Zveze in o svojem delu, sestavljal predlog predračuna dohodkov in izdatkov Zveze, načrtoval prireditve, konference in posvete, potrjeval poslovnik institucij Zveze, imenoval predsednike in člane odborov za posamezne institucije Zveze ter opravljal druge naloge v skladu s pravili in interesi Zveze. *Izvršni odbor* so sestavljali predsednik, podpredsednik,

¹⁴³ PAM, ZKD, št. 6, Pravila Zveze kulturnih delavcev v Mariboru, 6. marec 1970.

tajnik in dva člana kolegija. Vodil je tekoče poslovanje Zveze med dvema sejama kolegija po smernicah, ki jih je določal kolegij. Izvršni odbor je opravljal delo na sejah, o katerih je vodil kratke zapisnike, dolžan pa je bil poročati o opravljenih nalogah na prvi seji kolegija. *Nadzorni odbor* je spremljal in kontroliral delo Zveze in njenih organov ter imel pravico prisostvovati sejam kolegija in izvršnega odbora. Na letnih delovnih konferencah delegatov in skupščini Zveze je poročal o svojem delu in o svojih ugotovitvah ob pregledu delovanja in finančnega poslovanja Zveze.

Zveza je prenehala delovati, če je tako sklenila skupščina Zveze, ali s prepovedjo, ki jo je izdal upravni organ, ali če se je število članov Zveze zmanjšalo na enega člana. Če se ne bi ustanovila podobna Zveza, se ob prenehanju Zveze razdeli njeno premoženje med društva Zveze in institucije.

Razlika med pravili iz leta 1950, 1964 in 1970:

Osnovna razlika je bila v poimenovanju Zveze in večji odprtosti Zveze za širši krog ljudi leta 1970, vendar bolj v smislu kolektivnega članstva. Medtem ko so ob ustanovitvi lahko bili člani kulturni delavci, ki so dosegli v svojem delu vidne uspehe – individualno članstvo, so lahko bila leta 1970 včlanjena strokovna društva poklicnih kulturnih delavcev, ki so se ukvarjali s kulturno dejavnostjo na območju Maribora, izjemoma so lahko bili člani Zveze tudi organizirane skupine kulturnih delavcev, ki niso bili včlanjeni v svoje strokovno društvo. Pravila iz leta 1964 so določala, da so lahko bili posamezni člani Zveze kulturni delavci, ki so se poklicno ukvarjali s kulturno dejavnostjo, in prav tako tudi tisti občani, ki so se kakovostno uveljavljali na področju kulture. Med kolektivne člane so prištevali kulturna strokovna društva, podobore oziroma sekcije. Iz tega sledi, da je bila največja odprtost za članstvo z uvedbo pravil v letu 1964, ki pa so prenehala veljati šest let pozneje.

S pravili iz leta 1975¹⁴⁴ so bili člani strokovna društva poklicnih kulturnih delavcev, ki so se ukvarjali s kulturno dejavnostjo na območju mariborske regije. Društva so imela svoja pravila in svoje delovne programe, zaradi sistematičnega in enotnega razvijanja kulture pa so prevzemala v svoje delovne programe tudi tiste skupne naloge, ki jih je sprejel kolegij. Zveza je izvajala svoje naloge načeloma neposredno po svojih organih (*skupščina, kolegij, izvršni odbor in nadzorni odbor*). Za izvajanje posameznih dejavnosti je imela Zveza ustanove, kjer so prvič omenili Glasbeno mladino, vendar pa ni mogoče zaslediti poslovnika, po katerem naj bi Glasbena mladina delovala, in ki naj bi določal njen program. Društva so uporabljala prostore Zveze, tajim je omogočala administrativno delo, opravljala je zanje finančno poslovanje ter posredovala vse delovne načrte in njihovo realizacijo Kulturni skupnosti Maribor, ki je tokrat v pravilih omenjena prvič, saj se je ustanovila leta 1971.

5. 2. Programska zasnova in realizacija dela

Skupno delovanje mariborskih kulturnih društev v Zvezi jim je omogočalo učinkovito in racionalno udejstvovanje, kar je pripomoglo k sooblikovanju kulturne podobe Maribora, iz poročila posameznih društev pa je vidno, da so se nekatera udejstvovala tudi v širši regiji in prek meja. Tako so npr. v načrtih za kulturno sodelovanje s sosednjimi državami za leto 1970¹⁴⁵ navedli kulturne stike z

¹⁴⁴ PAM, ZKD, št. 6, Pravila Zveze mariborskih kulturnih delavcev, 1975.

¹⁴⁵ PAM, ZKD, št. 6, Načrti za kulturno sodelovanje s sosednjimi državami v letu 1970, brez datuma.

Madžarsko in Avstrijo, kjer je šlo za izmenjavo koncertov, predavanj, razstav, stike s književniki in sodelovanje revije *Dialogi* z njihovimi revijami.

Kulturne ustanove Zveze so sodelovale predvsem z Avstrijo, npr. z glasbeno akademijo v Gradcu tako, da so v Mariboru redno nastopali njeni ansambli in solisti. Mariborski instrumentalisti so pogosto sodelovali v avstrijskih orkestrih pri pomnoževanju ansamblov z večkratnim nastopanjem. Sodelovanju med Koncertno poslovalnico in Gradcem so posvečali posebno pozornost glede na izmenjavo ansamblov in recipročnih obiskov na koncertih, operni orkester pa je občasno gostoval v večjih avstrijskih mestih. Pri likovnem sodelovanju so razvijali obojestranska prizadevanja v recipročnih razstavah. Grupa 64 iz Wienerneustadta, likovni umetniki iz mesta Eisenstadt na Gradiščanskem in Donauwaldgruppe, ki so tvorili povezavo med Avstrijo, Bavarsko in Slovenijo, so bili deležni izmenjave tovrstnih razstav. S člani dunajske galerije v Grichenbeislu, ki so razstavljali svoja dela tudi v Razstavnem salonu Rotovž v Mariboru, so vzpostavili stike, ki so pripomogli k nadaljnji razširitvi medsebojnega kulturnega koncepta. V mariborskem kulturnem programu je bila zajeta tudi izmenjalna razstava del likovnih umetnikov koroških Slovencev in umetnikov iz Furlanije - Julijske Krajine. Tradicionalna srečanja med pisatelji iz Maribora in slovenske Koroške, ki so na pobudo mariborskega pododbora Društva pisateljev Slovenije trajala nekaj let, so bila recipročna - vsako leto so prišli koroški Slovenci v Maribor in obratno, poleg tega je vabil mariborski pododbor koroške pisatelje vsako leto na pisateljsko srečanje v Štatenberg. Pri tradicionalnih srečanjih pisateljev Jugoslavije in zamejstva je sodelovala tudi revija *Dialogi*.

Junija 1973¹⁴⁶ je pripravila Zveza redno letno konferenco kolegija v zdravilišču Radenci in med drugim je tudi potekala razprava, kako doseči večje povezovanje in načrtnost pri razvijanju kulturne dejavnosti na območju severovzhodne Slovenije, zato so poleg vseh strokovnih društev, takrat včlanjenih v Zvezo, povabili še predstavnike občinskih kulturnih skupnosti iz Maribora, Lenarta, Gornje Radgone, Murske Sobote, Lendave, Ljutomera, Ormoža, Ptuja in Slovenske Bistrice. Pogovori so potekali v smeri enakomernejšega razdeljevanja kulturne dejavnosti v smislu skupnega delovanja.

Pobuda je vsekakor sovpadala s širšim delovanjem Zveze, ki si ga je zadala v pravilih, vendar pa je to tudi prva tovrstna poteza, ki bi v resnici lahko vodila do povezovanja na regionalni ravni, čeprav je namen za to obliko delovanja vključen že v pravilih ob ustanovitvi Zveze. Obstaja vprašanje, zakaj Zveza že prej ni skušala navezati stikov s kulturniki iz drugih predelov Štajerske ali Prekmurja, sklepamo pa lahko, da do sedemdesetih sploh niso čutili potrebe. V začetku je bilo zanimanje za včlanitev v Zvezo med mariborskimi kulturniki dovolj veliko, ko pa je začelo zanimanje upadati, so se odločili, da pritegnejo k sodelovanju kulturnike iz širšega območja, s čimer bi še naprej upravičevali svoj obstoj in poskrbeli, da bi njihova dejavnost nekoliko bolj oživila, kajti v sredini sedemdesetih v Zvezi ni bilo več čutiti zagnanosti za delo, prav tako pa niso več poročali o kakšnih posebnih akcijah, ki bi jih Zveza izvajala.

S programom prireditev za leto 1975¹⁴⁷ se je Zveza vključila v proslavo 30-letnice osvoboditve in občinskega praznika. Ob tej priložnosti je revija *Dialogi* izdala slavnostno številko s prispevki pisateljev - udeležencev NOV, posamezna

¹⁴⁶ PAM, ZKD, št. 10, Srečanje s predstavniki kulturnih skupnosti severovzhodne Slovenije v Radencih, 16. junij 1973.

¹⁴⁷ PAM, ZKD, št. 3, Program prireditev za leto 1975 - Poročilo za kulturno skupnost, februar 1975.

društva so odprla razne razstave, Koncertna poslovalnica je počastila 30-letnico osvoboditve z zadnjim abonmajskim koncertom, kjer je nastopil Slovenski oktet, pododbor Društva slovenskih pisateljev Maribor pa je na tradicionalnem srečanju na Štatenbergu obravnaval tematiko narodnoosvobodilni boj v književnosti, referate predavateljev pa so objavili v Dialogih.

V načrtih za nadaljnje delo so poudarjali, da bo Zveza še naprej pobudnik in organizator obravnave problematike iz različnih področij kulturnega življenja Maribora in iz širše regije. Medtem ko so prejšnja leta vodili program Zveze po konkretnih letnih načrtih, so tokrat pisali le o skrbi Zveze za nemoteno delovanje članov, pomoči pri izpolnjevanju delovnih obveznosti članov in angažiranju pri večjih akcijah ter vodenju celotnega finančnega poslovanja. V tem času je že vse kazalo na zaton Zveze.

5. 3. Ukinitve Zveze

Zveza je prenehala z delovanjem v letu 1977,¹⁴⁸ vendar pa iz arhiviranih dokumentov ni jasen razlog ukinitve in je podatek o razpustu Zveze razviden s posebnega obrazca o ukinitvi delovnih razmerij zaposlenim.

Nekoliko več je zapisano v zapisniku seje izvršnega odbora Zveze maja 1977,¹⁴⁹ vendar pa še vedno ni navedenega vzroka za ukinitve. Predsednik Zveze Vlado Golob je seznanil prisotne z dospeljo odločbo Republiškega sekretariata za notranje zadeve v Ljubljani o ukinitvi Zveze kulturnih delavcev Maribor s 26. majem 1977. Ta odlog je sledil po dveh predhodnih opozorilih, da naj bi Zveza uskladila svoja pravila in jih predložila Republiškemu sekretariatu v Ljubljani najkasneje do 16. novembra 1976. Ob tem je Švajncerja zanimalo, zakaj nista bila o ustavitvenem roku obveščena tudi člana izvršnega odbora Polak in on sam, Filipič pa je povedal, da je SZDL Maribor že razpravljal o ukinitvi Zveze in zaradi tega se mu ni zdelo potrebno, da obvesti oba člana o usklajitvi pravil po določilih novega zakona o društvih.

Zveza bi torej morala uskladiti pravila po novem zakonu o društvih, kar sicer ne bi smelo predstavljati nobenih težav, saj v času njenega delovanja večkrat zasledimo spremenjena pravila in ni jasno, zakaj tega niso storili tudi tokrat. Verjetno so uvideli, da nima več pomena nadaljevati dela, ki se je z leti izrodilo (sprememba stila življenja, ljubiteljska dejavnost je izgubljala pomen), zato tudi ni bilo interesa za oblikovanje novih pravil. Zelo verjetna razlaga razloga za ukinitve Zveze pa je tudi ustanovitev Kulturne skupnosti v Mariboru v letu 1971. Po navedbah dr. Hartmana¹⁵⁰ se je z ustanovitvijo Kulturne skupnosti njuno delo začelo podvajati. Omenjena skupnost je Zvezo tudi financirala, prav tako pa je imela Zveza v skupnosti tudi svoje predstavnike - prvi predstavniki so bili Vlado Golob - predsednik Zveze, Oton Polak - predsednik pododbora DSLU in razstavnega salona Rotovž, Janez Švajncer - predsednik pododbora DSP ter glavni in odgovorni urednik revije Dialogi in Ferdo Filipič - vodja Koncertne poslovalnice Maribor.¹⁵¹ Največji zagovorniki, da ostane Zveza pri življenju, so bili njeni uslužbenci. Še posebej trdovratno so po besedah dr. Hartmana vztrajali predsednik Zveze Vlado Golob, direktor Koncertne poslovalnice Ferdo Filipič in zastopnik Društva slovenskih pisateljev Janez Švajncer. Tovrstna nelogična dvo-

¹⁴⁸ PAM, ZKD, št. 9, Ukinitve delovnih razmerij, 1977.

¹⁴⁹ PAM, ZKD, št. 9, Zapisnik izvršnega odbora Zveze kulturnih delavcev Maribor, 10. maj 1977.

¹⁵⁰ Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

¹⁵¹ PAM, ZKD, št. 3, Člani ZKD v ustanovni oz. začasni skupščini temeljne kulturne skupnosti, 24. februar 1971.

tirnost je trajala do leta 1977, ko je bila Zveza razpuščena.¹⁵² Po mnenju dr. Sergeja Vrišerja¹⁵³ pa so bili razlogi za ukinitve Zveze tudi v osamosvajanju društev, kar je pomenilo, da jim Zveza skoraj ni bila več potrebna, saj so nastajale močnejše povezave znotraj posameznih strok.

Po ukinitvi Zveze se je pojavilo vprašanje, kdaj bodo zaživele dejavnosti iz bivše Zveze.¹⁵⁴ Zveza je v tem času še glasno opozarjala nase v slovenskem tisku, kar so mediji označili kot nerešeno mariborsko organizacijsko težavo. Društva, ki so bila vključena v Zvezo, so se priključila Zvezi kulturnih organizacij, kar je bilo v skladu s sklepi seje sveta za kulturo pri SZDL 27. januarja 1977.¹⁵⁵ Ostali sklepi so še določali, da bi se morala ustanoviti delovna organizacija Razstavni salon Rotovž, enako tudi za glasbeno dejavnost, izdajanje revije Dialogi pa bi se preneslo na Založbo Obzorja, s tem da bi imela Kulturna skupnost Maribor do revije še naprej finančne obveznosti. Vendar pa gospodarsko sodišče ni moglo organizirati dveh delovnih organizacij, ker bi imela vsaka zase premalo število zaposlenih, zato je prišlo do predloga, da bi se poklicne dejavnosti iz bivše Zveze skupaj z lutkovnim gledališčem Maribor strnile v novo delovno organizacijo.¹⁵⁶ Nastala naj bi ovira za tovrstno izvedbo, vendar pa ne pojasnjujejo, zakaj je šlo, poročajo pa o obsodbah, izrečenih na račun bivšega tajnika Zveze (Ferda Filipiča), ki naj bi nakazovale, da je on edini krivec za sedanje stanje, po mnenju nekaterih pa naj bi bila edina krivda v upravnem odboru Zveze, ki ni mogel organizirati obnove zbora.

Kolikor lahko na podlagi vzrokov za ukinitve Zveze ter dogodkov po ukinitvi sklepamo, Maribor pri organiziranju kulturnih prireditev ni izgubil bistveno. Ker so kulturne skupnosti nastale na pobudo oblasti, so le-te imele večjo podporo in tudi več možnosti za obstoj. Prednost Zveze je bila v načinu delovanja, ki ni bilo v neposredni povezavi z oblastjo, medtem ko pa je kulturna skupnost izražala voljo oblasti. Društva in dejavnosti Zveze so po ukinitvi imele možnost delovanja še naprej, priključile so se Zvezi kulturnih organizacij ali delovale samostojno, tako da je v bistvu šlo le za reorganizacijo ustanov oz. same Zveze.

Viri, informatorji in literatura

VIRI:

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM, Zveza kulturnih delavcev, št. 1 · 24)

Spletna stran Založbe Obzorja (<http://www.zalozba-obzorja.si/>)

INFORMATORJI:

Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici (14. junij 2001).

Dr. Sergej Vrišer na magnetofonsko posnetem pogovoru z avtorico (30. maj 2001).

LITERATURA:

Bajt, Drago (ur.) (1999): »Slovenski Kdo je kdo«. Nova revija, Ljubljana.

Cundrič, Janez (2001): »Tiskovna konferenca ob petdesetletnici Založbe Obzorja Maribor. V znamenju profesorja Košarja. Knjige, po katerih se merita kulturnost in evropskost kakega naroda. Večer, 11. januar.

Curk, Jože, Hartman, Bruno in Koropeč, Jože (ur.) (1991): »Maribor skozi stoletja. Razprave 1«. Založba Obzorja, Maribor.

¹⁵² Dr. Bruno Hartman v pismu avtorici.

¹⁵³ Dr. Sergej Vrišer v pogovoru z avtorico.

¹⁵⁴ PAM, ZKD, št. 9, V. V. (1977). »Kdaj bodo zaživele dejavnosti iz bivše zveze kulturnih delavcev. Nepotrebno osebni zapleti«. Večer, str. 6, 30. september.

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ Imenovala se je Kulturna dejavnost Rotovž.

Filipič, France (ur.) (1965): »Dialogi«. I. letnik, 1. – 2. številka, Zveza kulturnih delavcev v Mariboru, Založba Obzorja v Mariboru.

Forstnerič, France in Forstnerič Hajnšek, Melita (2000): Jože Košar. Humanist in založnik. Založba Obzorja Maribor in Mladinski kulturni center Maribor.

Grasič, Mira in Matjašič, Marjan (1997): »Ko so ljudje gradili domovino. Severovzhodna Slovenija 1945 – 55«. Muzej narodne osvoboditve, Maribor.

Javornik, Marjan (ur.) (1988): »Enciklopedija Slovenije. 2. zvezek (Ca/Ed)«. Mladinska knjiga, Ljubljana.

Košar, Jože (ur.) (1964): »Nova obzorja«. 10. številka, Založba Obzorja Maribor.

Pogačnik, Jože (1972): »Zgodovina slovenskega slovstva VIII«. Eksistencializem in strukturalizem. Založba Obzorja, Maribor.

Vuk, Vili (ur.) (1966): »20 let koncertne poslovalnice v Mariboru«. Koncertna poslovalnica, Maribor.

Vuk, Vili (ur.) (1970): »25 let koncertne poslovalnice v Mariboru«. Koncertna poslovalnica, Maribor.

Seznam kratic

CK – centralni komite

DLOS – Društvo likovnih oblikovalcev Slovenije

DSLJ – Društvo slovenskih likovnih umetnikov

DSP – Društvo slovenskih pisateljev

IO – izvršni odbor

IS – izvršni svet

KPS – Komunistična partija Slovenije

LRS – Ljudska republika Slovenije

NOB – narodnoosvobodilni boj

NOV – narodnoosvobodilna vojna

ObLO – oblastni ljudski odbor

ObK – oblastni komite

OF – Osvobodilna fronta

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

RSR – Razstveni salon Rotovž

SFRJ – Socialistična federativna republika Jugoslavija

SNG – Slovensko narodno gledališče

SRS – Socialistična republika Slovenije

SZDL – Socialistična zveza delovnega ljudstva

UK – Univerzitetna knjižnica

UO – upravni odbor

ZKS – Zveza komunistov Slovenije

ZKD – Zveza kulturnih delavcev

ZMKD – Zveza mariborskih kulturnih delavcev

Darja Tibaot

VERBAND DER KULTURSCHAFFENDEN IN MARIBOR

Zusammenfassung

Das Ziel des Verbandes war, die Arbeit einzelner, bereits bestehender Sektionen in gemeinsamen Bestrebungen um das Verständnis und die Erörterung unterschiedlichster Fragen aus Wirtschaft, Politik und Kultur zu koordinieren und zu verbinden. Unter der Mitwirkung eines breiteren Kreises von Menschen, sollten mit unterschiedlichsten Gedanken einzelne Fragen geklärt werden, um so zu bestimmten Standpunkten und Lösungen zu gelangen. Eine derartige Art der Erörterung von Fragen war vor der Gründung des Verbandes aufgrund der Zersplitterung und der geringen Mitgliederzahl einzelner Sektionen, die die Einbeziehung eines weiteren Kreises von Menschen in die Diskussion beeinträchtigte, fast unmöglich. Der Verband hat diesen Mangel insbesondere durch die Änderung des Reglements im Jahre 1964 beseitigt, wodurch die Möglichkeit der Einbeziehung einzelner Vereine möglich wurde (kollektive Mitgliedschaft ergänzt die individuelle). Die häufigsten Diskussionen gab es auf dem Gebiet des künstlerischen Schaffens – Frage der Bewertung und Kritik von Werken der damaligen Kulturschaffenden. Da die

Verbandsmitglieder auch Mitglieder einzelner Fachvereine waren, waren solche Diskussionen Garantie dafür, dass sie in die Arbeit des Verbandes Fachlichkeit hineinbringen, was auch ein schnelleres und qualitätsreiches Tempo der Kulturentwicklung in Maribor sicherstellen würde.

Doch wirkte der Verband unter dem wachen Auge der Partei. „Die Nuancen der Zusammenarbeit mit dem Verband, die Unterordnung unter ihn oder die Ausspielung von ihm (des verborgenen, freilich) waren unterschiedlich,“ (B. Hartman) was sich teilweise auch bei den Dialogen zeigte. Auch Dr. Vrišer spricht über das politische Bild des Verbandes, das von seinen Funktionären abhängig war: „SZDL war ein Zwischenglied zwischen der Partei und der breiten Masse, doch lag die politische Gefahr in den 60-er Jahren eher in der Luft. Das waren rigide politische Jahre, es kam zu keinen Abweichungen, dazu kam es erst später, ich erinnere mich nicht an ideologische Konflikte, obwohl wir in unseren Köpfen eigene Ideen hatten. Dieser Gehorsam oder diese politische Disziplin war etwas Selbstverständliches, wir funktionierten innerhalb der sozialistischen Einstellung.“ (S. Vrišer) Im Organisationsrahmen des Verbandes verliefen somit unterirdische, aber auch offene Ideen- und Politikflüsse. Aus diesen entwickelte sich die Mariborer Kultur, wie sie eben in diesen Jahren gewesen ist.

Auch wenn die Programmpläne des Verbandes nicht immer umgesetzt wurden, haben sie mit ihrer Allgegenwärtigkeit und auch mit einer bestimmten Verwurzelung – besonders im lokalen Raum – zumindest bis zu einem bestimmten Niveau für eine kontinuierliche Kulturentwicklung gesorgt. Schon aus diesem Grund ist nicht klar, warum der Verband in fast keiner Literatur auf dem Gebiet der Kultur erwähnt bzw. in bescheidenen Aufzeichnungen ein falsches Gründungsdatum angegeben ist. Man könnte erwarten, dass er wenigstens im Lebenslauf eines der bedeutenden Mitglieder des Verbandes erwähnt wird, doch sind auch hier keine Angaben zu finden. Anscheinend trat die Arbeit des Verbandes nicht sonderlich hervor und man kann daraus schließen, dass es sich eher um eine Vereinigung handelte, die mit der Zeit mehr und mehr in einen Debattenklub als in einen bedeutenden Kulturgestalter überging. Dennoch war der Verband in seiner Zeit notwendig, denn nach Meinung von Dr. Vrišer führte er eine gewisse Ordnung und Koordinierung ein, war eine nützliche Assoziation, die „das Gleichgewicht innerhalb des Mariborer Kulturlebens herstellte“. Auch nach den Worten von Dr. Hartman war der direkte Einfluss des Verbandes auf das Kulturschaffen in Maribor karg. Seiner Meinung nach bedeutete die finanzielle Kraft, die er den Ausführenden für ihr Wirken zukommen ließ, mehr, was als bedeutender Erfolg des Wirkens des Verbandes eingeschätzt werden kann.

Obwohl der Verband die Vision eines breiteren Wirkens und Einflusses auf die Kulturgestaltung hatte, konnte dieses Prinzip nie verwirklicht werden. In einem bestimmten Zeitraum, besonders in den fünfziger und später, nach Verabschiedung der neuen Richtlinien in den sechziger Jahren, zeigte sich der Verband zeitweise als „individualistischer“ Koordinator bzw. als „Überorganisator“ der Mariborer Kultureinrichtungen und -verbände. Zu Beginn war er vor allem Organisator unterschiedlichster Vorträge (aktuelle, historische, literare ...), zu denen manchmal auch sehr bekannte Vortragende eingeladen wurden. Ab Mitte der sechziger Jahre kann dem Verband die größte Bedeutung bezugnehmend der finanziellen Hilfe zugeschrieben werden; die angegliederten Mariborer Vereine und vier Einrichtungen wurden bei der Realisierung ihrer Ziele unterstützt. Eine der meistbeachteten war die Zeitschrift *Dialogi* (Dialoge), die der Verband begann herauszugeben, großen Erfolg und Beachtung erzielte auch *Mariborska kulturna revija* (Mariborer Kulturjournal) mit seinen Veranstaltungen.

Der Verband hätte aber auch über andere Formen des Engagements, die in seinen Programmen geplant waren, nachdenken müssen, besonders im Sinne der Evidenthaltung und der Suche nach Lösungen der Kulturprobleme Maribors und der Region, bei der Programmierung einer zweckmäßigen (Zusammen-) Arbeit kultureller Institutionen, bei der detaillierten Planung der Entwicklung einzelner Kulturbereiche u.ä. So blieb der Verband überwiegend auf dem Niveau von Debatten, weshalb ihn die eingegliederten Vereine immer weniger benötigten.

Neben der gesamten Zielsetzung des Verbandes kann festgestellt werden, dass beim Versuch der Regelung der Kulturverhältnisse in Maribor ein Schritt vorwärts gemacht wurde, der nächste Schritt war *Kulturna skupnost* (Kulturgemeinschaft), die ein Grund für die Auflösung des Verbandes war.

Der Untergang des Verbandes zeichnet sich schon Ende der sechziger Jahre ab, als die Liebhabertätigkeit ihren Massencharakter verlor und die anfängliche Motivation bei der Arbeit des Verbandes in Passivität der Mitglieder überging. Ursachen waren die größere Mobilität der Mitglieder, die andere Freizeitgestaltung und der Einfluss des Fernsehens und außerdem gab es nicht genügend und entsprechende Verhältnisse für Liebhabertätigkeiten, da es in Maribor fast keine geeigneten Bühnen und Säle gab (darüber berichteten die Verbandsmitglieder mehrmals auf ihren Sitzungen). Folge der Passivität war das Fehlen kontinuierlicher Ereignisse, neuer Ideen und des Kunstschaffens. So ist die Kultur in der Zeit, in der die ersten Zeichen des Untergangs des Verbandes spürbar sind (Ende der sechziger und Beginn der siebziger Jahre) meistens „Kultur-Überdrüssigkeit, in der sich etwas mehr nach dem Prinzip der Ausdauer als aus eigener frischer Kraft bewegt“ (Pogačnik, 1972:22).

OVREDNOTENJE GIMNAZIJSKEGA UČNEGA NAČRTA ZA ZGODOVINO

Danijela Trškan *

UDK 371.214.1:373.54:93/94

TRŠKAN Danijela: Ovrednotenje gimnazijskega učnega načrta za zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 233-247, 51 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V članku avtorica predstavlja, primerja in ocenjuje dva gimnazijska učna načrta za zgodovino (iz leta 1996 in 1998) ter ovrednoti še posebej učne cilje, vsebino in didaktično-metodična navodila v teh dveh učnih načrtih. Pri učnih ciljih in vsebinah izpostavlja didaktični, metodični in vzgojni vidik, pri učni vsebini pa še posebej tematizacijo, razporeditev in zasnovo učne vsebine. Ker učni načrti neposredno vplivajo na pouk zgodovine in so tudi osnova za zgodovinska učila, so predstavljena tudi didaktično-metodična navodila za uporabo učnih načrtov. Avtorica ugotavlja, da je slovenski učni načrt za zgodovino v gimnaziji sodobno didaktično-metodično zasnovan in da bi bila potrebna le bolj pregledna in sistematična tematizacija učne vsebine, ki bi omogočala učinkovitejšo uporabo ter različno razporeditev in zasnovo učne vsebine, ki bi poglobila nekatere zgodovinske dogodke in procese.

UDC 371.214.1:373.54:93/94

TRŠKAN Danijela: Evaluation of the academic secondary school (Gymnasium) curriculum of history. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 233-247, 51 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the paper, the author depicts, compares and assesses two academic secondary school curricula for history (from 1996 and 1998), evaluating in particular instruction objectives, contents and methodical instructions in these two curricula. As to instruction objectives and contents, she underscores didactic, ethodic and educational aspects, where as to contents she does so in

* Dr. Danijela Trškan, docentka, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

regard to thematisation, distribution and foundation of instruction content. As curricula have a direct impact upon instruction of history, being simultaneously the foundation for didactic instruments of history, the didactic-methodical instructions for the application of the curricula are also depicted. The author finds that the Slovene curricula for history in academic secondary school are didactically-methodical contemporarily founded, whereas a more reviewable and systematic thematisation of instruction content would be needed, enabling a more efficacious application and a more varied distribution of the instruction content, enabling in-depth insights of certain historical events and processes.

Uvod

"Največkrat je opredeljen učni načrt kot strokovno šolskoupравни dokument, ki skupaj s predmetnikom določa vzgojno-izobraževalni profil šole, vzgojno-izobraževalne smotre, kodificira njim ustrezne učne predmete, njihove cilje, obseg in globino vsebine ter predvidi sistematično razvrstitev in soodvisnost učnih tem. Umeščen je v globalnejši normativni okvir, ki ga določajo družbene, antropološke in psiho-pedagoške determinante malodane permanentnih šolskih reform. Prav te terjajo bolj učinkovite, praksi bližje učne načrte, zato so jim praviloma dodani še metodične sugestije, časovna orientacija za obravnavno obširnejših tem, didaktično gradivo, vključno z ustreznimi instrumenti preverjanja in ocenjevanja ter učni in priročniški viri za učence in učitelje."¹

V nadaljevanju je predstavljena evalvacija oz. ovrednotenje dveh učnih načrtov za zgodovino v gimnaziji, in sicer iz leta 1996 in iz leta 1998. Ovrednotenje se nanaša na učne cilje, vsebino in didaktično-metodične napotke v učnem načrtu.²

Analiza in ovrednotenje učnih ciljev

Učni cilji so povezani z učno vsebino in postopki, saj določajo tudi izbiro učne vsebine in učnih dejavnosti.³ Najpogostejša delitev učnih ciljev v sodobnih učnih načrtih je s procesnega vidika. Cilji so lahko globalni ali splošni (smerni), parcialni ali vmesni (grobi, etapni) ali operativni (natančni, konkretni, delovni).

Tako **splošni učni cilji** osmišljajo celotno vzgojno-izobraževalno delo in izražajo splošne vrednote, ki so osebne in družbenega pomena.

Parcialni cilji zadevajo posamezni predmet ali predmetno skupino in so v učnih načrtih za posamezni predmet. Pri predmetnem učnem načrtu se ti cilji po navadi razdelijo v uvodne oz. splošne učne cilje, ki so po navadi zapisani v uvodu v učni načrt in predstavljajo namen predmeta ter v specifične cilje, ki so tudi zapisani v uvodu in predstavljajo vsebinski, metodični ali vzgojni vidik predmetnih ciljev.

¹ Strmčnik, F. (1998). Temeljne funkcije in značilnosti sodobnega učnega načrta. V: *Sodobna pedagogika*. Letnik 49. Št. 2, str. 117-118.

² Učni načrt za zgodovino v gimnaziji. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. http://193.2.248.12/oks/ucni_gs/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, Internet: november 1998.

³ "Učni cilji in vsebine kajpak niso eno in isto, a so hkrati v tesni soodvisnosti. Položaj enih in drugih se razlikuje v tem, da bi morali biti, časovno gledano, cilji prej v zavesti sestavljavcev učnih načrtov in učiteljev kot pa vsebine. Izraženi v jasnih formulacijah, nosijo cilji v sebi zaželeno psihofizično kvaliteto, npr. določene vednosti, sposobnosti, spretnosti, lastnosti, prepričanja ipd., ki naj jih pouk z ustreznimi vsebinami čim bolj uresničuje." Strmčnik, F. (1998). Temeljne funkcije in značilnosti sodobnega učnega načrta. V: *Sodobna pedagogika*. Letnik 49. Št. 2, str. 121.

Npr. v učnem načrtu iz leta 1996 je deset splošnih učnih ciljev, ki se nanašajo na vse štiri letnike in se lahko razdelijo v tri vrste.

Prva vrsta ciljev vsebuje **didaktični vidik** in predvideva, da učenci v štirih letih "pridobijo znanje o pomembnih dogajanjih, pojavih in procesih iz svetovne, evropske in slovenske zgodovine; pridobijo spoznanja o vplivih evropskih in svetovnih dogajanj na slovensko zgodovino in jih razumejo; razvijajo zanimanje za zgodovinsko preteklost in sedanost slovenskega naroda in njegovih dosežkov; pridobijo znanje o življenju, delu, miselnosti in znanstvenih dosežkih, gospodarskih procesih in socialnih odnosih v različnih zgodovinskih obdobjih; vrednotijo kulturno dediščino v splošnem in nacionalnem okviru."⁴ Didaktični vidik zavzema politični, kulturni, gospodarski in družbeni pregled zgodovinskega dogajanja ter predstavlja uporabno, bogato in ustrezno učno vsebino za srednješolce.

Druga vrsta ciljev vsebuje **metodični vidik** in predvideva, da učenci "razvijajo časovno in prostorsko predstavljivost ter sposobnost sporočanja zgodovinskih informacij (brati zgodovinsko besedilo, ga razumeti, razložiti) in kritično presojo vseh oblik sporočil; znajo ločevati vzroke, povode in posledice, ugotavljajo soodvisnost različnih pojavov, kontinuitete in sprememb v razvoju in tako razvijajo zgodovinski način mišljenja; razvijajo sposobnost logičnega razumevanja pojmov in sposobnost povezovanja v sintezo istorodnih in raznorodnih zgodovinskih dejstev; se usposabljaajo za uporabo zgodovinske karte, virov in besedil, za samostojno delo."⁵ Učni cilji ustrezajo sposobnostim učencev ter tudi pouku v srednji šoli, vendar pa med njimi ni učnih ciljev, kot npr. kritična analiza zgodovinskih virov oz. ugotavljanje pristranskosti in veljavnosti v primarnih ali sekundarnih virih, kar je značilno za francoske, angleške in mednarodne učne načrte.⁶

Tretja vrsta ciljev pa vsebuje **vzgojni vidik** in predvideva, da učenci "razvijajo zanimanje za družboslovno proučevanje in raziskovanje; pridobivajo delovne navade: natančnost, sistematičnost, vztrajnost."⁷

Učni načrt iz leta 1998 pa vsebuje 14 splošnih učnih ciljev. Osem splošnih učnih ciljev je istih kot v učnem načrtu iz leta 1996. Dva učna cilja sta dopolnjena s pomenom narodne in evropske identitete: "učenci razvijajo zanimanje za zgodovinsko preteklost in sedanost slovenskega naroda in njegovih dosežkov ter si oblikujejo zgodovinsko zavest o slovenski narodni identiteti in državni pripadnosti; vrednotijo kulturno dediščino v splošnem in nacionalnem okviru, se ozaveščajo o pomenu ohranjanja lastnih kulturnih tradicij in pridobivajo evropske kulturne in civilizacijske življenjske vrednote."⁸ Dodani pa so štirje novi učni cilji z metodičnim in vzgojnim vidikom, ki še bolj poudarjajo uporabnost in pomembnost zgodovine. Učenci naj "razvijajo sposobnost za razumevanje in spoštovanje različnih ver, kultur in skupnosti doma in v svetu; pridobivajo vedenja o prizadevanjih za človekove in državljanske pravice ter se ozaveščajo o pomenu njihovega spoštovanja; razvijajo sposobnost komuniciranja in izražanja misli o

⁴ Učni načrt za zgodovino v gimnaziji. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 5.

⁵ Ibid., str. 5.

⁶ Npr. učni načrti: GCE History. Advanced level Syllabus. (1998). London: London examinations; Histoire-Géographie, B.O. n022 - 24 juin 1993; History. 1998 Syllabuses A, C, D and E. GCSE. (1998). London: London examinations; History. Syllabus for examination in 1999. Cambridge: IGSCE Office University of Cambridge. Local Examinations Syndicate; IB History Subject Guide. (1996). Geneva: International Baccalaureate Organisation; IB Middle Years Programme Humanities. (1998). Book one. Geneva: International Baccalaureate Organisation.

⁷ Učni načrt za zgodovino v gimnaziji. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 5.

⁸ Ibid., str. 4.

zgodovinskih dogajanjih; v povezavi s šolsko knjižnico pridobivajo knjižnična informacijska znanja, potrebna za aktivno iskanje strokovne in poljudne zgodovinske literature.⁹

Pogosto pa so v učnih načrtih vključeni **operativni cilji**, ki vsebino in ravnanje učencev opisujejo bolj konkretno in natančno ter usmerjajo pouk oz. učiteljevo poučevanje in dejavnosti učencev. Vsebujejo pa tudi potrebne pogoje za njihovo uresničitev in pomoč, ki jo učenci potrebujejo.¹⁰ Ti operativni cilji sicer usmerjajo učitelja k določeni didaktično-metodični izvedbi pouka, vendar pa ne bi smeli omejevati učitelja, ampak omogočati še druge možnosti izvedbe pouka. Tudi operativne učne cilje razdelimo v spoznavne (didaktične, vsebinske), metodične in vedenjske cilje (vzgojne, življenjske). Pri spoznavnih ciljih naj bi učenci poznali podatke (letnice, osebe, dogodke ...), pri metodičnih ciljih bi znali uporabiti zgodovinska besedila, fotografije, karikature, zemljevide, grafe, statistične tabele ipd., izdelovati poročila, povzetke, seminarske naloge itd. Pri vedenjskih ciljih pa bi znali aktivno sodelovati v skupinah in dvojicah, biti odgovorni, kritični, tolerantni ter razviti pisne in govorne spretnosti ter ustrezno uporabiti čas.¹¹

Učni načrt iz leta 1998 vsebuje tudi operativne cilje. Vsak letnik vsebuje operativne cilje, sestavljene na podlagi didaktičnih poudarkov pri temah v učnem načrtu in jih je več kot 100 za vsak letnik (npr. 1. letnik 105, 2. letnik 113, 3. letnik 102 in 4. letnik 118 operativnih ciljev). Tematizacija operativnih ciljev je zelo pregledna, saj široke teme vsebujejo teme, te pa operativne cilje. Nenavadno je, da je operativnih ciljev več kot didaktičnih poudarkov v učnem načrtu, razen pri 4. letniku. V istem učnem načrtu tako ni enake tematizacije vsebine pri učnem načrtu in pri razporeditvi operativnih ciljev.¹² Ravno tako je tudi tematska struktura deloma spremenjena, saj je pri operativnih ciljih 27 širokih tem (učni načrt 28), 150 tem (učni načrt ima 41 označenih, lahko pa se dodajo še nekatere, ki nimajo naslovov - ok. 24) in 438 operativnih ciljev (učni načrt le 341 didaktičnih poudarkov).¹³

Če analiziramo operativne cilje, lahko ugotovimo, da so usklajeni z didaktičnimi poudarki v učnem načrtu. Prevladujejo sicer nižji kognitivni cilji (znanje in razumevanje), izraženi z glagoli, kot so npr. učenci spoznajo, ugotovijo, pojasnijo, razložijo, obnovijo, navedejo, naštejejo, opišejo, prikažejo, vendar pa so tudi že

⁹ Ibid., str. 4-5.

¹⁰ Strmčnik, F. (1996). Vzgojno-izobraževalni cilji. V: Sodobna pedagogika. Letnik 47. Št. 7-8, str. 315, 319-20. Operacionalizacija učnih ciljev prinaša dve vprašanji. Prvo vprašanje je, ali je možno operacionalizirati vse vzgojno-izobraževalne cilje in jih preverjati ter kje je mesto operativnih ciljev na relaciji učni načrt - učna priprava. Strokovnjaki nasprotujejo zagovornikom čistih učnocičnih učnih načrtov, ki zahtevajo celotno operacionalizacijo in s tem tudi empirično preverjanje vseh učnih ciljev, saj menijo, da je manj konkretne cilje težko operativirati in preverjati. France Strmčnik meni, da operativno izražanje učnih ciljev sodi bolj v učiteljev podroben učni načrt in še posebej k učni pripravi, saj s tem učitelji lahko upoštevajo specifične okoliščine učnega dela. Strmčnik, F. (1996). Vzgojno-izobraževalni cilji. V: Sodobna pedagogika. Letnik 47. Št. 7-8, str. 323.

¹¹ Naslovi vseh treh ciljev so povzeti po Clary, M., Genin, C. (1991). Enseigner l'histoire à l'école? Paris: Hachette, str. 39-40.

¹² Npr. široka tema Iskanje novega ravnotežja v Evropi in svetu ima v učnem načrtu pet tem in 20 didaktičnih poudarkov, pri operativnih ciljih pa ima ta široka tema osem tem in 25 operativnih ciljev.

¹³ Npr. v 4. letniku prvo poglavje vsebuje pet tem (učni načrt le štiri), drugo poglavje ima dve temi (tudi dve temi), tretje poglavje ima pet tem (dve temi); četrto poglavje ima osem tem (pet tem), peto poglavje ima eno temo (tudi eno temo), peto poglavje ima šest tem (sedem tem), sedmo poglavje ima enajst tem (deset tem) in osmo poglavje ima dve poglavji (ena tema) v učnem načrtu. Učitelj, ki izdeluje individualni letni učni načrt (70 ur za letnik), mora določene operativne ali didaktične poudarke združevati na eni strani ali pa določene poudarke izpustiti za učne enote, na drugi strani pa mora paziti na didaktične poudarke, ki jih vsebuje izpitni katalog, v primeru, če pripravlja učence na maturo.

prisotni višji kognitivni cilji (uporaba, analiza, sinteza, vrednotenje), kot so npr. učenci primerjajo, razlikujejo, analizirajo; manj pa povežejo, dokažejo, posplošijo, utemeljijo, ocenijo, razvrščajo, sklepajo, preučujejo ipd.¹⁴

Poudarimo lahko, da operativni cilji bolj ustrezno, jasno in sistematično predstavljajo učno vsebino in še posebej dejavnosti učencev. Operativni cilji bolj natančno usmerjajo pouk zgodovine, vendar pa vseeno dopuščajo metodične variante. "Operativni učni cilji praviloma nakazujejo uresničevanje aktivnosti dijakov pri pridobivanju novih informacij, izbor konkretnih metod dela pa je stvar učiteljeve strokovne avtonomije in razpoložljivih učnih sredstev. Narava posameznih ciljev in vsebin narekuje metode dela (delo z zgodovinskim zemljevidom, besedilom, viri, s slikovnim gradivom, statističnimi podatki, z zgodovinsko poljudno literaturo itd.)."¹⁵

Zaključimo lahko, da tematizacija operativnih ciljev ni popolnoma usklajena s tematizacijo učne vsebine v učnem načrtu. Ker je operativnih ciljev pri vseh letnikih še več, kot je didaktičnih poudarkov v učnem načrtu, razen v 4. letniku, morajo tako učitelji pri sestavi individualnega letnega učnega načrta upoštevati didaktične poudarke in še operativne cilje.

Analiza in ovrednotenje učne vsebine

Vsebinska prenova srednješolskih učnih načrtov v Republiki Sloveniji, ki je potekala tudi za srednješolski predmet zgodovina po letu 1990, je poskušala odpraviti prenatrpanost določenih učnih vsebin v učnih načrtih, povečati motivacijo za izobraževanje ter uporabo aktivnih oblik in metod; zmanjšati pasivizacijo učencev in poudarek na učitelju kot edinem prinašalcu znanja; povečati kakovost pridobljenega znanja in usposobljenost učencev za samozavestno reševanje življenjskih problemov.¹⁶ Tako sta prenovljena učna načrta za gimnazijsko (iz leta 1996 in 1998) uvedla številne vsebinske spremembe, ki so predstavljene v nadaljevanju.¹⁷

¹⁴ "Učni cilji ponavadi kažejo, kaj učitelj namerava narediti in kakšne dosežke oziroma spremembe vedenja učencev pričakuje od svojega poučevanja in lastnega učenja učencev pri pouku. Učitelju morajo omogočiti, da se nanje osredotoči, da si jasno zamisli, kaj naj bi delal, kakšne izkušnje mora priskrbeti učencev, da bi prišlo do željene spremembe vedenja." Tomić, A. (1992). Načrtovanje učiteljevega dela - Imperativ sodobne šole. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXIII. Št. 4, str. 19. Npr. pri temi Družbeni sistemi v Evropi med vojnami so navedeni štirje operativni cilji: učenci poznajo razmere, ki so omogočile pojav fašizma in nacionalsocializma; konkretizirajo vzpon fašizma v Italiji in njegove bistvene značilnosti; pojasnijo bistvene cilje in slabosti novih oblik gospodarstva v Sovjetski zvezi; pojasnijo utrditev boljševiške oblasti, pojem stalinizem in življenje v sovjetskem totalitarizmu. Tema Poraz demokracije v Nemčiji, odmevi fašizma v Evropi vsebuje dva operativna cilja: učenci razložijo razmere, ki so omogočile vzpon in zmago nacizma v Nemčiji (konec ustavnega življenja in začetek političnega in državnega terorja); ob odlomkih besedil in ilustrativnem gradivu navedejo in pojasnijo glavne značilnosti nacizma. Operativni cilji so vzeti iz: http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 45-47, Internet: november 1998).

¹⁵ http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 55, Internet: november 1998).

¹⁶ Več o kurikularni prenovi v Sloveniji: <http://www.mss.edus.si> (Šolstvo v letih 1992-1996, Internet: december 1999).

¹⁷ Razprava o temeljiti prenovi šolskih učnih načrtov za zgodovino se je začela leta 1990 na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti. Po tem zborovanju je Zveza zgodovinskih društev Slovenija izoblikovala dve delovni skupini, ki sta pripravili predlog novih vsebin za pouk zgodovine. Več o tem: Vodopivec, P. (1994). Ob predlogu novega programa pouka zgodovine v gimnazijah. V: Zgodovinski časopis. Letnik 48. Št. 2, str. 257-58. Rezultat pa je bil nov učni načrt za osnovne šole leta 1994 in za gimnazije ter tehniške šole leta 1996. Učni načrt za zgodovino v gimnaziji. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo; Učni načrt za zgodovino v tehniških in drugih strokovnih šolah. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo; Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli. (1994). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Na izbor vsebine v učnem načrtu iz leta 1998 so vplivali trije vidiki: didaktični, metodični in vzgojni, ki so tudi enakovredno zastopani pri učni vsebini.

Prvi razlog je **didaktični vidik**, ki je v skladu tudi s stališči evropskih organizacij (npr. Sveta Evropa ali Euroclia): "Vsebinska zasnova učnega programa zajema temeljne zgodovinske pojave in procese, ki pomenijo osnovo zgodovinske vednosti in so pogoj za razumevanje kulturnega in civilizacijskega razvoja človeštva. Poudarek je na gospodarsko-socialnih in kulturno-zgodovinskih temah. Učni načrt je obogaten z vsebinami iz vsakdanjega življenja, s prikazom materialnih in duhovnih dosežkov človeštva v posameznih zgodovinskih obdobjih."¹⁸ Šolska zgodovina prikazuje znanja in spoznanja strokovnega zgodovinopisja, ki pojasnjujejo številna protislovna in odprta vprašanja slovenske zgodovine ter uvršča politično zgodovino v gospodarski, družbeni in kulturni kontekst.¹⁹ "V ospredju šolskega prikaza zgodovine naj bi bilo torej vprašanje, kako so ljudje živeli, kako so doživljali svojo okolico, soljudi in sosesde, kako razumeli sebe, svojo sedanost in svojo prihodnost, kako skozi čas in v različnih svetovnih prostorih oblikovali življenjske vrednote, vsakokratno pojmovanje kvalitete življenja in svoje videnje temeljnih bivanjskih problemov."²⁰ Vsebina je izbrana iz slovenske, evropske in svetovne zgodovine. "Slovenska zgodovina, zgodovinske izkušnje in kulturna dediščina so umeščene v širši srednjeevropski in evropski prostor, kar omogoča boljše razumevanje vplivov na dogajanja in njihovo medsebojno povezanost. Tak pristop k realizaciji učnega načrta omogoča ustreznejše povezovanje obče in narodne zgodovine ter daje celovitejši pogled na zgodovinska dogajanja in procese, s tem dobiva domača zgodovina pravi pomen in razsežnost."²¹

Drugi razlog je **metodični vidik**, ki poudarja še bolj kot učni načrt iz leta 1996 aktivni pouk in večjo aktivnost učencev: "Cilj zasnove je, da z večjo pestrostjo pripomore k privlačnosti in zanimivosti pouka. Šolajoči se mladini zgodovina širi zgodovinsko časovno in prostorsko predstavo ter ji omogoča z aktivnimi oblikami in metodami dela (uporaba virov, zemljevidov in nebesednih virov informacij) razvijanje sposobnosti za sporočanje zgodovinskih informacij, kritično presojo vseh oblik sporočil ter sposobnosti medsebojnega povezovanja istorodnih in raznorodnih zgodovinskih dogajanj."²²

Tretji razlog je **vzgojni vidik**, ki poudarja pomembnost vsebine in tudi uporabnost zgodovinskega znanja za učence. "S primerjavami življenja v preteklosti in sodobnosti, s časovno globino kakor tudi široko tematiko človekovega bivanja

¹⁸ http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 3, Internet: november 1998).

¹⁹ Vodopivec, P. (1994). Ob predlogu novega programa pouka zgodovine v gimnazijah. V: Zgodovinski časopis. Letnik 48. Št. 2, str. 257. O tem tudi: Repe, B. (1996). Nekaj pogledov na prenovo kurikulumov pri pouku zgodovine. V: Zgodovinski časopis. Letnik 50. Št. 2, str. 293: "V središču pozornosti sta človek in človeška civilizacija v posameznih zgodovinskih obdobjih, poudarjen evropski kulturnozgodovinski prostor (vendar s svetovnimi vzporednicami, kjer je le mogoče), v katerega je umeščena slovenska zgodovina. Učni načrt je v osnovi zasnovan kronološko, vendar obenem tudi tematsko in problemsko, izogiba se ideologizaciji (tudi v aktualnem smislu pretiranega "slovenocentrizma" in podleganja zgodovinskim mitom), večji poudarek daje socialnim, gospodarskim, kulturnim in duhovnozgodovinskim procesom. Eden od njegovih namenov je pripomoči, da bi zgodovina v šoli način zgodovinskega mišljenja (oblikovanje občutka za prostor in čas) ter druge vzgojno-izobraževalne cilje opravila na zanimiv, zabaven in privlačen način."

²⁰ Vodopivec, P. (1991). K razpravi o novi vsebinski zasnovi zgodovine v šoli. V: Zgodovinski časopis. Letnik 45. Št. 1, str. 117.

²¹ http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 3, Internet: november 1998).

²² Ibid., str. 3.

in zgodovinskih izkušenj pa ima zgodovina pomembno vzgojno-izobraževalno vlogo pri demokratični življenjski orientaciji mladih. Zgodovinska znanja dajejo dijaku široko duhovno obzorje in življenjsko osmišljanje. Glede na dosedanje zgodovinsko izkušnjo Slovencev (pa tudi drugih narodov) ima zgodovina pomembno vlogo tudi pri oblikovanju narodne zavesti in narodne identitete.²³

Pri ovrednotenju učne vsebine v učnih načrtih se lahko postavijo naslednja vprašanja, kot so npr., ali je vsebina pomembna; ali ustreza ciljem; ali ustreza sposobnostim za učenje in vadenje; ali ustreza stilom poučevanja in učenja; v kolikšni meri se vsebina usmerja k novemu znanju; v kolikšni meri je novo znanje ustrezno in uporabno; v kolikšni meri vsebina bogati sedanje znanje; v kolikšni meri vsebina utrjuje in uri dejansko znanje; v kolikšni meri vsebina omogoča ponavljanje prejšnjega znanja; v kolikšni meri vsebina uvaja nove sposobnosti; v kolikšni meri sposobnosti odražajo učenčeve izkušnje in razvoj; v kolikšni meri vsebina bogati učenčevo vedenje; kako zanimiva je vsebina; kako vsebine pospešuje razumevanje; kako lahko učenci uporabljajo znanje; v kolikšni meri lahko učenci uporabljajo novo znanje in sposobnosti; v kolikšni meri vsebina lahko omogoča širino, ravnotežje, globino, ustreznost, skladnost, stalnost in napredek; v kolikšni meri zadovoljuje individualne potrebe; kateri kriteriji so bili uporabljeni pri poenostavljanju in prilagajanju.²⁴

Učna načrta za zgodovino iz leta 1996 in 1998 upoštevata starostno stopnjo učencev, težavnost in didaktično redukcijo,²⁵ manj pa izbor in globino učne vsebine. Po Vladimirju Poljaku učni načrt predpisuje obseg in globino učnih vsebin. Obseg učnega načrta zajema širino znanja in sposobnosti.²⁶ "Ker se znanje nanaša na dejstva in posplošitve, sposobnosti pa na dejavnosti, je še bolj določeno, da obseg učnega načrta zajema kvantiteto dejstev, posplošitev in dejavnosti, ki si jih učenci morajo pridobiti in razviti."²⁷ Globina ali intenzivnost pa določa globino izobraževanja, to pomeni globino znanja in stopnjo sposobnosti, ki jih morajo učenci pridobiti.²⁸ Zato sestavljavci učnih načrtov za določeno šolsko stopnjo (razred) določijo najbolj optimalno razmerje med obsegom in globino neke učne vsebine. Obseg in globina učne vsebine pa sta tudi povezana, saj ju ni mogoče ločiti. Z obsegom raste globina, z globino pa obseg. A tudi to ni dovolj. Učitelji so dolžni to razmerje konkretizirati in ga prilagoditi individualnim učnim posebnostim učencev. Tako je slovenski gimnazijski učni načrt obsežen v raznovrstnih temah in didaktičnih poudarkih in s tem poglobljen v širino. Npr. pri angleških in mednarodnih učnih načrtih pa je učna vsebina poglobljena pri izbranih temah (vzročne države, dogodki, procesi ali osebnosti) in manjšem številu didaktičnih poudarkov, predvsem s pomočjo zgodovinskih pisnih in slikovnih virov.

Za oba učna načrta lahko zaključimo, daje učna vsebina bogata, zanimiva, uporabna in ustrezna, vendar pa je zaradi večjega števila didaktičnih poudarkov oz. širine učne vsebine manjša možnost poglobitve celotne učne vsebine, možna je le poglobitev nekaterih izbranih vsebin.

²³ Ibid., str. 3.

²⁴ Povzeto po: Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (1996). *A guide to teaching practice*. London, New York: Routledge, str. 128-129.

²⁵ Didaktična redukcija preoblikuje obširno znanstveno vsebino v poenostavljeno in razumljivo učno vsebino za učence.

²⁶ Poljak, V. (1974). *Didaktika*. Ljubljana: DZS, str. 41.

²⁷ Ibid., str. 42.

²⁸ Poljak, V. (1974). *Didaktika*. Ljubljana: DZS, str. 43. Učna vsebina ali znanje je lahko površinska ali globinska. Površinsko in globinsko znanje pa se uravnava po globini razčlenjevanja vsebine oz. analize. Npr. z makroanalizo ali splošno analizo učenci spoznajo splošno znanje; z mikroanalizo ali globinsko precizno analizo pa učenci pridobijo podrobno znanje. Prav tam, str. 43.

Tematizacija vsebine v učnih načrtih zgodovine je izredno pomembna, saj je učna vsebina po navadi tematsko razporejena.²⁹ Učna vsebina v učnih načrtih je razvrščena v poglavja oz. široke teme, ki so naprej razčlenjene v teme, ki naj bi ustrezale obsegu ene ali več učnih ur, teme pa so naprej razčlenjene na didaktične poudarke oz. probleme (podteme).

Tematska struktura vsebine v gimnazijskem učnem načrtu iz leta 1996 je takšna, da imajo štirje letniki 23 širokih tem oz. poglavij. Prvi letnik (70 ur) obsega šest širokih tem: Zgodovina; Podobe iz prazgodovine; Zgodnje visoke kulture (prve civilizacije); Grčija; Rimljani; Zgodnji srednji vek. Drugi letnik (70 ur) vsebuje štiri široke teme: Evropa in svet v visokem in poznem srednjem veku; Evropa in svet na prehodu iz srednjega v novi vek; Evropa in svet od 16. do 18. stoletja; Kriza Evrope starega reda in njen poskus, da se modernizira. Tretji letnik (70 ur) vsebuje pet širokih tem: Evropa in svet 1815; Med revolucijo in legitimizmom; Revolucije 1848 - rezultat nakopičenih nasprotij; Vprašanje o mejah razvoja - konec velikih iluzij; Vse bližje svetovni vojni. Četrty letnik (70 ur) vsebuje največ, to je osem širokih tem: Prva svetovna vojna; Versajska Evropa, Evropa 'narodov' in Evropa ravnotežja; Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev; Iskanje novega ravnotežja v Evropi in v svetu; Neizbežnost vojne; Druga svetovna vojna; Povojna geopolitična slika Evrope in sveta; Sodobni svet in njegova protislovja. Široke teme Versajska Evropa, Iskanje novega ravnotežja v Evropi in svetu in Neizbežnost vojne bi bile lahko povezane v eno široko temo: Evropa in svet med obema vojnama zaradi večje preglednosti zgodovine 20. stoletja, ravno tako pa bi bilo lahko več širokih tem za zgodovino po letu 1945, kjer bi bila slovenska zgodovina vključena v posebno široko temo.

Če analiziramo tematsko strukturo, ugotovimo, da široke teme niso sistematično razdeljene na teme, te pa na didaktične poudarke oz. vsi didaktični poudarki nimajo naslova teme. Tako od 23 širokih tem v učnem načrtu, 10 širokih tem vsebuje direktno didaktične poudarke, 12 širokih tem nima naslova za didaktične probleme, ki so takoj za poglavjem oz. pred prvo temo; samo ena široka tema je sistematično razdeljena v tri teme, te pa so razčlenjene na didaktične poudarke.³⁰ Tudi didaktični poudarki so nesistematično zabeleženi, saj so nekateri razporejeni v odstavke, drugi pa v stavke, ki so zelo dolgi ali pa zelo kratki.³¹ Za-

²⁹ "Tema šolske zgodovine je /z/ didaktičnega vidika smiselno zaokrožena in strukturirana vsebinska enota, ki ima osrednji smoter, osrednji problem ali vodilno idejo." Trojar, Š. (1993). Sodobni pogledi na pouk zgodovine. Reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih. Ljubljana: DZS, str. 92. Teme so lahko tudi razvojne študije z daljšim časovnim obsegom; primerjalne študije zgodovinskega razvoja v eni ali več držav ali regij, ki lahko poudarjajo nasprotja in podobnosti; poglobljeni študiji; študije sprememb in kontinuitete. Povzeto po: The European Content of the School History Curriculum. (1995). Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, str. 29-30.

³⁰ 23 širokih tem vsebuje 48 označenih tem, 12 tem nima naslova za uvodne poudarke, 10 sklopov didaktičnih poudarkov pa ni razporejenih v teme.

³¹ Npr. poglavje: Povojna geopolitična slika Evrope in sveta v 4. letniku vsebuje devet tem. Didaktični poudarki sledijo kronološki progresivni razporeditvi učne vsebine. Značilno za te didaktične poudarke v učnem načrtu je, da niso sistematično navedeni v okviru tematske logike. Teme vsebujejo različno število didaktičnih poudarkov. Poudarki so sicer ločeni z ločili (npr. piko), vendar so različno razporejeni, ali v odstavke ali pa je vsak stavek v novi vrstici. Če so razporejeni v en stavek v novi vrstici vsebuje določen vsebinski poudarek (npr. Povojna Kitajska ali npr. Sovjetska zveza kot ideal in kot katastrofalna deziluzija; kaj Evropa in svet veda o njej v letih 1948 do 1951). Če pa so didaktični poudarki v odstavku, vsebujejo različne vsebinske poudarke, ki se sicer povezujejo med seboj, vendar bi bilo bolje, če bi bili ločeni (npr. Izrael in arabske države; tretji svet skupaj ali pa npr. Krepitev Zahodne Nemčije in vzpon Japonske skupaj). Ravno tako so didaktični poudarki različno obsežni, saj so nekateri kratki in jedrnat, drugi pa podrobno nakazujejo vsebino in so izraženi v daljšem stavku ali celo odstavku.

to je zelo težko določiti število didaktičnih poudarkov. Na podlagi ločila pike naj bi učni načrt vseboval 353 didaktičnih poudarkov. 1. letnik naj bi vseboval 65, 2. letnik 60, 3. letnik 77 in 4. letnik 151 didaktičnih poudarkov. Prvi trije letniki imajo podobno število didaktičnih poudarkov, četrti letnik pa jih ima še enkrat več, kar pomeni, da didaktična redukcija ni bila tako upoštevana,³² saj učni načrt za vsak letnik predvideva 70 ur.

Tematska struktura vsebine v učnem načrtu iz leta 1998 je podobna tematizaciji v učnem načrtu iz leta 1996 z manjšimi spremembami. Tako vsebuje prvi letnik eno poglavje več (Judovstvo in krščanstvo). V tretjem letniku pa so štiri nove teme, ki so nastale tako, da sta se dve široki temi razpolovili, ena tema pa se je razdelila v tri, tako da je tematizacija vsebine za tretji letnik bolj pregledna. V četrtem letniku je prišlo do zamenjave didaktičnega poudarka (Pariška mirovna konferenca), ki je prišel v poglavje Versajska Evropa; široka tema Iskanje novega ravnotežja v Evropi in v svetu je dobila nove naslove za teme: Družbenopolitični sistemi med svetovnima vojnama (za uvodne didaktične poudarke), Razvoj gospodarstva, znanosti in umetnosti, Nadaljevanje politično-ideoloških zaostritev in polarizacij, Razcepljenost Evrope v tridesetih letih; Jugoslavija in Slovenci v tridesetih letih. Široka tema Druga svetovna vojna pa je iz 9 tem prešla na 7 tem. Zaradi boljše preglednosti bi bili lahko samo dve široki temi ali največ tri za obdobje med obema vojnama (npr. Evropa in svet med obema vojnama, Novi vojni naproti, Slovenci med obema vojnama).

Ker se tematska struktura ni spremenila tudi pri drugih poglavjih, učni načrt vsebuje tako 28 širokih tem, 9 širokih tem nima naslova za uvodne didaktične poudarke, 15 širokih tem ni razdeljenih v teme, ampak vsebuje direktno didaktične poudarke. To pomeni, da so samo štiri široke teme razdeljene na teme, te pa razčlenjene na didaktične poudarke. Skupaj je tako označenih le 41 tem. To pomeni, da tematska struktura ni skladna in sistematična. Učni načrt vsebuje 341 didaktičnih poudarkov. 1. letnik vključuje 64 didaktičnih poudarkov (en didaktični poudarek je manj kot v starejšem učnem načrtu), 2. letnik 60 (isto število didaktičnih poudarkov), 3. letnik 72 (pet poudarkov je manj) in 4. letnik 145 didaktičnih poudarkov (osem didaktičnih poudarkov je manj, dva pa sta nova didaktična poudarka).³³

³² Če pa bi upoštevali odstavke, bi bile razlike v obsegu vsebinskih poudarkov prevelike, saj odstavek vključuje samo en kratek stavek, več stavkov ali zelo dolge stavke. Nekateri odstavki so ločeni s presledkom, drugi pa ne. Če upoštevamo pravilno zapisane odstavke, potem bi npr. 1. letnik vseboval 20 obsežnih vsebinskih poudarkov, 2. letnik 24, 3. letnik 31 in 4. letnik 53.

³³ Didaktični poudarki so prešteti po ločilu - piki in ne po odstavkih. Npr. četrti letnik vsebuje osem širokih tem, ki imajo iste naslove kot učni načrt iz leta 1996. Od osmih širokih tem, so tri široke teme razdeljene v teme (Versajska Evropa, Evropa 'narodov' in Evropa ravnotežja; Iskanje novega ravnotežja v Evropi in svetu; Druga svetovna vojna), te pa razčlenjene v didaktične poudarke, dve široki temi imata le didaktične poudarke (Neizbežnost vojne; Sodobni svet in njegova protislovja), tri široke teme pa nimajo uvodnega naslova teme za uvodne didaktične poudarke (Prva svetovna vojna, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev; Povojna geopolitična slika Evrope in sveta). Tako je skupaj 27 označenih tem, 3 teme nimajo naslova, dve temi pa bi lahko dodali pri poglavjih, ki imata direktno didaktične poudarke. V 4. letniku je skupaj 145 didaktičnih poudarkov, kar pomeni, da je učna vsebina obsežna in raznovrstna, vendar pa široke teme niso notranje logično enako zasnovane in tako predstavljajo veliko raznovrstnost in kompleksnost, saj poglavja vsebujejo različno število tem (1-9), vsaka tema pa različno število didaktičnih poudarkov (2-10). Tako mora npr. učitelj v 4. letniku združevati didaktične poudarke ali pa izbrati med njimi najbolj zanimive, ustrezne in pomembne, saj ima na voljo 70 ur. Če združuje didaktične poudarke, potem učna vsebina ne more biti poglobljena (npr. z viri), če pa izbira didaktične poudarke, potem pa mora obvezno upoštevati še izpitni katalog, ki vsebuje obvezne izpitne vsebine.

Razporeditev širokih tem je v obeh učnih načrtih kronološko-progresivna, saj razvrščata vsebine od najstarejših dogodkov k novjšim. Razporeditev je jasna, pregledna in ustrezna. Zasnova širokih tem je kompleksna, naslovi širokih tem so splošni, podteme in didaktični poudarki so konkretni ter povezani z vojaško-politično, gospodarsko-družbeno in kulturno zgodovino. Druge možnosti za razvrstitev učne vsebine v učnih načrtih pa so še regresivna razvrstitev vsebine, ki razvršča učno vsebino od sedanjosti k bližnji in daljni preteklosti; monografska razvrstitev, ki razvršča vsebino po važnejših dogodkih, ki obeležujejo določeno zgodovinsko obdobje in koncentrična razporeditev, kjer se nekateri deli obdelujejo v dveh ali več zaokroženih celotah (npr. v osnovni šoli v manjšem obsegu, v srednji šoli pa je vsebina obsežnejša).³⁴ Posebna monografska razvrstitev zgodovinske vsebine pa je na osnovi eksemplarnega izhodišča oz. po vzorčnem načelu (razvojni ali strukturalni princip), kjer je vsebina osredotočena na izbrani primer in poglobitev tega primera. Primeri so lahko tipični (npr. Ruska oktobrska revolucija), lahko predstavljajo model ali vzorec (npr. sovjetski model po letu 1945) ali pa so reprezentančni (npr. Marija Terezija kot predstavnica razsvetljenega absolutizma).³⁵ Pri eksemplarnem učenju je pomembna tipičnost in prepričljivost posameznih primerov, ne pa njihovo število.³⁶

Široke teme vsebujejo **progresivno časovno projekcijo**, saj prikazujejo razvoj zgodovinskih dogodkov in procesov. Npr. široka tema Iskanje novega ravnotežja v Evropi in v svetu vsebuje teme: Leto upanja 1924-29, Svetovna gospodarska kriza 1929, Nadaljevanje politično-ideoloških zaostritev in polarizacij; Razcepljenost Evrope in sveta sredi trideset let, Jugoslavija in Slovenci v drugi polovici tridesetih let. Druge možnosti zasnove širokih tem pa so lahko še po sistemu regresije in sistemu strukturalno sistemske projekcije. Teme po sistemu regresije imajo za primarno vlogo strukturalno sociološki vidik, zgodovinski razvoj pa pojasnjuje razvojne težnje in spremembe v oblikovanju struktur družbenega organizma (npr. Evropska gospodarska skupnost in prve zamisli o evropski integraciji). Teme po sistemu strukturalno sistemske projekcije pa svojo pozornost usmerjajo v analizo družbe, v globinsko spoznavanje gospodarskih, političnih in socialnih podsistemov v določenem zgodovinskem trenutku (npr. vloga Marshallovega načrta pri gospodarski obnovi Zahodne Evrope).³⁷

³⁴ Demarin, J. (1964). Pouk zgodovine v osnovni šoli. Ljubljana: DZS, str. 101-103. Demarin predvideva še druge možnosti razvrstitve učne vsebine: npr. biografska razvrstitev, ki je v obliki krajših ali daljših življenjepisov nekaterih zgodovinskih osebnosti; koledarski način razporejanja vsebine, kjer se vsebina razvršča po spominskih dnevih in letnicah.

³⁵ Trojar, Š. (1993). Sodobni pogledi na pouk zgodovine. Reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih. Ljubljana: DZS, str. 78.

³⁶ Ti primeri so po navadi tudi obširne oz. poglobljene teme. "Obširne teme naj bi zagotovile bolj celovito notranjeloško povezanost in dialektiko učne snovi, načrtno utrjevanje in sistematizacijo v širših okvirih zgodovinskih procesov in pojavov. Omogočajo pa tudi bolj organsko kombinacijo in vključevanje aktivnih metod in oblik pouka. Značilno za to vrsto tem je tudi, da so osredotočene na vsebinsko, teritorialno ali časovno zoženi izsek iz zgodovine, ki ga obdelajo temeljito in globinsko. Takšni izseki, imenovati tudi 'otoki', 'kosi' ali 'krpe', omogočajo mnogostransko spoznavanje teme." Trojar, Š. (1987). Zasnova zgodovinskih tem in načrtovanje pouka. V: Zgodovinski časopis. Letnik 41. Št. 3, str. 519.

³⁷ Trojar, Š. (1993). Sodobni pogledi na pouk zgodovine. Reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih. Ljubljana: DZS, str. 94. Npr. obdobje po letu 1945 bi bilo bolj sistematično in pregledno, če bi teme vsebovale zgodovino določene države in bi bili tako didaktični poudarki bolj povezani; npr. v teme kot so Politični in gospodarski razvoj ZDA, Sovjetska zveza in vzhodni blok, Azija po letu 1945, Zahodna Evropa po letu 1945 ipd.

Ovrednotenje didaktično-metodičnih napotkov v učnih načrtih

Učni načrti naj bi učiteljem pomagali izdelati podrobne učne načrte oz. letne delovne načrte, saj morajo učitelji načrtovati strukturo učne vsebine, zaporednost in logičnost učne vsebine, spremljati znanje, razumevanje in sposobnosti učencev, ugotoviti določene dosežene cilje, nakazati diferenciacijo dela, načrtovati učne oblike, metode dela in učna sredstva ter načrtovati preverjanje, ocenjevanje in evalviranje dela.³⁸ Zaradi hitrega razvoja znanosti in tehnologije ter didaktike pa morajo učitelji spremljati tudi novosti in jih vključevati v pouk.

Didaktično-metodična navodila za uporabo učnega načrta iz leta 1996 se nanašajo na učno vsebino in metode dela. Učni načrt predlaga, da naj bi bila učna vsebina učitelju opora pri izbiranju tistih vsebin, s katerimi bi najustrežneje prikazal zgodovinski razvoj in uresničeval cilje pouka zgodovine. Načrt predlaga selektivno uporabo vsebin, saj nakazuje temeljne vsebine na ravni vsebinske in problemske sinteze, ki so potrebne za razumevanje daljšega časovnega razvoja svetovne, evropske in slovenske zgodovine. Izbor vsebin prepušča učiteljem. Tako učni načrt ne podaja vsebin, ki so obvezne, vsebin, ki se lahko razširijo in poglobijo, ali vsebin, ki se lahko skrajšajo. Učni načrt tudi ne predlaga števila ur za posamezna poglavja in teme.

Učni načrt vsebuje več **metodičnih napotkov**, saj predlaga, da bi učitelji uvajali takšne oblike in metode dela, s katerimi bi usmerjali učence ter jih motivirali in usposabljali za samostojno delo z zgodovinsko karto, atlasom in besedili.³⁹

Učni načrt navaja tudi **pogoje** za uresničevanje tega učnega načrta. Tako mora imeti učitelj, ki poučuje zgodovino, visoko izobrazbo iz zgodovine kot samostojne pedagoške študijske smeri, visoko izobrazbo iz zgodovine v povezavi z drugo študijsko skupino ali pa mora biti diplomirani zgodovinar, vendar pa si mora pridobiti pedagoško-andragoško izobrazbo. Materialni pogoji, ki jih zahteva učni načrt, pa je namenska učilnica za pouk zgodovine, ki mora biti opremljena z avdiovizualnimi sredstvi, stenskim zemljevidi in drugimi učili.⁴⁰

Didaktično-metodična navodila za učitelje so v učnem načrtu iz leta 1998 zelo podobna učnemu načrtu iz leta 1996, vendar pa učni načrt iz leta 1998 še bolj poudarja, da dopušča selekcijo učnih vsebin in da imajo učitelji v skladu s strokovno avtonomijo pravico izbire do petine učnih vsebin.⁴¹ Pri tem učni načrt navaja, da bi morali učitelji pri izboru upoštevati vertikalno povezanost vsebin, pomembnost za razumevanje razvoja (kontinuitete in diskontinuitete) v daljšem časovnem obdobju, uporabnost znanja za razumevanje bistvenih značilnosti določenega obdobja in pomembnost znanja za splošno razgledanost dijakov. Učni načrt predlaga, da lahko učitelji teme obravnavajo splošno ali poglobljeno,

³⁸ Povzeto po: Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (1996). A guide to teaching practice. London, New York: Routledge, str. 91.

³⁹ Učni načrt za zgodovino v gimnaziji. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 34.

⁴⁰ Ibid., str. 35.

⁴¹ Izbor in redukcija učne snovi pri učnem načrtu za zgodovino je prepuščena učiteljem, ki seveda pri svojem letnem individualnem načrtu upoštevajo tudi maturitetni katalog: "Učitelj naj bi, ko bi pripravljaj svoj letni učni program, sam izbiral teme, ki jih bo obširneje obravnaval, se pri tistih, ki bi učence in dijake lahko posebej pritegnile ali pa bi bile zaradi dnevnih dogodkov posebej aktualne, zadržal tudi več časa, obvezno znanje, ki bi ga morali posredovati vsi učitelji, pa naj bi bilo določeno z maturitetnimi temami." Vodopivec, P. (2000). Nov sporazum ali vračanje k stari "usmerjeni" pameti? V: Zgodovina v šoli. Letnik IX. Št. 2, str. 45.

lahko pa tudi teme združujejo in povezujejo med seboj, vendar pa ne predlaga nobenih konkretnih primerov oz. tem, ki bi se lahko obravnavale bolj splošno ali pa poglobljeno. Učni načrt dopušča tako precej svobode, saj se smatra kot priporočilo oz. vodilo učiteljem.⁴²

Tudi učni načrt iz leta 1998 predlaga uporabo aktivnih učnih oblik in metod, ki naj dijake navajajo na samostojno delo. Uresničevanje aktivnosti dijakov pri pridobivanju novih informacij nakazujejo operativni cilji, izbor konkretnih metod dela pa je prepuščena učiteljem.⁴³

Učni načrt navaja, da je za realizacijo učnega načrta potrebno 280 ur pouka, to je 70 ur za vsak letnik, ne predlaga pa števila ur za posamezne teme. Tako oba učna načrta (iz leta 1996 in 1998) nimata predlaganega števila ur za posamezne teme ali nakazane diferenciacije med temami (npr. katere teme zahtevajo več časa za obdelavo, katere teme morajo biti bolj poglobljeno obravnavane itd.), saj izbiro poglobljenih tem prepuščata učiteljem.

Učni načrt poudarja, da so za sodobni pouk zgodovine pomembne tudi **izvenšolske dejavnosti**, kot npr. zgodovinske ekskurzije in obiski muzejev, saj tako učenci razvijajo pravilni odnos do vrednotenja in ohranjanja kulturne dediščine. Za nazornost pouka in motivacijo predlaga dobro opremljenost učilnic in uporabo učnih sredstev (kot npr. grafoskop, televizijski sprejemnik, videorekorder, videoprojektor, dataskop, računalnik, diaproyektor itd.). Učni načrt predvideva tudi upoštevanje individualnih razlik učencev, saj morajo učitelji prilagajati tempo dela ter učne oblike in metode (npr. krajše oblike samostojnega dela, naloge različnih težavnostnih stopenj in prilagojene sposobnostim učencev). Učni načrt vsebuje tudi medpredmetne povezave, saj se učne vsebine in cilji zgodovine lahko povezujejo z različnimi predmeti, še posebej s slovenskim jezikom in književnostjo, geografijo, umetnostjo, glasbo in sociologijo.⁴⁴

Pomembno je, da učni načrt predstavlja tudi **načine preverjanja in ocenjevanja**, ki so v skladu s Pravilnikom o preverjanju in ocenjevanju.⁴⁵ Učni načrt predvideva, da naj bi pri kriteriju za znanje in razumevanje (60%) učenci znali "opisati, pojasniti zgodovinske dogodke, pojave ali procese; izluščiti iz povedanega ali prebranega bistvene informacije o konkretnem zgodovinskem dogodku, pojavu ali procesu; natančno in pravilno uporabiti ustrezne pojme in zgodovinsko terminologijo pri opisovanju oziroma pojasnjevanju dogodka, pojava ali procesa; določanje časovno in prostorsko pravilno opredeliti; primerjati pojave, dogodke ali procese, ugotoviti podobnosti in razlike; poiskati vzročno posledične zveze."⁴⁶

⁴² http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 54, Internet: november 1998) "Učni načrt je razmeroma obsežen: v njem smo želeli opozoriti na glavne zgodovinske in razvojne tokove, ki naj bi jim učitelj sledil pri pouku. Jasno je seveda, da v okviru časa, ki ga ima na voljo, ne bo mogel obdelati vsega enako globoko. Nekatera vprašanja in teme bo lahko razložil podrobneje, druge le povzel ali omenil, drugod pa zopet dijakom naznačil, kaj naj si sami preberejo v učbeniku ali drugem gradivu. Učni načrt je v tem smislu predvsem priporočilo in temeljno vodilo, na katerem učitelj gradi svoj individualni učni program, učitelj pa ima pri izboru vprašanj in tem svobodo, da obravnavane tematske sklope izbira, se morda pri nekaterih zadrži dlje, če se mu zdi potrebno ali če opazi, da vlada v razredu zanje posebno zanimanje, lahko pa jih tudi združuje in povezuje med seboj ali celo (seveda v mejah mogočega) prestavlja iz letnika v letnik." Prav tam, str. 3.

⁴³ http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 54-55, Internet: november 1998).

⁴⁴ Ibid., str. 54-55.

⁴⁵ Pravilnik o preverjanju in ocenjevanju znanja v gimnazijah. Uradni list RS, št. 31/96, 22/97, 82/97, 15/98.

Pri kriteriju za interpretacijo, argumentacijo, sintezo, analizo in vrednotenje (40%) pa naj bi bili učenci sposobni "uporabiti različne zgodovinske vire informacij (zgodovinsko besedilo, vir, zemljevid, statistični podatek, slikovno gradivo ...) in izluščiti bistvo sporočil, oblikovati sklepe; preoblikovati statistične podatke v besedno informacijo; interpretirati oz. argumentirati podatke in informacije; obrazložiti kompleksnost dogajanja."⁴⁷

Učni načrt predlaga, da se pri ustnem preverjanju in ocenjevanju preverja in ocenjuje znanje, vrednotenje in uporaba znanj tudi s pomočjo slikovnega gradiva, virov in besedil. Pisno preverjanje in ocenjevanje znanja naj bi vsebovalo naloge objektivnega tipa, ki naj bi poleg znanja preverjale tudi zgoraj omenjene sposobnosti.⁴⁸ Učni načrt nakazuje tudi povezavo s končnim znanjem, ki se preverja z maturo. "Končna raven znanja, h kateri mora težiti učitelj, je določena z maturo, pri čemer pa matura nikakor ne pomeni samo znanj, zapisanih v maturitetnem katalogu, temveč tudi vsa tista znanja, ki so povezana z maturitetnimi temami in potrebna za njihovo razumevanje."⁴⁹ Katera so tista znanja, povezana z maturitetnimi temami, ki jih ni v izpitnem katalogu, pa učni načrt ne podaja. Kadrovski in materialni pogoji pa so isti, kot jih zahteva učni načrt iz leta 1996.⁵⁰

Učni načrti s svojimi cilji in vsebinami vplivajo na učni proces v razredu, saj morajo učitelji konkretizirati učno vsebino, izbrati ustrezne učne oblike, metode, tehnike in učna sredstva ter načrtovati načine preverjanja in ocenjevanja za različne dejavnosti pri pouku.

Zaključek

Poudarimo lahko, da slovenski učni načrt za zgodovino vsebuje veliko število elementov sodobnega učnega načrta, saj skrbi za življenjskost, uporabnost, aktualnost, vzgojnost in interdisciplinarnost učnih vsebin. V ospredje postavlja učenčovo delo, njegovo aktivnost, ustvarjalnost in raziskovalnost.

Zaradi nesistematizacije tematizacije učne vsebine in zaradi številčnosti in pestrosti didaktičnih poudarkov na področju vojaške, politične, družbene, gospodarske in kulturne zgodovine (iz slovenskega, evropskega in svetovnega prostora) je učni načrt široko in obsežno zastavljen in tako predstavlja težave npr. pri sestavljanju letnega delovnega načrta ali pri tematizaciji učne vsebine v učbenikih.

⁴⁷ http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 55-56, Internet: november 1998).

⁴⁸ Ibid., str. 55-56. Ti kriteriji (60% za znanje in razumevanje in 40% za druge kognitivne elemente) so vključeni tudi v izpitni katalog za maturo: Predmetni izpitni katalog za maturo Zgodovina. (1994). Ljubljana: Republiški izpitni center, str. 45.

⁴⁹ Učni načrt predvideva ustno in pisno preverjanje in ocenjevanje le v razredu, saj določa načine preverjanja in ocenjevanja pri maturi izpitni katalog.

⁵⁰ http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, str. 3, Internet: november 1998).

⁵¹ Ibid., str. 58-59. Poleg tega učni načrt zahteva še 16 izvodov Šolskega zgodovinskega atlasa, DZS, 1994; 16 izvodov naslednjih zbirk zgodovinskih virov založbe Modrijan: Okupacijski sistemi v Sloveniji 1941-45, Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji, Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji. Potem navaja obvezno literaturo za dijake: Brodnik, V., Jernejčič, R.-A., Radonjič, Z., Urnkar Dornik, T. (1997). Zgodovina 1, učbenik za 1. letnik gimnazije. Ljubljana: DZS; Pastar, Z.; Sobatkiewicz, J. (1998). Delovni zvezek za 1. letnik gimnazije. Ljubljana: DZS; Grobelnik, I. (1992). Zgodovina 3. Ljubljana: DZS; Repe, B. (1995). Naša doba, učbenik za 4. letnik gimnazije. Ljubljana: DZS. Učni načrt predlaga tudi druge potrjene učbenike, delovne zvezke in priročnike za dijake. Navaja pa tudi glavno literaturo za učitelje - izvajalce.

Poleg ustreznih splošnih učnih ciljev vsebuje gimnazijski učni načrt še operativne cilje za vse teme, ki bolj usmerjajo pouk zgodovine, vendar pa dopuščajo metodično pestrost in tako že nakazujejo kvaliteten pouk pri zgodovini (manjša neusklajenost je pri tematizaciji teh dveh načinov predstavitve). Učni načrt pa vsebuje tudi napotke za delo v razredu, materialne in kadrovske pogoje ter nakazuje medpredmetne povezave.

"Najsplošneje rečeno usmerja učni načrt ne le ciljno vsebinsko, marveč v veliki meri tudi organizacijsko in metodično učno dogajanje, v njem se stekajo vse temeljne učne odločitve in dileme. Zato je prav od njega v veliki meri odvisno čim bolj sistematično in racionalno poučevanje in učenje." ⁵¹

Ker učni načrt vpliva neposredno na pouk zgodovine in na didaktično-metodično zasnovno učbenikov, priročnikov in drugih učil, ostaja še vedno nepogrešljiv pedagoški dokument.

Literatura

- Clary, M., Genin, C. (1991). *Enseigner l'histoire à l'école?* Paris: Hachette.
- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (1996). *A guide to teaching practice*. London, New York: Routledge.
- Demarin, J. (1964). *Pouk zgodovine v osnovni šoli*. Ljubljana: DZS.
- http://193.2.248.12/oks/ucni_ss/Zgo_02.doc (Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur). (1998). Predmetna kurikularna komisija za zgodovino, Internet: november 1998).
- <http://www.mss.edus.si> (Šolstvo v letih 1992-1996, Internet: december 1999).
- Ivanuš Grmek, M. (1997). *Načrtovanje elementov kurikuluma*. V: Kongres pedagoških delavcev Slovenije. Programska prenova naše osnovne in srednje šole. Ljubljana: Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije, str. 128-133.
- Ivanuš Grmek, Milena (1997). *Kurikularno načrtovanje na višji stopnji obvezne osnovne šole*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Izbrana poglavja iz didaktike. (1991). Novo mesto: Pedagoška Obzorja.
- Krofič, R. (1993). *Procesno razvojna strategija načrtovanja kurikuluma*. V: Sodobna pedagogika. Letnik 43. Št. 9-10, str. 473-487.
- Poljak, V. (1974). *Didaktika*. Ljubljana: DZS.
- Pravilnik o preverjanju in ocenjevanju znanja v gimnazijah. Uradni list RS, št. 31/96, 22/97, 82/97, 15/98.
- Repe, B. (1996). *Nekaj pogledov na prenovu kurikulov pri pouku zgodovine*. V: Zgodovinski časopis. Letnik 50. Št. 2, str. 291-295.
- Strmčnik, F. (1996). *Vzgojno-izobraževalni cilji*. V: Sodobna pedagogika. Letnik 47. Št. 7-8, str. 309-324.
- Strmčnik, F. (1998). *Od klasičnega do kurikularnega učnega načrta*. V: Sodobna pedagogika. Letnik 49. Št. 1, str. 1-16.
- Strmčnik, F. (1998). *Temeljne funkcije in značilnosti sodobnega učnega načrta*. V: Sodobna pedagogika. Letnik 49. Št. 2, str. 117-137.
- The European Content of the School History Curriculum. (1995). Strasbourg: Council for Cultural Co-operation.
- Trojar, S. (1993). *Sodobni pogledi na pouk zgodovine. Reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih*. Ljubljana: DZS.
- Učni načrt za zgodovino v gimnaziji. (1996). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Vodopivec, P. (1991). *K razpravi o novi vsebinski zasnovi zgodovine v šoli*. V: Zgodovinski časopis. Letnik 45. Št. 1, str. 115-122.
- Vodopivec, P. (1994). *Ob predlogu novega programa pouka zgodovine v gimnazijah*. V: Zgodovinski časopis. Letnik 48. Št. 2, str. 253-269.
- Vodopivec, P. (2000). *Nov sporazum ali vračanje k stari "usmerjeni" pameti?* V: Zgodovina v šoli. Letnik IX. Št. 2, str. 44-46.
- Wedam, V. (1999). *Zapisi. Pouk zgodovine v osnovni in srednji šoli*. V: Zgodovinski časopis. Letnik 52. Št. 2, str. 279-280.

⁵¹ Strmčnik, F. (1998). *Od klasičnega do kurikularnega učnega načrta*. V: Sodobna pedagogika. Letnik 49. Št. 1, str. 1.

Danijela Trškan

EVALUATION OF THE ACADEMIC SECONDARY SCHOOL (GYMNASIUM) CURRICULUM OF HISTORY

Abstract

Contemporary curricula assist teachers at planning of lessons, simplification and classification of teaching material and with the inclusion of didactic stresses of individual topics, with advice on teaching forms, methods and instruments. Curricula contain intent, objectives, content (differentiated into extensive topics, these into topics and teaching underscores), methods, i.e., modes of learning and teaching, teaching instruments, modes of testing and grading of knowledge, material and personnel conditions and instructions for use. All the enumerated elements form a foundation for textbooks, working books, handbooks or other didactic material for the teaching of history.

E.g., the curriculum of history in secondary academic schools from 1996 contains the following elements: general objectives of instruction, contents for the I, II, III and IV grade and instruction objectives for individual grades, instructions and personnel and material conditions for the implementation of the curriculum. The curriculum from 1998 contains, beside general objectives, contents, methodical instructions and conditions, the definition of the subject, operational objectives and the mode of checking and grading of knowledge, as well.

Both curricula of history for academic secondary schools (from 1996 and 1998) contain general instruction objectives, pertaining primarily to the acquisition of knowledge and comprehension of various events and historical processes, the comprehension and honouring of various nationalities, cultures and traditions and of developing of interest for the study of history etc.

As the thematisation of the instruction content in the curriculum from 1998 and the thematisation of the operational objectives were not fully harmonised, it is necessary that the teachers, at the drafting of the yearly curriculum, take into consideration didactic underscores, as well as operational objectives. Difficulties at the drafting of yearly curricula are also to be found in the lack of systematisation of the instruction content in the curriculum. Extensive topics have not been systematically branched into topics, whereas the latter into didactic underscores. Extensive topics are chronologically classified, with a temporal-progressive projection.

The academic secondary school curricula (from 1996 and 1998) take into account the age of the pupils, difficulty and didactic reduction, whereas they do so less as to the choice and depth of the instruction content. Owing to the number and variety of didactic underscores in the field of military, political, social, economic and cultural history (from Slovene, European and world space), the curriculum is extensively drafted. By a more systematic and review thematisation of the instruction content and by varying distributions of instruction content (e.g., by a monographic distribution and sample historic events, processes or phenomena) it would be easier to develop certain instruction content in-depth.

The implementation of pupils' activities at the acquisition of new information is also indicated by the operational objectives, which are included into the curriculum from 1998. The curriculum allows for the choice of individual methods to teachers. It also allows the choice of up to one fifth of the instruction content. The curriculum proposes that the teacher may deal with the topic in general or in-depth, allowing them also to join and link topics, but does not propose any individual examples. The curriculum also does not contain the proposed number of lessons for individual extensive topics nor indicated differentiations among topics.

The curricula of history for academic secondary schools direct teachers towards active methods and forms of instruction, the curriculum from 1998 also indicates the horizontal correlation with other subjects, allowing the choice of instruction content and methodical variants at instruction objectives. The curriculum thus allows for significant liberty, as it is considered as a recommendation i.e. guidance to teachers.

GOZDOVI SO ODRAZ PRETEKLIH IN SEDANJIH DOGAJANJ V POKRAJINI

Ana Vovk Korže *

UDK 911.9:630(497.4 Dravinjske Gorice)

VOVK KORŽE Ana: Gozdovi so odraz preteklih in sedanjih dogajanj v pokrajini. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 249-261, 22 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Vplive človeka na gozdno vegetacijo beležijo že najstarejši zapisi. V prispevku je prikazana biotska raznovrstnost Slovenije s poudarkom na gozdovih v Dravinjskih gorah. Ugotavljali smo razliko med razširjenostjo in videzom gozdov v 18. stol. in danes. Površinsko in prostorsko razporeditev gozdov lahko razmeroma natančno sledimo vse od druge polovice 18. stoletja (1773 - 1787), kar je bila za celotno ozemlje stare Avstrije izdelana Jožefinska vojaška karta v merilu 1 : 28 000. Gozdovi so opisani po naseljih in za Dravinjske gorice smo ugotovili, da so bili v tem obdobju zelo skromni po razširjenosti in videzu (vitalnosti).

UDC 911.9:630(497.4 Dravinjske Gorice)

VOVK KORŽE Ana: Forests are a reflection of past and present events in the landscape. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 249-261, 22 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

Man's impacts upon forest vegetation are to be found in the most ancient writings. In the paper, the biotic variety of Slovenia is indicated, underscoring forest in Dravinjske Gorice. We have determined the difference between the extent and the appearance of forests between the XVIII century and today. It is possible to follow relatively exactly the surface and space distribution of forests as from the latter half of the XVIII century (1773-1778), when the Josephine military map was made for the entire territory of the then Austria in the ratio 1:28000. Forests are described by settlements and for Dravinjske Gorice we have determined that in this period they were very modest as to extent and as to appearance (vitality).

* Dr. Ana Vovk Korže, docentka, Pedagoško fakulteta, Koroška cesta 160, SI - 2000 Moribor.

Vegetacija je pomemben biotski dejavnik in vpliva na naravne procese na Zemlji (na preperevanje kamnin, procese oblikovanja reliefa, podnebne razmere, na kvaliteto in kvantiteto humusa, vrstno in številčno sestavo živalstva) ter na kvaliteto življenja vseh živih bitij. Zlasti pomembno vlogo imajo gozdovi, ki jim upravičeno pravimo tudi zeleni pokrov Zemlje. Vplivi človeka na gozdno vegetacijo beležijo že najstarejši zapisi. Prvotna oblika spreminjanja gozdne vegetacije je bila posledica krčenja gozdov zaradi pridobivanja njivskih površin. Vplivi človeka na gozdove so se stopnjevali in dosegli vrhunec v 80. letih prejšnjega stoletja. Med najpogostejšimi posegi beležimo krčenje gozdov, umetni izbor drevesnih vrst in prenos tujih rastlin na nova rastišča, spremembe vegetacije zaradi onesnaženega zraka, vode in prsti in umetno monokulturnost.

Posledica dogajanj v preteklosti je zelo raznolika vegetacijska odeja Slovenije. Največ površin v Sloveniji pokriva gozd. Ta bi ob prenehanju človekovih dejavnosti prerasel večino Slovenije. V gozdne združbe bi se spremenile poljedelsko rabljene površine (sadovnjaki, vinogradi, njive, pašniki, travniki) in oblike antropogene vegetacije (gozdni obronki, ruderalna vegetacija, drugotna halofitska vegetacija).

Namen prispevka je:

- prikazati biotsko raznovrstnost Slovenije s poudarkom na gozdovih ter
- na primeru regije Dravinjske gorice prikazati razliko med gozdovi v preteklosti in danes z vidika razširjenosti in značilnosti gozdne vegetacije.

Teoretično metodološki del

Podatkov in informacij o gozdovih Slovenije je veliko. Na Zavodih za gozdove, ki imajo sedeže v vseh večjih mestih po Sloveniji, dobimo Gozdnogospodrske načrte, ki so dragoceni viri podatkov o naravnih razmerah uspevanja gozdov ter o načrtih za gospodarsko koriščenje le teh. Na spletnih straneh Razvojne agencije RS je objavljen Program varstva gozdov, v katerem je precej podatkov o površinah in značilnosti gozdov v Sloveniji (http://www.gov.si/zgs-sfs/gozdovi/gozdovi_sloveniji.htm). Tudi na vladnih straneh RS pa je objavljenih več zakonodajnih predpisov s področja varovanja gozdov. Med pomembnejše vire informacij spadajo tudi Pregled stanja biotske raznovrstnosti in krajinske pestrosti v Sloveniji, ki temelji na predpisih EU in na zakonodaji RS (Strategija ohranjanja biotske raznovrstnosti v Sloveniji 2001 in Zakonu o ratifikaciji konvencije o biološki raznovrstnosti (Uradni list RS, 7 (30)/96). Podatkov o zdravstvenem stanju gozdov je na spletnih straneh veliko. V soavtorstvu je leta 2000 izšla za severovzhodno Slovenijo izredno pomembna knjiga Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787, v njej najdemo mnogo pomembnih podatkov o tem, kakšni in koliko je bilo gozdov v preteklosti na našem območju.

Na terenskih ogledih so bili pridobljeni podatki o osutosti dreves, podatke o ogroženosti gozdov pa posreduje Agencija republike Slovenije za okolje. V gričevnatih Dravinjskih gorica imajo gozdovi različne funkcije, le te pa so odvisne zlasti od oblikovanosti površja. Najpomembnejšo vlogo imajo gozdovi v osrednjem delu Dravinjskih goric, ki so reliefno najvišje, medtem ko na ravnini, občasno poplavljenem površju ob Dravinji, na ravninah ob manjših potokih z zastajajočo vodo ter na vznožjih goric prevladujejo negozdne oblike rabe tal.

Primerjava razširjenosti gozdov nekoč in danes v Dravinjskih gorica je rezultat uporabe citirane literature ter lastnega raziskovalnega dela.

Biotska raznovrstnost v Sloveniji

Sloveniji pripada manj kot 0,004 % celotne zemeljske površine in 0,014 % kopnega. Približno enak je tudi številčni delež prebivalcev Slovenije v svetovnem merilu, in sicer 0,033 % celotnega človeštva. Vendar v Sloveniji živi več kot 1 % vseh znanih živečih vrst na Zemlji in več kot 2 % celinskih (kopenskih in sladkovodnih) vrst. Tako veliko število vrst uvršča Slovenijo med naravno najbogatejša območja Evrope in celo sveta. Zato lahko o Sloveniji upravičeno govorimo kot o evropskem biotskem parku¹. Zaradi naravnih značilnosti in manjšega vpliva ekonomskih dejavnikov na naravno okolje je biotska raznovrstnost v Sloveniji razmeroma dobro ohranjena, vendar podatki v zadnjih desetletjih kažejo na njeno zmanjševanje. Dejavnosti v prostoru so povzročile onesnaževanje posameznih naravnih območij. Posledica je upadanje biotske raznovrstnosti na ekosistemski, vrstni in genski ravni. Po podatkih je v zadnjih sto letih na ozemlju današnje Slovenije izumrlo 58 rastlinskih in živalskih vrst. Glavni vzroki ogroženosti biotske raznovrstnosti so naslednji²:

- pomanjkljiva zavest o pomenu biotske raznovrstnosti;
- spremembe v kmetijstvu (tehnologija, intenzifikacija proizvodnje, uporaba novih kulturnih rastlin in hibridov, pospeševanje monokultur, tržne in socialne spremembe);
- uvajanje kmetijstva na območju ohranjene narave (npr. pragozdna območja kočevske);
- razvoj infrastrukture (avtoceste, hidroenergetski objekti);
- regulacije vodotokov (protipoplavna varnost, povečevanje kmetijskih zemljišč, nenaravne brežine);
- izsuševanje mokrišč;
- nenadzorovana poselitve, predvsem oblika razpršene poselitve;
- uvajanje tujerodnih in invazivnih rastlinskih in živalskih vrst (v državo in med različnimi območji v njej);
- čezmeren odvzem rastlinskih in živalskih vrst iz narave (lov, ribolov, nabiranje);
- onesnaževanje zraka, vode in podnebne spremembe;
- neizvajanje predpisov in pomanjkljivi nadzorni ukrepi in
- slabo organizirano izobraževanje, usposabljanje in ozaveščanje o pomenu biotske raznovrstnosti.

Najbolj kritične posledice se kažejo³:

- v drobljenju ekosistemov in habitatov;
- v degradaciji, poškodovanosti in izginjanju habitatov rastlinskih in živalskih vrst;
- v genskem onesnaževanju in izumiranju vrst ter
- v opuščanju in izginevanju posameznih kmetijsko pomembnih vrst, sort in pasem.

Človekove dejavnosti v pokrajini so povzročile velike spremembe prvotne pokrajine, zlasti sečnja gozdov, sprememba rabe tal zaradi kmetijstva, osuševanje mokrišč, spreminjanje obale in reguliranje vodotokov, izkoriščanje surovinskih

¹ Mršič, N., 1997: Biotska raznovrstnost v Sloveniji – Slovenija vroča točka Evrope. Uprava RS za varstvo narave, Ljubljana, str. 9.

² Agencija Republike Slovenije za okolje, 2001. Pregled stanja biotske raznovrstnosti in krajinske pestrosti v Sloveniji, Ljubljana.

³ Vovk Korže, A., Regional ecological units of northeastern Slovenia. Geografski zbornik, let. 36, Ljubljana.

potencialov, gradnja cest, urbanizacija ipd. Zaradi teh sprememb so mnoge rastlinske in živalske vrste omejene na majhna rastišča oz. majhen življenjski prostor. Mnogi habitati, kakršni so nižinski gozdovi in mokrišča, barja in trstišča, so krajevno izginili in z njimi tudi populacije, značilne za te habitate. Na drugi strani so nastale drugačne pokrajine npr. s pašniki, travišči, njivami in ostanki gozdov. Gozdovi so za Slovenijo, ki nima veliko drugih naravnih virov, tudi gospodarsko zelo pomembni. Gospodarjenje z gozdovi je ob zagotavljanju ekoloških in socialnih funkcij usmerjeno v pridelavo kakovostnega lesa, ki je pomembna podlaga za razvoj lesne industrije, prav tako pa je dohodek od lesa pomemben za ohranitev in razvoj hribovskih kmetij in podeželja. Ohranjeni gozdovi omogočajo tudi razvoj turizma in rekreacije, saj je privlačnost ohranjene gozdne krajine ena naših bistvenih prednosti. Ohranjanje gozdnega potenciala zagotavlja tudi Konvencija o biološki raznovrstnosti (Rio de Janeiro, 1992)⁴.

Gozdni pokrov Slovenije

Gozdov v Sloveniji je veliko zaradi ugodnih podnebnih značilnosti. Temperatura najhladnejšega meseca je okoli -3°C , povprečne julijske temperature pa se gibljejo okoli 20°C . Tudi padavin je dovolj, čeprav niso enakomerno razporejene čez leto. Slovenija je bila že od nekdaj nadpovprečno gozdnata država. Površinsko in prostorsko razporeditev gozdov lahko razmeroma natančno sledimo vse od druge polovice 18. stoletja (1773 – 1787), ko je bila za celotno ozemlje stare Avstrije izdelana Jožefinska vojaška karta v merilu 1 : 28 000. Kartiranje je bilo svojevrsten podvig tedanjega časa. V Evropi so ga ponovili dobrih 200 let kasneje z uresničitvijo projekta CORINE, sicer v širšem evropskem prostoru in v merilu 1 : 100.000, vendar brez tematskih popisov⁵.

Tabela št. 1: Poraščенost z gozdovi v Sloveniji od 1875 do 1996⁶

leto	Gozd (ha)	%
1875	737.000	36
1890	833.127	41
1900	830.005	41
1910	845.712	42
1947	879.000	43
1961	961.000	47
1970	1,026.000	51
1980	1,045.000	52
1990	1,077.000	53
1996	1,098.000	54
2000*	1,160.580	57,3

*(Bartol, 2002)⁷

⁴ Agencija Republike Slovenije za okolje, 2001. Pregled stanja biotske raznovrstnosti in krajinske pestrosti v Sloveniji, Ljubljana.

⁵ Hočevar, M., Kobler, A., 2000: Uporaba podatkov CORINE land Cover za izgradnjo informacijskega sistema o gozdovih na državni ravni. Geodetski vestnik, št. 45, Ljubljana, str. 5-35.

⁶ Gozdovi v Sloveniji. URL: http://www.gov.si/zgs-sfs/gozdovi_v_sloveniji (7. 9. 2002).

⁷ Bartol, B., 2002: Gozdarstvo in prostorski razvoj Slovenije – zasnova. Ministrstvo za okolje in prostor. Urad za prostorsko planiranje, Ljubljana.

Gozdna površina je v Sloveniji od začetka 19. stoletja naraščala predvsem na račun opuščanja kmetijskih zemljišč. Medtem ko v svetovnem merilu gozdovi izginjajo, se površina gozdov v zmernem pasu povečuje. Površina gozdov npr. v Švici se je od leta 1860 do 2000 povečala za 30 %. Slovenija je s 57,3 % gozdnatostjo (oziroma 63,5 %), če upoštevamo še nekatere druge oblike gozdne rabe, kot so grmišča, rušja in fragmentarni gozd, država z visokim deležem gozda.

Tabela 2: Deleži gozdov v nekaterih evropskih državah⁸

država	Delež gozda %
Avstrija	46,5
Hrvaška	31,7
Italija	33,5
Madžarska	19,9
Nemčija	31
Švedska	66,8
Finska	71,9

V Evropi po gozdnatosti Slovenijo presegata le Švedska in Finska. Ocene obsega gozdov v Sloveniji se razlikujejo, Gozdarski inštitut podaja višje ocene gozdnatosti od uradne statistike, prav tako Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo. Površine gozdov ugotavlja tudi Zavod za gozdove Slovenije z metodami daljinskega zaznavanja.

Gozdovi v Dravinjskih goricah

Regija Dravinjske gorice je z 281 km² površine ena manjših regij Panonske Slovenije. Gričevje od maha reka Drava z večjima pritokoma Dravinjo in Ložnico. Zmerno celinsko podnebje v vzhodni Sloveniji se na skrajnem zahodnem delu goric stika z zmernim celinskim podnebjem osrednje Slovenije. Dominantne geografske značilnosti Dravinjskih goric (tabela 3) so ugodne za rast gozda, le-ta pokriva kar 42,1 % gričevja.

Tabela 3: Dominantne pokrajinske značilnosti za rast gozdov v Dravinjskih goricah⁹

Pokrajinske značilnosti	opis
Matična osnova	Glina in melj (65 %), lapor (20 %), metamorfne kamnine, karbonatni grušč, prod, apnenec in dolomit (15 %)
Reliefne enote in oblike	Gričevje; poligenetske in rečno – denudacijske oblike
Nadmorska višina	200 – 399 m; povprečje 318 m
Letna množina padavin	1000 – 1100 mm (1961-1990)
Letne temperature	8 do 10°C (1961-1990)
Prsti:	Psevdogleji na glini in pesku; Evtrične rjave na laporju; Distrične rjave na nekarbonatnih sedimentih.

⁸ Glej opombo 6.

⁹ Geografski atlas Slovenije, 1998. Mladinska knjiga, Ljubljana.

V nižinskem območju doline Dravinje so nekoč prevladovali gozdovi doba in belega gabra (Robori – Carpinetum), ki so jih na obsežnih površinah izkrčili. Uspevali so na psevdooglejenih in oglejenih prsteh ob rekah in potokih. Na sušnejših rastiščih je uspevala združba nižinskega gozda gradna in belega gabra (Quercus – Carpinetum)¹⁰. Na poplavnih območjih ob vodotokih je gozd večinoma izkrčen, tod so travniki s higrofilnimi travami in šaši, bički (Juncus sp., Carex sp.) in združba rušnate masnice (Deschampsietum caespitosae). Na prsteh s pogostim zastajanjem vode so združbe jelše s šaši (Alnetea glutinosae).

Današnji gozdovi so posledica zlasti kmetijskih dejavnosti v prostoru in so precej spremenjeni od prvotnih nižinskih gozdov gradna in belega gabra (Quercus-Carpinetum) ter acidofilnih bukovih gozdov (Blechno-Fagetum, Luzulo-Fagetum), ki so tod potencialna vegetacija. Na vojaškem zemljevidu¹¹ so gozdovi opisani po naseljih. Ker so bili ti zemljevidi namenjeni vojaškim potrebam, je bil poudarek na opisu prehodnosti gozdov, za geografsko analizo takratnih razmer pa nam ti podatki mnogo povedo o razširjenosti in razvojnem stadiju gozdov.

Tabela 4: Opis gozdov za naselja v Dravinjskih gorica na vojaškem zemljevidu 1763-1787¹²

Ime naselja	Opis gozdov
Spodnja Nova vas	Strmine hribov proti hribu Novak so poraščene z nizkim, bolj grmičastim gozdom
Slovenska Bistrica	V bližini ni kakšnega velikega gozda, le pri Zgornji Ložnici je nekoliko bolj visok, ostali so večinoma grmičasti.
Pokoše	Okoliški gozd je le redko visok, večinoma je nizek, še bolj pa grmičast.
Zgornja Polskava	V bližini je le nizek, bolj grmičast gozd. Za župnijsko cerkvijo sv. Trojice je le grmičevje in pašnik, tu in tam pa so proge nizkega drevja.
Spodnja Polskava in vas Sele pri Polskavi	Bližnje gorovje je poraščeno z nizkim, bolj grmičastim gozdom, gozd, ki se razteza v ravnini, je bolj pašnik, malo poraščen z nizkim grmičevjem. V glavnem je pregleden, le tu in tam so proge nizkega drevja.
Zbelovo, Spodnje Laže, Mlače, Pogled, Kravjak	Na vseh straneh rastejo majhni gozdovi, gosto zaraščeni z grmičevjem.
Marinska vas, Zgornje Laže, Petelinjek, Brezje pri Ločah	Raztresene hiše so povsod obrasle z nizkim, večinoma grmičastim gozdom.
Prihova	Celotno področje vsenaokoli je poraslo z nizkim, bolj grmičastim gozdom, izjema je gozd Tschernecz, ki je deloma tudi visok. Gozd, ki je z grmičevjem zrasel, pa s konji ni prehodan.

¹⁰ Enciklopedija Slovenije, geslo Fitocenologija. Mladinska knjiga, 1989, Ljubljana.

¹¹ Rajšp, V., Kološa, V., 2000: Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787. Opisi, 6. zvezek, sekcija 172, Ljubljana, str. 193-210.

¹² Glej opombo 11.

Zgornja Loznica	Okoliški gozdovi so bolj nizki kot visoki in gosto porasli z grmovjem.
Spodnja Loznica	Tukajšnji gozd je vse do Zgornje Bistrice nizek, večinoma porasel z grmovjem in ga razen na naznačenih poteh ni mogoče prejezditi.
Videž	Nizek gozd jo povsem zapira.
Ličnica	Vas vsenaokrog obdaja nizek, bolj grmičast gozd
Žabljek	Okoliški gozdovi so visoki, večinoma gosto porasli z grmovjem.
Dolgi Vrh	Okoliški gozdovi so večinoma nizki in le bolj gosto grmičasti.
Lušečka vas	Kraj je s severne strani obrasel z nizkim, večinoma grmičastim gozdom.
Spodnje Poljčane	V bližini so le majhni, grmičasti gozdovi.
Brezje pri Poljčanah	Majhni grmičasti gozdovi pokrivajo vzpetine in strmine med hišami in vasmii.
Laporje	Okoliške položne vzpetine so bolj pašniki kot gozdovi, le-ti so malo in redko porasli z drevesi, večinoma pa le z nizkim, redkim grmovjem.
Spodnja Loznica	Okoliški gozdovi so nizki, v glavnem poraščeni z grmovjem.
Črešnjevce	Pobočja so porasla z nizkim, bolj grmičastim drevjem, v kraju Tschrett pa je v glavnem grmovje nekoliko pomešano z visokimi drevesi.

Skupna ocena gozdov po naseljih Dravinjskih gorici je, da so bili gozdovi v tem obdobju zelo skromni. Pokrajinska razsežnost gozdov je bila popolnoma drugačna od današnje. Na terenskih ogledih smo obiskali vsa navedena naselja in če bi gozd opisali s podobno terminologijo kot na vojaških kartah, bi za naselja v osrednjem delu Gorici pripisali, da jih obdajajo obsežni in visoki gozdovi z bogato lesno maso. Naselja na stiku doline Dravinje in Dravinjskih gorici imajo manj gozda, le ta uspeva iznad dolinskega dna, kjer ni prisoten vpliv vode. Osrednje naselje Slovenska Bistrica gozdov zaradi urbanizacije nima, le-te vidimo šele na obrobju mesta. Opisi razširjenosti in videza gozdov so torej za sedanji gozd v naseljih Dravinjskih gorici popolnoma drugačni in kažejo na visok delež vitalnega gozda.

Karta 1: Gozdovi na vojaških zemljevidih 1763-1787 za Dravinjske gorice¹³

Na karti 1 so s črnimi znaki v merilu 1 : 28.000 prikazana drevesa na sivi podlagi. Površje so prikazovali pretirano strmo. Severno od reke Dravinje so gozdovi pokrivali slemena gričevja, ki ne presegajo 400 m nadmorske višine. Zaradi erozijske izpostavljenosti je površje reliefno razčlenjeno, vendar je termin gorovje za gričevje z absolutno nadmorsko višino do 400 m neumestno uporabljati. Nasploh so opisovalci pretiravali z geografsko terminologijo, ki verjetno v tistem času še sploh ni bila razvita. Na spodnji strani karte je vidna zelo vijugava Dravinja, reka je danes uravnana, dolina pa brez gozda, kot je bila že pred okoli 200 leti.

Gozdovi v Dravinjskih goricah danes

Iz rokopisne karte gozdnih združb¹⁴ za Dravinjske gorice je vidna prevlada joča vloga kisloljubnih bukovih gozdov s kostanji in hrasti (*Castaneo Fagetum sylvaticae*, Marinček et Zupančič, 1979, 1994). Gozd bukke s kostanji in hrasti porašča osrednji del Goric, razen ob povirjih potokov, kjer uspevata gozd belega gabra in čremse (*Prudno padi – Carpinetum*, Marinček et Zupančič 1984, Marinček 1995) in gozd belega gabra in doba (*Quercu roboris – Carpinetum*, Wraber 1969). Na južnih pobočjih Goric, na miocenskih karbonatnih in nekarbonatnih kamninah, porašča večje areale subpanonski podgorski gozd bukke in širokolistne grasiče (*Vacio oroboidi – Fagetum*, Ht. 1938, Pocs et Borhidi 1960). Toplim legam se umika združba bukke, jelke in gozdnega planinščka (*Homogyne sylvestris – Fagetum*, Marinček et al 1992). Uspeva na evtričnih rjavih psevdoooglejnih prsteh na severnih gričevnatih pobočjih na zelo majhnih površinah. Na ovršjih slemen

¹³ Glej opombo 11.

¹⁴ Rokopisna karta gozdnih združb za List Poljčane, 1 : 50.000. Biološki inštitut Jovana Hadija, Ljubljana.

se na majhnih arealih pojavlja tudi združba rdečega bora in borovničevja s primesjo domačega kostanja (*Vaccino myrtilli* . *Pinetum*, Kobenzda 1930, geog. Var. *Castanea sativa*, Tomažič 1940).

Edafsko pogojena združba doba in evropske gomoljčice (*Pseudostellario* – *Quercetum roboris*, Accetto 1974) porašča oglejene prsti na deluviju in fiziognomsko izstopa zaradi velikega sklenjenega areala. Ker so meljaste oglejene prsti slabo primerne za kmetijsko obdelovanje, se je dobov gozd v dolini Ložnice ohranil manj degradiran le v osrednjem delu, vzhodni del gozda pa ima zaradi melioracij Ložniške doline porušen vodni režim¹⁵. Na zahodu se dobovemu gozdu pridružuje mlajši, sekundarni gozd belega gabra in čremse (*Pruno padi* – *Carpinetum*, Marinček et Zupančič 1984, Marinček 1995) s primesjo smreke. Dobovemu gozdu se na severu pridružuje še združba črne jelše in podaljšanega šaša (*Carici elongatae* – *alnetum glutinosae*, W. Koch 1926). Zaradi florističnih značilnosti in reprezentativnosti za ravninska rastišča je 10 ha dobovega gozda zaščitenege.

Karta 2: Razširjenost gozdov na območju Dravinjskih goric danes¹⁶

Z zeleno barvo (temnejši odtенок) so v merilu 1 : 50. 000 označene površine z gozdom. Gozdovi docela poraščajo gričevja, doline potokov in ravnine ob njih so brez njega. Primerjava z vojaškim zemljevidom pokaže, da je danes na opazovanem območju za dobrih 20 % več gozda, kot ga je bilo pred okoli 200 leti. Razlog

¹⁵ Gregori, J., 1990: Prispevek k poznavanju ekologije in favne ptičev na Cigonci. Zbornik Občine Slovenska Bistrica. Zveza kulturnih društev Slovenska Bistrica, Ljubljana, str. 473-480.

¹⁶ Atlas Slovenije 1 : 50.000, 1996. Mladinska knjiga, Ljubljana.

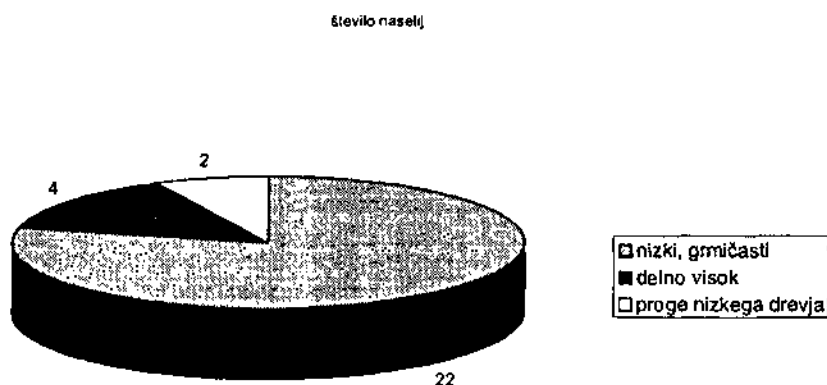
je predvsem v zaraščanju kmetijskih površin, ki tod niso naravno ugodne za intenzivno kmetovanje.

Razširjenost in zunanja podoba gozdov nekoč in danes v Dravinjskih gorica

Iz zapisa k vojaški karti je razvidno, da je bilo pred okoli 200 leti v Dravinjskih gorica manj gozda, kot ga je danes, in da je bil nizek, grmičast in redek. V naseljih, ki spadajo k regiji Dravinjske gorice, je edino v Žabljeku (leži v osrednjem delu Goric) gozd opisan kot visok. Primerjava razširjenosti gozda kaže precejšnje razlike:

- na vznožjih pobočij Dravinjskih goric v preteklosti ni bilo gozdov, danes so;
- gozdovi so poraščali le strme lege, danes tudi manj strme in
- nikjer ob vodotokih v preteklosti ni bilo gozdov, danes jih najdemo tudi tod.

Zunanjo podobo gozdov ocenjujemo po vizualnih kriterijih, kot so jih uporabljali pri opisih v preteklosti. Najpogosteje uporabljeni pridevniki so »nizek«, »grmičast« gozd in manj »delno visok« in »proge nizkega drevja«. Nikjer ne zasledimo opisov o »visokih« drevesih, torej o vitalnem gozdu. Analiza opisov gozdov na vojaškem zemljevidu pokaže izrazito zastopanost nizkega in grmičastega gozda (graf 1). Obravnavana naselja v Dravinjskih gorica so po številu ljudi in deležu gozda podobno velika, zato lahko prikažemo zastopanost posameznih oblik gozda po naseljih.

Graf 1: Videz gozdov po naseljih Dravinjskih goric

Spreminjanje gozdov zaradi onesnaževanja okolja

Terenski ogled in popis gozda je pokazal, da so na območju Dravinjskih goric gozdovi spremenjeni zaradi splošnega onesnaženja ožje in širše okolice. Vzrokov za propadanje gozdov je po Batiču¹⁷ več, najpogostejši so:

¹⁷ Batič, F., 1997: Propadanje gozdov v Sloveniji, pogled na proces in stanje po desetih letih aktivnosti na tem področju. V: Zbornik gozdarstva in lesarstva 52, Biotehniška fakulteta, Oddelek za gozdarstvo & Oddelek za lesarstvo, Ljubljana, str. 5-22.

- direkten vpliv plinskih in zračnih polutantov na krošnje: mašenje listnih rež asimilacijskih organov s prašnimi in drugimi delci otežuje normalno transpiracijo rastlin, odlaganje škodljivih substanc v notranjosti listov/iglic povzroča mehanske in druge okvare listnih rež, membran in ostalega tkiva;

- vpliv kemijskih procesov v prsti: vnos SO_2 povzroča zakisanje prsti (zniževanje pH), pojavijo se poškodbe na koreninskih laskih, ki povzročajo zmanjšano dosegljivost makro hranil v prsti, zato so rastline zaradi nove rasti te elemente prisiljene črpati iz starejših iglic/listov);

- neustrezno gospodarjenje z gozdovi (rastiščno neprimerne drevesne vrste, monokulture).

V letu 2000 je znašala povprečna osutost dreves v vzhodnem delu Dravinjskih goric 2 % pod slovenskim povprečjem, v zahodnem delu pa je presegla povprečje in sicer 2,1 %. V obeh delih kažejo iglavci večjo povprečno osutost kot listavci. Analize gozdov v Dravinjskih goricah so pokazale precejšnjo osutost dreves, kljub dejstvu, da danes v Dravinjskih goricah ni večjih industrijskih centrov. Tako lahko trdimo, da je onesnaženost posledica pretekle kovinske in lesne industrije (slednja je tudi danes, a upošteva ekološke standarde).¹⁸

Opravili smo terenski ogled gozdov in preverjali njihovo ohranjenost. Opazovalne točke so bile v osrednjem delu Dravinjskih goricah. Pestrost drevesnih vrst je tod zelo velika. Osutost nekaterih smrek in jelke je znašala 55 %, kar je pomenilo, da so drevesa poškodovana.¹⁹ Težko je določiti vzrok osutosti posameznega drevesa, razen če gre za fizične poškodbe, ki so vizualno vidne. Javorja sta bila nepoškodovana, njuna osutost je znašala 15 %. Na območju, kjer je površje bolj ravno, rastejo hrasti. Ti potrebujejo za svojo rast stik s podtalnico. V preteklosti je bil hrast tu veliko bolj prisoten kot danes. Zaradi spremenjenega nivoja podtalnice je vse redkejši.

Strokovnjaki torej propadanju gozda pripisujejo različne vzroke, v veliki meri pa prav onesnaženemu okolju. Prva obsežnejša raziskovanja propadanja gozda, ki so zajemala ugotavljanje poškodovanosti vseh drevesnih vrst, gozdove ne glede na lastništvo, vse razvojne faze gozda, izračun poškodovanosti listov in iglic ter določena znamenja propadanja in popis vseh znanih škodljivih biotskih in abiotičnih dejavnikov, so se v Sloveniji začela sredi osemdesetih let. Pokazala so, da je bilo v Sloveniji poškodovanih okoli 44 % vseh gozdov, kar je zelo veliko.²⁰

V letu 1995 je na območju Podravja znašala povprečna osutost dreves 22,2 % (povprečna osutost dreves v Sloveniji 21,3 %), od tega največ pri iglavcih 21,56 %. Pri smreki je bila ugotovljena za 3,89 % višja povprečna osutost kot pri bukvi. Poškodovanost listavcev je za 2 % presegala slovensko povprečje, kar je neposredna posledica industrijskega onesnaževanja v Podravju.

V letu 2000 je bila osutost dreves 19,53 % in se je zelo približala slovenskemu povprečju (20,5 %). Delež dreves, ki so kazala očitne znake poškodovanosti (osutost višja od 26 %), je bil 18,98 %, kar je bistveno nižje od državnega povprečja (22,2 %). Povprečna osutost iglavcev je le nekoliko višja od listavcev, medtem ko je smreka za skoraj 6 % bolj osuta kot bukev (tabela 5).²¹

¹⁸ Gozdnogospodarski načrt gozdnogospodarskega območja Maribor 2001-2010. Zavod za gozdove Slovenije, OE Maribor.

¹⁹ Popisni listi 2002, individualno terensko delo v Dravinjskih goricah.

²⁰ Popis zdravstvenega stanja gozdov v letu 2000, stanje po območnih enotah ZGS.

²¹ Fruhvirth, P., 2002: Kvaliteta pokrajinskih sestavin v regijah Podravje in Savinjsko (na izbranih primerih) pred in po letu 1991. Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta Maribor.

PARAMETER	VREDNOSTI V %
OSUTOST	19,53
DELEŽ POŠKODOVANIH DREVES	18,98
IGLAVCI	19,66
LISTAVCI	18,11
SMREKA	18,84
BUKEV	13,03
DELEŽ POŠKODOVANIH SMREK	27,61
DELEŽ POŠKODOVANIH BUKEV	13,12

Tabela 5: Povprečna osutost dreves v regiji Podravje v letu 2000²²

Upadanje osutosti dreves pripisujemo zmanjšanju industrijske proizvodnje (gospodarski recesiji) ter prestrukturiranju gospodarstva, ki je nujno moralo spoštovati tudi okoljske standarde. Danes velja, da gozdov ne ogrožajo dimni izpusti, temveč nox in ozon, oba pa sta posledica velikega povečanja cestnega prometa.

Zaključek

Za Slovenijo je značilna velika geografska pestrost. Raznolikost se kaže v geološki zgradbi, razgibanem reliefu, podnebnih razmerah, biotski raznovrstnosti ter krajinski in kulturni pestrosti. Večino pokrajin je preoblikoval človek, ki je v preteklosti upošteval različnost naravnih danosti. V zadnjih desetletjih je siromašenje biotske raznovrstnosti posledica predvsem različnih dejavnosti v prostoru. Po podatkih delež gozda v Sloveniji narašča, vendar se povečuje tudi delež dušikovega dioksida od prometa ter količine ozona v zraku, kar škoduje gozdu.

Dejavnosti v preteklosti so bile veliko bolj odvisne od naravnih virov pokrajine in so jih tudi pri rabi upoštevale, zato se je gozd po opustitvi kmetovanja hitro zarasel. V industrijski dobi in po njej so bili nekateri pritiski na prostor pretirani in so povzročili ne le lokalno, temveč tudi regionalno onesnaženost prsti, ki se bo čistila še desetletja, preden se bodo izprale in razpadle v njej škodljive snovi. Analiza gozdov v Dravinjskih gorica je prav tako pokazala precejšnjo osutost dreves kljub dejstvu, da danes v Dravinjskih gorica ni večjih industrijskih centrov. Z zanesljivostjo trdimo, da je onesnaženost posledica pretekle kovinske in lesne industrije (slednja je tudi danes, a upošteva ekološke standarde). Zelo skromna zastopanost gozdov v preteklosti v Dravinjskih gorica je bila posledica kmetijske rabe prostora, saj ta regija nima ugodnih naravnih virov za preživljanje.

²² Gozdarski inštitut Slovenije, arhiv, 2001.

Ana Vovk Korže

**FORESTS ARE A REFLECTION OF PAST AND PRESENT EVENTS IN THE
LANDSCAPE****A b s t r a c t**

The original form of forest vegetation change was the consequence of forest clearance, owing to the acquiring of new arable land. The impacts of man upon forests escalated, reaching their peak in the 80s of the last century. Owing to natural characteristics and a lesser impact of economic factors upon the natural environment, biotic variety is relatively well preserved, though data from the last decades indicate its diminution. The forest surface in Slovenia as of the beginning of the XIX century grew, primarily by clearance of agricultural lands. Whereas forests are disappearing in global dimensions, forest surface in the moderate belt is rising. In the lowland area of the Dravinja Valley, once forests of oak hornbeam (*Robori-Carpinetum*) prevailed, which were, in vast surfaces, cleared. They were successful on pseudo-charcoaled and charcoaled soils along rivers and creeks. On less humid growth terrains a community of low-land forest prospered. Today's forests are a consequence particularly of agricultural activities in space and they are rather altered in comparison to the original low-land forests of hornbeam (*Querco-Carpinetum*) and of acidophylle beech (*Blechno-Fagetum*, *Luzulo-Fagetum*), with a vegetational potential. The landscape dimension of forests 200 years ago was completely different than the present one. There were some 20% less forests. Forests were low, bushy and only rare forests were described as »rather tall.« During field research, we found settlements, described in the military map of Dravinjske Gorice, and if we were to describe the forest by the terminology of the military map, the settlements in the central part of Gorice would be attributed as being encircled by massive and tall forests, rich in wood. Settlements at the joining of Dravinsjek Gorice and Dravinja Valley have less forest, prospering below the valley low, where there is no water impact. The central settlement of Slovenska Bistrica lacks forests due to urbanisation, we find them at the outskirts of the town. Field research and forest census found that in the Dravinjske Gorice forests are changed due to general pollution of the immediate and wider surroundings.

MODELI DEMOKRACIJE V AVSTROMARKSIZMU

Milan Zver *

UDK 141.822(436)

ZVER Milan: Modeli demokracije v avstromarksizmu. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 263-283, 27 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor razpravlja o osnovah demokracije predstavnikov avstrijske socialdemokracije, ki so odmevali tudi izven socialdemokratskega gibanja.

UDC 141.822(436)

ZVER Milan: Models of democraca in Austro-Marxism. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 263-283, 27 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author treats the foundations of democracy in the concepts of the representatives of Austrian Social Democracy, which had an echo outside the Social Democratic movement, as well.

V srednjeevropskem političnem prostoru je na začetni razvoj socialdemokratskega gibanja in misli najbolj vplival Viktor Adler, ki je konec 80. let 19. stoletja v Heinfeldu idejno in akcijsko združil različne smeri v enotno socialdemokratsko gibanje. Že t. i. heinfeldski program je poudarjal pomen parlamentarne demokracije, dunajski (1901) je še bolj jasno zastavil cilje stranke v boju za demokratični volilni red, linški program iz leta 1926 pa je le še potrdil strategijo, po kateri se mora delavstvo bojevati za razširitev demokracije, ne pa za njeno odpravo.

V teh doktrinarnih okvirih je potekala živahna razprava o demokraciji. Viktor in Max Adler, Otto Bauer in Karl Renner so najvplivnejši ideologi klasične

* Dr. Milan Zver, docent, Ekonomsko-poslovna fakulteta, Razlagova 14, SI - 2000 Maribor.

avstrijske socialdemokracije. Njihovo politično misel so nekateri imenovali avstro-marksizem, s čimer so hoteli poudariti posebnost te politične doktrine, ki se je razlikovala tako od ruskega leninističnega marksizma, bersteinovskega 'revizionizma', kautskyjanskega ortodoksnega marksizma, revolucionarnega neo-marksizma, pa tudi od drugih socialdemokratskih inahic. Renner, Bauer in Adler so močno vplivali na politično misel slovenskih socialdemokratov. Poglejmo najprej njihove obravnave demokracije.

1. Karl Renner: Demokracija kot avtonomija družbenih sfer

Renner se je v svojih delih pred 1. svetovno vojno intenzivno vključil v razpravo o nacionalnem vprašanju, problemu demokratizacije države, politične demokracije, parlamentarizma itd.¹

Demokracija naj bi po Rennerju služila predvsem ljudski skupnosti. Ta zahteva pa naj ne bi bila v skladu s kapitalističnim načinom produkcije, ki služi zasebni koristi kapitalistov. Renner je videl glavno protislovje med demokracijo republikanske oblike države in avtokracijo gospodarske ureditve (Renner, 1929, 24-25). To protislovje naj bi klicalo po razrešitvi in Renner jo je iskal v dopolnjevanju politične demokracije z gospodarsko, kjer naj bi vsak 'na enak način' prejemal sadove skupnega dela (Renner, 1929, 25).

V Rennerjevih političnih razpravah se izraža jasno razlikovanje med sferama družbe in države. V nasprotju z Adlerjem si ni prizadeval preseči tega stanja z nobenim modelom t. i. združevalnega (integralnega) socializma. Poleg tega je razlikoval med politično demokracijo, ki 'domuje' v državi, in sfero družbene oziroma gospodarske demokracije. Vsako umetno preseganje razlik med njima s posameznimi zasnovami integralne demokracije, pa naj si bo v obliki poddržavljanja² družbenega (boljševizem v praksi) ali v obliki radikalnih zasnov odmiranja države (leninizem kot teorija), se mu je zdelo utopično in nihilistično. Država in njeno tehnično sredstvo - pravo, se pravi pravna država, ne moreta odmrjeti. Zato je zavračal tudi t. i. čiste teorije delavskih svetov in drugih oblik družbene samorganiziranosti (zadruge, sindikati itd.), če se uveljavijo kot monopolna in

¹ V tem obdobju so pomembna naslednja Rennerjeva knjižna dela ali razprave, objavljene v osrednji strankini strokovni reviji *Der Kampf: Staat und Nation* (1899), *Staat und Parlament* (1901), *Mehrheits- oder Volksvertretung* (1904), *Die soziale Funktion des Rechtsinstitute* (1904), 'Freiheits über alles' (1913), *Proporz in der Industriegemeinden Niederösterreichs* (1914), *Staats- oder Genossenschaftssozialismus?* (1917).

Med obema vojnama je objavil pomembno knjigo *Wege der Verwirklichung* (1929), razpravo 'Wirtschaftdemokratie', ki jo je objavil v *Der Kampf* v nadaljevanjih. V njem sta pomembna vsaj še naslednjo sestavka: 'Demokratie und Rätesystem' (1921), 'Versagt oder bewährt sich die Demokratie?' (1932).

Po 2. svetovni vojni je objavil delo *Demokratie und Bürokratie* (1946), *Die Menschenrechte* (1948), izšlo pa je tudi nekaj njegovih izbranih del.

² „Geslo o odpravi države po zmagi razreda ne more imeti nobenega drugega jedra kot tega: socializacija z javno oblastjo vstopa v ozadje v korist svobodni socializaciji; to pomeni, da zadruge in sindikati kot taki prevzamejo vodenje gospodarstva brez javne prisile“ (Renner, 1929, 34). Znan je njegov rek, da je popolna socializacija popolni nesmisel (Renner, 1929, 131). Toda zanj je vprašanje socializacije enako vprašanje politične in gospodarske demokracije, vprašanje demokratizacije države in družbe, politike in gospodarstva. Rennerjevo pojmovanje države vendarle ne moremo popolnoma ločiti od t. i. pruskega pojmovanja države, kot ga je poimenoval O. Bauer. Ko je Renner govoril o gildskem in sploh angleškem pojmovanju države, ki državo vrednoti enako kot druge družbene organizacije in ki jo je moč nodomestiti s socialnim parlamentom (Webbs) ali z državnim gospodarskim svetom (Cole), je trdil, da je, 'za nas' država bistveno drugačna od drugih organizacij in da vidimo v njej čar visokosti in veličanstva (Renner, 1929, 24).

samozadostna. Argument proti t.i. integralnemu socializmu, ki zahteva čisto delavsko družbeno strukturo, je po Rennerjevem mnenju v tem, da delavci ne morejo sami upravljati celotnega družbenega reprodukcijskega procesa.

Politična demokracija

Omenili smo že, da je Renner razlikoval med politično, gospodarsko in družbeno demokracijo. Socialdemokrati bi si po njegovem morali zastaviti dva osnovna cilja: dograditev politične demokracije in socializma z razvijanjem gospodarske demokracije (Renner, 1929, 12).

Politično demokracijo je delavski razred nasledil od družbenih gibanj, ki so stremela po novi in humanejši ureditvi. Že v zgodnjih stoletjih naj bi politična demokracija postala parola; najprej stanovi proti knezom, pozneje mlade buržoazije proti stanovom, nato srednji razredi proti veliki buržoaziji, nadalje velika večina celotnega ljudstva proti vsem izročilom fevdalne ureditve „... in končno se je dalje razvila v zahtevo po demokratični republiki: vsak odrasel državljani, ne glede na spol, naj ima enake pravice in obveznosti do države - rojstvo, spol, posest, služba ali stan naj ne temeljijo na predpravicah, država naj vlada skupnosti vseh državljanov kot pravno organizirana samovlada ljudstva“ (Renner, 1929, 12).

V zgodovinskem razvoju je tako demokracija dosegla točko, ko se je lahko polno uveljavila v obliki parlamentarne demokracije. Le-ta omogoča demokratično oblikovanje obče volje, ki je temeljna funkcija politične demokracije. Renner je njen pomen videl v tem, da je zmožna odpravljati poglobljena nasprotja med političnimi interesi: „Vloga politične demokracije je, da vsa politična nasprotja izrazi, razvozla, vendar tudi, da poskrbi za njihovo izravnavo... Politična demokracija si zada nalogo, da postavi vse skupine eno poleg druge na tla absolutne pravne enakosti in svobode in jih s tehniko volitev prisili, da izmerijo dejansko moč in svojo moralno - vrednotno silo pred skupnostjo ljudi, in končno, da najde kompromis, da se lahko uveljavi za vse kot zakon“ (Renner, 1921, 66). Renner je v parlamentarni demokraciji kot najboljši obliki politične demokracije videl prednosti predvsem zaradi tega, ker omogoča preseganje političnih razlik, usklajevanje različnih interesov in doseganje soglasja. To so po Rennerju bistvene manifestacije demokratičnega procesa in sistema. Zaradi te zmožnosti je politična demokracija hkrati tudi „najboljše sredstvo socialnega miru“ (Renner, 1921, 66).³

Demokratični sistem za Rennerja temelji na načelu večine: „Zakaj vsaka aristokracija je vladavina manjšine in vsaka predprava manjšine odvzema protipravice večini“ (V: Leser, 1968, 33), je zapisal na prelomu stoletja v razpravi *Staat und Parlament*. Večinski sistem zahteva podreditev manjšine večini, kar je pač bolje, kot če bi večina služila manjšini, je zapisal v spisu *Was ist die Nationale Autonomie* (V: Leser, 1968, 33). Vendar večine ni idealiziral. Večinska vladavina je zanj relativno največje približanje ideji svobode.⁴ Manjšina v demokraciji prav tako ni brezpravna. Če bi bila izločena, bi odpadel nadzor in vladavina večine bi se izrodila v ‚vladavino‘ klik (*Cliquenwirtschaft*), zato je zapisal: „Večini oblast, manjšini nadzor“ (1904/1, 16).

³ Politična demokracija ja po svojem bistvu sistem tolerance: „To razumevanje drugačnega je trdo preizkušnjo naše lastne pravičnosti, to razumevanje drugačnega je kategorična zahteva moderne kulture“ (Renner, 1930, 13).

⁴ Kelsen je pri tem menil, da gre le za formalno vladavino večine, če si pod njo predstavljamo parlamentarni sistem. Dejansko predstavlja sintezo, rezultonto soočenih političnih volj (Kelsen, 1929, 57).

Rezultati demokratičnega političnega boja, to so soglasje in nazadnje obča volja, ki je rezultat vseh družbenih silnic, nujno postanejo le neko povprečje, ki ne more nikogar popolnoma zadovoljiti. Toda tudi obsoditi na obup ne. V resnici gre za konflikt med avtonomno voljo posameznika in heteronomno občo voljo, ki leži v sami zasnovi vsakega sistema, a ga demokracija najbolj humano razrešuje.

Problem *avtonomije* in pravice različnega in posebnega do afirmacije Renner ni omejil le na posameznika. Ta nastavek je vgradil v zasnovo družbene in gospodarske demokracije, to je na področja avtonomne civilne družbe, kjer se avtentični istovrstni interesi družbenih skupin najlažje izrazijo in najhitreje uresničijo. To pomeni, da se avtonomija uveljavlja šele z uveljavitvijo družbene in gospodarske demokracije. Politična demokracija, kot je dokazoval Renner, tega ne more zagotoviti, saj vse različne interese združuje in poenoti. V politični demokraciji vselej nekdo izgubi (Renner, 1921, 66-67). Iz tega izhaja, da - ker se pač noben poseben interes ne more potrditi kot večinski in obči v svoji avtentični obliki in vsebini - izgubljajo vsi: eni bolj, drugi manj. Toda nihče popolnoma in trajno.

Renner si je zamišljal politično demokracijo v obliki večstrankarske parlamentarne republike. Subjekt takega predstavnštva je ljudstvo, ki preko svojih organiziranih in 'sumiranih' mnenj - *političnih strank*, upravlja z državo. Samo po sebi se razume, je pisal, da demokratični sistem predpostavlja več strank, ki so organizacije okrožij ali skupin. Sistem ene same stranke je sam v sebi protisloven. „Nikoli ni ena sama stranka celota, nikoli ne more predstavljati celote ali jo nadomestiti. Celota biva v medsebojni vzajemnosti strank druga do druge in v primerjanju njihovih programov“ (Renner, 1921, 40). Posameznik je pred odločitvijo prisiljen pretehtati programe strank. Prav ta možnost dela politični sistem smiseln in racionalen.

S politično demokracijo so po Rennerju povezani *svoboda*, ki jo je često pojmoval kot avtonomijo ('svoboden' je tudi način gospodarjenja, ki je prost politično-državnih spon) in *enakost*. Zlasti gospodarska enakost je nosilna ideja socialdemokracije in pomeni pravično distribucijo 'sadox dela'.

Ena od osrednjih Rennerjevih teoretskih postavk je, da je za kapitalizem značilno *nasprotje med demokratično državo in avtoritarno družbo*: „Nasprotje med politično demokracijo in gospodarsko avtokracijo znotraj ene in iste družbe kliče k razrešitvi“ (Renner, 1929, 25) je zapisal v *Wege der Verwirklichung*. Nasprotje med politično demokracijo in gospodarsko avtokracijo je v tem, da pri prvi velja načelo samovladanja ljudstva oziroma vladanje v soglasju z vladanimi, v avtokratično organiziranem gospodarstvu pa večina služi manjšini - velikemu kapitalu. Kako to neskladje odpraviti? Prvo pot sta nakazala komunizem in fašizem, ki sta odpravila demokracijo⁶ in s tem uskladila politični in gospodarski mehanizem na nedemokratični osnovi (Renner, 1929, 25).

To protislovje se lahko razrešuje na demokratični način. Renner je predvidel dve poti demokratizacije gospodarstva. Prvi način demokratizacije gospodarstva

⁶ Skrajna levica je vodila brezkompromisni boj proti politični demokraciji (svobodne volitve, politične stranke in parlamentarizem) in si postavila za cilj razbitje stare države. Podobna stališča so zagovarjali v nacizmu in fašizmu, deloma tudi v skrajnem stanovskem korporativizmu. Zmernejša levica, kamor lahko prištejemo avstromarksizem Rennerja in Bauerja, je poskušala s kritiko parlamentarne politične demokracije le preseči njene pomanjkljivosti s tem, da je ob bok politični postavila še gospodarsko demokracijo.

vodi v državni ali 'municipalni' socializem. V tem primeru si nosilci politične demokracije, to je država na različnih pojavnih ravneh (zveza, dežele, občina) sprejela zakonodajo, s katero bi si prilastili kapitalistična podjetja. Ta oblika socializacije naj bi se izvedla brez diktature. V tem primeru gre za 'socializacijo s pomočjo države'. Delavci bi bili v javnih službah. Drugi način demokratizacije gospodarstva vodi v samodejni, 'svobodni' socializem.

Renner ni predvidel nobene oblike politične diktature na 'poti uresničevanja', niti kot kratkotrajne, prehodne stopnje. Človekove in politične svoboščine, vloga in avtonomija posameznika, iz katerega mora izhajati sistem (ne pa nasprotno), svoboda izbire med političnimi programi in aktivne politične udeležbe, so zanj splošna civilizacijska načela.

Gospodarska demokracija

Rennerjev koncept gospodarske demokracije je v socialdemokratskem gibanju precej odmeval. Tudi v našem med obema vojnoma. Nastal je v času, ko so v političnih in znanstvenih krogih vse bolj začeli govoriti o krizi demokratičnega parlamentarizma in kapitalističnega gospodarstva. Glavni argument proti kapitalističnemu gospodarstvu je bil, da je nestabilno, zoper politično demokracijo pa, da je neracionalna.

Renner je proces demokratizacije gospodarstva zaznaval kot proces socializacije kapitala. Ta socializacija predpostavlja dvojen proces. Na eni strani se je socializiral kapital sam, po drugi strani pa so te različne oblike socializiranega gospodarstva prevzemale nase nekatere upravljalne funkcije, ki jih je dotlej zagotavljala država. Se pravi, da se je socializirala tudi država. Procesu imata svoje meje in prestop teh mej lahko pomeni tudi prestop meje, ki jo postavlja demokracija.

Demokratizacija gospodarstva vodi sama po sebi v socializem. To pot uresničevanja imenuje Renner samodejni oz. 'samopomagajoči' socializem (*Selbsthilfersozialismus*), ki je nasprotje sistemu, ki se vzpostavlja s pomočjo države (*Staatshilfersozialismus*). Za prvo obliko je značilno, da se gospodarstvo razvija samodejno, neodvisno od države. Način upravljanja podjetij izključuje možnost 'zasebne' avtokracije in predvsem etatizacije: 'Svoboden ga imenujemo zato, ker nastaja brez državnega posega, avtohtono, na področju gospodarstva in posluje s čisto gospodarskimi sredstvi. Družbeni ga lahko imenujemo v smislu starega nasprotja med družbo in državo, ki se tu ponovi' (Renner, 1929, 26).

Oba pristopa k demokratizaciji gospodarstva sta si po Rennerju konkurirala že od leta 1917, se pravi od oktobrske revolucije. Vendar politično in državno posredovanje v gospodarstvu nista iznajdbi boljševikov. Ideologija državnega socializma je bila močno navzoča v nemškem delavskem gibanju v Bismarckovem času, ki so jo stopnjevali prvi socialni zakoni. Boljševiki so ta model izpeljali do skrajnosti, saj so uveljavili načelo: 'Politika je vse, ekonomija ni nič!' (Renner, 1929, 33). To smer je Renner imenoval 'politicizem', saj je bila nova ekonomija ustvarjena z neekonomskimi sredstvi, s 'politično silo'. Nasproti politicistični stoji 'ekonomistična' formula. Proces socializacije naj bi bil neodvisen od države in politike. To misel so po Rennerjevem mnenju dobro razvili angleški gildsocialisti, vendar so bili za neko realno strategijo 'pozitivnega ustvarjanja nove organizacije gospodarstva' tudi oni preveč skrajni in utopični. Sindikalizem, zadružništvo ali kak drug model čistega ekonomizma brez države v moderni družbi ni mogoč, so pa imeli kot ideje pomemben vpliv na socialdemokratsko politično doktrino.

Različne oblike samodejne demokratizacije gospodarstva je Renner poimenoval tudi 'svobodna gospodarska država'.⁶

Brez dvoma je na Rennerjevo teorijo gospodarske demokracije precej vplivala tudi angleška laburistična misel, zlasti v tistem delu, ko kritično reflektira 'ozkost' politične demokracije. Renner se tudi večkrat sklicuje na Webbsa in Cola. Toda, kakor je zavračal radikalno etatizacijo svetov v boljševiškem primeru, tako je zavračal tudi radikalno protidržavno obravnavo svetov v t. i. gildsocializmu. Obe ma je skupno težnja in prepričanje, da lahko družba obstaja tudi brez politične demokracije. Toda Renner je ugotavljal, da obe smeri spregledata bistveno funkcijo politične demokracije, to je, da izravna oz. poenoti vse med seboj nasprotujoče si skupinske interese. Le država lahko zagotovi ohranitev skupnosti. Šele v politični demokraciji se ustvari zakonit sistem prisile, ki enako obvezuje vse člane neke skupnosti (Renner, 1921, 66-67).

Društvena demokracija

Tretja zvrst demokracije obstaja ob politični in gospodarski demokraciji, v kolikor njene organizacijske forme niso vključene neposredno v politične in eko-

⁶ Pojem države so uporabljali zelo široko in ga niso omejili zgolj na politiko, kakor vidimo v nadaljevanju:

1. Najstarejša oblika družbenogospodarske samouravnave, ki se je razvijala poleg kapitalističnega načina produkcije, je *zadružništvo* oz. *zadružna država* (*Genossenschaftsstaat*). Razvila se je v samem naročju kapitalistične države, kot 'država v državi' (Renner, 1929, 124), z lastnim parlamentom, ki ga predstavlja vrhovna zveza posameznih zadružnih zvez. Renner je opozarjal, da je velik pomen zadružništva v razvoju socializma predvidel že K. Kautsky na kongresu II. internacionale v Kopenhagenu 1870 (Renner, 1929, 125).

2. Če smo, pravi Renner, zadružno organizacijo postavili poleg kapitalističnega podjetja, ki je svoje delovanje usmerila zoper njega, je sindikalizem oziroma *sindikalistična država* (*Gewerkschaftsstaat*, Renner, 1929, 125) nastala znotraj kapitalističnega produkcijskega sistema kot nasprotni pol kapitalski organizaciji. Sindikalizem je postal svetovna sila, ki ima pomembno vlogo v procesu socializacije. Tudi sindikati se organizirajo v piramidno strukturo in tvorijo svojevrstno obliko socialnogospodarske 'države'.

3. Naslednja oblika je *država socialnega zavarovanja*. Njeni začetki segajo v različne oblike samopomoči delavcev. Kmalu so te samodejne oblike posegle tudi po državi in jo začele spreminjati v socialno državo. To se je najprej zgodilo v Bismarkovi Nemčiji, ki je prva začela uveljavljati bolniško zavarovanje delavcev. Toda tudi različne oblike delavske samopomoči so dosegle zavidljivo raven (na primer delavske blagajne), ki so, zgodovinsko gledano, 'stranski produkt' sindikalnega boja (V. Mozetič, 1983, 296). Renner priobčuje podatek, da je dunajska blagajna v letu 1925 štela več kot 571.000 članov, to je več kot tretjino mestnega prebivalstva. Brez dvoma je bil ta pojav samodejne pomoči dostojen partner 'državni' državi socialnega zavarovanja (V. Mozetič, 1983, 307).

4. *Država gospodarskih svetov* je oblika demokratičnega urejanja gospodarstva, ki se je uveljavila, nasproti 'avtokraciji kapitala', v srcu produkcijskega procesa. V teoriji in praksi obstajajo različne oblike svetov, ki se združujejo v zvezo, kongres ali zbornico. Toda eno je za sistem svetov bistveno, pravi Renner, t. j., "da so organi industrijske, ne pa politične demokracije" (V. Mozetič, 1983, 304). To pomeni, da sveti ne morejo zamenjati organov politične demokracije. Znano je, da so prav predstavniki teorij svetov (t. i. Rätedemokratie) najbolj poudarjali možnost, da se celotna družbena zgradba organizira na tej zgradbi. To zahtevo so v praksi in v radikalni varianti sovjetov uresničili ruski boljševiki. S pojmom *Rätssystem* ni enačil le z diktatorsko sovjetsko prakso, ampak je v tej obliki gospodarske demokracije videl možnost za prevzem določenih državnih funkcij s strani ekonomskih skupin, ki se trajneje organizirajo v skupnosti na podlagi poklicnih, stanovskih ali razrednih interesov.

5. *Svobodna društveno-gospodarska država* je dodatna oblika gospodarske demokracije, katere subjekti so množica delavskih, prosvetnih, športnih, kulturnih itd. zvez in združenj, ki upravljajo z lastnino in same gospodarijo vzporedno oz. neodvisno od podobnih organizacij kapitalistične gospodarske države (Renner, 1929, 128).

Renner je pričakoval, da bodo te oblike postajale sčasoma vse bolj samostojne in samozadostne ter da bodo v prihodnosti 'prevzemale funkcije, ki so nekoč veljale kot nesmrtna prerogativa državne oblasti' (V. Mozetič, 1983, 294).

nomske procese. Te asociacije imajo pomembno mesto pri socialni emancipaciji, v katerih ljudje ne zadovoljujejo le ekonomskih ali političnih potreb, marveč druge brez posredovanja države. Kar sodobnost loči od preteklosti, je pisal Renner, je praviloma demokratična oblika, v kateri se skupine samourejajo kot skupnosti, mimo države. Med njimi so društva, ki segajo prav na začetek kapitalistične družbe, ki jih je Renner razvrstil kar v deset glavnih tipov, med drugimi gospodarska, podporna, društva za varstvo življenja, športna in obrambnovojaška društva, ljudskoprosvetna, znanstvena itd. V konceptu društvene demokracije gre za demokratične, avtonomne in pristne odnose v organizacijah in med organizacijami, 'čiste' civilne družbe, torej izven področja politike in ekonomije.

Rennerjeva politična misel je v marsičem presegla čas, v katerem je nastajala. Povsem pravilno je vrednotil temeljne institute demokracije, kar je bilo v času ideoloških ekskluzivizmov prej posebnost kot pravilo.

2. Otto Bauer: Demokracija kot simetrična distribucija družbene in politične moči

V vsesplošno razpravo o demokraciji, ki se je razvila med obema svetovnima vojnima, se je vključil z več deli tudi Otto Bauer. V delih *Der Weg zum Sozialismus* (1919) in *Bolschewismus oder Sozialdemokratie* (1920) je zarisal okvire svojega modela demokracije, ki ga je razvijal tudi v nekaterih drugih razpravah⁷, zaokrožil pa ga je v svojem zadnjem in po mnenju nekaterih ključnem delu za razumevanje Bauerjevega političnega profila, tj. v *Zwischen zwei Weltkriegen?*, v katerem je med drugim napovedal drugo svetovno vojno.

Demokracija je zanj gola oblika (1919, 109) države, ki se, 'povsebinsi' s socialnimi in razrednimi nosilci. Demokracija lahko celo omogoči prevlado enega razreda nad drugim - kar Bauer podrobno analizira v razpravi *Kapitalherrschaft in der Demokratie* (1928) - vendar to ni bistvena niti trajna lastnost demokracije.

Pojmovno razliko med demokracijo in diktaturo je Bauer prikazal s pomočjo modela družbenih dejavnikov oblasti, kar je med drugimi ostro kritiziral tudi Lenin na II. kongresu komunistične internacionale. Po Bauerju je prav način oblikovanja in izvrševanja oblasti bistven pri opredelitvi državne vladavine.

V demokratičnem sistemu se oblast oblikuje glede na družbene oz. socialne dejavnike. Ti so:

1. število pripadnikov razreda;
2. vrsta, moč in zmogljivost organizacije;
3. položaj v procesu proizvodnje in delitve;
4. moč političnega interesa, stopnja izobrazbe in privlačnost ideologije za druge razrede (Bauer, 1919, 110).

Demokratični mehanizem je lahko instrument razredne vladavine buržoazije, če so razmerja socialnih dejavnikov njej v prid. Tedaj govorimo o *buržoazni demokraciji*. Prav tako je lahko sredstvo proletarske ali kmečke vladavine. V enaki obliki torej različne vsebine. Že v *Sozialdemokratie* (1907) je pisal, da pro-

⁷ Omeniti velja še naslednje razprave, ki jih je objavil v reviji *Der Kampf*: 'Die starke Regierung oder die starke Demokratie' (1910), 'Klassenkampf und "Ständenerfassung"' (1924), 'Das Gleichgewicht des Klassenkräfte' (1924), 'Kapitalherrschaft in der Demokratie' (1928), *Die österreichische Revolution* (1932), 'Um die Demokratie' (1933), 'Demokratie und Sozialismus' (1934) itd.

letariat, ko bo prišel na oblast, ne bo spreminjal najprej pravnih norm, ampak pravne subjekte. S pravno dejavnostjo le teh naj bi država dobila novo socialno podobo (V: Leser, 1968, 159)⁸.

Začnimo razpravo o Bauerjevi konceptiji demokracije z analizo njene negacije - *diktature*. V diktaturi vlada nepomirljivo nasprotje med pravnopolitično in socialnoekonomsko porazdelitvijo moči. V nedemokratski državi se oblast ohranja umetno, s silo, mimo vpliva družbenih dejavnikov. To je skupna lastnost vseh pojavnih oblik diktatur. Bauer se je v prvih spisih po 1. svetovni vojni največ ukvarjal s sovjetsko diktaturo. V kasnejših spisih je govoril tudi o fašistični in buržoazni diktaturi. Diktaturo je označil kot neomejeno oblast (*schränkenlose Herrschaft*): "Diktatura ne pomeni nič drugega kot z ničimer, ne z zakoni, ne s pravili, omejeno, neposredno na silo opirajočo se oblast" (Bauer, 1936, 187). Oblikuje se po t. i. *nesocialnih* dejavnikih, z materialno silo oz. nasiljem v korist enega razreda. Ti dejavniki so:

1. število oboroženih ljudi pod poveljstvom določene socialne sile,
2. količina in kakovost tega orožja ter vodenje in organiziranje oboroženih sil (Bauer, 1919, 110).

Po oktobrski revoluciji so se domala vsi vidnejši predstavniki evropske socialne demokracije morali opredeliti do boljševizma. Bauerjeva ocena boljševizma je med najbolj celovitimi. Z izvirnim sociološkim pristopom in z odlično analizo gospodarskih, socialnih, narodno značajskih in politično kulturnih dejavnikov je dokazoval, da je boljševiška diktatura popolnoma neprimerna oblika vladavine.

Sovjetski komunizem je poimenoval 'despotični socializem'. Ta pojem so kasneje prevzeli mnogi kritiki 'ruskega' komunizma, tudi Albin Prepeluh. Bauer je trdil, da je mogoča demokracija brez socializma, pa tudi, da je mogoč socializem brez demokracije (V: Leser, 1968, 151-152). Njegova izbira je bila 'demokratski socializem': "...mi smo demokrati in socialisti." (V: Leser, 1968, 153) "Če je tam (v Rusiji - op.a.) diktatura na dolgi rok komaj mogoča, potem tukaj (v srednji in zahodni Evropi - op. a.) sploh ni potrebna", je zapisal (Bauer, 1919, 112-113). Diktatura sovjetov se po Bauerjevem mnenju lahko ohranja le zaradi šibke buržoazije in nizke kulturne ravni kmetov v Rusiji. Zato se ta diktatura, ki je ukinila domala vse demokratične svoboščine in pravice, čeprav s silo in nasiljem, lažje ohranja, kot bi se v razviti in "visokocivilizirani" Evropi.⁹

Bauer se je v razpravah *Kapitalherrschaft in der Demokratie* (1928)¹⁰ in *Um die Demokratie* (1933) še naprej ukvarjal z vprašanjem diktature. Slednjo je pisal kmalu po razpustitvi parlamenta v Avstriji. Nekateri so od svoje stranke

⁸ Podobno tezo je zastopal tudi Karl Renner v svojem delu *Die Rechtinstitute des Privatrecht und ihre soziale Funktion*, kjer je med drugim zapisal: "Družbene institucije so nevtralne. Tem oblikam je treba le dati vsebino in jih oživiti" (1929, 171).

⁹ Dollfussov očitke, da je boljševik, je Bauer zonikol v *Arbeiter Zeitung*: "Kar me loči od boljševizma, niso le gole toktične presoje o tem, da boljševiškega modela, utemeljenega v zgodovini in socialni strukturi Rusije, v zahodni in srednji Evropi ni mogoče posnemati. Kar me loči od boljševizma, je veliko stvarnejše kot vse toktične presoje, je v osnovi nekaj, ker je utemeljeno v celoti mojega razumevanja razvoja človeške kulture: prepričanje, da je individualna, duhovna svoboda nenadomestljiva vrednota" (Bauer, 1932/II).

¹⁰ To delo je Bauer pisal v času, ko so krščanski socialci kljub močni opoziciji obvladovali politično prizorišče, zlasti po zaslugi spretnega politika Seiplo. Med Rennerjem in Bauerjem se je v tem času razvil polemika o tem, ali sprejeti koalicijo v Seiplovi vladi ali ne. Znana je Bauerjeva zahteva po lastni vladi (, strategija 51 odstotkov'), do katere socialdemokraciji ni veliko manjkalo. Zato je v nosprotju z Rennerjem vztrajal pri tem, da je treba koalicijo odklanjati. Kasneje se je to izkazalo kot nopočno. Seiplovo vlogo je uvedla popolni nadzor nad državno upravo in kar je bilo veliko usodnejše, nad vojsko, ki je čez nekaj let obročunola z vornostnimi enotami socialdemokratov.

zahtevali korenitejše poteze in vzpostavitev diktature proletariata. Tem je Bauer sporočil: "Ne, odločitev danes ne pade med demokracijo in diktaturo proletariata, marveč med demokracijo in diktaturo fašizma" (V: Mozetič, 1983, 272). Bauer dvajsetletno vladavino, meščanskih strank v Avstriji ni označil za diktaturo, saj so "vladale s pomočjo parlamentarnega meščanskega bloka v pravni obliki demokracije...", ki jo je omejevala močna socialdemokratska opozicija" (V: Mozetič, 1983, 269)¹¹. Krščanski socialci, ki sami zaradi prešibkega položaja niso mogli vladati, so se odločili za novi 'kurs', ki je bil po Bauerjevem mnenju diktatorski, saj je "izključil ljudsko zastopstvo, zakonodajo nadomeščal z ukrepi vlade, ukinjal ali vsaj znatno omejil glavne svoboščine, ukinil ustavno urejen nadzor, kar vse skupaj dela bistvo demokracije" (V: Mozetič, 1983, 270). Toda kljub vsem tem elementom, ki jih vsebuje 'buržoazna diktatura', za Bauerja še ni fašistična¹². Opozarja pa, da obstajajo realne možnosti, da se lahko razvije.

V spisu *Demokratie und Sozialismus* (1934), ki ga je prvič objavil v izgnanstvu in ga kasneje nekoliko dopolnjenega vključil v svoje zadnje delo *Zwischen zwei Weltkriegen* (1936), je zarisal razvojno shemo države in demokracije od liberalizma do, asociacije svobodnih proizvajalcev'. V njem govori tudi o posameznih pojavnih oblikah diktatur. V okviru prikaza razvoja kapitalistične države je izpostavil dve obliki diktature: fašizem in bonapartizem. V okviru razvoja proletarske države je predstavil prav tako dve obliki, to sta 'diktatura demokracije delovnih ljudi' in 'totalitarna diktatura proletarske stranke'.¹³

Skratka, diktatura je za Bauerja sistem, ki se opira na silo in nasilje, da lahko kratkotrajno ohrani nesimetrično razporeditev politične in socialne moči, omejuje zakonodajno oblast in afirmira izvršno, t. i. dekretno, marginalizira opozicijo in vsak javni nadzor, razpusti parlamentarizem in večinski sistem vladavine in zatira individualno in duhovno svobodo temeljne človekove svoboščine.

Demokracija je za Bauerja oblika države in način vladanja, pri kateri gre za usklajeno porazdelitev moči v družbi in državi. Pozna tri razvojne oblike demokracije, tj. meščansko, proletarsko in socialistično.

Meščanska demokracija

Bauer je bil večš zgodovinske in sociološke metode. Tako je razlagal tudi meščansko demokracijo kot latentno vladavino kapitala. Meščanska demokracija je stopnja v razvoju meščanske države, v okviru katere se naprej razvijajo civilizacijske norme političnega življenja. Liberalna država, predhodnica meščanske

¹¹ Tudi med krščanskimi socialci in t. i. velikonemci nastola nepremostljiva nesoglasja. Nobena stranka ni mogla oblikovati vlade. Ker Dollfuss, ki je leto prej na krmilu krščansko socialnega gibanja zamenjal umrlega Seipla, ni hotel sprejeti politične zveze s socialdemokrati, je tvegala razpad parlamentarnega sistema. Vzpostavil je diktaturo, sledila je oktroirano ustavo in marginalizacija opozicije. To je peljalo v državljansko vojno.

¹² Od meščanske je torej ločil fašistično in proletarsko diktaturo. »Fašistična diktatura uničuje dosežke politične emancipacije individualizma zato, da bi preprečila socialno emancipacijo ljudskih množic. Diktatura proletariata po odpravlja dosežke politične emancipacije individualizma, do bi socialno emancipacijo ljudskih množic izsililo. Kako globoko in bistveno je to nasprotje, tako imata obe pač skupno to, da uničujeta svobodo in človečnost, ki so ju izvojevali v obdobju buržoaznih revolucij" (Bauer, 1936, 188).

¹³ Diktatura demokracije delovnih ljudi predstavlja obliko diktature proletariata, ki v Bauerjevem sistemu logično sledi obdobju proletarske demokracije. Bauerjevi razvojni model predpostavlja, da bi bil odpor buržoazije pri uveljavljanju ukrepov - ki bi pomenili preobrazbo v socialistično družbo in bi jih sprejemala in uveljavljala delovska vlada - prehud. Zato bi morala uporabiti ukrepe, ki bi buržoaziji odvzeli nekatere politične pravice, če je potrebno tudi s 'terorjem' zlomili odpor. Toda ta oblika diktature proletariata je po Bauerju še vedno demokratična, saj omogoča svobodo večini.

demokratske države, je rezultat absolutistične monarhije. Od nje se loči po tem, da ima izvoljen parlament na podlagi imovinskega cenzusa. Liberalna država državljanom zagotavlja osnovne državljanske pravice. Kljub civilizacijskim dosežkom, ki jih je ta politična forma uveljavila, pa je dejansko pomenila politično svobodo za ozko manjšino. Večina prebivalstva je bila izključena iz političnega življenja, saj ni imela volilne pravice (Bauer, 1936, 94-96). Zato pomeni meščanska demokracija v zgodovinskem smislu napredek v pogledu političnega osvobajanja državljanov. Uveljavila je splošno in enako volilno pravico, ki pomeni Bauerju ključ preobrazbe liberalne države v meščansko demokracijo. Ta institucija je bistven znak in rezultat 'moderne' demokracije. Toda ta rezultat po Bauerju ni popoln: "V družbi je ostal kapitalizem, ostala je zasebna lastnina produkcijskih sredstev, ostalo je gospostvo kapitalistov nad delavci" (Bauer, 1936, 96). V tem se kaže 'dvočlena' narava meščanske demokracije, saj hkrati obstajata politična svoboda in gospodarska nesvoboda. V pojasnjevanju Bauerjevega analitičnega razlikovanja obeh sfer je pomembno omeniti, da je večkrat poudarjal tezo, da je družbena ureditev 'močnejša' kot ustava (Bauer, 1936, 99 in 133). Zato so razmerja sil v družbi bistvena za oceno narave celotne družbenopolitične ureditve. Tako si v meščanski demokraciji kapital svojega monopolnega položaja ne realizira le na 'matičnem' mestu, to je v proizvodnji, marveč mu ta položaj omogoča tudi latentno politično vladavino, dasiravno ne poseduje zakonodajne in izvršne oblasti ("Die grosse Bourgeoisie, die Kapitalisten Klasse herrscht, aber sie regiert nicht", v: Moztetič, 1983, 273)¹⁴. Politično oblast v meščanskih demokracijah posedujejo množične politične stranke. Toda 'kasta plutokracije' prek nje izvaja svojo oblast. Bauer je ugotavljal, da se njegova sodobnika, Morgan in Rockefeller, ne potegujeta za položaj predsednika in državnega sekretarja Združenih držav Amerike, saj ni potrebe, da bi neposredno nadzorovala strankarsko mašinerijo. Meščanska narava meščanske demokracije po Bauerju ni v meščanski naravi demokratičnih pravic, ampak v njenem usmerjevanju in instrumentalizaciji s pomočjo kapitala.

Bauer je običajno razpravljal o konkretnih zgodovinskih oblikah demokracije. Včasih se je lotil njenih splošnih značilnosti, njenih tipičnih notranjih vsebin in pojavnosti. V razpravi *Um die Demokratie* jih je naštel nekaj: ljudsko zastopstvo in nadzor zakonodajnega organa nad izvršno oblastjo (pomen opozicije), obstoj glavnih svoboščin in pravic (svoboda tiska, združevanja, zbiranja, demonstracij, stavk, razrednega boja), načelo večine in večinskega vladnega sistema, včasih pa je poudaril tudi pomen parlamentarnega sistema, še posebej po uvedbi diktature v Avstriji.

Do meščanske demokracije, 'ki želi duhovno svobodo brez socialne osvoboditve' je zavzel včasih tudi radikalno kritično držo. Opozarjal je pred slepo zaverovanostjo v ta sistem, ki pomeni "gojišče reformističnega socializma, ki mu je vse energije, usmerjene zoper kapitalizem, uspelo uspavati in omejiti dejavnost delavskih strank in sindikatov tako, da ne ogrožajo kapitalističnega reda, marveč ga dvigajo na višjo tehnično, socialno in kulturno raven" (V: Leser, 1968, 123).

¹⁴ Bauer torej loči med dvema načinoma izvrševanja oblasti. Če gre za izvajanje politično-izvršne in zakonodajne oblasti, uporablja pojem 'regieren'. Nanjo se veže delovanje parlamentarizma, množičnih strank, vlade in volitev na podlagi splošne in enake volilne pravice. Oblast, vladavino ali tudi gospostvo kapitalistov v družbi izraža s pojmom 'herrschen'. V sferi države je uveljavljeno načelo večine, v družbi pa vlada manjšina, če ima moč. Zato je Bauer menil, da pri meščanski demokraciji ne gre za splošno vladavino večine, ki je omejena na politično državo. V bistvu je še vedno vladavina manjšine, toda s pomočjo večinskega vladnega sistema. To jo loči od 'diktature'.

Proletarska demokracija

Med osnovnimi oblikami demokracije v Bauerjevi razvojni shemi ni ostre razvojne ločnice. Še preden propade stara, že se oblikujejo in uveljavljajo elementi nove demokracije ureditve. Zato se v razrednem boju pojavi faza, ko nobeden od družbenih razredov ne more popolnoma uveljaviti svojega družbenega in državnega monopola. Brezmejni vladavini kapitala v družbi postavijo delavske organizacije meje, ki jih kapital, če hoče biti še naprej sposoben lastne reprodukcije, mora upoštevati. V politični državi se to kaže v sodelovanju delavskih strank v ljudskem predstavniškem organu in njegovi izvršni oblasti. Država s tem za trenutek izgubi svoj razredni značaj. To stanje je Bauer imenoval *ravnovesje sil med razredoma*, ki ima pomembne implikacije tudi v njegovem modelu demokracije in o kateri se je razvila živahna diskusija.¹⁵

Bauer je v zgodnejših spisih pričakoval, da bo to stanje izkoristil delavski razred in uveljavil proletarsko demokracijo, to je državno obliko, ki jo bo sam nadzoroval. Ljudsko republiko po volilni zmagi proletariata nasledi proletarska republika. *Proletarska demokracija* kot najidealnejši in ugodnejši razplet ravnotežja sil med razredoma ne sme odpraviti posameznikovih pravic in svoboščin, ki jih je nasledila od liberalizma. Parlament in druga demokratska samoupravna telesa se volijo na podlagi splošne in enake volilne pravice. Vse elemente meščanske demokracije ureditve delavski razred prevzame, hkrati taisti mehanizem izkoristi za svojo oblast. To pa ni mogoče le s spremembo pravnih subjektov, ampak mora nova, proletarska upravna oblast poseči tudi po zasebnem kapitalu in

¹⁵ O tem glej več v delih: Hans Kelsen (1924), *„Otto Bauers politische Theorien“*. Der Kampf. XVII. S. 50-56; objavljen tudi v Mozetič (1983) in O. Bauer (1924), *„Das Gleichgewicht der Klassenkräfte“*. Der Kampf. XVII, 57-67; objavljeno tudi v Mozetiču (1983).

Sicer je Bauer prvič to tezo postavil v že večkrat omenjenem delu *Die österreichische Revolution*. Takrat je z njo označil politično in družbeno stanje v času prve avstrijske republike. To naj bi bila ljudska republika in kot taka naj bi izgubila atribut razrednosti. Oba razreda sta si oblast delila. Politično se je ta delitev izrazila v koalicijski vladi, družbeno pa v *funkcionalni demokraciji*. V omenjenem delu je Bauer zapisal, da je bila to resnična samovlada ljudske skupnosti. Hans Kelsen, tvorec ustave prve avstrijske republike in nekakšen 'dežurni' kritik socialdemokratov (zlasti Bauerja in Adlerja), je delu očital predvsem dvojje. Najprej to, da Bauerjeva teza o ravnotežju sil med razredoma nasprotuje marksističnemu pojmovanju države, ki da ne more biti ničesar drugega kot organizacija oblasti nekega razreda, in nadalje to, da je Bauer narobe govoril o 'enotnosti ljudstva' in o 'ljudski skupnosti', kar se prav tako ne ujema z marksizmom.

Na Kelsnove pripombe je Bauer odgovoril v spisu *Das Gleichgewicht der Klassenkräfte* (1924). Ko je branil svoja stališča, je pokazal dobro poznavanje zgodovine in sposobnost analize. Najprej je iz Marxove zapuščine izbral mesta, kjer govori o ravnotežju sil. Naštevajo primer iz Anglije v času boja med fevdalno aristokracijo in buržoazijo, nato primer iz Francije, ko sta si proletariat in buržoazija na polovici 19. stoletja prav tako delila oblast itd. Bauer je bil prepričan, da je tovrstna zgodovinska analogija produktivna tudi v analizi kasnejših zgodovinskih procesov.

Sistem, ki dopušča sodelovanje oziroma sodelovanje pri oblasti v trenutku ravnotežja sil med razredoma, naj bi bila *organska demokracija* (V. Mozetič, 1983, 223). Koalicijska vlada ni nujen pogoj ali politični izraz ravnovesja sil med razredoma, saj tudi enovita vlada še ne zagotavlja popolne oblasti 'lastnemu razredu'. Država in njena vlada je lahko pod učinkovitim nadzorom poklicnih korporacij, delavskih svetov ali kako drugače družbeno organiziranih državljanov. Za Bauerja je *funkcionalna demokracija* zveza med mehanizmi odločanja v ekonomiji (raven družbe) in interesi večine prebivalstva (raven države). Država in kapital sta prisiljena sporazumevati se z delavskimi organizacijami. To naj bi bilo prehodno obdobje v razvoju k samoupravljanju (*„Selbverwaltung“*). (V. Mozetič, 1983, 230). T. i. nikogaršnja država, ki jo je Bauer umestil pred- in postrevolucionarno državo in kakršno je imel Kelsen za normalno, res ni bila v središču pozornosti pri Marxu. Toda Bauer je svaril pred dogmatizacijo Marxove trditve, da je država organ buržoaznega razreda. Bauer je menil, da je znanost nujno podvržena takšnemu oblikovanju dejstev v mislih, ki poenostavlja, tipizira, simbolizira in sintetizira. Bolj so splošna spoznanja, manj so bliže dejstvom. Menil je, da je omenjena Marxova trditev ena od takih abstraktnih tez, t. i. *Lehrsätze*.

ga deloma razlastiti. Pri tem je Bauer imel v mislih le veliki kapital in veleposesti. Menil je, da so specifične oblike diktature proletariata v razmerah fašizacije Evrope postale 'nepogrešljivo sredstvo' družbenega prevrata. Že v spisu *Bolschewismus oder Sozialdemokratie* je pod diktaturo proletariata v civilizirani Evropi razumel 'diktaturo demokratičnega parlamenta in lokalnih demokratičnih samoupravnih teles' (Bauer, 1919/I, 113-114).

Socialistična demokracija

V zgodovinskem smislu sledi proletarski socialistična demokracija. Največji dosežek meščanske demokracije je po Bauerjevem mnenju v tem, da je v vsakemu posamezniku zagotovila duhovno svobodo in razglasila enakost pred zakonom ter se pretvorila v mehanizem ljudske samovlade. Toda: "Demokratične ideje svobode, enakosti in samovlade bodo postale polno uresničene takrat, ko bodo državljani svobodni in enaki ne le kot državljani države: ko ljudska skupnost ne bo sebi vladala le v državi, ampak tudi v gospodarstvu: ko najde samovlada ljudstva v demokratični skupnosti svojo podlago v samovladi delovnih ljudi v republikanskem gospodarstvu. Socializem ni negacija demokratičnih idej svobode, enakosti, samovlade, marveč je njihova uresničitev ne le v državi, ampak tudi v družbi in šele s tem postanejo polno uresničene." (V: Mozetič, 1983, 191-192). To je socialistična demokracija, ki temelji na kolektivni, 'veliki' lastnini in prevladujočem socialističnem načinu produkcije. Le ta oblika demokracije naj bi omogočila uresničitev demokratičnih načel za celotno ljudstvo brez izjeme. 'Z izginotjem razrednih konfliktov bo postal odveč tudi močan državni aparat, aparat prisile. Bauer je menil, da se niti v socialdemokraciji niso uspeli otresti t.i. pruskega pojmovanja države. Zavzel se je za to, da se temu postavi nasproti nova politična ideja, tj. socializem, ki teži k svobodi posameznika in ki temelji na samodejavnosti ljudskih množic in katerega cilj je samouprava delovnih ljudi.

Ko ljudje ne bodo več potrebovali zunanje, tj. prisilne ureditve lastnega življenja, ko bodo kulturno zreli, se bo socialistična demokracija po Bauerju razvijala v smeri 'združbe svobodnih ljudi'.¹⁶

Manj pozornosti pa je namenil političnim vsebinam socialistične demokracije. Kakšno vlogo imajo politične stranke? Zagotovo lahko ugotovimo, da njegov ideal ni bil enostrankarski sistem, ampak večstrankarski, tudi v socializmu. Vendar se zdi, da bi mu bistveno omejil vlogo in pomen kakor tudi politiki in državi nasploh. Do strankarstva je bil zelo kritičen, zlasti do stranke kmečko-meščanskega izvora, ki je nosilec klerikalizma, in pa stranke, ki je v službi judovskega velekapitala. Bauer je dokazoval, da stranke izgubljajo svojo privlačnost zlasti med mladimi (V: Leser, 1968, 155). Njegova zgodnja razmišljanja o 'družbeni demokraciji' (v *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 1907) po mnenju Leserja nakazujejo, da si v socializmu ni predstavljal strankarskega sistema (V: Leser, 1968, 158). Za pozno Bauerjevo obdobje ta ocena ne drži. Politično demokracijo je Bauer razumel kot zgodovinsko civilizacijsko pridobitev, čeprav je menil, da je potrebno demokratični mehanizem razširiti tudi na raven civilne družbe,

¹⁶ Bauer procesom vmešavanja moderne države v gospodarstvo, ki jim je teoretsko pozorno sledil, ni pripisoval velikega pomena. Že v spisu *Der Weg zum Sozialismus* (1919), ki ga je napisal pod vplivom teorije gild-socializma, je poudaril, da ni imel nikoli v mislih podržavljanja, marveč podružbljanje lastnine. Tako kot Renner je nasprotoval 'totalni' socializaciji. Podružbljanje naj bi zajelo le koncentrirana produkcijska sredstva velikega kapitala in veleposest. Gospodarstvo bo po Bauerju v socialistični demokraciji panožno organizirano (V: Leser, 1968, 147).

zlasti gospodarstva. Drži pa, da je zanj parlamentarna reprezentanca prešibko merilo demokratičnosti.

3. Max Adler: Radikalna demokracija

Naslednja vplivna osebnost avstrijske socialdemokracije pred 2. svetovno vojno je bil Max Adler, 'filozof revolucije' v avstromarksistični šoli. Vsa njegova dela preveva nestrpno pričakovanje družbenega razvoja v smeri socializma kot 'solidarne' skupnosti. Od Rennerja in Bauerja se loči tako po metodi kot po teoretskih izpeljavah. Za Bauerja je značilna induktivna pot sociološke analize, s katero je izpeljeval splošne zaključke iz množice konkretnih družbenih dejstev. Tudi Renner, pravnik, bolj politološko usmerjen, je v svojih razpravah empirično zajemal družbeno stvarnost. Adler pa ostaja na ravni občosti, dedukcije, izvorno in končno nosi njegova teorija pečat metateoretske konstrukcije. Čeprav je govoril o celovitosti teorije in prakse, ostaja njegova teorija brez praktične vrednosti.¹⁷

Državo je Adler pojmoval kot obliko družbenega bivanja. Zato je razlikovanje (*auseinanderfallen*) med družbo in državo zanj le 'varljiv privid' (1922, 34), ki izhaja iz tradicije naravnega prava, ne marksizma. V vseh njegovih osrednjih političnih spisih o demokraciji¹⁸ je močno izražena dvopolna shema: 'biti' (*sein*) nasproti 'najstvo' (*sollen*). Tako je Adler bolj kot teoretik dejstev (biti) teoretik oz. filozof¹⁹ najstva: "... demokracija, ki jo imamo, ni demokracija, in demokracije, ki to je, še nimamo" (Adler, 1926, 52).

Razloge za neidentičnost 'oblike' in 'vsebine', kot je tudi imenoval ločevanje družbe in države, je Adler iskal v gospodarstvu, od koder izvirajo tudi druga protislovja meščanske družbe. Država le navidezno zastopa obče koristi, saj te volje ne zapovedujejo vsi, ampak le vladajoči razred v državi. Država je po svojem bistvu - in le to hoče po mnenju Adlerja spoznati marksistična, to je sociološka metoda in pri tem vselej uporablja 'pojme bivajočega' (*Seinsbegriffe*) - predstavnica posebnega interesa, 'ideološka oblika ene družbene strukture' (Adler, 1922, 60).

Kljub težnji k totaliteti spoznavnega procesa se dualizem Sein in Sollen pri Adlerju kaže v naslednjih kategorijalnih dvojicah: kapitalizem: socializem; politi-

¹⁷ Ko se Adler loteva sfere najstva, prevladajo v njegovi analizi postulati totalitete, miru, harmonije, monizma. Hkrati je zavračal t.i. individualistični pristop, ki naj bi bil značilen za meščansko ideologijo. Vse aktualne socialne in politične teme je proučeval s stališča kolektiva. Zavračal je tudi analitično shemo civilna družba - politična država, ki sta jo uporabljala tudi Renner in Bauer.

¹⁸ Omenimo pomembnejša dela: *Demokratie und Räte-system* (1919), *Aufgabe der Arbeiterräte* (1919), *Die Staatsauffassung des Marxismus* (1922) in *Politische oder soziale Demokratie* (1926).

¹⁹ A vendarle se je Adler imel za sociologa, ki je zavračal ločevanje teorije in prakse. Tako je npr. ostro kritiziral Kelsnovo podnaslovitev dela *Socializem in država*, ki glasi *Raziskovanje politične teorije marksizma*. Bil je prepričan, da o marksizmu ne moremo govoriti kot o politični teoriji. Marksizem je sociološka teorija, ki temelji na spoznanju kavzalne zakonitosti družbenih odnosov (Adler, 1922, 20). Marksistična sociološka pozicija, ki naj bi se bistveno razlikovala od Kelsnovega formalnega logicizma, zahteva enotnost teorije in prakse, znanosti in politike. Menil je namreč, da se spoznanje in zavest ne moreta odtrgati od socialnih procesov, npr. politike. Marksizem naj bi predstavljal enotnost mišljenja in samega objekta percepcije. Pri Kelsnu naj bi bil svet idej in mišljenja ločen od družbene dejanskosti. Zato se mu zdi debata s Kelsnom nezdržljiva. Vsak naj bi bil govoril s "svojim jezikom".

Zgodovinski pristop, tako značilen npr. za Bauerja, nima pri Adlerju skoraj nobenega spoznavnega pomena. Še posebej ne, ko preide iz kritike obstoječe v konstrukcijo prihodnje demokracije. Prav ta del, sfera najstva, predstavlja večji del Adlerjeve teorije demokracije. V njem se historična vsebina v genetičnem smislu realizira (Adler, 1926, 32-33). Adler tako ustvari totalno razpoko, diskontinuiteto med dvema oblikama demokracije: dovršena demokracija, to je socialna demokracija v solidarni (socialistični) družbi popolnoma zanika svojo predhodnico, politično demokracijo.

čna demokracija: socialna demokracija; sistem vladavine: sistem svobode; konfliktna družba: družba miru in harmonije; obča volja: skupna volja; politika: upravljanje; država: solidarna družba; nesolidarna socializacija: solidarna socializacija; centralizem: federalizem; pluralizem (političnih) interesov: enotnost interesov; oblika: vsebina; politična enakost: popolna enakost; individualna svoboda: svoboda kolektiva (vseh) itd. Tak pristop ga je vodil v značilno opredelitev demokracije: „Pojem demokracije označuje ... idealno dejansko stanje, namreč socialno enakost vseh državljanov v skupnosti“ (Adler, 1926, 49).

Politična in socialna demokracija

„Dvojni“ pomen demokracije se kaže pri prehodu iz njene ‚historične‘ vsebine v ‚programatično‘: „... ker se pojem demokracije uresniči šele v brezrazredni družbi, bomo to popolno demokracijo, ki ustreza pojmu demokracije, imenovali socialna demokracija, medtem ko bomo vse druge oblike, ki se sicer tudi označujejo kot demokracija, poimenovali politična demokracija“ (Adler, 1926, 126).

Politično demokracijo umesti v predsocialistično družbo in še ni ‚prava‘ demokracija. To je socialna demokracija, ki sodi v socialistično, brezrazredno družbo (Adler, 1922, 126-127 in 1926, 52). Prvi koncept, ki ga je uveljavila meščanska ideologija, je konzervativen, drugi pa revolucionaren. Politična demokracija je povezana z državo in s protislovji med interesi, socialna demokracija, ki ‚biva‘ v brezrazredni solidarni družbi, kjer vladata mir in harmonija, preseže državo in s tem protislovno stanje v družbi. V njej naj bi zato izginili razredi, država, politika in s tem tudi politična demokracija, ki so povezani izključno z razredno strukturo družbe. Minljivi torej. Adler je fetišiziral enosmerno interakcijo v prevzeti Marxovi shemi baza-nadgradnja. Odprava kapitalističnega izkoriščanja v gospodarstvu, kar pomeni uveljavljanje socialističnega načina produkcije, odseva tudi v družbeni nadstavbi interesno monolitna razmerja in strukturo. Medtem ko sta Renner in zlasti Kelsen v svojih razpravah o demokraciji upoštevala razčlenjeno (heterogeno) družbeno strukturo - šele v njej ima demokracija svoj bivanjski smoter - gradi Adler svojo teorijo na nasprotnih nastavkih: „Demokracija pomeni pojmovano in po smislu oblast ljudstva, samoodločbo ljudstva. Kot takšna v razredni družbi, v še tako demokratični ureditvi, ni mogoča, ker v kapitalistični državi manjka za tako ljudsko vladavino osnovna predpostavka, namreč enotno ljudstvo“. V kapitalizmu po njegovem mnenju obstaja le prebivalstvo (*die Bevölkerung*), kjer kljub ‚brutalni majorizaciji‘ gospodarska neenakost diferencira skupnost (Adler, 1922, 122).

Podoba kot Lenin je menil, da demokracija ni v absolutnem nasprotju z diktaturo in ju ne ‚moremo postaviti nasproti‘ (Adler, 1922, 198). Diktatura je zanj le ena od oblik demokracije, in sicer politične. Demokraciji nasprotni pojem je *terorizem*, saj v terorizmu vselej vlada manjšina.²⁰ Tudi t. i. *meščanska demokracija* je le ena od oblik diktature in sodi v okvir politične, to je formalne demokracije. Formalne zato, „ker je demokracija omejena le na golo formo pravne

²⁰ Pojem terorizma je pri Adlerju podoben Bauerjevemu pojmu diktatura. Razlika med diktaturo in demokracijo nastopi šele, ko govorimo o socialni demokraciji. Večinski sistem v nesocialistični družbi ne more biti drugo, kot je diktatura, saj predpostavlja podreitev manjšine. V socialni demokraciji ni klasične delitve na večino in manjšino, ker ni več nasprotij med poglavitnimi interesi v družbi. Diktatura je torej povezana z večinskim sistemom, z nadvlado večine nad manjšino. V področje politične demokracije sodi tudi *diktatura proletariata*. Mogoča je le v demokraciji, kar pomeni, da mora biti proletarijat ‚prevladujoča (überwiegende) množica prebivalstva‘ (Adler, 1922, 204). To pomeni, da poseduje vsaj najpomembnejši družbeni položaj, če že nima formalne večine. S tega stališča je kritiziral boljševiški model diktature proletariata, ki da ne izhaja iz marksizma.

enakosti" (Adler, 1926, 53). Meščanska in politična demokracija torej nista identični. Politična demokracija je širši pojem, ki zajema tudi proletarsko demokracijo. Politično demokracijo je pomagal izbojevati tudi proletarijat. Toda to nima nobenega neposrednega pomena za socialno demokracijo, ki kot končna stopnja razvoja demokracije pomeni radikalno pretrganje vezi s predhodnimi oblikami. Tako *proletarska demokracija* stoji na tleh kapitalistične družbe, je izraz politične in gospodarske zmage proletariata.

Vse oblike politične demokracije (diktature) so kot sistemi vladavine (*Herrschaftsordnung*) obsojene na minljivost. Adler se je pri tem oprl na neko zgodnejše Engelsovo stališče, ki govori o minljivosti politike in politične države. Dokler obstajajo vsi pojavi, ki so izraz razrednih nasprotij, demokracija sploh ni mogoča (Adler, 1922, 115). Pri tej trditvi je Adler mislil na popolno demokracijo, ki se ne more uveljaviti ne v meščanski ne v proletarski državi, ker sta obe še vedno politični, torej obliki vladavine. Tako socialna demokracija kot miselna anticipacija brezrazredne družbe zanika politiko, politično državo, parlament, politične stranke, politični pluralizem.

Kritika temeljev politične demokracije

1. Leser je povzel Talmondovo oceno, da sodi Adlerjeva teorija v zvrst 'totalitarne demokracije' (1968, 556). Totalitarnost naj bi se pri njem izražala tudi v pojmovanju načel *večine in skupne volje*. Pojmovanje skupne volje kot nadgradnje volje večine je v bistvu Rousseaujeva zamisel, ki jo je Adler nekritično prevzel. Ni treba posebej dodajati, da se njegovo pojmovanje večine popolnoma loči od Rennerjevega in Kelsnovega. Adler je zapisal: „Načelo večine sploh ni bistveno načelo demokracije, kot jih veliko misli. V goli večini glasov še ne moremo najti prave pravne podlage za to, da naj bi ona odločala. Nasprotno, gola večina vodi k odpravi sleherne samoodločbe ljudstva“ (Adler, 1922, 122-123). Skupna volja (volja vseh) naj bi bila možna le v solidarni družbi, ko večina izgubi svoj 'razrednopolitični' značaj podrejanja manjšine. Adler sicer ne pričakuje, kar bi bilo seveda do skrajnosti nesmiselno, da v solidarni družbi ne bi bilo večinskih odločitev in 'le' večinske volje. Toda ta večina ima spremenjeno socialno funkcijo in zato se uveljavlja kot resnična skupna volja. In to je demokracija, je zapisal (Adler, 1922, 125). Njeno podlago tvori enotno ljudstvo, t. j. solidarnost njenih interesov. Načelo večine na eni strani in skupne volje (volje vseh) na drugi strani temeljita na različni interesni zgradbi konkretne družbe. V prvem primeru gre za nasprotja med 'vitalnimi' razrednimi interesi. Temu stanju, pravi Adler, ustreza pojem *boja* posebnih interesov, da bi se uveljavili kot obči. Kot taki se nato vsiljujejo manjšini. Zato večinski sistem pomeni enostransko vladavino (*einseitige Herrschaft*, Adler, 1922, 129). Instrumentalizacija večinskega načela v razredni družbi omogoča, da manjšina podredi večino. Skratka, Adlerjeva teorija temelji na spoznanju, da demokracija, ki v bistvu pomeni vladavino (samoodločbo) vseh, ne more temeljiti na ideji večine, ker le-ta ni identična z voljo vseh, torej tudi z manjšinsko.²¹

²¹ Ko že primerjamo Adlerjevo teorijo z Rennerjevimi in Kelsnovimi izsledki - tudi zato, ker je bil z njima v trajni polemiki - dodajmo, da sta oba priznala „napetost“ med večinskim sistemom in 'naravno' pravico manjšine po politični uveljavitvi. Kelsen, sicer zagovornik večinskega sistema, si ni delal utvar, da bi ta sistem ne bil hkrati tudi sistem prisile. Oba, tako Renner kot Kelsen, sta namenjala precej pozornosti avtonomiji posameznika in manjšine tako v smislu pozitivne svobode (dejansko ima večinska odločitev vselej značilnost kompromisa, glej Kelsen, 1929, 53-68) kot tudi 'svobode od' negativnih učinkov heteronomije. Nasploš pa ima manjšina izjemno pomembno vlogo v mehanizmu demokracije - nadzor, brez katerega si demokratične ureditve ni moč predstavljati.

Koncept ,skupne volje' je nedemokratski koncept. Z njim je hotel razrešiti kompleksen odnos med avtonomijo in heteronomijo. Renner in Kelsen sta to nasprotje priznavala, Adlerju pa je odveč, ker je predpostavljala enotnost (skladnost) posamezne volje s skupno voljo, se pravi monolitno interesno strukturo. V metodološkem smislu je zavrgel tudi vse dileme v zvezi z avtonomijo posameznika s tezo, da je s stališča posameznika vsako sociološko raziskovanje neustvarjalno (Adler, 1926, 56). Tudi svoboda posameznika je le meščansko ideološko vprašanje. Totalitarna narava koncepta solidarne družbe oz. socialne demokracije je v zahtevi po uskladitvi individualne s skupno voljo.

2. Velik Adlerjev oponent Hans Kelsen je dojemal demokracijo kot kompromis med idejama *enakosti in svobode*. Njun odnos je sicer konflikten, hkrati pa je bil prepričan, da je prav v demokraciji mogoča najtemeljitejša sinteza obeh načel (Kelsen, 1929, 4). Vendar obeh idej ni enako vrednotil. Prednost je dajal ideji svobode. Ideja enakosti pa se pojavi kot njena negativna zahteva. No, tudi Kelsen je zavračal individualistično izhodišče, ki dodatno zaostri nasprotje med posameznikom in državo. V idejnem pogledu, je menil, pride do premika subjekta svobode na socialni kolektiv, ki jo posebej večina, kar pomeni „relativno največji približek k ideji svobode“ (Kelsen, 1929, 9). Zatrjeval je, da marksizem izhaja iz individualistične zasnove svobode, kar po njegovem vodi v anarhizem. Adler je vsem tem Kelsnovim stališčem, ki jih navajamo zato, ker so v primerjanju z njimi nastajala Adlerjeva, ugovarjal. Najprej je dokazoval, da marksizem zavrača individualistično zasnovo svobode, ki naj bi bila vezana izključno na meščansko ideologijo (Adler, 1922, 136). Svoboda je za Adlerja transpersonalno razmerje in zato je pojem individualne svobode po svojem bistvu ,ne-pojem'. S stališča individualizma, pravi Adler, ni mogoč noben pojem svobode, to je le ,paralogičen privid': „Individualna svoboda je zvezda vodnica liberalizma, enakost pa demokracije. Prva ideja vrača družbo spet na posameznika, slednja pa ga postavi poleg nedoločenega mnoštva drugih, s katerimi je povezan kot enak z enakimi. Tudi demokratska ideja vsebuje načelo svobode, toda ne posameznega, ampak celote, v svobodi katere tudi posamezniku pripada njegov enak delež“ (Adler, 1922, 140).²²

Za Rennerja je značilno, da je v svojih delih vztrajal pri stališču, da je vprašanje svobode in pravic posameznika bistveno v razvoju socializma in demokracije. Za Adlerja je postavljanje tega vprašanja znak liberalnega, ne pa demokratskega mišljenja. Od tu izhaja tudi Adlerjeva teza, da med liberalizmom in etatizmom ni razlike, saj skupnost izoliranih posameznikov potrebuje državno regulacijo. Zato naj bi bil liberalizem podvržen ideji države. Socialistično razumevanje svobode in demokracije po Adlerjevem mnenju nima predsodkov pred državo, saj zanika državo vse do meje anarhije. Odpraviti želi državno (politično) oblast in na njeno mesto postaviti solidarno skupnost. To skupnost svobode sestavljajo socializirani posamezniki. Adler govori o podružbljanju ali socializaciji individuov

²² Tako se je Adler otresele še enega kočljivega vprašanja politične znanosti - namreč nasprotja med avtonomijo in heteronomijo. Svobode ne smemo dojeti v liberalnem smislu, se pravi individualistično in negativno: „Pojem svobode nujno vsebuje podreditev volje samo svojemu zakonu, kar se pri posamezni volji ne more pojaviti drugače kot podreditev (*Unterstellung*) normi“ (Adler, 1922, 122). Ta podreditev naj bi bila rezultat svobodne samoodločbe, ne pa pritiska drugih. S tem se posameznik izravna s celoto (Adler, 1926, 56). Samoodločba posameznika, to je podreditev volji vseh, potrjuje, da sta avtonomija in heteronomija vzajemna pojma in nista, kot sta trdila Kelsen in Renner, v nasprotju. Za pristno demokracijo v solidarni družbi sta po Adlerju značilni ,svoboda in enakost vseh.' (Adler, 1926, 56).

(*die Vergesellschaftung des Individuums*)²³, ki pomeni proces podružbljanja individualnih volj na podlagi avtonomnega podrejanja posameznika skupnosti. Skupnost enakosti pa je razumel bolj v ekonomističnem smislu kot ,enakost delovnih funkcij ljudi' (Adler, 1922, 144), ki so močno vpeti v družbene strukture. Adler trdi, da celota ljudstva ni neki nadorganizem, marveč so to ,podružbljeni' posamezniki. S temi nastavki se je otepal, kot pravi, ,individualistične interpretacije demokracije' (Adler, 1926, 57).

3. S kritiko bivajočega je povezan tudi njegov razmislek o odnosu med demokracijo in njeno *parlamentarno organizacijo*. Adler je menil, da tiči temeljni problem demokracije v njeni organizaciji.²⁴ Parlamentarni sistem naj bi bil kot ,sredstvo posedujočih' (Adler, 1922, 178) vezan na meščansko družbo in na njen sistem vladavine. Z razvojem je postal tudi prizorišče političnega razrednega boja in kot tak je neposredno v zvezi z večinskim političnim odločanjem in s političnimi strankami. V teh stališčih je bil blizu Leninu. Kelsen je nasprotno menil, da so parlamentarizem, obča volja, splošna in enaka volilna pravica, načelo večine itd. temeljna obeležja vsakega demokratičnega sistema, ki se sicer s parlamentarnim predstavništvom ne izčrpa, toda boljšega ni²⁵.

4. Adler ni varčeval niti s kritiko *političnih strank*. Politične stranke naj ne bi bile v skladu z idejo socializma, saj se identificirajo z delom družbene strukture, z enostranskim predstavljanjem družbenih interesov v državi. Tu uveljavljajo svojo moč, tako da vladajo skupnosti, vendar v svojo korist. Družbo hočejo zase. V socializmu, ki temelji na ideji enotnega ljudstva, pravi Adler, v tem smislu ni nobene politične stranke. V socializmu so zastopani le delavski interesi, sicer ne kot razredni, ampak kot ,revolucionarni interesi skupnosti' (Adler, 1919/II, 35).

Adlerjevo razreševanje ,ugank' meščanske družbe temelji na odpravi dane partikularne družbenosti (s socialno revolucijo odpravo razredov) in političnosti (s politično revolucijo odpravo političnih strank). Obliko in način tega ,revolucionarnega' prehoda je videl v delavskih svetih, v njihovi piramidni organiziranosti, ki jim je takoj po vojni posvetil kar tri spise. Ideje delavskih svetov, demokracije svetov, diktature svetov ali kakor koli so jih že imenovali, so dosegle v tem času v neomarksizmu svoj razcvet, ponekod so jih uvajali tudi v praksi. V Avstriji so jih uvedli že leta 1918 in jih leto kasneje po Bauerjevem predlogu tudi uzakonili v prvi avstrijski republiki.

²³ Da bi pa se ideala svobode in enakosti uresničila, je potrebna ,visoka razredna revolucionarna proletarska zavest'. Zato je precej pozornosti posvečal tudi socialistični ,pedagogiki'. Odločitev za novi svet, to je za socialno demokracijo, solidarnost in svobodo zahteva po Adlerju radikalni prelom s starim svetom, svetom nesolidarnosti in podreditve, prelom z meščanskim načinom mišljenja in čutenja, s starim načinom političnega vedenja. Socialna demokracija predpostavlja torej radikalno spremembo življenjskega sloga ljudi, ki vsiljuje predstavo enakosti, in življenje v paradizu, kjer naj bi vladali ljubezen, veselje, sreča, svoboda in enakost. Toda te humanistične etikete ne morejo odvrniti ocene, da gre v bistvu le za nedemokratične ideje, za paradiz v kasarni.

²⁴ Že zaradi dejstva, ker pač vsaka organizacija zahteva zastopanje interesov. S tem pa se pojavi nevarnost, da se demokracija zoži le na golo obliko, na mehanizem. Kar je v nasprotju z njenim bistvom - enakostjo in solidarnostjo ljudi, ki sta vsebinska pojma. Po Webu in Michelsu je prevzel teze o birokratizaciji in oligarhizaciji struktur v parlamentarno-strankarskem sistemu. Precej previden pa je bil tudi v ocenjevanju ,alternativnih' formul demokratične organizacije, ki so jih ponujali v dvajsetih letih, to je gildsocializma, demokracije svetov, gospodarske demokracije, funkcionalne demokracije itd. Vsekakor pa ne preseneča, da je glavno kritično ost usmeril proti ,meščanski' parlamentarni in strankarski demokraciji.

²⁵ N. Lesser s tem v zvezi ugotavlja, da je znana Churchillova izjava, da je parlamentarizem najslabša državna oblika, da pa boljša ne obstaja, le parafrizirano predstavljeno Kelsnovo stališče, več glej N. Lesser, 1974, S. 181.

Demokracija svetov

Demokracija svetov se pri Adlerju povezuje s proletarsko državo, proletarsko demokracijo, diktaturo proletariata, torej s politično demokracijo. To pomeni, da Adler ni posebej računal na to organizacijsko strukturo v bodoči socialni demokraciji. Sistem svetov je za Adlerja prehodna ustanova v socialno demokracijo. V njem se združi vsa moč proletariata. Z nadomestitvijo parlamentarnega sistema bi se demokratična samoodločba ljudstva pretvorila v višjo obliko (Adler, 1919/II, 22). Adler se je zavzemal za to, da bi bil sistem svetov, ki bi se piramidalno sklenil z osrednjim predstavnštvom delavskih svetov, 'čisto socialistično predstavniško delo' (1919/II, 35). Le-to naj bi, v primerjavi s prejšnjim sistemom, dajalo poročilo, da se tisto, kar ljudstvo odloči, tudi izpolni. Adler je večkrat poudarjal, da lahko sistemi svetov izpolnijo svojo zgodovinsko vlogo le, če bodo trdno zgrajeni. V nasprotnem primeru se lahko sistem izrodi. Obstaja namreč nevarnost, da njihova partikularna družbena struktura (delavci, vojaki, kmetje itd.) onemogoči uveljavitev sistema svetov kot 'enotnega organa ljudske volje'. Prav o teh vprašanjih je pisal v razpravi *Probleme der Demokratie*. V njej je opozarjal na nevarnost militarizacije sistema zaradi navzočnosti vojske. Kajti vojska naj ne bi bila revolucionarna. To naj bi bila le milica. Poleg tega je opozarjal na nevarnost oziroma škodljivost napačne nacionalizacijske politike, zlasti tiste, ki bi lastnino razdelila med posamezne dele delavskega razreda. Sčasoma bi takšna segmentacija ovirala uveljavitev sistema svetov, ki bi moral pomeniti nadvlado skupnega interesa večjega dela ljudstva nad interesi posedujočih kapitalistov (Adler, 1919/I, 18-19).

Adlerjevo pojmovanje demokracije svetov ne sodi med tipične, t. i. čiste teorije svetov, katerih predstavniki so bili Rühle, Müller, Panekoeck idr. Pričakoval je sicer, da bo sčasoma sistem svetov nadomestil in preživel 'razbito' staro državno mašinerijo, vendar pa je popolnoma jasno, da je v okviru proletarske demokracije dajal prednost kombinaciji teritorialnega in političnostrankarskega zastopstva na eni in zastopstva delavskih svetov na drugi strani. V prvo predstavništvo bi volili politične subjekte na podlagi splošne in enake volilne pravice, v drugo pa bi volili le tisti, ki so na socialističnih pozicijah. Sistem svetov Adler v tem skupnem obstoju obeh tipov predstavništev ne pojmuje kot zastopstvo posebnega družbenega interesa, ampak nasprotno. Sistem svetov, ki bi bil na ravni države lahko organiziran kot zbornica. V ljudski skupščini bi predstavljal skupno voljo, (klasični) parlamentarni sistem pa, po Adlerju, le posebni interes. Zbornica svetov naj bi nadzorovala produkcijo in sploh politiko in upravljanje. Šele ko bo potreba po politični zbornici odveč, se bo sistem svetov ustalil kot organ upravljanja skupnega življenja in razvoja, ne pa več kot institucija vladavine nad ljudmi, kakršen naj bi bil parlamentarizem (Adler, 1919/II, 37).²⁶

Radikalizem Adlerjeve politične misli se vidi tudi iz njegovega pojmovanja *gospodarske demokracije*: 'Vsem tem prizadevanjem je skupno, da iščejo dopolnilo politični organizaciji predstavnštva državljanov v zakonodajnih telesih z ustanavljanjem predstavnških teles za gospodarske interese' (Adler, 1926, 132). To je zanj napačna pot, saj ne gre za to, da bi politično predstavništvo izboljšali, ampak da bi ga oslabili (Adler, 1926, 136). Poleg tega bi različne pojavne oblike

²⁶ Adler je menil, da pri njegovem modelu sožitja ne gre za analogijo z obstoječimi klasičnimi dvozborničnimi (dvodomnimi) predstavništvimi, kot je na primer angleško. Tu je dvozbornični sistem rezultat razredne razklanosti družbe. Nov princip pa namerava to razredno razklanost odpraviti. Tak sistem tudi izključuje monopol kakršne koli politične stranke ali struje, saj je zamišljen tako, da zahteva sodelovanje vseh.

gospodarske demokracije - to je tipična Adlerjeva trditev - prispevala le še k večji cepitvi družbe.²⁷

Adler sodi v skupino revolucionarnih strategov socializma, ki jim ni bilo nič sveto, kar obstaja. Konstruirali so socializem, nove družbene strukture, ki so v vseh pogledih popolnoma pretrgale vezi s 'starim'. To je treba 'uničiti' ali 'preseči'. Takšni modeli, ki zavračajo pomen trajnih civilizacijskih vrednot in struktur, imajo lahko le totalitarne posledice. In imeli so jih. Tudi zato Adlerjeva politična misel ostaja zanimiva le zaradi svoje izvirnosti in sistematičnosti.

4. Stičišča avstrijske in slovenske socialdemokratske misli o demokraciji

Avstrijska socialdemokratska misel precej vplivala na slovensko, kar je bilo seveda popolnoma logično in normalno. Drži pa tudi, da smo imeli tudi Slovenci nekatere vplivne mislece, ki so sooblikovali politično misel srednjeevropskih socialdemokratov, še zlasti pred 1. svetovno vojno. Zato je bolje, da govorimo o stičiščih kot pa zgolj o enosmernem vplivu, kajti veliko skupnega izvira iz skupnih kulturno-političnih razmer in zgodovinsko oblikovanega srednje-evropskega prostora, ki se tudi v politični kulturi in tradiciji uveljavlja kot entiteta zase.

Prepeluhu in Bauerju je skupna teza, da demokracija temelji na simetriji porazdeljene družbene in politične moči. Oba sta klasificirala demokracije glede na sloje (razrede), ki imajo večino v družbi, ter enako uporabljala pomena določenih pojmov ('diktatura demokracije', 'despotski socializem', 'republikanska država'). Podobno sta kritizirala boljševizem ('despotski komunizem'), sociološko in kulturološko utemeljevala nemožnost komunizma v civiliziranejši srednji in zahodni Evropi. Velik vpliv pa je Bauer imel na skupino socialistične mladine, posebej glede povezovanja načela samoodločbe narodov z zahtevami sodobne demokracije.

Tudi Renner in Prepeluh imata vrsto skupnih točk zlasti glede pojmovanja države, ki je nastalo kot kritika neokomunistične domneve, da je država zgodovinska in prehodna organizacija družbe. Oba sta bila prepričana, da država vse bolj služi delavstvu in da je vse večja interventna vloga države v moderni družbi potrebna in v nekaterih vidikih nujna.

Nad vse zanimiv je tudi vpliv poznega Rennerja na razmišljanja o gospodarski demokraciji pri Antonu Kristanu. Osnovno sozvočje sta dosegla v prepričanju, da socialistična demokracija že obstaja v obliki sindikalne in zadružne gospodarske dejavnosti delavstva. S svojim razvejanim sistemom gospodarskih in drugih organizacij ustvarja družbo, ki so jo v avstrijski socialdemokraciji poimenovali 'proti-družba' (*Gegengesellschaft*).

Tako Renner kot Prepeluh sta razvijala koncept 'avtonomistične demokracije' in pri tem razlikovala med civilnodružbeno in državno sfero, ugotavljala, da je svoboda določena s stopnjo avtonomije, ki je ključna razsežnost demokracije in da demokracija in avtonomija vzpostavljata in zagotavljata družbeni mir.

²⁷ Prav tako je bil Adler kritičen do Bauerjeve zasnove funkcionalne demokracije in teze o ravnovesju razrednih sil. O slednji je menil, da so pojmi, ki jih je uporabljal Bauer (ljudska država, svobodna ljudska država, demokratična republika) nerevolucionarni in nemarksistični. Hkrati naj ne bi bilo marksistično, če se država razume v nerazrednem smislu: „Stavek, da država v stadiju ravnotežja sil ni razredna, lahko le, kar je samoumevno, razumemo, da ni politični izraz in politični instrument enega razreda. Toda to v ničemer ne spremeni tega, da ekonomsko, tako kot prej, ostane razredna vladavina. Razredna nasprotja so v prvi vrsti ekonomski pojem“ (Adler, 1926, 123).

Lončar je z Bauerjem in Rennerjem delil mnenje, da ni smotrno popolnoma socializirati proizvodnje, in da ima zadružništvo velik pomen pri vzpostavljanju gospodarske demokracije. Tako kot Bauer je pojmoval narod (jezikovne in psihološko-značajske skupnosti), Adlerju pa je podoben v kritiki politične demokracije in liberalizma.

Tuma in Renner sta imela enak pogled na zgodovinski razvoj naroda. Prva faza zajame narod v njegovem predpolitičnem in rasnem (biološkem) smislu, pomen besede nacija pa je vezan na narode, ki so državotvorni. Oba sta razlikovala med narodnostjo in nacijo. Tuma je bil avstroslavist in posledično tako kot Renner podpiral idejo o ohranitvi avstro-ogrske monarhije. O tem je pisal tudi v avstrijski socialdemokratski reviji *Der Kampf* in dejavno sodeloval pri pripravi Bauerjeve resolucije o narodnem vprašanju. Razlika med njima pa je v sistemskih pogledih na reševanje narodnega vprašanja. Najbolj produktivna pa se nam zdi primerjava njegovih idejnih stališč z Adlerjevimi. Pri tej primerjavi najdemo tudi največ stičišč, kar je na neki način razumljivo, saj se je tudi Tuma identificiral s tedanjo novo levico. Kot politična misleca sta bila oba radikalna (revolucionarna), zaznavala sta, da se razvoj družbe giblje v smeri vse večje integracije in poenotenja, svoboda posameznika je podvržena svobodi kolektiva.

Slovenski socialdemokrati so posamezne korporativistične in stanovske zamisli zavračali že v 20. letih in se s tem zelo zgodaj priključili tovrstnim avstrijskim kritikam korporativizma, zlasti Bauerjevim, ki jih je med drugim razčlenil tudi v razpravi v reviji *Svoboda*.

V 20. in 30. letih je uradna slovenska socialdemokratska doktrina delila z avstrijsko socialdemokracijo stališča, da je temeljno načelo politične demokracije posameznik, da socializem predpostavlja obstoj politične parlamentarne demokracije, ki edino omogoča sintezo nasprotujočih si interesov in s tem družbeni mir in kompromis, da je za demokracijo ključna socialna država in da so civilne in politične svoboščine in pravice zgodovinska pridobitev, ki se ne smejo zlorabljati v nobeni vladavini, še najmanj v socialistični. Obema doktrinama je skupna kritika korporativizma in fašizma.

Ključne besede

Demokracija (politična, parlamentarna, meščanska, socialna, socialistična, proletarska, društvena, ekonomska, stanovska, korporativna, demokracija svetov), diktatura, liberalizem, socializem, korporativizem, fašizem.

Viri in literatura

- Adler Max (1919/I). 'Probleme der Demokratie'. *Der Kampf*. Wien.
 Adler Max (1919/II). *Demokratie und Räte-system*. Wien.
 Adler Max (1922). *Die Staatsauffassung des Marxismus*. Wien.
 Adler Max (1926). *Politische oder soziale Demokratie*. Berlin.
 Adler Max (1919). *Aufgabe der Arbeiterräte*. Wien.
 Bauer Otto (1910). 'Die starke Regierung oder die starke Demokratie' *Der Kampf*. Wien.
 Bauer Otto (1919/I). *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*. Wien.
 Bauer Otto (1919/II). *Der Weg zum Sozialismus*. Wien.
 Bauer Otto (1924/I). 'Klassenkampf und "Ständerefassung"'. *Der Kampf*. Wien.
 Bauer Otto (1924/II). 'Das Gleichgewicht des Klassenkräfte'. *Der Kampf*. Wien.
 Bauer Otto (1928). 'Kapitalherrschaft in der Demokratie'. *Der Kampf*. Wien.
 Bauer Otto (1932/I). *Die österreichische Revolution*. Wien.
 Bauer Otto (1932/II). 'Wir Bolschewiken'. *Arbeiter Zeitung*, 23. Oktober 1932. Wien.
 Bauer Otto (1933). 'Um die Demokratie'. *Der Kampf*. Wien.
 Bauer Otto (1934). 'Demokratie und Sozialismus'. *Der Kampf*. Wien.
 Bauer Otto (1934/II). '„Krščansko stanovska“ država - star ideal fevdalne aristokracije'. *Svoboda*. 1934. št. 2. Str. 33-39.

- Bauer Otto (1936). *Zwischen zwei Weltkriegen*. Wien.
 Kelsen Hans (1929). *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, Tübingen.
 Kelsen Hans (1924). *„Otto Bauers politische Theorien“*. Der Kampf. Wien.
 Kelsen Hans (1926). *Das Probleme des Parlamentarismus*. Wien und Leipzig.
 Leser Norbert (1968). *Zwischen Reformismus und Bolschewismus*. Wien-Frankfurt-Zürich.
 Leser Norbert (1974). *Sozialismus zwischen Relativismus und Dogmatismus*. Freiburg.
 Mozetič Gerald (Hg. 1983). *Austromarxistische Positionen*. Böhlau-Wien-Köln-Graz.
 Renner Karl (1899). *Staat und Nation*, Wien.
 Renner Karl (1901). *Staat und Parlament*, Wien.
 Renner Karl (ps. Rudolf Springer, 1904/D). *Mehrheits- oder Volksvertretung*, Wien.
 Renner Karl (1904). *Die soziale Funktion des Rechtsinstitute*, Wien.
 Renner Karl (1913). *„Freiheit über alles“*, Der Kampf. Wien.
 Renner Karl (1914). *Proporz in der Industriegemeinden Niederösterreichs*, Wien.
 Renner Karl (1917). *Marxismus, Krieg und Internationale*. Stuttgart.
 Renner Karl (1917). *„Staats- oder Genossenschaftssozialismus?“*, Der Kampf. Wien.
 Renner Karl (1921). *„Demokratie und Räteystem“*, Der Kampf. XVIII. Wien.
 Renner Karl (1927 in 1928). *Wirtschaftsdemokratie*, Der Kampf. Wien.
 Renner Karl (1929). *Wege der Verwirklichung*, Berlin.
 Renner Karl (1930). *Der Mensch in der Wirtschaft und der Sozialismus*. Wien.
 Renner Karl (1932). *„Versagt oder bewährt sich die Demokratie?“*, Der Kampf. Wien.
 Renner Karl (1948). *Die Menschenrechte*, Wien.
 Zver Milan (2002). *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Orbis. Ljubljana (v tisku).

Milan Zver

MODELS OF DEMOCRACY IN AUSTRO-MARXISM

Abstract

In the first half of the XX. century, during the struggle of secular ideologies and of search for a universal concept of politics, on European soil, a lively debate evolved on democracy, in which Slovenes took an active part. Among the most interesting ones was the debate within the Austrian Democracy, which marked the Slovene debate on democracy mightly. The central representatives of the Austrian social-democratic thought, who formed the so-called Austro-Marxist school, were Karl Renner, Otto Bauer and Max Adler. Their drafts of democracy echoed outside the social-democratic movement, primarily in the Central-European cultural-political environment.

PREDPOSTAVKE INTERPRETACIJE DRŽAVE IN OBLASTI PRI JOSÉJU ORTEGI Y GASSETU **

Vida Sruk*

UDK 321.01:929 Ortega y Gasset J.

SRUK Vida: Predpostavke interpretacije države in oblasti pri Joséju Ortega y Gassetu. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 73=38 (2002)2, str. 285-302, 46 cit.

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorica obravnava interpretacijo države v delih znanega španskega misleca Joséja Ortega y Gasseta. Ortegov kritični odnos do države in etatizma nekoliko spominja na nekatera stališča anarhistov in marksistov.

UDC 321.01:929 Ortega y Gasset J.

SRUK Vida: Suppositions of interpretations of state and power with Jose Ortega y Gasset. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 73=38 (2002)2, pp. 285-302, 46 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author treats the interpretation of the state in the works of the known Spanish thinker Ortega y Gasset. Ortega's critical stance towards the state and statism is somewhat remindful of certain attitudes of anarchists and Marxists.

* Mag. Vida Sruk, asistentka, Ekonomsko-poslovna fakulteta, Razlagova 14, SI - 2000 Maribor.

** Besedilo tega prispevka je del magistrske naloge »Kulturnosociološka in socialnopolitična pojmovanja Joséja Ortege y Gasseta«, (FF, 2001); mentor: prof. dr. Rudi Rizman.

Španski mislec José Ortega y Gasset (1883-1955), eden glavnih protagonistov ideje o združenju, kulturno pluralni Evropi, glasnik liberalnodemokratske politike in lucidni kritik »človekamase« ter »upora množic«, se je obsežno ukvarjal tudi s tematiko oblastništva in države v mnogih svojih delih: v periodični publikaciji *El Espectador* (I-VIII, 1916-1934, O. C. II), v številnih političnih člankih (1908-1933, O. C. X-XI), v knjigi *España invertebrada* (1921, O. C. III) in drugod. Še posebej pa je tudi, kar zadeva to tematiko, pomembna njegova uspešnica *La rebelion de las masas* (1930, O. C. IV).

Država, masa, nasilje

»Estado contemporáneo y masa coinciden sólo en ser anónimos.«
(Sodobna država in masa se ujemata samo v tem, da sta anonimni.)

Država je ena ključnih družbenih institucij. Nekateri družboslovci jo imajo celo za »institucijo (vseh) institucij«, saj naj bi od nje bile odvisne in vplivane skoraj vse druge ustanove. Ortega motri tematiko države multidisciplinarno: zgodovinsko, sociološko, pravnopolitično pa tudi socialnopsihološko. Pri obravnavanju sodobnih družb z zornega kota »človeka-mase« in »upora množic« opozarja Ortega na pomembno, vendar zapleteno vlogo države oz. državnih aparatov v teh dogajanjih oz. procesih. Država naj bi bila po njegovem potencialen negativni dejavnik, celo »največja nevarnost«. Tako se uvršča Ortega med tiste socialne filozofe in družboslovce, ki svarijo pred državo, opozarjajo na različne možne dvomljive ljudi oz. družbo ogrožajoče ali celo uničujoče dejavnike in učinke njene funkcijiranja.¹

* * *

Razumljivo je, da je prva problemska podmena za interpretacijo sodobne države pri Ortegi prav sama *masa*, torej *ljudske množice*. Piščeva teza, da masa ni samodejavna, kadar so javne zadeve ustrezno urejene, je paradoksnodialektična. *Poslanstvo* mase je trpno: »Prišla je na svet, da bi jo vodili, vplivali nanjo, jo reprezentirali in organizirali – toliko časa, da bi prenehala biti masa ali da bi k temu vsaj težila. Ni prišla na svet, da bi vse to opravila sama. Svoje življenje mora urejati po višji instanci, ki jo tvorijo odlične manjšine ...² Če masa nekako že nastane oz. če množice tako ali drugače že obstajajo, naj bi bile vsaj čim bolj neaktivne, neiniciativne, torej v nasprotju s tistimi značilnostmi in vedenjskimi vzorci, ki jih vsebujejo ideološke platforme *družbenih gibanj*; te so vedno na določen način aktivistične – vključujejo razsežnosti oz. momente samoiniciative in samodejavnosti. Masa po Ortegi nima v sebi kake posebne vedenjske in odnošajske kvalitete, takšne, ki bi obvladovala in presegala svoje negativne lastnosti ter učinkovanja. Pozitivni, melioristični momenti lahko izhajajo le od višjih instanc, predvsem racionalnih avtoritet, bodisi od elitnih, manjšinskih grupacij, bodisi od osebnosti s posebnimi lastnostmi ter sposobnostmi.³

¹ Ortegov kritični odnos do države in etatizma spominja na nekatera stališča anarhistov in marksistov. Anarhistični antiinstitucionalizem je še posebej zaostren do državnih aparatov nasilja, ki naj bi predstavljali oporo vsakršnemu izkoriščanju, zatiranju in gospodstvu.

Historični materializem razlaga bistvo države kot politično odtujitev; družba se osvobaja, razodtjuje v procesu odmiranja države. Dialektično enačenje »dikature proletariata« s »socialistično demokracijo« je bilo v Sovjetski zvezi in drugih socialističnih državah ključni ideološko-politični modus opravičevanja oz. utemeljevanja situacije vsemogočne države, ki naj bi diktatorsko zagotavljala oblast proletariatu in s tem že uresničevala najvišji tip demokracije. Ko bi ta *odmrla*, naj bi človeštvo zaživelo v svobodni asociaciji – brez vsakršnega gospodstva in izkoriščanja, seveda predvsem tudi brez vsakega državnega aparata nasilja v službi vladajočih izkoriščevalskih razredov. To ideološko koncepcijo sta obsežno razvila predvsem F. Engels (*Razvoj družine, privatne lastnine in države* in drugod) ter V. I. Lenin (*Država in revolucija* in drugod).

² J. O. y G., O. C. IV, str. 221.

³ Ortega pogosto omenja »odlične posameznike«, »plemenite ljudi« ipd. pripadnike elit. Kot poznavalec zgodovine in zgodovinsko misleči družboslovec se je pisec zavedal, kako ima vsako zgodovinsko obdobje, vsak konkretni družbenokulturni kontekst pač svoje odličnike, svoje karizmatike, vzornike, voditelje itd. Teoretični skupni imenovalac vsega tega je Ortega močan naglas na vlogi osebnosti v družbi in zgodovini, pa tudi v določeni skupini-množici ... Medtem ko je masa brezimna, ima osebnost razen priimka in imena še izrazite osebne lastnosti, po katerih se

Ortega meni, da so razglabljanja o tem, za kakšno elito naj bi šlo oz. o tem, kdo so osebnosti, ki naj bi bile odločilne za takšno ali drugačno evropsko civilizacijsko poslanstvo, pač lahko zelo različna. Pri tem se mu je zdelo povsem nedvomno to, da je človek, ki si je sposoben sam poiskati adekvatne odgovore na izzive določenih razmer, tisti pravi odličnik, pripadnik resnične elite, nosilec racionalne avtoritete. Zanimivo in značilno je, da avtor s tem v zvezi omenja kot edino možno civilizacijsko rešitev Evrope – *vladavino izvirne, resnično prave filozofije*.⁴ Ortega zavrača tako vladanje filozofov kot filozofiranje vladarjev: filozofi naj bi bili samo filozofi, ne pa politiki, pedagogi, literati in znanstveniki! Človek je bitje, ki ga že njegova specifična mentalna struktura sili k iskanju določene višje avtoritete. Ortego je možno razumeti predvsem tako, da je prepričan o tem, da je racionalna, intelektualna avtoriteta prav v kritičnem reflektiranju družbenih razmer, kulturnih pojavov in zgodovinskih sprememb. Takšno avtoriteto naj bi zagotavljalo izvirno filozofsko mišljenje, katerega objektivnosti ne bi kalili kaki navidezni filozofski, ideološki in podobni dvomljivi momenti družbene zavesti. V tej zavestni oz. duhovni kakovosti človek lahko po Ortegi najde omenjeno *višjo instanco* in se s tem potrdi kot *odličen človek*. Če v tem ni uspešen, imamo opravka s človekom – maso, čigar drža je nujno vrednotno nižja in receptivna v razmerju do kreativnih elitnih oseb in grupacij.

Ortegovo filozofsko-antropološko temeljno stališče je poudarjeni individualizem v tem pomenu, da v središče svoje koncepcije postavlja individua, kateremu v več ozirih daje prednost pred skupino, skupnostjo, takšno ali drugačno kolektiviteto. Avtor izrazi to stališče tako, da tendence samostojnega delovanja mase opredeli kot *upor posameznika proti lastni usodi*; in prav to je antropološki vidik upora množic – posameznik ni pripravljen sprejeti svoje človeške bivanjske *usode*.⁶

* * *

V povezavi s problematiko mase se Ortega loteva obravnave še ene predpostavke za interpretacijo sodobne države, namreč – *nasilja*. Njegova izhodiščna teza povezuje avtonomno delujočo maso z *linčem*. Kot primer družbene situacije, kjer »masa deluje sama po sebi«, omeni pisec Ameriko, »raj za mase«, domovino »zakona Lyncha« . . .⁶

posameznik razlikuje od drugih posameznikov; te niso le danosti človeške narave, pač pa so tudi rezultati vzgoje in samovzgoje ter vsakršnih lastnih prizadevanj. Za osebnost je pomembna še njena posebna dinamična in razlikovalna struktura, ki opredeljuje posameznikovo vedenje v različnih življenjskih situacijah. Predvsem pod vplivom I. Kanta se na pojem osebnosti veže še obsežna moralno-etična problematika, kar velja tudi za Ortegovo pojmovanje.

⁴ Prim.: J. O. y G., O. C. IV, str. 221. – V zvezi s to tematiko je vsekakor treba upoštevati specifični ključni položaj in pomen filozofskega mišljenja v evropski duhovni kulturi od jonskih filozofov dalje.

⁵ Gl.: *ibid.*, str. 222. – V tej raziskavi je na drugem mestu interpretirana Ortegova pogosta raba pojma »usoda«. V socialnofilozofskih besedilih gre večinoma za pomen nujne urejenosti v svetu, kateri so podrejena vsa bitja. Ta obča nuja ni slepa oz. naključna kot absolutna vzročnost fatalizma, pač pa je racionalno deterministična, četudi je neznana individuumu, ki je v njenem območju. (Prim.: A. Mišić, *Rječnik filozofskih pojmova*, 2000, str. 93, 251)

⁶ Ortega je ameriško družbo ocenil kot izredno nasilno. V knjigi *Stili radikalne volje* je Susan Sontag opozorila na zgodovinske korenine ameriške nasilnosti: predvsem naj bi to bila dva genocida, ki sodita k samim odnošajskim temeljem te družbe – genocid nad avtohtonim indijanskim prebivalstvom in kolonialistični genocid nad črnim afriškim prebivalstvom, ki so ga množično ugrabljali in dovažali v Ameriko kot suženjsko delovno silo. (Prim.: poglavje »Kaj se dogaja v Ameriki« iz leta 1966; S. Sontag *Styles of Radical Will*, 1971)

Zmagoslavje mas je hkrati tudi zmagoslavje nasilja. Nasilje je svojevoljna uporaba moči, bodisi posameznikov bodisi skupin, proti drugim osebam ali grupacijam; nasilje je fizično ali mentalno, njegovi cilji pa so zelo različni – od raznovrstnih pritiskov, podrejanj in preganjanj do uničevanja in ubijanja. Nasilje je v družbah, v katerih so prevzele vso pobudo mase, postalo »unica ratio« in tudi edina doktrina. Po tem, ko Ortega v *Uporu množic* omeni, da je že mnogo prej v delu *Brezhrbtenična Španija*⁷ opozoril na napredujoče uveljavljanje nasilja kot norme, pa zapiše še povsem zmotno optimistično prognozo: »Zdaj je prišel (ta proces nasilja) do vrhunca razvoja, kar je dobro znamenje, saj pomeni, da se bo avtomatično začelo njegovo nazadovanje.«⁸

Na temelju česa je Ortega lahko napovedoval, da je nasilje že doseglo svojo kulminacijo in da bo po tem višku začelo samodejno nazadovati? Bržkone je zdravo-razumsko in povsem brez argumentov sklepal, da je bilo v prvih treh desetletjih 20. stoletja nasilja že dovolj ... Iz lastnih supozicij o človeku masi in o uporju množic bi lahko izpeljal predvsem negativne, pesimistične konsekvence. Vendar ni ravnal tako: in res si ni bilo lahko predstavljati, da bo katastrofalni prvi svetovni vojni sledila še hujša druga. In kdo bi ob koncu dvajsetih let (ob relativno skopih informacijah) lahko napovedal, do kakšnih razsežnosti se bosta razmahnila – po eni strani stalinistični komunistični, po drugi pa nacifašistični totalitarizem ... Ortega je v svojih besedilih pogosteje »odvzemal« kot »dodajal«, ko je šlo za negativne, nehumane in pesimistične težnje in momente; z drugimi besedami: izogibal se je pretiravanju. Njegova interpretacija je bila sicer neredko nejasna ali dvomljiva, njegova argumentacija sporna in izražanje neeksaktno, literarno, vendar je znal na ustrezen način opozoriti na resnično aktualne družbene pojave, probleme in tendence.

Tako je povezoval problematiko retorike z nasiljem, v govorništvo je videl moč in nemoč, možnost uspešne nasilne manipulacije in manifestiranje jalovih, rutinskih oz. šablonskih »idolov trga«.⁹ »Dandanes je nasilje že retorika dobe; lastijo si ga govorniki, puhloglavci. Kadar je neka človeška realnost izpolnila svoje obdobje, doživela brodolom in se utopila, jo valovi vržejo na obale retorike, kjer še dolgo nekako obstaja kot truplo. Retorika je pokopališče človeških realnosti; morda kvečjemu zavetišče za pohablence ...«¹⁰

Ortegov besednjak v tem navedku že sam po sebi opozarja na družbeno-zgodovinsko, pa tudi na človeško eksistencialno in odnošajsko problematičnost oz. celó negativnost retorike: v soočenju psihoanalitičnih obič bivanjskih in

⁷ *España invertebrada* – Segunda parte (napisano l. 1923), J. O. y G., O. C. III, str. 93-96.

⁸ J. O. y G., O. C. IV, str. 222.

⁹ Po F. Baconu so »idoli trga« napačni, nelogični pojmi, ki nastajajo in trajajo v površnem komuniciranju med ljudmi ter preprečujejo adekvatna spoznanja z nenehnim ponavljanjem in ohranjanjem različnih tradicionalnih zmot in predsodkov. Ta zgodovinsko-filozofski pojem je mogoče sodobno interpretirati kot svojevrsten dogmatizem vsakdana in manifestiranje inertne, nekritične zavesti, ki je v socialnopsihološkem oziru blizu manipulativnim vzorcem masovnega komuniciranja, v katerih je bistvenega pomena hipnoidna sugestija agitacije, propagande in ideološke indoktrinacije.

¹⁰ J. O. y G., O. C. IV, str. 222. - Nasilje in retorika sta si seveda najbližje v politiki, kjer je pogosto odnos do nasprotnika obremenjen z določenim nabojem iracionalnega, interesno motiviranega in ideološko artikuliranega sovraštva. Ortega še zdaleč ni imel v mislih samo skrajnosti avtoritarne politične retorike, kakršna je bila npr. nasilniška glumaška retorika B. Mussolinija, temna iracionalno grozeča retorika A. Hitlerja ali pa cinična, provokativno ironizirajoča retorika J. Goebbelsa. Misli je na vsakršno retoriko, značilno za uveljavljanje, družbeno angažiranje in miselnost človekamase, ne glede na konkretne sistemske in kulturnopolitične manifestacije ter tendence upora množic.

kulturnih kategorij – *libida* in *mortida*, je retorika zaznamovana s tem drugim, ki ustreza nagonским težnjam *negiranja življenja* (»truplo«, »pokopališče«, »pohabljenost« ipd.).

Ortega se previdno vprašuje o tem, ali utegne »prestíž nasilja kot cinično vpeljane norme« začeti upadati. Prepričan je, da tudi če bi se to zgodilo, bodo ljudje še naprej podložni njegovi dominaciji, čeprav se bo forma *režima nasilja* tako ali drugače spremenila ... Na ta način je avtor nakazal poglobljeno predpostavko za »najhujšo nevarnost, ki ogroža evropsko civilizacijo«: *sodobno državo*. Najvažnejša sociološka oz. kulturološka teza v zvezi s tem: kot vse druge nevarnosti, ki ogrožajo civilizacijo, tudi ta izhaja prav iz njenega razvoja oz. poteka. Avtor opozarja na tozadevno podobnost med razvojem znanosti na eni in države na drugi strani. Načela, uveljavljena zlasti v preteklih treh stoletjih, so se pokazala kot izredno stimulativna in plodna za napredovanje znanosti. Vendar je ta napredek narekoval neizogibno in neizprosno specializacijo, ki pa na določen način utesnjuje in duši celotni razvoj znanosti.¹¹ Ortega je bil prepričan, da obstaja med tem razvojem in razvojem države določena analogija. Ta je v vsebinskem oziru historična, sociološka in politična.

Ob koncu 18. stoletja so bile evropske države relativno šibke institucije. Zgodnji kapitalizem je s svojo dinamično in vse bolj produktivno industrijsko organizacijo oz. z racionalizirano tehniko, ki je postopno zasegala vsa področja družbenega življenja, pospeševal rast družbe in večal njeno moč. Z zornega kota družbene strukture je to pomenilo naraščanje vpliva buržoazije, razreda, katerega značilnosti so bile podjetnost in praktični talent, smisel za organizacijo in disciplino. Za ta družbeni razred je bila značilna kontinuiteta in usklajevalna artikulacija vsakršnih poslovno relevantnih prizadevanj ... In tu se v Ortegovi sociološki imaginaciji spet uveljavi metafora: na realni družbenoekonomski in kulturno-politični eksistenci tega razreda *plava »ladja države«*: meščanstvo je mogočno, hkrati tudi nepredvidljivo kot ocean; država – ladja na njem – je bolj ali manj uspešna v svoji plovbi ... Zgodovinsko vzeto so te evropske države nastale v srednjem veku. Ustanovili in organizirali so jih plemiči, fevdalci, ljudje, ki so bili v družbenoodnošajskem in socialnopsihološkem oziru bistveno drugačni od meščanov. Njihove individualne osebnostne in družbenoodnošajske značilnosti so gotovo na določen način zaznamovale države ter njihov nadaljnji razvoj.

Kaj bi bilo, po Ortegi, mogoče na splošno ugotavljati o tej aristokraciji? Ena pogloblitnih kreposti in vrednot plemičev je bil pogum. Razvijali so sposobnost oz. dar ukazovanja. V vsem njihovem življenju je igralo glavno vlogo udejanjanje odgovornosti in izpolnjevanje dolžnosti. Njihova individualna in družbena zavest se je tako izražala bolj s ti. »vrlinami srca« kot z manifestacijami intelekta. Po avtorju je njihova eksistenca izvirala iz drugega območja človeške duše (vnosti) iz *droba* (šp.: *viscera*). Poenostavljena psihološka oznaka zanje: omejeno inteligentni, poudarjeno emotivni, instinktivni ter intuitivni, skratka »iracionalni«. Prav to pojasnjuje, da niso mogli ustvariti ali vsaj učinkovito usvojiti in uveljaviti nobene inovativne tehnike, zaradi česar so tudi vojaško kmalu postali inferiorni v primerjavi s tehnično, taktično in organizacijsko-disciplinsko prenovljenimi meščanskimi oboroženimi silami.¹²

¹¹ Prim.: *ibid.*, str. 222-223.

¹² Ortega opozarja na Rankejevo okvirno, gotovo ne najbolj natančno razlago zgodovinske prelomnice, na kateri vojaško prevlado plemstva zamenja dominacija buržoazije. Leopold von Ranke je s svojimi zgodovinskimi spisi, še posebej z delom *Weltgeschichte*, I.-IX. (1881-1888), vplival na Ortegova zgodovinska pojmovanja. - Prim.: *ibid.*, str. 223.

Ob vsem tem bi kazalo posvetiti določeno pozornost neki mimogrede navrženi tezi Ortege, da »brez plemičev ne bi bilo evropskih nacij«. ¹³ Seveda ima avtor v mislih stare evropske državotvorne narode, katerih aristokracije so »ustvarjale zgodovino«. Zato tudi igrajo v evropski zgodovini tja do druge polovice 18. stoletja tako pomembno vlogo vladarske dinastije in najvplivnejše plemiške rodbine.

Citirana Ortegovna teza je pomembna z vidika družbenozgodovinske interpretacije nastajanja nacij in modernih nacionalnih držav. Saj je večina družboslovcev pripisovala največji pomen pri tem meščanstvu, manj pa so posvečali pozornosti izvorni problematiki, ki je vezana na fevdalizem in dominantne grupacije ter strukture te družbene formacije.

Z državotvornim in nasploh razvojnim »zamudništvom« ti. nezgodovinskih narodov oz. ljudstev imamo opraviti pri tistih etničnih grupah, v katerih se ni razvilo dovolj številno in vplivno posvetno ter duhovno plemstvo, ki bi zmoglo uresničiti državno organizacijo. Nekateri takšni »zamudniški« narodi so se uspeli državotvorno uveljaviti v poznejših zgodovinskih obdobjih, nekateri nikoli.

* * *

Ortega opredeli državo kot svojevrstno tehniko javnega reda in uprave. Na osnovi poznanja zgodovine ocenjuje, kakšno je bilo dejansko razmerje med državo na eni in obdajajočo jo družbo na drugi strani v zgodovinski situaciji *starega režima* (fr. *ancien régime*) ob koncu 18. stoletja. Država je bila v primerjavi z dinamično, razraščajočo se ter iniciativno družbo vse bolj slabotna. Avtor meni, da bi posebna historična komparacija tega odnosa (*država – družba*) med dobama Karla Velikega in Ludvika XVI. pokazala, da je bila karolinška država v razmerju do takratne nemočne družbe relativno močna, medtem ko se zdi ta druga v primerjavi z vse mogočnejšo družbo nekako izrojena. Ortegovna sociološko-historična interpretacija opozarja na naslednje momente: a) evropske absolutne monarhije so funkcionirale s slabotnimi državnimi upravnimi aparati, njihovo družbeno okolje pa se je gospodarsko, politično in kulturno diferenciralo ter pridobivalo svojo moč; b) dedne aristokracije, tako vitalne, kar zadeva udeležanje »kreposti srca«, pa so bile hudo deficitarne v tehničnem, racionalizacijskem in administrativno-birokratskem oziru; c) in še določeni družbenonravstveni vidik: Ortega meni, da plemstvo zaradi specifičnega občutja in umevanja svoje *zgodovinske odgovornosti* in zaradi svojevrstne *instinktivne spoštljivosti do družbe* ni hotelo povečevati moči države v razmerju do družbe; č) mislec s tega razloga absolutni monarhiji priznava določeno prednost pred moderno demokratično državo: če je ta bolj racionalna, pa je bila ona prej bolj humana z vidika upoštevanja oz. spoštovanja tradicionalnih bivanjskih in odnošajskih danosti; d) kar zadeva dinamiko spreminjanja in razvijanja družbenih odnosov ter institucionalnih struktur je najbolj bistven sociološko-zgodovinski aspekt naslednji: ker je bila javna oblast, država, relativno slabotna, družbena moč in pobuda pa relativno veliki, so bile možne bolj ali manj uspešne revolucije – tja do revolucijskega leta 1848. ¹⁴

¹³ Ibid., str. 223.

¹⁴ Prim.: *ibid.*, str. 224. - K točki č) še dodatno pojasnilo: če je moderna demokratična država, v kateri so se že znatneje začele uveljavljati tendence upora množic in človekamase, manj zgodovinsko odgovorna in spoštljiva do družbe kot absolutna aristokratsko vodena država, koliko bolj velja to šele za avtoritarne in totalitarne države, to je tiste, ki so se odrekle tudi meščanske demokratičnosti in liberalizma. Pri njih je mogoče ugotavljati maksimalno mero humane in historične neodgovornosti ter destruktivnosti.

* * *

Lenin je uporabil posrečeno metaforo za revolucije: imenoval jih je »lokomotive zgodovine«. Ta prispevka je mnogo bolj kot eksaktne teoretične interpretacije ali metodično korektne empirične zgodovinske raziskave krojila umevanje revolucijskih procesov in njihove historiografske obravnave. V družboslovni rabi v 19. in 20. stoletju so prevladala pojmovanja revolucije, ki so jim po eni strani botrovale posplošene filozofske osmislitve bistvenih, kakovostnih, razvojnih sprememb, po drugi strani pa zgodovinske razlage revolucij, še posebej francoske.¹⁵

Ortega je izpeljal svojevrstno pojmovanje revolucije iz svojih zgodovinskih proučevanj in spoznanj. Pojem revolucije je močno zožil. Menil je, da so bile *revolucije* (seveda *meščanske*) možne zato, ker je moč *družbe* bila večja od moči *javne oblasti*, *države* (seveda *fevdalne*). Tako so potekale – *prave* – revolucije vse do leta 1848. Ko se javne oblasti polasti buržoazija, ustvari s svojimi vrlinami in sposobnostmi močno državno oblast, ki onemogoča revolucije. »Od leta 1848, to pomeni od takrat, ko nastopi druga generacija meščanskih vlad, v Evropi ni več pravih revolucij. In to prav gotovo ne zaradi tega, ker ne bi bilo vzrokov zanje, pač pa zato, ker ni bilo sredstev. Javna oblast se je izravnala z močjo družbe. Zbogom za zmeraj, revolucije!«¹⁶ Po Ortegi so odslej v Evropi mogoči vsakovrstni državni udari, akti pučizma, ki so v bistvu nasprotni revoluciji. Vsa prevratna dejanja in dogajanja, ki so v drugi polovici 19. stoletja in v prvi tretjini 20. stoletja v Evropi hotela veljati za revolucije, so bila po piščevem mnenju maskirani državni prevrati. Dejansko je nemogoče pričakovati, da bi ljudske množice lahko premagale katerikoli moderni državni aparat.

V sodobnih razmerah je država velika in učinkovita institucija glede na kvantiteto in eksaktnost sredstev, ki so ji na voljo. Njene birokratske, tehno-kratske, stratske in druge strukture nadzirajo in obvladujejo vsa področja družbenega življenja. Reagirana državnih mehanizmov na različne vzgibe družbe, na množstvo potreb, interesov, problemov in težav družbenih subjektov je vsaj v visoko in srednje razvitih družbah v veliki meri adekvatno in pravočasno. Predvsem v nerazvitih, revnih, zaostalih družbah pogosto tudi država kaže različne

¹⁵ V marksističnem filozofskem in ideološkem diskurzu igra pojem revolucije središčno vlogo, čeprav so ga različni avtorji te usmeritve v marsičem različno koncipirali. Sam Marx je pojmoval revolucijo kot kvalitativno bistveno družbenozgodovinsko spremembo: v okviru določene družbenoekonomske formacije potekajo kvantitativne ekonomske in druge spremembe toliko časa, dokler obstoječi družbenoekonomski odnosi ne postanejo ovira za nadaljnji razvoj proizvodnih sil. Da bi se družba lahko razvijala naprej, je potrebno negirati oz. preseči obstoječe produkcijske odnose, s tem pa tudi celotni družbeni sistem. Prav ta »negacija negacije«, to »preseženje«, ta »preskok v novo kvaliteto« naj bi bil, po Marxu, *revolucija*. Tako pojmovana revolucija je objektivna, zakonit družbenozgodovinski proces, v katerem je ob rušenju starih družbenih odnosov, ustanov, vedenjskih vzorcev itd. močan poudarek na ustvarjanju nove družbene organiziranosti oz. novega družbenega reda.

Lenin, ki v Rusiji kot zaostali, nerazviti deželi ni mogel pričakovati prej omenjene revolucijske »negacije negacije«, si je zamislil revolucije kot lomljenje najšibkejših členov v imperialistični verigi. Takšna koncepcija revolucije ne izhaja iz objektivnih pogojev, pač pa iz organizirane dejavnosti revolucijsko ozavešenih subjektivnih sil, profesionalnih revolucionarjev. Nov družbeni red naj bi ustvarila centralizirana, ilegalna partija, socialno-politični inženiring, ki maksimalno izkoristi in adekvatno usmeri nezadovoljstvo in revolt najbolj izkoriščanih in zatiranih množic. Ob različnih marksističnih in nemarksističnih teoretičnih opredeljevanjih revolucije obstaja še zdravorazumsko empirično pojmovanje, ki vidi revolucijo v vsakem družbenem prevratu, v vsaki – predvsem nasilni – spremembi oblasti.

¹⁶ J. O. y G., O. C. IV, str. 224.

izrazite negativnosti oz. slabosti, toda tudi v teh primerih ima državna organizacija veliko prednost pred spontanimi parcialnimi družbenimi silami. Ortega vidi moderno državo kot najbolj izrazit in značilen produkt razvoja civilizacije, zaradi česar ga v *Uporu množic* tudi najbolj zanimajo bistvene značilnosti vedenjskega obrazca človeka mase v odnosu do nje.

To videnje oz. umevanje človeka-mase opiše Ortega takole: »(človek masa) jo vidi in občuduje, ve, da je *tu* in da mu zagotavlja življenje; toda ne zaveda se, da je država človeška stvaritev, ki so jo iznašli določeni ljudje in jo podpirajo določene vrline ter načela, ki so jih včerajšnji ljudje imeli, pri jutrišnjih pa se lahko razblinijo. Po drugi strani vidi človek masa v državi anonimno oblast, ker pa se tudi sam počuti kot brezimen, navaden, je prepričan, da je država nekaj, kar mu pripada. Predstavljajte si, da pride v javnem življenju neke dežele do kakršnekoli težave, konflikta ali problema; človek masa bo težil k zahtevi, da se država tega takoj loti in se direktno obveže, da bo to razrešila s svojimi gigantskimi in nepremagljivimi sredstvi.«¹⁷

Omenjeno občudovanje države se stopnjuje do tistega obsega in razmerja, ki je pravo pravcato malikovanje, idololatrija, tj. svojevrstna odtujitev. Alienacija se kaže tako v odsotnosti spoznanja oz. zavesti o tem, da je država stvaritev ljudi, kot tudi v identificiranju anonimnih posameznikov z anonimnim oblastništvom države, v kateri je prevladal človek masa. Malikovanje države je socialno-psihološki in ideološki aspekt *etatizma*. Skratka, pripadanje, čvrsta vez v anonimnosti in moči, povezanost v specifični odtujenosti obojega – institucije in »človeškega dejavnika«.

Poizkusimo poenostaviti Ortegov situacijski vzorec: če bo v neki družbi nastal določen problem, se razroševanje ne bo dogajalo demokratično (v pomenu angažiranja vseh različno zainteresiranih skupin in posameznikov), spontano (v pomenu dialoškega, kompromisnega variriranja pobud, brez apriornih birokratskih oblastniških odločitev), »mehko« in »civilno« – od spodaj navzgor, pač pa avtoritarno, »trdo«, etatistično – od zgoraj navzdol, tako kot ustreza socialnodinamičnemu modelu *neposredne akcije* v kontekstu upora množic. Prav to je, po avtorju, tista najhujša nevarnost, ki naj bi ogrožala našo kulturo in družbenost: *podržavljenje življenja*, vdor državnih struktur daleč v polje človeške eksistence in medčloveških odnosov. Država tako lahko okrni, deformira ali celo izniči človekovo ustvarjalno pobudo in družbeno razvojno zgodovinsko spontanost. Pisec je prepričan, da prav historična spontanost »podpira, hrani in spodbuja človeške usode«.¹⁸

Fenomen anonimnosti je sociološko in psihološko zelo pomemben, ima pa tudi določeno družbenomoralno konsekvenco, seveda negativno. Po Ortegi se država in masa ujemata samo v svoji anonimnosti. Človek masa se ideološko (sprevrnjeno-zavestno) identificira s sodobno državo. Glede tega je Ortegov interpretacija sicer pomanjkljiva, opozarja pa med drugim na dve značilni situaciji: a) človek masa v svojih prizadevanjih, da bi si zagotovil zadovoljitev te ali one izrazite potrebe ali pa da bi odvrnil od sebe kako veliko stisko, apelira na državo, da bi to opravila namesto njega, s čimer se izogne naporom, tveganjem, dvomom in vsem drugim obremenitvam, ki sicer izhajajo iz lastnega odgovornega angaž-

¹⁷ Ibid., str. 225.

¹⁸ Ibid., str. 225. - Ortega misli na spontano aktualizacijo človekove kreativnosti tako eksistenčne kot produkcijske. Druga plat je zatiranje človekovega življenja, njegovih aktualnih in potencialnih vidikov.

maja; b) človek masa bo našel primerno pretvezo oz. ideološko utemeljitev za to, da bo lahko aktiviral državo, ta ali oni njen organ s ciljem, da bi ta onemogočil določena prizadevanja ustvarjalnih manjšinskih elitnih dejavnikov, ki kakorkoli nonkonformistično vznemirjajo in provocirajo človeka maso v katerikoli domeni javnega življenja, politike, gospodarstva, kulture itd.

Ortega je točno ocenil te tendence v človekovem in družbenem življenju, četudi se je izražal publicistično neeksaktno. Človeško in družbeno spontanost (»civilno-družbene« težnje in pobude) pogosto ovirajo vmešavanja državnih organov. Morda je nekoliko pretirana Ortegov trditev, da zavoljo prisotnosti države v družbi nobeno novo *seme* ne bo moglo pognati kali, toda gotovo je bilo v sedmih desetletjih po izidu *Upora množic* mnogo takšnih držav, za katere to nedvomno velja.¹⁹

Na tej točki se v Ortegovo interpretacijo odnosa družbe in države, človeka in vladnega stroja vključuje značilna filozofsko-ideološka koncepcija, *vitalizem*. Spet gre za svojevrstni dualizem, ki na ravni splošnosti ustreza soočenju dveh načel: vitalnega oz. živega in mehničnega oz. mrtvega. *Mašinizem* države lahko obstaja in funkcionira le v človeškem oz. družbenem vitalnem okolju: če je vitalni potencial družbe velik in obstojen, bo država prosperirala, če je skromen, ga bo država prej ko slej *izrabila*; takšna izraba seveda pomeni hude težave, blokade in nazadovanja v življenju družbe ter v funkcioniranju države; lahko pomeni tudi začetek konca določene kulture.²⁰

Prav za takšen ilustrativni kulturnozgodovinski primer se je odločil Ortega pri pojasnjevanju problematike eksploatorskega, mogoče bi bilo zapisati tudi parazitskega etatizma. Zgodovinsko-sociološka komparacija je sicer zmeraj zelo tvegana, še zlasti če gre za velike časovne, prostorske in civilizacijsko-razvojne razlike ter razdalje, vendar je lahko adekvatna, če je pravilno vsebinsko naravnana na določene dejanske primerljive aspekte.

Pisec poseže v zgodovinsko območje, ki ga odlično pozna: v rimsko cesarstvo. Julijci in Klavdijci so ustvarili močno, učinkovito državo, toda pod njenim pritiskom je začela pešati družba. Odnos te države in družbe je mogoče opredeliti kot suženjsko podrejenost: družba je vse bolj životarila v službi države. Ortega je opredelil to razmerje kot »birokratizacijo življenja«. Vitalnost družbe je začela pojemati v absolutnem smislu: upadanje materialnega in mentalnega bogastva, vse manj rojstev ipd.

Zanimiv vidik po Ortega je v tem kontekstu *militarizacija*. Pisec jo opredeljuje kot »birokratizacijo na drugo potenco«.²¹ Povedano drugače: ko hoče država zadovoljevati svoje (vse večje) *potrebe*, pri tem najpogosteje tudi z uporabo vsakovrstnega *nasilja* instrumentalizira življenje ljudi. Birokratizirano človekovo bivanje tako po avtorjevem mnenju ni več avtentično, glavni povzročitelj tega nehumanega stanja pa je okoliščina, da je prva nujnost države njena vojska, »proizvajal-

¹⁹ Gl.: *ibid.*, str. 225. - V državah, v katerih sta odločilno prevladala avtoritarnost in totalitarizem, so »homeomerije« inovacij, še zlasti družbenoodnošajskih in duhovnokulturnih, bile večinoma onemogočene ali zatrte. Nekatera izmed teh »semen« so lahko vzkliła v okoliščinah morebitnih poznejših demokratičnih sprememb, nekatera nikoli.

²⁰ V bistvu gre spet za bimodalno tipologijo principa življenja in principa smrti (libido in mortido), ki je bila najbolj prisotna v psihoanalizi in v psihologističnih socioloških usmeritvah.

²¹ J. O. y G., O. C. IV, str. 226. - Ortega opozarja na svojevrstno povezanost med neoboroženim in oboroženim oblastništvom, med civilno politokracijo in stratokracijo.

ka varnosti«; prav iz konteksta zagotavljanja takšne »varnosti« pa se rojeva tudi človek masa.²²

Pisec, ki se je ob nemški klasični filozofiji navzel vzorcev dialektičnega mišljenja, ima izrazit smisel za ugotavljanje in interpretacijo paradoksov. To velja tudi za etatističnega: družba ustvari državo kot svoj instrument, ta pa se osamosvoji, se postavi nad družbo in jo sili, da živi in dela predvsem zanjo. Ortega gre (v historičnem rimskem primeru) še dalje: državo so tvorili najprej pripadniki rimske družbe, Rimljani. Pozneje zaradi nazadovanja rodnosti in zaradi nenehnega naraščanja državnega aparata, še zlasti vojaštva, prično množično vabiti in angažirati tujce, Dalmate in Germane. Tujci potem kot gospodarji države celo zaslužujejo prvotno rimsko prebivalstvo.²³

Ko avtor tako sklene historično obravnavo rimskega državnega intervencionizma, preide na (tedaj) aktualno problematiko italijanskega fašističnega etatizma. Citira geslo B. Mussolinija: »Vse za državo; nič zunaj države; nič proti državi.« Po Ortegi že ta izraziti etatistični poudarek legitimira fašizem kot tipično gibanje človeka mase. Pri tem je pomembno tudi to, da te države, ki jo zlorablja, ni ustvaril fašizem, temveč njegova nasprotnica - liberalna demokracija.²⁴ Fašistična stranka, ki se je povzpela na oblast na zelo tipičen pučistični način, s spektakularnim »pohodom na Rim«, z uporabo vseh možnih sredstev nasilja, zastraševanja in ideološko-propagandistične manipulacije ni ničesar prispevala k boljšemu upravnopolitičnemu funkcioniranju italijanske države. Še več: dosežki fašistične avtoritarne države so po Ortegi celo bistveno zaostajali za rezultati, ki jih je poprej uresničevala liberalnodemokratska oblast. Fašistično diktatorsko oblastništvo si je zagotavljalo le množico najrazličnejših posebnih polnomočij, kar je značilno za enopartijske in enoumne družbenopolitične in ideološke sisteme.

Ob takšni splošni oceni italijanskega fašizma opredeli Ortega *etatizem* kot »višjo obliko, ki jo privzemata nasilje in direktna akcija, ko postaneta norma. Skozi državo, anonimen stroj, ter ob njeni pomoči delujejo same mase.«²⁵

Samodejavnost mas je seveda težaven problem za sociologijo in politologijo pa tudi za socialno psihologijo. Eno je - imeti pred očmi množična protestna

²² Tu je Ortegovo razglabljanje vključeno v zelo obsežen zgodovinski nazorski kompleks. Država naj bi bila predvsem garant varnosti ljudi, državljanov. Tako je že Th. Hobbes zdravorazumsko omejil svobodo, da bi zagotovil varnost. Ta zagotovitev varnosti, hkrati pa omejitev svobode je zanj država; v določeni meri omejena svoboda ljudi naj bi pogojevala določeno mero varnosti. Tej zdravorazumski logiki Ortega ni pripravljen verjeti. Birokratski etatizem mu pomeni resno nevarnost, ki lahko usodno ogrozi in osiromaši človekovo ter družbeno življenje.

Ko Ortega izrazi dvom v varnostno funkcijo države, češ da se iz nje rojeva človek masa, se ni mogoče otresti asociacije na mnogo poznejšo *kritiko institucionalizma* I. Illicha, ki je ugotavljal, kako se institucije izpridijo, postanejo direktno ali indirektno kontraproduktivne: šola, ki naj bi izboljšala izobraževanje in vzgojo, ju v marsičem blokira (*Deschooling Society*); bolnišnica, ki naj bi skrbela za zdravje ljudi, jih neredko zdravstveno ogroža (*Medical Nemesis*) ipd.

²³ Četudi Ortega ne definira države kot družbeno odtujitev, pa je ta opredelitev posredno razloženo nakazana: osamosvojitve države in njeno pozicioniranje nad družbo. Še dodaten vidik alienacije je opisana prevlada tujcev: država kot *tujstvo* v povsem neposrednem pomenu te opredelitve. - Gl.: J. O. y G., O. C. IV, str. 226.

²⁴ Italija je bila ena izmed držav, v katerih se je močneje uveljavil liberalizem tako v praksi kot v teoriji. Ortega je verjetno poznal knjigo *Storia del liberalismo europeo* (1925) G. de Ruggiera, ki je bila v času pisanja *Upora množic* glavni vir za okvirno seznanjanje z razvojem italijanskega liberalizma. Nekako v istem času omenja Ortega grofa C. B. di Cavoura (Gl.: O. C. XI, str. 242-243, *El Sol*, 1928 in drugod) pa tudi druge osebnosti, tako ali drugače povezane z italijanskim liberalizmom (B. Croce, G. Mazzini, idr.).

²⁵ J. O. y G., O. C. IV, str. 227. - Citirano besedilo je izredno ideološko relevantno: tako leva kot desna ekstremna družbenopolitična gibanja se običajno razglasajo za avtentična gibanja množic, za svoje nasprotnike oz. sovražnike pa trdijo, da z množicami le manipulirajo oz. jih zlorablajo.

zborovanja, manifestacije ali poulični terorizem, nekaj povsem drugega pa vsakdanje, običajne vedenjske in odnošajske situacije, konkretna dogajanja, v katerih naj bi po Ortegi imeli opravka z uporom množic in s človekom maso. Sociološko mišljenje in sociološka imaginacija z vidika Ortegovih pojmovanj morata predvsem preseči sam videz, pojavno in predstavno raven masovnosti oz. množičnega dogajanja.²⁶ Človek masa in upor množic sta lahko predvsem ilustrativni prispevki, uporabni v popularni publicistiki. Pogosto je ostal Ortega površinsko razumljen, tako da interpreti niso izpeljali vseh konsekvenc, ki jih nakazuje pisec. Ko se je v drugi polovici dvajsetih let po eni strani razraščal stalinistični, po drugi pa pripravljali nacistični totalitarni sistem, je avtor točno opredelil in napovedal bistveno družbeno problematiko: »Evropski narodi imajo pred sabo obdobje velikih težav svojega notranjega življenja, čezmerno hude gospodarske in pravne probleme ter probleme javnega reda. Kako se ne bi bali, da se pod vladavino mas država ne bo lotila uničevanja neodvisnosti posameznika in skupine, s čimer bi definitivno zamorila prihodnost?«²⁷

* * *

Tako pisec v *Uporu množic* konkretizira in izostri problem nevarnosti sodobne države, v kateri se pospešeno uveljavlja človek masa. Pisca še posebej vznemirja veliko povečanje policije v vseh državah v prvih treh desetletjih 20. stoletja.

Iztočnica večanja števila različnih »varuhov reda in miru« je preprosta: velika mesta in povečana gostota prebivalstva zahtevata strokovno usposobljene službe, ki varujejo ljudi in njihovo lastnino, urejajo vse večji promet ipd. Toda po Ortegi si je treba biti glede policije najprej na jasnem o naslednjem: če bo najprej za policijo veljalo, da bo skrbela za takšen »red«, kot ga želi družba, ljudje oz. določene socialne skupacije, pa se bo v procesu uveljavljanja policijskih sil, ob njihovem razraščanju in organiziranju zelo kmalu pokazalo, da bo začela opredeljevati in določati »red« policija sama. Torej spet nekakšna *osamosvojitev* ali celo *odtujitev* določenega dela države oz. državnega aparata.

Tako opozarja pisec posredno in previdno na nastajanje policijske države (nem.: *Polizeistaat*), ki bo dosegla vrhunec svoje uveljavitve v avtoritarnih in totalitarnih državah vsepovsod po svetu.²⁸

²⁶ Zunanja spektakularnost pri množičnih gibanjih in dogajanjih rada zastre bistvene aspekte in manifestacije vsega tega v duševnosti ljudi in v njihovih medosebnih odnosih v vsakdanjosti oz. v tistih segmentih družbenega življenja, ki niso vnanje atraktivni. Slika v zgodovinskem učbeniku ali prizor v dokumentarnem filmu nista družboslovna razlaga, temveč kvečjemu njena ilustracija oz. ponazoritev nekega značilnega dogajanja.

²⁷ Ibid., str. 227.

²⁸ Ko je Ortega pisal *Upor množic*, je v Sovjetski Rusiji že dobro desetletje delovala tajna politična policija (ČK, pozneje: GPU, NKVD itd.), ki je že polagala temelje ogromni »policijski državi v državi« - *Arhipclagu Gulagu*, ki ga je leta 1980 literarno predstavil A. Solženicyn (gl. tudi knjigo G. Leggetta *The Cheka: Lenin's Political Police*, l. 1981).

V tistem obdobju sta Mussolinijeva fašistična milica in močno fašistično indoktrinirana italijanska policija že preganjali vse demokratično misleče in delujoče ljudi v Italiji, med njimi tudi narodno zavedne Slovence.

Hitler in H. Himmler sta tedaj v kontekstu svojega pohoda na oblast že programirala in organizirala policijsko dejavnost esesovskih oddelkov in pozneje še nacistične »države v državi« - *tajne državne policije, gestapa*, ki bo skupaj z SS, ustvaril tudi sistem množičnih uničevalnih koncentracijskih taborišč. (Gl. deli: R. Manvell - H. Fraenkel, *Heinrich Himmler*, l. 1965, in E. Kogon, *Der SS-Staat*, l. 1974)

Ortega na ekstremne manifestacije policijskega delovanja ni posebej opozoril, četudi o njih gotovo ni bil povsem neinformiran.

Pisca je pritegnil primer policij dveh najbolj pravno-politično razvitih evropskih držav, Francije in Anglije. Razvoj obeh velikih »industrijskih demokracij« je že v prvem desetletju 19. stoletja pripeljal do bistvenih družbeno-ekonomskih in družbenostrukturnih sprememb. V obeh deželah je množstvo novih industrijskih podjetij močno povečalo številna mesta in v njih množice delavstva, novega industrijskega proletariata. Tip tega delavca je bil v marsičem drugačen od tipa tradicionalnega delavca; med drugim naj bi bil ta tudi bolj nagnjen h kriminalu.²⁹

V Franciji je oblast reagirala s povečevanjem in organizacijsko-tehničnim izpopolnjevanjem represivnih organov. Joseph Fouché, francoski policijski minister (1804-1810), je ustvaril sistem nadzorovanja ljudi, hišnih preiskav, denunciranja, vohunjenja in spletkarjenja. Ta sistem je v določeni meri negativno zaznamoval družbeno življenje v Franciji.

Angleška konservativna vlada, ki je bila prav tedaj soočena s podobno družbeno situacijo naraščanja kriminala, se ni odločila za povečevanje policije in njene moči. Angleška demokracija se ni hotela spoprijazniti s tem, da bi pooblastila in pobude policije pretirano omejele in zožile prostor svobode ljudi oz. družbe. Država naj bi po britanskem vzorcu bila čim manj policijska, policija čim bolj dejansko v službi ljudi, njihovega razumevanja zagotavljanja reda in varnosti.³⁰

Osnovna problematika oblastništva

»Y mandar no es gesto de arrebatarse el poder, sino tranquilo ejercicio de él.«
(In zapovedovati ne pomeni na silo prigrabiti si oblast, pač pa mirno jo izvajati.)

V drugem delu *Upora množic* poizkuša avtor na svoj značilni interdisciplinarni način odgovoriti na naslovno vprašanje »Kdo zapoveduje na svetu?« Tako kot je koncipiran, ta problem še zdaleč ni samo političen oz. politično-sociološki, pač pa vključuje interpretativne komponente zgodovine, kulturologije, socialne psihologije, moralne filozofije in drugih ved.³¹

Temeljna podmena Ortegovе obče idejne koncepcije ostaja ista: evropska civilizacija naj bi avtomatično povzročila oz. izzvala upor množic, držo človeka mase, katera ima dva pglavitna aspekta. Po eni strani je to fantastičen porast in razmah človeškega življenja, po drugi pa radikalna demoralizacija človeštva.³² Ta protislovna splošna situacija se seveda izraža v množstvu najrazličnejših pojavov.

Ortegovа socialnofilozofska interpretacija oblastništva oz. splošnega pojma zapovedovanja je vsebinsko koncipirana tako:

a) Substanca oz. bistvena karakteristika nove kulturnozgodovinske epohe je povezanost notranjih, imanentnih sprememb, tj. človeka in manifestacij njegovega duha, z vnanjimi spremembami, ki so formalne, na svojstven način mehanične. K tem drugim sodi prav gotovo tudi tisto, kar bi lahko opredelili kot premeščanja oz. premike v oblastništvu. Toda to ima za svojo posledico vedno tudi preobražanje oz. spremembe v domeni zavesti in duhovnosti. Skratka, obe področji sta med seboj povezani oz. soodvisni.

²⁹ Ortega se ne spušta v razlago te ugotovitve, da bi pojasnjeval, zakaj demoralizacija industrijskega proletariata, odkod njegova večja razosebljenost in dehumanizacija.

³⁰ Ortega je svojo razlago oprl na stališče J. W. Warda, citirano v delu E. Halévyja, *Histoire du peuple anglais en XIXe siècle* (zv. I., str. 40, 1912) Prim.: J. O. y G., O. C. IV, str. 228.

³¹ V devetih točkah 14. poglavja knjige obravnava pisec obsežno tematiko, ki se nanaša na tedanjo sodobnost in prihodnost sveta, še posebej Evrope. Po sedemdesetih letih objave tega besedila je že mogoče objektivno oceniti nekatere vidike Ortegovih interpretacij in prognoz.

³² Prim.: J. O. y G., O. C. IV, str. 231.

b) Obstajale so družbenozgodovinske razmere v katerih je bilo človeštvo tako ali drugače ločeno: posamezni deli sveta med seboj niso bili povezani in zato tudi niso imeli skupnega središča zapovedovanja. Po Ortegi je prekretnica 16. stoletje: tedaj se začne celovit proces povezovanja sveta, ki enoti celotno človeštvo; od takrat obstaja žarišče avtoritativnega vplivanja na vse dele sveta. Ta planetarna funkcija zapovedovanja in enotenja je gotovo eden izmed najpomembnejših družbenokulturnih procesov v zgodovini. »Takšna je bila vloga homogene skupine, ki so jo skozi tri stoletja oblikovali evropski narodi. Evropa je ukazovala in pod njenim enotnim gospostvom je svet živel v poenotenem ali vsaj v vse bolj izenačujočem slogu. ...³³ Ta izenačujoči slog ob koncu 20. stoletja pomeni tiste univerzalne kulturne oz. civilizacijske značilnosti, ki so se iz območja zahodne civilizacije nespremenjene ali pa v določeni meri prilagojene razširile v domene preostalih osmih civilizacij.³⁴

c) Ortegov pojem oblast oz. gospostvo (šp. *mando*) v tem kontekstu ni mišljen v prvi vrsti kot prakticiranje zapovedovanja v pomenu fizične prisile. Avtor ima takšno pojmovanje za stupidno. Sila oz. moč (šp. *fuerza*) ni temelj oblasti, pač pa je ravno narobe: ker določena grupacija, organ ali oseba izvaja oz. opravlja oblastniške funkcije, ima na voljo tisto, kar imenujemo »aparatus nasilja«. Normalni in stabilni odnosi med osebami in grupacijami, katere je mogoče opredeliti kot takšno ali drugačno vladanje, oblastništvo oz. zapovedovanje, po Ortegi nikoli ne bazirajo na nasilju. Če je temelj oblasti sila, nikakor ne gre za racionalno avtoriteto, temveč kvečjemu za iracionalno, ki pa je ni mogoče imeti za normalno in stavovito medosebno ali medskupinsko razmerje oz. odnošajsko kakovost.³⁵

Za ilustracijo tega svojega stališča je Ortega navedel ilustrativen primer iz domene zgodovine politike in mednarodnih odnosov: namreč Napoleonov ponesrečeni pohod v Španijo.³⁶ Francozi so bili na Pirenejskem polotoku agresorji: in pisec opozarja prav na to, da je treba razlikovati med dejanjem oz. procesom

³³ Ibid., str. 232. – Ortega navede za ta »življenjski stil« najprej »sivo in neizrazito ime« *moderna doba*, nakar pripomni, da gre dejansko za obdobje *evropske hegemonije*. Avtor bi skorajda moral ob tem opozoriti na surovo, celo destruktivno kolonialno izkoriščanje mnogih dežel in narodov.

³⁴ V delu Samuela P. Huntingtona *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1996) so ob zahodni, dominantni, naštet še naslednje civilizacije, ki nudijo žilav globinski odpor težnjam poenotenja oz. planetarizacije: latinskoameriška, afriška, islamska, kitajska, hindujska, pravoslavna, budistična in japonska kultura.

³⁵ Pojma *racionalna* in *iracionalna avtoriteta* sta pri obravnavanju Ortege v tej zvezi uporabljena izven kakega celostnega, določnejšega socialnopsihološkega, karakterološkega ali psihoanalitičnega teoretičnega konteksta. Gre predvsem za naslednjo podmeno: vladanje oz. zapovedovanje, ki ni odločilno oz. nujno vezano na uporabo nasilnih sredstev za svojo uveljavitev, pač pa funkcionira optimalno ob relativnem soglasju oz. konsenzu ljudi, državljanov, brez znatnejših napetosti in konfliktov je tu opredeljeno kot racionalna avtoriteta (v političnem in moralnem pomenu). Vladanje, ki je odločilno odvisno od uporabe nasilja tako fizičnega kot duhovnega, ki se ne zna, ne more ali neče dokopati do optimalnih racionalnih argumentov, kateri bi lahko bili osnova mirnega sožitja, sodelovanja in funkcioniranja posameznikov, skupin, institucij in drugih dejavnikov v določeni družbi, je tu opredeljena kot iracionalna avtoriteta. Ortega takih odnosov in teženj ne odklanja le moralno, temveč tudi nasploh družbenopolitično, za kar ima zgodovinske argumente.

Tovrstne teoretične opredelitve obdobj in sploh širših družbenozgodovinskih sklopov so vedno v določeni meri problematične, ker družbenozgodovinska ali kulturnopolitična realnost skoraj nikoli ni črno-belo opredeljiva, povsem racionalna ali povsem iracionalna ipd. Raba takšnega izraza lahko ustvari vtis ali neutemeljenega idealiziranja določene dobe in razmerij v njej ali pa prav tako neustreznega negativnega etiketiranja.

³⁶ Napoleon I. je izkoristil neurejene razmere v Španiji: družinski spor med Karlom IV. in njegovim sinom Ferdinandom. Premagal je špansko vojsko, odvezl Burbonom špansko krono in oklical za kralja svojega brata Josepha. Izbruhnila je nacionalna vstaja, ki je Napoleonova vojska ni mogla obvladati. Tako se francosko oblastništvo v Španiji sploh ni moglo normalizirati in stabilizirati.

agresije in situacijo vladanja. Napoleon je uveljavljal samo moč, ne pa vladanja. Normalno, stabilno in kontinuirano uveljavljanje avtoritete, oblasti, temelji – po Ortegi – na *javnem mnenju*, seveda v določeni zgodovinsko pogojeni pojavi obliki. Avtor zapiše, da na svetu še nikoli ni nihče vladal brez te neogibne osnove, pa naj gre za tako nerazvite ljudi, kot so brazilski Botokudi, ali pa za najbolj razvite nacije, kot je, denimo, angleška.³⁷

To pojmovanje javnega mnenja, povezanega s problematiko uveljavljanja zapovedovanja oz. oblastništva, je zelo specifična, morda tudi izvirna Ortegova sociološko-politična koncepcija. Zdi se, da pisec daje javnomnenjski tematiki celo nekakšen univerzalni socialnofilozofski in ontološki pomen.

* * *

Avtor opozarja na dejstvo, da je bila *suverenost javnega mnenja* tako ali drugače odkrivana oz. uveljavljana v mnogih družbenozgodovinskih in kulturno-političnih kontekstih. Posebej omenja dva: v srednjem veku, v 13. stoletju, naj bi suverenost javnega mnenja na poseben način izrazil Tomaž Akvinski, v novem veku pa eden glavnih protagonistov francoske meščanske revolucije, Georges Danton. Ortega, ki ni imel za potrebno, da bi opisal njuna konkretna pojmovanja, je tako samo opozoril na preprosto dejstvo, da je stališče suverenosti javnega mnenja združljivo z najrazličnejšimi kulturnopolitičnimi razmerami in celo s povsem nasprotujočimi si družbenozgodovinskimi pozicijami.

Javno mnenje naj bi bilo tista temeljna, radikalna sila, ki v človeških družbah oz. grupacijah producira fenomen zapovedovanja. Avtor zapiše, da je zakon javnega mnenja univerzalna gravitacija politične zgodovine in da tako rekoč omogoča zgodovinsko znanost. V domeni družboslovja naj bi bilo tisto, kar je v naravoslovju, v Newtonovi fizikalni teoriji težnost – namreč sila, ki povzroča gibanje.³⁸

Ko Ortega omenja vidik »določene teže v človeških družbah«, so v sklopu konkretnih okoliščin oz. pogojev življenja ljudi mišljeni predvsem njihovi *interesi*, ki so seveda povezani s celotno zapleteno tematiko človeških *potreb* in *urednot*. Ko gre za vladanje oz. zapovedovanje, se še posebej zaostri vprašanje pomena in uporabe sile oz. nasilja v teh aktivnostih in odnosih. Tudi tu poseže Ortega po primeru iz zgodovine: janičarji, elitne enote osmanskega cesarstva, ki so od 14. do 19. stoletja bili učinkovit »aparatus nasilja«, uporabljan proti zunanjim in notranjim sovražnikom države, naj bi nikakor ne bili primerni za nosilce oz. izvajalce vladanja. »Ta, ki naj bi hotel vladati z janičarji, je prav tako odvisen od njihovega mnenja, pa tudi od mnenj, ki jih imajo o njih drugi prebivalci.«³⁹

Ko Ortega opredeli v tem kontekstu državo kot svojevrstno *stanje javnega mnenja*, je to mogoče razumeti kot antropološko ali celo psihološko označitev.

³⁷ Prim.: J. O. y G, O. C. IV, str. 232.

³⁸ Gl.: *ibid.*, str. 232. – Avtor opozori tudi na povezanost suverenosti javnega mnenja s skepto v angleški empiristični filozofiji. Ko Ortega zapiše, da David Hume suverenosti javnega mnenja ni pojmoval kot *utopično težnjo*, marveč kot pojav z določeno realno težo v človeških družbah, gotovo z »utopičnim« misli »dogmatično«; torej gre za poudarek na konkretnosti javnega mnenja, ki predstavlja nasprotje dogmatičnega abstrakcionizma.

³⁹ *Ibid.*, str. 233. – V sociološki imaginaciji Ortege igra pomembno vlogo metafora, seveda spet zgodovinska. Vojvoda Talleyrand naj bi opozoril Napoleona, da je mogoče z bajoneti narediti prav vse, le *sedeti* ni mogoče na njih. Zato so primerni *prestoli*, *ministrski stolčki*, *poslanski sedeži* ipd. Torej, za zapovedovanje je odločilen ta trpni vidik stabilnosti, uravnoveženosti oz. statičnosti. Ortega ironično pripomni, da naivneži ne morejo doumeti, da je zapovedovanje bolj zadeva zadnjih plati kot pesti.

Takšna kvalifikacija lahko ustrezno dopolnjuje sociološko in pravno-politično opredelitev. To je pomembno zaradi tega, ker je s tem močneje poudarjena nujnost bolj vsestranskega ali celo holističnega obravnavanja institucije, pri katere parcialnem proučevanju sta pogosto opuščena prav omenjena vidika: antropološki in psihološki, ki oba lahko dopolnjujeta to tematiko z vsebino konkretne človečnosti.

Pisec v zvezi s tem obravnava še vprašanje odsotnosti javnega mnenja.

Ta problem ima lahko različne pojavne oblike. Avtor opiše takšno situacijo, v kateri se mnenjski potenciali uničijo zaradi razdeljenosti družbe na različno usmerjene in delujoče antagonistične skupine. Tako se v družbi zaradi vzajemne blokade ne more uveljaviti nobena odločilno prevladujoča in zato stabilna oblastniška avtoriteta. Ortegov razlaga izzveni naturalistično: ker naj bi narava ne prenašala praznine, naj bi »prostor« neobstoječega javnega mnenja kot nekakšen substitut napolnila groba, surova sila. Torej, namesto racionalne avtoritete civilizirane oblasti in njene kultivirane javnomnenjske dominacije – iracionalna avtoriteta nekulturnega, barbarskega nasilja.

Ta opis se vsebinsko še najbolj približa totalitarnim diktaturam, kakršni sta bili nacifašistična in avtoritarno-komunistična. Ti totalitarizmi, tako italijanski in nemški, kot sovjetski in njemu podobni, so se izhodiščno formirali v kaotično-kriznih oz. revolucijsko-konfliktnih družbenih razmerah in tudi v poznejših fazah njihovega razvoja ni moglo priti do tega, da bi se v teh sistemih uveljavilo javno mnenje kot stabilna osnova oblasti. Odkrito ali prikrito je v njih dominiralo nasilje v različnih pojavnih oblikah monolitne politične diktature, stratokracije, »policijske države«, nasilnega »pranja možganov«, ideološke indoktrinacije itd. Tako zlomi teh sistemov kot njihove notranje bistvene prilagoditvene spremembe nekako potrjujejo Ortegov tezo, da v nasprotju z javnim mnenjem ni mogoče vladati oz. ukazovati.

Kot liberallec in demokrat zastopa pisec ustrezno liberalno in demokratično koncepcijo javnega mnenja, to je takšnega, ki ni lažno, manipulirano, vsiljeno in podobno izkrivljeno, skratka – v nasprotju s človekovo vrednotno pozicijo svobode in z načeli demokratične družbenosti. Seveda se je avtor prav zaradi te moralno-politične vrednotne podmene zavedal vseh možnih aspektov negativnosti in odstopanj, ki jih je mogoče ugotavljati z zornega kota razvitega modernega kulturno-političnega koncipiranja te tematike.

V čem vidi avtor glavni argument za zgoraj omenjeni aksiom, da proti javnemu mnenju ni mogoče zapovedovati?

Izpelje svojevrsten premislek bistva zapovedovanja. To naj bi predstavljalo premoč določenega mnenja, torej določene psihične oz. spiritualne danosti. Zapovedovanje je s tega stališča duhovna oblast. Ta z zornega kota ontologije ustreza idealizmu, in to objektivnemu. Ortego zanima predvsem zgodovinski aspekt: »Vsakršno prvobitno gospodstvo (šp. *mando primitivo*) ima duhoven značaj, ker temelji na religijskem, religijsko pa je primarna forma, pod katero se zmeraj pokaže tisto, kar bo kmalu postalo duh, ideja, mnenje; skratka: netelesno (šp. *in-material*) in nadnaravno (šp. *ultrafísico*). V srednjem veku se isti fenomen ponovi še v večjem obsegu. Prva država ali javna oblast, ki je bila ustanovljena v Evropi, je bila Cerkev s svojim specifičnim značajem, in so jo že imenovali »duhovna oblast«. Od Cerkve se je politična oblast, ki je tudi sama po izvoru duhovna moč, naučila uveljavljati določene ideje, in ustanovili so Sveto rimsko cesarstvo ...«⁴⁰

⁴⁰ Ibid., str. 233. – Kar zadeva interdisciplinarnost, je tako obravnavano zapovedovanje oz. vladanje predmet po eni strani filozofske, celo ontološke refleksije, po drugi pa zgodovine, sociologije (religiologije in politične sociologije), tudi psihologije in demodoksologije (kolikor gre za vidik javnomnenjske tematike).

Torej v srednjem veku ne gre za črnobelo soočanje cerkvene duhovne oblasti na eni in posvetne kraljevske oz. cesarske oblasti na drugi strani, temveč za konfrontacijo dveh oblastniških formacij, ki sta obe v osnovi duhovni. Toda med njima po Ortegi obstaja razlika v zasnovi njune forme časovnosti. Posvetna oblast predstavlja duha časa, ki je javno mnenje ter se nanaša na konkretni svet in razmere v njem; gre torej za intramundano in spremenljivo družbeno realnost. Verska spiritualna oblast je po Ortegi »večnostni duh, božje mnenje, mnenje Boga o človeku in njegovih usodah«. ⁴¹

*

*

*

Te razlage tematike oblastništva oz. zapovedovanja so pomembne tudi za umevanje nekaterih aspektov Ortegovega pojmovanja ideologije.

Pisec meni, da je ugotavljanje, da v določenem družbenozgodovinskem obdobju zapoveduje oz. izvaja dominacijo neka osebnost, neka širša družbena skupina (npr. narod) ali pa homogena grupacija ljudstev oz. narodov (npr. razviti evropski narodi), povsem enako ugotovitvi, da v tisti dobi prevladuje določeni sistem mnenj oz. idej. To ni kako posebej zapleteno, filozofsko pojmovanje ideologije, kakor je npr. tisto, ki jo opredeljuje kot odtujeno zavest (po Heglu ali Marxu), temveč ideologija kot celostni sistem mnenj posameznih ljudi in družbenih skupin, družbeno pogojenih ter relevantnih idej, posebnih nagnjenj, prizadevanj, smotrov, vrednot itd.

Avtor tudi pojasnjuje, zakaj v osnovi gre pri takšni mnenjski oz. nazorski prevladi. Ortega je prepričan, da večina ljudi nima nikakršnega sistematičnega družbenega nazora, ki bi kot individualna psihična zavestna vsebina ustrezal kolektivnemu okviru javnega mnenja. Veliki večini ljudi mora biti mnenje nekako posredovano, vsiljeno. Kdo naj bi vnašal duha v množice? Oblast; tisti njeni akterji, ki so za te dejavnosti usposobljeni. Mišljene so vse tiste organizacije in institucije, ki opravljajo dejavnosti družbenega nadzora in socializacije. Kljub temu da Ortega ni nikakršen mehanicist, temveč kot subtilni kulturolog izrazit nasprotnik vsakega takšnega filozofskega vulgariziranja in redukcionizma, piše, da so množicam »mnenja vsiljena od zunaj tako, kakor je olje vliito v stroj«. ⁴²

Na temelju vsega tega Ortega sklepa, da je sožitje ljudi brez povezujočega mnenja sploh nemogoče, da takšna družba zdrsi v kaos, da jo ogroža nevarnost zgodovinskega izničenja. Javnomnenjsko povezavo lahko določeni družbi zagotavlja ukazujoči oz. usmerjevalni subjekt z ustreznim duhovnim potencialom; če tega ni ali če preneha obstajati oz. delovati, prevladajo tendence kaotičnosti, brezobličnosti, nereda.

In spremembe oblasti in določeni premiki v tej domeni? Vsak premik v oblastniški strukturi, sprememba voditelja ali vodstva, je hkrati tudi predrugačenje mnenjske konstelacije – to pa je po Ortegi takšna ali drugačna sprememba *historične težnosti*. Če globalno družbeno situacijo poizkušamo interpretirati z vidika teoretičnega »trikotnika«: *družba* (množica, ljudstvo, narod ipd.) – *osebnost* (dejavni, vodstveni, predvsem zapovedujoči subjekt oz. dejavnik) – *ideje* (ideologije, nazorske platforme ipd.), bomo v vseh primerih opazili, kako vsi ti trije temeljni aspekti vplivajo drug na drugega in se vzajemno prilagajajo. Bistvena sprememba

⁴¹ Ibid., str. 234. – Tudi oblastništvo pridobi s teološko-filozofskega stališča sub specie aeternitatis nekatere drugačne pomenske in vrednotne opredelitve, kot če gre za aktualno problematiziranje te tematike – hic et nunc.

⁴² Prim.: ibid., str. 234. – Takšna razlaga oz. pojmovanje ima seveda celo vrsto posledic. Kar zadeva ustvarjalne pobude, te pripisuje samo elitam; kolikor gre za družbenonravno življenje, je ves poudarek na heteronomiji morale itd.

katerekoli od teh treh pozicij prej ali slej vpliva na spreminjanje preostalih dveh. Trditi je mogoče, da v interakcijah teh vidikov oz. postavk nastajajo možnosti za iskanje in uveljavljanje novih, uspešnejših rešitev. Uspešno bo tisto zapovedovanje, tista oblast, ki zna še najbolj adekvatno reagirati na okoliščine, spontane tokove in prevladujoče težnje družbenega dogajanja določenega obdobja. V tem pogledu je Ortegovo družboslovno mišljenje in umevanje zelo blizu vsem tistim filozofom in znanstvenikom, ki so tako ali drugače zastopali historicistična raziskovalna metodološka izhodišča v najširšem pomenu te opredelitve.⁴³

* * *

Ortega odpira v zvezi z osnovno problematiko svetovnega oblastništva splošni zgodovinski vidik: »Več stoletij je na svetu vladala Evropa, konglomerat ljudstev podobnega duha. V srednjem veku ni nihče zapovedoval v temporalnem svetu. Prav isto se je dogajalo v vseh srednjih vekih zgodovine. Zato ti predstavljajo vedno relativen kaos in relativni barbarizem, nekakšen mišljenjski (mnenjski) deficit. So časi, v katerih ljudje ljubijo, sovražijo, hrepenijo, nasprotujejo, da bolj ne morejo. Ob tem pa je mišljenja (mnenja) malo. Takšnim časom ne manjka očarljivosti. Toda v velikih časih živi človeštvo od mišljenja (mnenja) in je zaradi tega tudi red. Na drugi strani srednjega veka znova srečamo dobo, v kateri, tako kot v moderni, nekdo zapoveduje, čeprav le na omejenem delu sveta: Rim, veliki zapovednik. Vpeljal je red v Sredozemlju in vsej sosesčini.«⁴⁴

Najširši, globalni Ortegov pogled na zgodovino je *nemški*, triadičen. Če spreminimo vrstni red citiranega besedila: 1) stari vek kot obdobje mišljenja in urejenosti – v domeni grško-rimske kulture, v Sredozemlju in v tedaj z njim povezanih deželah; področje rimskega zapovedovanja; 2) srednji vek kot doba mišljenjskega deficita in neurejenosti – zato relativnega kaosa in barbarstva; pomanjkanje povezujočega in urejajočega mišljenja-mnenja se s socialnopsihološkega zornega kota manifestira kot presežek vsakršne emotivnosti, negativne in pozitivne, ver-sko in drugače obarvanega hrepenenja, tudi pogosto iracionalnega nasprotovanja; obdobje brez stabilnega in enotnega dejavnika zapovedovanja v časnem svetu ...;⁴⁵ 3) novi vek kot doba ponovnega uveljavljanja mišljenja in zapovedovanja; subjekt svetovnega globalnega oblastništva je Evropa oz. razvite nacije Zahoda ...⁴⁶

⁴³ Prim.: S. Flere, *Sociološka metodologija* (2000), str. 26 id.

⁴⁴ J. O. y G., O. C. IV, str. 234. – V besedilu je med drugim očitna določena pomenska težava z besedo *muenje* (šp. *opinión*). V španščini beseda *opinar* ne pomeni samo »meniti, biti mnenja«, temveč tudi »misliti«, zato Ortega ni bilo težko te pomenske bližine izkoristiti, da se družbeni fenomen mnenja z določenega zgodovinskega in civilizacijskega zornega kota opredeli kot mišljenje, mišljenjska kakovost.

⁴⁵ Ortega sodi med tiste filozofe zgodovine, ki različne velike zgodovinske razvojne civilizacijske sklope interpretirajo notranje triadično razčlenjene. Starim vekom sledijo srednji, tem pa novi ... Glede na obravnavano vsebino so po piščevem prepričanju vsi srednji vek obdobja brez zapovedovanja v časnem, temporalnem svetu. Ne da naj ne bi bilo nobenega posvetnega zapovedništva, pač pa ni izrazitega zapovedujočega središča ... Za ta refleks ciklizma pri Ortegi je sicer mogoče najti zasilne argumente, vendar takšnih poskusov historičnih sistematizacij nikoli ni mogoče celovito adekvatno pojasniti. Takšna posplošenja so vedno v določeni meri »nasilna«.

⁴⁶ Ko Ortega v citiranem besedilu zapiše, da »v velikih časih živi človeštvo od mišljenja (mnenja) in je zato tudi red«, je to treba dodatno pojasniti. Ali misli Ortega z velikimi časi predvsem obdobja družbene stabilnosti, torej družbenozgodovinske situacije, ko družba živi relativno mirno, ker v njej ni hujših motečih nasprotij in konfliktov, pač pa red? Ali pa so zanj veliki časi tisti, v katerih potekajo bistvene, odločilne progresivne spremembe, torej časi, ki so zgodovinske prelomnice? Težko bi trdili, da so to časi reda. Morda bi bilo še najbolje ugotoviti, da je Ortega na strani mišljenja, racionalnosti, pri čemer si želi uveljaviti družbene urejenosti, reda, ki pa ga določene tendence in momenti po eni strani nenehno vzpostavljajo, po drugi pa nenehno rušijo.

Prva svetovna vojna naj bi omajala vodilno vlogo Evrope v svetu. Ne le Evrope v tistem politično-geografskem pomenu, temveč Evrope v splošnem kulturno-zgodovinskem smislu. V zvezi s tem se avtor vprašuje o možnih variantah nadaljnjega razvoja svetovnega oblastništva oz. o posledicah bodisi premika središča svetovne dominacije drugam bodisi njegove usahnitve.

Gre za nakazovanje možnosti zahtevnih futuroloških miselnih eksperimentov v najširšem kulturnosociološkem in geopolitičnem okviru. Čeprav je od pisanja *Upora množic* minilo sedemdeset let, so Ortegov vprašanja še vedno odprta, seveda na drugačen način oz. s še dodatnimi podmenami.

LITERATURA

- Antologijo onarhizma, I-II, ur.: Rudi Rizman, Mitja Maruško, 1986, Ljubljana, Krt.
 Flere, Sergej, 2000: Sociološka metodologija, Maribor, Pedagoška fakulteta.
 Huntington, Samuel, 1996: The Clash of the Civilizations and the Remaking of World Order, S.P.Huntington.
 MEID, I-V, 1969-1985, Ljubljana, CZ.
 Mišić, Anto, 2000: Rječnik filozofskih pojmova, Split, Verbum.
 Nettlau, Max, 2000: Povijest anarhizma, Zagreb, DAF.
 Ortega y Gasset, José, 1996: *Gesammelte Werke I-VI (GW)*, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt.
 Ortega y Gasset, José, 1993-1997: *Obras Completas I-XII (OC)*, Madrid, Alianza Editorial - Revista de Occidente.
 Ortega y Gasset, José, 1985: *Upor množic*, Ljubljana, Slovenska matica.
 Sontag, Susan, 1971: *Styles of Radical Will*, New York, Farrar, Straus and Giroux.

Ključni pojmi:

človek masa, elita, država, moč oz. sila, etatizem, fašizem, ideologija, javno mnenje, liberalizem, upor množic, javna oblast, odtujitev, revolucija, zapovedovanje oz. vladanje

Vida Sruk

HYPOTHESES REGARDING THE INTERPRETATION OF STATE AND AUTHORITY IN JOSÉ ORTEGA Y GASSET

Abstract

Ortega adopts an interdisciplinary approach in his study of state. For him, this important social institution is especially interesting from the point of view of his specific notions of «revolt of the masses» and «mass man» in a contemporary society. In his opinion, the state is «the biggest danger». Thus Ortega's critical relation towards state and etatism slightly reminds us of the views expressed by anarchists and Marxists. When interpreting a contemporary state masses are essential for his hypothesis. They do not possess self-incentive if public matters are appropriately settled. This mission of masses is passivity: masses are born into this world in order to be led. Ortega believes that autonomously governed masses are violent.

Revolutions are possible if the power of society exceeds the power of public authority, the state. Therefore, according to Ortega, it is not possible to speak about revolutions after 1848, but only about coups d'état. Mass man is ideologically identified with the contemporary state. He misuses it to serve his own interests, thus making endeavours of minority elite impossible. The writer explains the essence of authority. Power is not the basis of authority.

Public opinion is the basic principle which produces the phenomenon of ordering in a society. The law of public opinion is, according to Ortega, a universal gravitation of political history which makes history as a science possible.

ZAPISI - NOTES

OB KNJIGI LOTHARJA HÖBELTA

Janko Pleterski*

V beri novih del, ki so izšla v Avstriji ob 150. obletnici marčne revolucije, je posebnost knjiga dunajskega univerzitetnega profesorja zgodovine Lotharja Höbelta, "1848 Avstrija in nemška revolucija"¹. Posebnost je vidna že iz naslova, še bolj pa je dana s tem, da se je avtorju² resnično posrečil namen, "ogniti se Sci-li revolucionarnega patosa kakor tudi Karibdi sladkobnega kiča, ki 'Austriako' tako rad obdaja" (10). Med citiranimi avtorji smo Slovenci v knjigi zastopani še vedno samo z Josipom Apihom, a ne z njegovo slovensko knjigo iz leta 1888. Höbelt navaja Apiha le po nemško pisanih odlomkih, objavljenih v "Österreichisches Jahrbuch" 1892, 1894 in 1895.³

Že motto knjige je zanimiv za slovenskega bralca. To so verzi Ernsta Moritza Arndta, "barda obrambnih vojn proti Napoleonu", ki se je 1813. leta spraševal, kaj je domovina Nemca, in je na pričakovani odgovor z Dunaja - Saj to je Avstrija! - zavzeto odvrnil: "O nein, o nein! Sein Vaterland muß größer sein ... Das ganze Deutschland soll es sein!" [Ne in ne! Večja mora njegova domovina biti ... To naj

* Dr. Janko Pleterski, akademik, SAZU, Novi trg 3, SI - 1000 Ljubljana.

¹ Lothar Höbelt, 1848 Österreich und die deutsche Revolution, Almathea, Wien - München 1998, 1-334.

² Slovenci zgodovinopisci se izdatno opiramo na njegovo knjigo "Kornblume und Kaiseradler. Die deutsch-freihheitlichen Parteien Altösterreichs 1882-1918, München, 1993. Po Paulu Molischu (1926) novo temeljno delo za zgodovino nemškega liberalnega in nacionalnega gibanja v habsburški Avstriji.

³ Nezmožnost upoštevati slovensko historiografijo je še danes med strokovnimi problemi avstrijskega zgodovinopisja, četudi gre za naše neposredne sosedbe. Med Avstrijci je dovolj zgodovinarjev, ki poznajo slovenski jezik, da se je mogoče vprašati, ali ne gre včasih tudi za posebno držo do ustvarjanja v tem jeziku. Spomnimo se pravila, ki si ga je 1898 postavil nemški gimnazijski profesor v Ljubljani Oscar Gratzy s svojo bibliografijo "Kranjske historiografije" po 1848. Upošteval je samo dela, objavljena v nemškem jeziku in mirno izpustil vse, kar je bilo v tej osrednji slovenski deželi objavljenega v slovenskem jeziku. Seveda tudi slovensko knjigo o letu 1848, tedaj staro že 10 let: "Slovenci in 1848. leto. Spisal Jos. Apih, profesor drž. vel. realke v Nov. Jičinu. V Ljubljani, 1888. Založila "Matica slovenska. - Tisk. Blasnikov." - Knjigo kratko navajam: Apih.

cela Nemčija bo!]. Höbelt k verzom pojasnjuje, da "velikonemštvo" in "malonemštvo" spomladi 1848 še nista bili "strankarski zastavi" in da niti pojma sama še nista bila znana. In opozarja na razliko med mislijo na celoto Nemčije v obsegu Nemške zveze, ki bi kot združena demokratična država presegla tako Avstrijo kot Prusijo, njuno dominantnost, in med tistim dejanskim političnim razvojem, ko so zagovorniki takšne Nemčije ("zmerni" kot osrednja njena demokratična moč) svoje upe stavili na Prusijo, ker so nad Avstrijo obupali. Po letu dni so se sicer od pruskega kurza odmaknili in se vrnili k svojemu izvirnemu programu, toda bilo je že prepozno (101). Velikonemštvo je medtem dobilo drugačen značaj in s tem značajem povezano je njegovo ime ostalo v zgodovini.

Seveda tudi v zgodovini Slovencev. To so lahko že 24. maja 1848 občutili iz persifaje Arndtove pesmi, objavljene v večerniku "Gerad'aus!", št. 12, katere posnetek vidimo v knjigi (141). Odgovarja namreč na Arndtovo vprašanje s stališča o veliki Nemčiji tako, da ironično zavrača narodnopolitične programe Čehov in Slovencev. Slednjim velja kitica, ki njihovo stališče povzema najprej z vprašanjem, ali sta domovina Nemca tudi Štajerska in Koroška, pa alpski snežniki in vinorodna pokrajina pod njimi? In nato z odgovorom: Ne in ne! Kajti ta "dežela ostaja le Vendom (Slovenem) samim".⁴ Pač ironizacija programa Zedinjene Slovence, a hkrati zanimivo njegovo zaznanje.

Ideja nemške državne enotnosti se ni povezovala le z različnimi željami in pričakovanji glede prihodnosti, ampak je bil njen obraz zelo, če ne predvsem, odvisen tudi od kraja bivanja njenih nosilcev. Posebna vloga glede pobudništva in demokratičnosti namenov je pripadla jugozahodu Nemčije, opozarja avtor. Na majhnem prostoru, kjer so bili že v predmarčni dobi tesni stiki čez deželne meje nekaj samoumevnega, se je izoblikovalo izrazito politično modernizacijsko središče. Nastalo je v stikih med univerzitetnim mestom Heidelbergom in meščansko-trgovskim Mannheimom, med katoliškim, toda politično radikalnim Mainzom in luteransko treznim Darmstadtom ali Stuttgartom. V tem območju so med živelj, željan nove državne ureditve, šteli tudi katoliki, sicer domnevno tako konservativni. Že generacijo poprej, po odpravi cerkvenih deželnih tvorb, se je namreč tukaj izoblikovala nova struktura dežel, v katerih so nekoč cerkveni podložniki prišli pod nezaželeno oblast protestantskih deželnih gospodov in se čutili zapostavljene (106).

Samooklicanin predstavnikom tega pobudniškega nemškega jugozahoda ni šlo za nemško zedinjenje kar tako, marveč za liberalno - niti revolucionarno niti protirevolucionarno - stabilizacijo ustavne monarhije, a to z naslonitvijo na nemški veliki državi Prusijo in Avstrijo, in po poti ozmoze vzajemnega približevanja. Na ožjih domačih tleh so se soočali z demokratično republikanskim levim tokom. Proti temu so si želeli najti oporo v nemški zvezi držav, v zvezni državi Nemčiji. Glede na to je bilo nemško zedinjenje po zamislih vladajočega toka v letu 1848 konservativen načrt, piše Höbelt (98-99). Hkrati opozarja na drugo plat te iste zamisli. Kdor je hotel proti revolucionarnim rovarjenjem najti oporo pri obeh velikih državah kot liberalno ustavnih, je moral najprej doživeti, da ti dve veliki državi postaneta ustavni. Takšna integracija Nemčije naj bi na obe veliki sili delovala kot spodbuda, da svoje ustanove prilagodita naprednemu delu Nemčije. Za Avstrijce in Pruse pa je bilo gibanje za ustavo, kar je v Badnu kmalu veljalo že za zadržujoč element, še nekaj izredno naprednega, nekaj, kar je daleč

⁴ "Was ist des Deutschen Vaterland? - Ist's Steierland? ist's Kärnthnerland? - Ist's wo der Alpen Scheitel glänzt? - Wo Rebenlaub das Haus umkränzt? - O nein, o nein, o nein, o nein! - Den Wenden bleibt das Land allein!"

presegalo dotedanje stanovske pobude. Proti levi revoluciji ti jugozahodnjaški liberalno konservativni zedinitelji Nemčije pač niso želeli vojaškega posega Prusije ali Avstrije. Zoprna jim je bila misel na državljansko vojno, bali so se "rdeče" republike enako kot "belega" terorja. Za svojim nameram ustrezno so najprej šteli Prusijo, zatem pa Avstrijo.

Stvar s pobudo za enotni nemški državni zbor in za stvaritev ustavne Nemčije se v Höbeltovi knjigi s prenicljivo analitično zmožnostjo razvije skozi poglavja treh velikih delov, naslovljenih Dunaj, Frankfurt, Varaždin. Nekoliko presenetljivo poimenovanje tretjega dela simbolizira prek Jelačiča element državljanske vojne, ki pripelje najprej do "vprašanja Avstriji", ali se hoče udeležiti utanovitve Nemčije, nato pa še do sorodnega "vprašanja Prusiji". V skladu z odgovorom obeh nemških velesil, ko je Avstrija dala prednost Prusiji, da zatre sklepno vstajo ob Zgornjem Renu, in tudi dala prednost Rusiji, da podre madžarsko republiko (Francija pa rimsko), se je končala "prva in edina nemška nacionalna skupščina". Potem ko je 20. maja 1849 iz te skuščine na ukaz pruske vlade izstopilo 65 poslancev, je v njej prevladala levica. In ko so takšno skupščino 18. junija 1849 vrgli iz Pavlove cerkve ob grozečem trušču vojaških bobnov, je njen zadnji predsednik Wilhelm Löwe še zaklical: "Telečja koža je preglasila človekov glas!" (280) Höbelt v svojem stvarnem prikazu nikakor ni dolgočasen.

Nemško zedinjenje, "integracija" Nemčije, je bilo že dolgo na programu liberalcev. To je bila usedlina stoletnega razvoja, duhovnega in materialnega, gospodarskega in ideološkega, pravi Höbelt. Toda tega noče razmotrivati. Za njegov namen zadostuje ugotovitev, da je perspektiva vedno tesnejšega zbliževanja vseh Nemcev takrat načelno uživala odobravanje velike večine politično zavzete javnosti. Zgolj iz tega temeljnega razpoloženja, pa četudi ga nikakor ni mogoče gladko zanikati - in kakor je tudi drago srcu samega avtorja (!) - pa še ni izhajal kak neposreden politični impulz za udejanjenje tega zedinjenja tukaj in zdaj. Tu so morale součinkovati še druge prvine. Politiki so stvaritev okoliščin, je tisti čas zapisal eden njih. Prav o teh okoliščinah in politikih ter njihovi vlogi v dogajanju pa govori Höbeltova knjiga sijajno razgledano in ostroumno. Kolikor koli se drži glavnega pravila historiografije, da o stvareh in pojavih govori s pogledom iz njihovega časa, se ne zбоji tudi priložnostne primerjave s pojavi in položaji današnjih dni. Ko govori o nemškem zedinjenju kot o cilju, ki je bil istočasno v neštetihi elementih že dan, se zateče k ponazoritvi z današnjim združevanjem (zahodne) Evrope. Šlo je za to, da se nemškemu "Bruslju", organu vlad, postavi ob stran še predstavništvo ljudstva. Palači predstavnikov vlad Nemške zveze, protiutež parlamenta v Pavlovi cerkvi. S tem povezano je šlo trdnjše zavezovanje dotlej obstoječe Nemške zveze same.

Kritično se avtor ozre na (ne)skladnost izhodiščnega načela frankfurtskega zbora, ki razglša zedinjeno Nemčijo v obsegu nemškega jezika ("Soweit die deutsche Zunge reicht ...") z zgodovinskimi mejami Nemške zveze. Le malokdo je ob jezikovnem načelu pomislil na nemško govorečo Alzacijo, ki je Nemška zveza ni obsegala. Nasprotno je bilo glede dansko govorečega Schleswiga in celo glede jezikovno poljskega pasu vzhodno od Poznanja. Slednji bi naj ostal zunaj Nemčije, povezan s kraljevino Prusijo le prek personalne unije. Lužiških Srbov niso omenjali. Drugače pa se je zastavljalo vprašanje "obeh slovanskih narodov, katerih celotno naselitveno ozemlje je ležalo na tleh Nemške zveze", ugotavlja Höbelt, to je Slovencev [brez ogrskih in beneških] in Čehov. V kratkem odstavku o Slovencih meni na podlagi izida frankfurtskih volitev, da je njihova "pozicija bila še razcepljena". Omenja, da se je poslanec Anton Auersperg, izvoljen v Ljubljani zato "opravičil s pisanjem na svoje slovenske sodeželane", katerih "odklonilno stališče pa ni bilo tako kategorično kakor pri Čehih". In tudi v avstrijskem

državnem zboru, ugotavlja Höbelt, je "vrsta kranjskih Slovencev pogosto glasovala z nemško levico". Potem ko vrže pogled še na Spodnjo Štajersko in opozori na poslanca za Frankfurt Titusa Marecka, sklone razpravljanje o Slovencih s splošno trditvijo: "V jugovzhodnem oglu se narodnostno vprašanje še ni prav razplamenelo. Čisto drugače pa je to bilo okrog Češke" (138-139). Höbelt je tu kratko malo prezrl program Zedinjene Slovenije in akcije v zvezi z njim. Četudi bi vsaj pri Josipu Apihu to že mogel izvesti. Da ne omenimo francosko pisanega kapitalnega dela Frana Zwittera, ki je bilo 1960 prav posebej namenjeno avstrijskim historikom na pobudo in v okviru svetovnega kongresa historičnih ved.⁵

Kot Slovence v Pauluskirche našteje Höbelt po Apihu dva poslanca s Koroškega, Jakoba Scheliessniga in Antona Laschana, s pripombo, da je bil drugi pozneje ljubljanski župan (139). Zdaj pač nemški. Ni nepričakovano, da omenja tudi Antona Auersperga v zvezi s Slovenci. Glavni poudarek pa daje njegovi izjavi z dne 5. maja 1848 zvezi z vprašanjem, ali se od habsburškega cesarstva more razločiti del, ki pripada Nemški zvezi (Avstrija v ožjem smislu), in ga samostojno pridružiti Nemčiji ali ne. Auersperg je zapisal: "Stara mogočnost [cesarske] Avstrije je razpadla in še zmerom razpada. Ne prizadevam si za veličino Avstrije, ne! Rešitev Avstrije iščem znotraj Nemčije in z njo rešitev tistih delov, ki jih je za Avstrijo še mogoče rešiti, in kot edino rešilno sredstvo njihovo strnjeno (kompaktno) priključitev (Anschluss) k veliki, pobrateni Nemčiji" (111).⁶

Tisti v Höbeltovi knjigi povzdignjeni Arndtovi verzi, ki smo jih omenili, in pravkar navedene Auerspergove besede nam skupaj olajšajo razumevanje znanega epigrama, ki ga je 1863 na račun Auersperga kot člana prvega ustavnodobnega kranjskega deželnega zbora skoval poslanec tega zbora Eduard Strahl:

"Europas Herz ist mir zu klein,
Germania muß größer sein!"⁷

Tu očitno ne gre le za posnemanje Arndtovih verzov, ampak tudi za Strahlov namig, da se je Auerspergovo stališče bistveno spremenilo. Od prvotnega zavze-manja za Nemčijo, pobrateno tudi z onim delom Avstrije znotraj meja Nemške zveze, ki bo rešen s pomočjo demokratičnega priznanja Čehov in Slovencev, k pojmovanju Nemčije kot večje "Germanije", ki naj Avstrijo - "srce Evrope" - kar nadomesti.⁸ Očitna je vsebinska razlika med prvotnim zmernim demokratičnim priporočanjem svojim "slovenskim bratom", naj se Slovenija drži starejše sestre Avstrije [ki vstopa kot subjekt v pobrateno Nemčijo], dokler [ob njej tamkaj] ne odraste ter se od nje loči,⁹ in pa med mislijo o "večji Germaniji", ki jo Strahl v nazoru Antona Auersperga zdaj vidi kot značilno.

Še bolj zanimive so navedbe o spodnještajerskem poslancu Titusu Marecku, ki sicer tudi ni bil Slovenec, je pa zastopal narodnostno mešan, večinoma sloven-

⁵ Fran Zwitter en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov, Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg, Comité national Yougoslave des sciences historiques, Beograd 1960, 1-148. - Za nekoliko razširjeno slovensko izdajo gl. op. 8.

⁶ Navedek je iz: Reschauer/Smets II 94 f.; Auersperg, Reden 13 f.

⁷ Franjo Šuklje, Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana 1929, 168.

⁸ Prim. Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova, 1962, Slovenska matica v Ljubljani (odslej kratko F. Zwitter), razdelka "Postanek velikonemške teze" in "Začetki vsenemštva pri avstrijskih Nemcih", 102-103 in 141-143.

⁹ An meine slovenische Brüder, Grätzer Zeitung, 1. maj 1848. - Prim. Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/1849. V: 28, ZČ, 1974, 45-84.

ski volilni okraj Sevnica "ob hrvaški meji". Sam se je označil za "človeka z nemškega otoka" (Inseldeutscher) in bil po Höbeltovi oznaki "idealist", ki je v Frankfurtu veljal za "čistega norca" skrajne levice (der "reine Tor" der äußersten Linken). Ko je levica konec oktobra 1848 terjala, da morajo biti vojaške enote v Avstriji podrejene le ustavnim in po zakonu odgovornim organom, je Mareck celo drzno zahteval, naj bodo podrejene kar nadvojvodi Janezu kot "državnemu upravitelju Nemčije" (Reichsverweser von Deutschland). Sicer pa je Marecka že Apih ošvrknil podobno kot Höbelt s tem, da je navedel predlog, s katerim se je "proslavil" v Frankfurtu: "Da se ustanovi jednota nemška, morajo odstopiti dinastije in zato se pozivajo nemški knezi, da se odreko prestolu za se in za svoje potomce in si s tem zasluže hvaležnost vse Nemčije. Po tem naj voli narodni zbor vladarja in ga postavi na čelo demokratske monarhije."¹⁰ Predlog je bil res utopičen, toda načelen, in če bi se bil mogel uresničiti, bi ne bilo ne (Bismarckove) Male Nemčije pod pruskim cesarjem ne državljanske vojne v Avstriji in absolutizma pod habsburškim cesarjem, četudi nekoliko ustavnega, tja do 1918. leta. Dejstvo je pač, da je 90 let po marčni revoluciji enotno Veliko Nemčijo ustanavljal Hitler, toda z zadnjega konca demokratičnega in mirnega razvoja, pravzaprav razkroja.

Höbelt pove o Marecku še nekaj za Slovence neposredno pomembnega. Že maja 1848 je Mareck, ki ga je podprla vrsta avstrijskih poslancev iz jezikovno mešanih območij, vložil predlog, da se slovanskim narodom zagotovi "ohranitev in spoštovanje njihove narodnosti". Državni jezik naj bi bil nemški, v šoli, na sodišču in v občini pa naj bi veljal jezik vsakokratne večine. Tak predlog omenja tudi Fran Zwitter, vendar le v zvezi z iniciativami Andriana in Grüna, ne Marecka. Ocenjuje ga kot edino koncesijo, dopuščeno v Frankfurtu nenemškim narodom, ter hkrati opozarja, da je imel namen paralizirati češki in slovenski bojkot frankfurtskih volitev.¹¹ Zdaj vemo, da je bil pobudnik te koncesije revolucionarne Nemčije nenemskim narodom, res edine in nezadostne, celo ne brez posebnega namena, ta "nori" Štajerec, Titus Mareck. Medtem smo že tudi izvedeli, da je prav on v Cillier Wochenblatt tem narodom še kot kandidat obljubljal upoštevanje njihovih interesov.¹² Razločneje se je stališče frankfurtske avstrijske levice in Marecka samega do narodov pokazalo jeseni 1848, v času dunajske revolucije in njene vojaške zadušitve po Windischgractzu in Jelačiču ("državljanske vojne v Avstriji", s Höbeltovim izrazom). Tedaj se je znova odprlo nemško vprašanje, to pot v obliki vprašanja "o Avstriji", ki se je pa iz Frankfurta glasilo kot "vprašanje Avstriji" sami. Höbelt piše, da je skrajna levica v Frankfurtu pri tem izhajala od pravice (nenemških) narodov do samoodločbe, pri čemer je pričakovala, da jo bodo narodi tudi zahtevali. Mareck je šel celo tako daleč, da je izjavil, da bi v primeru, če bi (po tej poti) bilo mogoče ohraniti Avstrijo kot skupno državo (Gesamtstaat), odstopil od zahteve po njeni zvezi z Nemčijo ali celo po vključitvi Avstrije vanjo. Pripomnil pa je, da spriči svojih stikov z Ilirci pa v to možnost ne verjame [ni verjel, da bi Hrvatje hoteli ostati v Avstriji]. Bil je prepričan, da bi [gola] priključitev Avstrije Nemčiji, tam [na ozemlju habsburške monarhije] to prav zares pripeljalo do [narodnih] revolucij.

Iz Höbeltovega prikaza te debate med levico in sredino o avstrijskem vprašanju razberemo, da je tu razpotje, ki je levico v avstrijskem državnem zboru pripeljalo do narodno federalističnih načrtov za preureditev Avstrije. V tem sklopu

¹⁰ Apih, 108.

¹¹ Zwitter, 87.

¹² Stane Granda, Slovenci in propaganda proti frankfurtskim volitvam. V: Vincenc Rajšp in drugi, ur., Melikov zbornik. Ljubljana 2001. 475-510.

še pred koncem 1848 do Löhnerjevega načrta, za Slovence tako edinstvenega.¹³ Ta načrt je sam po sebi dokaz, da so njegovi avtorji, med katerimi lahko v procesu nastanka domnevamo tudi Marecka, videli Slovence kot narod, upravičen do lastne federalne državne enote v ožji Avstriji sami, torej kot svoj narod na ozemlju Nemške zveze - z ožjo Avstrijo kot njenim sestavnim delom. Avtorji Löhnerjevega načrta so, kot znano, jemali svojo "Slavonsko [seveda »slovensko«] Avstrijo" kot državno enoto, ki se ji bodo nekoč, v drugačnih razmerah, po svoji volji pridružili tudi Hrvatje. Kaj je to pomenilo glede na Slovence same, bo treba še premisliti.

Höbeltova knjiga opozarja tudi na malo ali sploh neznan Löhnerjev nazor, ki mu (upravičeno) prisoja celo "brezčasno veljavo". To so njegove besede o razmerju med demokracijo in obstojem narodov v večnarodni Avstriji. "Načelo svobode in enakosti, če ga prevedemo v praktični jezik, pomeni gospostvo večine. To pa velja samo znotraj ograj individualne narodnosti; kar sega čeznje, se sprevrča v nasprotje, v zatiranje in hegemonijo." V tem smislu je Löhner takole razložil stvar Avstrije v marčni revoluciji: "V trenutku, ko je počil železni obroč očetovskega despotizma, ki je dotlej vzdrževal celotnost stvari in stanj v nekem določenem redu sobivanja in podrejenosti, je zlahka postalo mogoče, da se vse, kar je obstajalo dotlej, ocenjuje in postavlja pod vprašaj kot nekaj zgolj faktičnega, in s tem je bil ta zlom [očetovskega despotizma] tudi znamenje narodnostim, da si prosto po svoji privlačnosti izberejo svoj položaj v razmerju do skupnega središča, potem ko so se otrsli dotedanjih gravitacijskih zakonov. Brž ko je bilo to načelo postavljeno, sta se tu soočili terjatev proti terjatvi, neodvisnost proti neodvisnosti; in to je očitno obveljalo brez razlike ali razločenosti vse tja do vseh meja velike države" (107).

Takšne besede so bile temeljnega pomena tudi za Slovence in njihovo pravico do samoodločbe, pa sploh za sožitje narodov v večnarodnih državah ali državnih združbah, takrat in do današnjih dni. Žal Höbelt ne navede vira navedka, v indeksu oseb pa Löhnerja celo izpušča. Naj zato navedem podatek, da je pod Schwarzenbergovo vlado moral Löhner še kot državnozbornski poslanec iz Avstrije pobegniti (262).

Höbelt opiše, kako se je v Pavlovi cerkvi debata o Dunaju (o državlanski vojni v Avstriji) razvlekla, dokler ni bilo vprašanje odstranjeno z vojaško zmago nad uporniki. Poslanec leveice Johann N. Berger je v slutnji takega konca vzkliknil: "Medtem ko tukaj polagamo na tehtnico svoje šibke glasove, so tam o stvari morbiti že odglasovali s topovi." Problem se je gladko prevesil v vprašanje, ali Nemčija z "malo" Avstrijo ali - dejansko - brez celotne velike habsburške monarhije. Ne v frankfurtskem zboru ne v razvoju zgodovine na terenu Avstrije ni prevladalo demokratično stališče leveice o pravici narodov do samoodločbe. Vsestransko je v zgodovini obveljal za Avstrijo sklep desnice v smislu klica Štajerca Carla pl. Stremayra, graškega poslanca: "Izustite že vendar! Pod nobenim pogojem ne bomo pustili pasti Nemške Avstrije!" To je, ne pristati na enakost Nemcev v Avstriji med enakimi, med enakopravnimi narodi te Avstrije. Höbelt ugotavlja, da je ob takem (nacionalističnem) programu desnice mogel v Avstriji kot alternativa demokraciji obveljati le absolutizem. Vzporedno s tem pa nastanek Nemčije, ki brez Avstrije, mimo zamisli in pobud svojega demokratičnega žarišča na jugozahodu, utone v Prusijo. - Slovenci bi mogli k temu pripomniti: Tu je tisti kavelj, ki

¹³ Prim. F.Zwitter, razdelek "Federalistični načrti in Kromeriž", 103-105. - Prim. tudi Janko Pleterski, O brošuri Petra Kozlerja. V: Darja Mihelič, ur., Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, 379-385.)

je tedanjo, v zgodovini vsem narodom za demokratično odločitev pripravljeno širšo domovino, pripeljal do leta 1918, in Slovence same do njihove nadaljnje, poslej državno samostojne poti.

Levičarstvo Tita Marecka je pač bilo utopično, toda alternativa, ki jo je tukaj zgodovina uveljavila s tretjim »Rajhom«¹⁴ pičlo stoletje pozneje, je bila katastrofalna. Mareck sam pa je moral emigrirati že tedaj, po zmagi reakcije v Avstriji. Naselil se je v Teksasu (139, 184, 221-223, 285). Menim, da bi vse, kar smo o njem izvedeli, zadostovalo, da oznake "znameniti", če jo Titusu Marecku že hočemo prilepiti, ne pišemo več s posmehljivimi ušesci.

Kar zadeva pri nas močno poudarjeno dejstvo, da je habsburškim Slovanom tudi nemška levica krivično očitala demokraciji škodljiv nacionalizem, zaradi katerega da so odklonili Frankfurt in v habsburški monarhiji podprli reakcijo, in tudi kar zadeva nasprotno tezo, da je ta očitke izvirali iz tega, da nemška levica ni imela razumevanja za narodno vprašanje drugih, če ne že kar iz njenega lastnega nemškega nacionalizma, je treba reči, da se Höbelt od takih stališč ne odmika. Tako n.pr. navaja mnenje Johanna N. Bergerja, človeka skrajne levice v Frankfurtu, izraženo 23. oktobra 1848 v debati o Dunaju, namreč, da je stvar Nemcev v Avstriji pač demokratična. Navaja pa tudi njegov prostodušni izrek: "V tem ne vidim nobene sramote in če bi imel gotovost, da mi Slava vsebinsko nudi demokracijo, bi se izjavil za slovansko državno skupnost, če mi Nemčija ne da nobene demokratične vsebine" (220). Podobno prostodušno nato Höbelt pokaže, da je Berger to govoril v nasprotju z razpoloženjem levega centra, ki je ugovarjal istovetenju demokracije z (dunajsko) revolucijo, češ da je dunajsko zadevo treba presojati z (nemškega) nacionalnega stališča (221). Höbelt se ogiba idejnemu presojanju narodnopolitičnih stališč Slovanov. Več mu je na tem, da poudari tisto reševalno in v tej zgodovini tako edinstveno skladnost nemškega in češkega stališča v odporu proti absolutizmu, ki se je zgodila v času Kromeriza. A zdi se mu tudi umestno, da citira domnevno izjavo češkega voditelja Riegerja v trenutku razpusta avstrijskega državnega zbora: "Zdaj nam preostaja le še ena sama samcata rešitev: zdaj mi v Frankfurt!" (259). Kdo bi se spotikal nad tem, da zgodovinar Höbelt tukaj malo razuzda domišljijo in se sprašuje, ali ne bi bili Čehi svojih državnih zahtev lažje uveljavili v Zedinjeni Nemčiji, kakor pa [jih niso uspeli uresničiti] v Avstriji (260). Vendar se glede Slovanov ne pogloblja v družbeni značaj njihovih političnih stališč in jim ne kuje običajnih očitaj o reakcionarnem nacionalizmu.

V sklopu prikaza dogajanj v habsburški monarhiji po razpustu državnega zbora oziroma po oktroiranju kratkotrajne cesarske ustave razpravlja Höbelt najprej splošneje o Čehih, nato o Madžarih in o Hrvatih. Zatem oriše tisto, kar vemo že od Apiha,¹⁴ namreč, kako so Hrvati dobili za nagrado isto, kar Madžari za kazen, to je, zaukazano cesarsko ustavo "od Pada do Pruta" kot uvod v vseobči absolutizem monarha brez ustave.

Ničesar o Slovencih po 1849. Saj je res le njim samim preostalo, da poberejo drobce, ki so obležali od njihove (in slovanskega kongresa) Zedinjene Slovenije, pa tudi od "Slovenske Avstrije" državnozborske levice. Da torej na Dunaju za vse skupaj pobero politično priznanje jezika, znamenje priznanja slovenske narodne individualnosti, preostalo pa po posameznih deželah, kjer še naprej razdeljeni bivajo. Za možnost, da se Slovenija nekoč uresniči, je bilo poleg zdaj že

¹⁴ Apih, 298. - V spomenici spodnještajerskih Slovencev ministru Bachu iz začetka decembra 1849 so navedene besede Madžara Hrvat: "Mi smo jako zadovoljni, da smo dobili ravno to za kazen, kar so Vam dali za plačilo."

strnjene vseslovenske kulture morda najpomembnejše to, da so si Slovenci na Štajerskem pridobili še pred ustavno razpravo v Kromerizu, že v domačem provizoričnem štajerskem deželnem zboru, ki je stal v taboru Frankfurta, priznanje obstoja "malega Štajarja". Da so si namreč sami pridobili priznanje poleg obeh štajerskih nemških okrožij Bruck in Gradec tudi obstoja tretjega, slovenskega politično-upravnega okrožja Maribor, opredeljenega na severu načeloma po jezikovni meji. To je obveljalo v upravni (in cerkveni) strukturi dežele tudi pozneje, ne glede na usodo Kromeriza.¹⁵ In prav tako pomembna je bila samostojna narodna zavednost slovenskih Primorcev, utrjena nasproti italijanstvu, in pomemben je bil njihov posebni ilirsko-deželni položaj, spomin ne le na slovensko utemeljenost Metternichovega Kraljestva Ilirije, ampak tudi na izkušnjo Napoleonove, kulturnopolitično zahodnjaške Ilirije. Ali ne bi brez prvega in drugega, brez posebnega dosežka Štajercev in samostojne emancipacijske podkovanosti in izkušenosti Primorcev, utegnili Kranjska ostati prepuščena le sama sebi, in njena misel da bi ostala v mejah deželnega dosega?

In končno, za Slovence kot sosede Avstrijcev, pa tudi za tiste, ki žive danes v Avstriji sami, je vredno opaziti Höbeltovo ugotovitev, da je bilo že v ustavni razpravi v Frankfurtu izrečeno, da so "Avstrijci na drugačen način Nemci" kot Nemci sploh, in njegovo mnenje, da oboje drži še danes, tako tisto "na drugačen način", kot ono, da so še vedno [pač le] "Nemci" (292). Stara ali nova misel?

¹⁵ Apih, 171-176, 296

DR. ŠIFTARJEV VRT SPOMINOV IN TOVARIŠTVA NA PETANJCIIH - TORIŠČE ZNANSTVENE IN IZOBRAŽEVALNE DEJAVNOSTI

Anton Vratuša*

1 Ustanovitev in razvoj Vrta

Ob magistralni prometnici Radenci – Murska Sobota leži vas Petanjci. Na njenem območju, kakšne tri kilometre od mostu na reki Muri tik ob cesti se nahaja domačija Šiftarjevih. Na tem zemljišču na površini poldrugega hektarja je dr. Vanek Šiftar, zaslužni profesor Univerze v Mariboru in njen soustanovitelj, zgradil v petdesetih letih trdega dela kulturni spomenik posebne vrste – *Vrt spominov in tovarištva*.

»Vrt je bil zasnovan kot memorialni park,« pravi njegov ustanovitelj. »V njem naj rastejo drevnine in grmičevje, trava z vseh pomembnih krajev sveta, kjer se je razvijal odpor proti fašizmu in vojnemu nasilju. Od tod tudi geslo Vrta: »Vsem mrtvim v spomin, nam živim v stalen opomin – naj se vse zlo nikdar več ne ponovi.«

To pa je le ena razsežnost poslanstva Vrta. Druga, njegova nič manj pomembna plat pa je tudi po Vanekovi zamisli – biti torišče mednarodne znanstveno-raziskovalne in izobraževalne dejavnosti, zlasti za preučevanje naravne in kulturne dediščine v Sloveniji in tudi izven njenih meja.

Prvi spominski drevesi na Vrtu spominov in tovarištva sta bili vrbi žalujki. Posadila ju je mati Apolonija ob vhodu v Šiftarjevo domačijo jeseni leta 1946 v spomin na sinova Francija in Jožeta. Njuni mladi življenji je presekala nekje v tujini kruta vojna. Po zgledu svoje matere je njen tretji sin Vanek zgradil memorialni park. Danes ga krasi okrog 600 drevnin, grmovnic in rastlin izbranih vrst. Med njimi je sedemdeset spominskih, prinešenih s prizorišč fašističnih zločinov v okupiranih krajih in oboroženih spopadov s fašističnimi vojskami, pa tudi iz krajev, kjer so se postavljali temelji miru na načelih antifašizma. Profesor Aleksander Šiftar, doktor vrtnarstva iz Murske Sobote, smatra, da dober del drevnin v Vrtu spada med zanimivosti iz dendrološkega vidika in ocenjuje, da ga »lahko prištevamo med naše najbogatejše parke«.

Vrt je sčasoma prerasel okvire krajevnega pomena. Toda še dolgo je ostal le Vanekova privatna zadeva. Pri svojem podvigu je sicer imel moralno podporo šte-

* Dr. Anton Vratuša, akademik, SAZU, Novi trg 3, SI - 1000 Ljubljana.

vilnih prijateljev doma in na tujem. Mnogi obiskovalci – od šolskih otrok in veteranov antifašističnega boja do ljudi iz bližnje okolice in iz daljnih krajev ter znamenitih osebnosti iz domovine in tujine – so mu izražali zahvalo in občudovanje. Toda prvo družbeno priznanje je prišlo šele osemnajst let po ustanovitvi Vrta, ko je občinska skupščina občine Murska Sobota »na svečani seji občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti, dne 13. oktobra 1968 sprejela Odlok o zavarovanju Vrta spominov vojnih grozot – memorialnega parka na Petanjcih«. Osemnajst let kasneje, oktobra 1986 je Vrt dobil tudi moralno pokroviteljstvo Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) ter Zveze združenj borcev narodno-osvobodilnega boja Slovenije (ZZB NOV).

Vse to je vsekakor bodrilo ustanovitelja Vrta, ni pa moglo nadomestiti posebnega, na zakonu zasnovanega, družbenega upravljanja z Vrtom. Zlasti nujna je postala zadeva v začetku 1992, ko je parlament Republike Slovenije sprejel nov zakon o naravni in kulturni dediščini.

2 Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija

V teh okoliščinah je dr. Šiftar oblikoval določene predloge za pravno ureditev fundacije. V potrdilo resnosti svojih pobud in upravičenosti pričakovanja po družbeni zaščiti Vrta so Šiftarjevi – Vanek, njegov sin Marjan in Vanekova žena Zita – sklenili, da poldrugi hektar družinskega zemljišča, na katerem se razprostira Vrt spominov in tovarštva, kot svoj poseben prispevek brez nadomestila vložijo v javno ustanovo – fundacijo. Sklep so objavili 24. novembra 1995 ob slovesnosti, ko je bila ob 50 letnici Vrta dodeljena njegovemu ustanovitelju – spominska partizanska medalja Zveze združenj borcev Slovenije.

Tenkočutni pravnik ter narodni poslanec, tudi snovalec zakonov in drugih dokumentov v zvezi in republiški skupščini je bil dr. Šiftar tudi glavni oblikovalec Temeljne listine za ustanovitev Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija in drugih dokumentov. V njih so izraženi pglavitni cilji Vrta. Postavljeni so pravni temelji za delovanje fundacije. Predvideni so viri sredstev, potrebnih za vzdrževanje in razvoj Vrta ter za izvajanje raziskovalnega in izobraževalnega programa. Oblikovani so bili organi za izvajanje aktivnosti v zvezi z uresničevanjem cilja fundacije. To so : *Zbor ustanoviteljev, Uprava, Nadzorni svet, Programski svet, Gospodar Vrta spominov in tovarštva (7. člen Statuta).*

Ustanovitelji fundacije so: dr. Ivan –Vanek Šiftar, Petanjci 19, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Univerza v Mariboru, Zveza združenj borcev in udeležencev NOB v Ljubljani, Občina Tišina, Občina Gornja Radgona, mestna občina Murska Sobota, MURA European Design, Zavarovalnica Triglav, d.d, območna enota Murska Sobota, Pomurska banka d.d. Murska Sobota, Radenska d.d., Radenci. Odprta je možnost razširitve liste ustanoviteljev, zlasti iz vrst številnih darovalcev.

Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija je bila potrjena 15. oktobra 1997 z odlokom Ministrstva za kulturo Republike Slovenije. Njen statut je bil sprejet na ustanovni seji Zbora ustanoviteljev 7. julija 1998. Med nameni ustanove so navedeni zlasti: varstvo kulturne in naravne dediščine, še posebej ohranitev in razvoj Vrta spominov in tovarštva v vsej njegovi neokrnjeni substanci in simboliki; utrjevanje in razvijanje sodelovanja med narodi, še posebej s sosednjih regionalnih območij na področjih temeljne dejavnosti ustanove; podpiranje in izvajanje znanstveno-raziskovalnega dela; vzpodbujanje aktivnosti s področja varstva okolja in sodelovanja pri prizadevanjih drugih organizacij s tega področja (2. člen).

Za izvajanje svojega namena naj ustanova zlasti skrbi: za izvajanje, ohranitev in razvoj Vrta spominov in tovarštva; podpira in vzpodbuja organiziranje znan-

stvenoraziskovalne dejavnosti; še posebej raziskovalnih nalog in projektov s področja zgodovine, narodopisja, biologije, arheologije, ekologije in drugih področij; vzpodbuja in organizira kulturnoumetniško dejavnost, ki je povezana in združljiva z zgoraj omenjenima temeljnima dejavnostima; vzpodbuja in izvaja publicistično dejavnost (5. člen).

Pri uresničevanju namena Ustanove ima posebno vlogo *Programski svet*. To je strokovnoposvetovalni organ za načrtovanje in izvajanje dejavnosti Ustanove. Imenuje ga Zbor ustanoviteljev (prvi predsednik Ernest Ebenšpanger, Murska Sobota), na predlog uprave (prvi predsednik dr. Oto Luthar, Ljubljana) za dobo 4. let. Člani sveta na svoji ustanovni seji izvolijo predsednika sveta (18. člen). Programski svet, ki je bil izvoljen na prvi seji Zbora ustanoviteljev 7. julija 1998, je imel enajst članov. Enajstega novembra 2002 je zbor ustanoviteljev obnovil mandat članov prvega sklica in imenoval sedem novih. Tako ima Programski svet v novi sestavi osemnajst članov in bo lažje opravljal svoje razvejeno delo. Predsednik Programskega sveta novega in drugega sklica je akademik dr. Anton Vratuša. Gospodar Vrta spominov in tovarištva je dr. Aleksander Šiftar, Murska Sobota, njegov upravitelj pa Aleksander Krpič, Murska Sobota. Vzporedno s postopkom za potrditev Statuta Ustanove je dr. Šiftar snoval že tudi teze za začetne raziskovalne projekte. Na prvo mesto je postavil projekt za mednarodno znanstveno srečanje »*Protestantizem – zatočišče izgnanih na petanjcih (Nadasdyjev dvorec)*«. To ni slučajno, saj sta protestantsko gibanje v Sloveniji in Primož Trubar predstavljala tematiko, h kateri se je Vanek vračal vse svoje življenje. Sam je izdelal koncept mednarodnega znanstvenega srečanja, poiskal avtorje nosilnih prispevkov doma in v tujini in odredil dinamiko priprav za konferenco. Za svoj osebni prispevek na simpoziju je izbral »*Petanjci skozi stoletja*«. Toda na sredi zagnanega dela ga je v 81. letu starosti prehitela smrt. Umrl je 8. novembra 1999. Februarja leta 2001 se je tiho poslovila tudi Zita, Vanekova zvesta sodelavka pri dolgoletnem negovanju Vrta. Po njunem odhodu je bodočnost Vrta in Fundacije v zanesljivih rokah Vanekovega sina Marjana in drugih članov Zbora ustanoviteljev Ustanove dr. Šiftarjeva fundacije.

V letu 2000 je dr. Aleksander Šiftar na temelju Vanekovih zapisov in lastnega temeljitega poznavanja Vrta in napravil prvovrsten strokovni seznam vsega naravnega in kulturnega bogastva v Vrtu ter letni načrt opravil za njegovo vzdrževanje in razvoj. Službe občine Tišina, domicilne občine Vrta, pa vestno in zavzeto opravljajo vsa tekoča dela na Vrtu in so Fundaciji v stalno strokovno in tehnično pomoč.

Leta 2001 je Uprava Fundacije odobrila *Razvojni načrt Vrta spominov in tovarištva* v naslednjih letih, ki ga je pripravil član Uprave Marjan Šiftar. Gre za celotno predstavitev Vrta kot kulturnega spomenika po zakonu o varstvu kulturne dediščine, strokovno analizo dosedanjega razvoja Vrta in njegovega vzdrževanja, inovativno oblikovanje temeljnih izhodišč in programskih usmeritev nadaljnjega razvoja Vrta ter za opredelitev posebej pomembnih elementov razvojnega načrta – izvedbenih projektov. V sklepnem delu študija vsebuje tudi predloge glede vloge nalog organov fundacije v procesu uresničevanja sprejetih razvojnih usmeritev in vzdrževanja Vrta.

3 Znanstveno-raziskovalni in izobraževalni program

Osnovne elemente znanstvenoraziskovalnega in izobraževalnega dela dr. Šiftarjeve fundacije je nakazal pobudnik fundacije spomladi 1.1997. Poleg *Protestantizma* je predvidel kot prednostne naloge še tri projekte: *Prekmurški narečni tisk do l. 1919*, *Prekmurci v svetu*, *Varovanje naravne dediščine*.

Pri oblikovanju svojega prvega znanstvenoraziskovalnega programa dela je Programski svet vgradil Vanekove zamisli kot prednostne projekte v svoj sred-njeročni delovni program za leto 1999-2000. Dinamiko njihovega uresničevanja je prilagodil materialnim in kadrovskim možnostim. Sklenil pa je, da slovenski javnosti čimprej predstavi tudi osebnost dr. Vaneka Šiftarja ter njegovo bogato ustvarjalno znanstveno, pedagoško, kulturno in politično delovanje.

Tako je maja 2000 izšel zbornik *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nadasdyev dvorec)*, s 24 referati in prilogami (urednik prof. Jože Vugrinec, koordinacija dr. Anton Vratuša). Maja l. 2001 je izšel v organizaciji Univerze v Mariboru in Fundacije dr. Vanek Šiftar *Šiftarjev zbornik. Pravo, narod, kultura*. V letu 2002 pa so se zvrstili kar trije odmevni dogodki: četrtega aprila je na Uni-verzi v Mariboru na pobudo dr. Šiftarjeve fundacije organiziran mednarodni simpozij »dr. August Pavel«; devetega maja je bila na Vrta spominov in tovarštva na Petanjcih odmevna mladinska prireditev »Dan spominov in tovarštva 2002«. 22.-25. oktobra pa je bila v Radencih mednarodna znanstvena konferenca »Sezon-stvo in izseljenstvo v panonskem prostoru«. Znanstveno srečanje »Prekmurska narečna sloustvena ustvarjalnost« bo 14. in 15. julija v Murski Soboti.

Na znanstvenem srečanju »Protestantizem – zatočišče izgnanih (Nadasdyev dvorec)« so se zbrali raziskovalci raznih znanstvenih disciplin in drugi kulturni delavci iz Slovenije, Madžarske in Avstrije: zgodovinarji, jezikoslovci, pravniki, ekonomisti, sociologi, etnologi, arheologi, književniki, dušni pastirji. Tako so bili ustvarjeni pogoji za primerjalno obdelavo slojevite problematike, kot je bila protestantska reformacija.

Na dvodnevnem simpoziju je tekla razprava predvsem o štirih sklopih pro-blemov povezanih z reformacijo in protireformacijo na Slovenskem zlasti pa na prostoru severovzhodne Slovenije in posebej na območju med Muro in Rabo. To so: Kulturnozgodovinski družbeno ekonomski in politični okvir reformacije in protireformacije; mesto grofov Nadasdy v protestantskem gibanju na Madžar-skem in posebej na prostoru med Muro, Rabo in Zalo s posebnim oziroma na vlog-o Nadasdyevega dvorca – zatočišča protestantskih izgnancev konec šestnajstega in v začetku sedemnajstega stoletja; protestantsko gibanje v Prekmurju, Porabju in Gradiščanskem v 16. in 17. stoletju; pomen protestantizma za oblikovanje prekmurskega knjižnega jezika in slovenske narodne zavesti Slovencev na levi strani reke Mure, ki jih je meja med nemškim in madžarskim delom Habsburške monarhije celo tisočletje ločila od matice. Lahko rečemo, da to znanstveno srečanje predstavlja pomemben prispevek k poglobljanju vedenja o protestantizmu in protireformaciji na Slovenskem, zlasti pa na prostoru med Muro, Rabo in Zalo. Nič manj pomembno ni dejstvo, da je dr. Šiftarjeva fundacija uspela pridobiti že na prvem koraku svoje raziskovalne dejavnosti ugledne soorganizatorje in podpornike iz vrst gospodarskih družb, krajevne samouprave, kulturnih ustanov, narodnostnih skupnosti ter pomoč Evropske unije Phare.

Šiftarjev zbornik *Pravo-narod-kultura* vsebuje štirideset referatov. V teh prispevkih avtorji razpravljajo o dr. Vaneku Šiftarju (1919-1999) ter o njegovi dolgoletni ustvarjalni vpetosti v kulturna in društvenopolitična dogajanja v nje-govem Prekmurju, v Sloveniji in Jugoslaviji ter širše v svetu, o njegovi zavzeti osebni vsestranski vključenosti v napore za izgradnjo boljše bodočnosti za vse, kakor tudi o osebnem prispevku na področju z vzgoje in izobraževanja ter znans-tvenega raziskovanja družbeno ekonomskih, političnih in kulturnih procesov v sodobni družbi in v njeni novejši zgodovini. Se posebej pa o njegovem enkratnem življenjskem podvigu – izgradnji in dolgoletnem negovanju Vrta spominov in to-varštva na Petanjcih, ki je v šestdesetih letih, odkar sta bili v njem posajeni prvi dve vrbi žalujki, izrastle v enkratno kulturno vrednost nacionalnega pomena.

V zborniku srečujemo in spoznavamo dr. Vaneka Šiftarja v njegovih razno-terih življenjskih vlogah. Od prvovrstnega pravnika, sodnika, državnega tožilca, okrajnega političnega aktivista do republiškega in zveznega poslanca ter zavzetega graditelja samoupravnega in državnega družbenega sistema. Od mladega univerzitetnega učitelja, vzgojitelja, mentorja in soustanovitelja visokih šol v Mariboru ter prvega dekana pravne fakultete Univerze v Mariboru do njenega zaslužnega profesorja. Od neutrudnega znanstvenega raziskovalca družbenih odnosov, zlasti uresničevanja pravic delovnega človeka (delavsko samoupravljanje), položaja narodnih, verskih in drugih manjšin (Romi, zamejski Slovenci, gradiščanski Hrvati, italijanska in madžarska narodnostna skupnost v Sloveniji). Od kulturnega ustvarjalca, pesnika in humanista ter družbenega kritika do borca za varstvo kulturne in naravne dediščine, za spoštovanje pridobitev narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda v okviru velike protifašistične koalicije v drugi svetovni vojni.

Ni naključje, da so tekle priprave za znanstveno srečanje *Dr. August Pavel* v Mariboru vzporedno z oblikovanjem monografije o dr. Vaneku Šiftarju. Saj je bil dr. Pavel, jezikoslovec, etnolog in pesnik, Vaneku v marsičem vzor, v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja pa tudi sodelavec dr. Šiftarjevega »Mladega Prekmurca«, naprednega glasila prekmurskih študentov v drugi polovici tridesetih let. Dr. Pavlove ustvarjalne vrednote so močno pritegnile Vanekovo znanstveno radovednost. Bil je med najbolj vnetimi raziskovalci Pavlovega dela in življenja. Dr. Šiftarjevi zapisi v zvezi z dr. Pavlom so bili med pomembnimi viri za znanstveno osvetlitev osebnosti in dela tega neutrudljivega kulturnega posrednika med Slovenci in Ogrji v prvi polovici dvajsetega stoletja.

Projekt *Sezonstvo in izseljenstvo* v Panonskem prostoru je bil v letu 2002 najzahtevnejši projekt v okviru delovnega programa dr. Šiftarjeve fundacije. Pripravila ga je projektna skupina Programskega sveta (koordinacija – dr. Marina Lukšič Hacin, predstojnica Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU). Njegova izvedba je bila združena v tem inštitutu v sodelovanju z dr. Šiftarjevo fundacijo in z Inštitutom za narodnosti in migracije v Zagrebu. Na konferenci so sodelovali znanstveniki in kulturni delavci iz Slovenije, Hrvaške, Madžarske in Avstrije ter iz vrst slovenskega izseljenstva v Argentini, Avstraliji in drugih deželah. Problematiko sezonstva in izseljenstva so obdelali iz različnih vidikov: socialnoekonomskega političnega demografskega, etnološkega, antropološkega zgodovinskega, kulturnega, psihološkega. V središču pozornosti so bila vprašanja kot so: bistvo sezonstva in izseljenstva ter njihovi ekonomski, socialni, politični in drugi vzroki in posledice te vrste migracij za demografski, ekonomski in kulturni razvoj pokrajine, iz katere so migranti; problemi socialnih in drugih človekovih pravic migrantov; kulturna ustvarjalnost sezoncev in migrantov; sezonstvo in izseljenstvo v slovenski književnosti.

V teku polnih dneh dni razprave o tej slojeviti problematiki, na osnovi štiridesetih avtorskih prispevkov so se potrdile nekatere že znane ugotovitve, postavila pa so se tudi določena konkretna vprašanja zlasti v zvezi z organizacijo in delovanjem odgovornih družbenih in državnih dejavnikov na področju sezonstva in izseljenstva in sploh v zvezi s problematiko sodobnih migracij doma in v svetu.

Znanstveno konferenco sta posebej zaznamovala dva momenta, in sicer: nastop znanih in manj znanih književnikov in drugih kulturnih delavcev s panon-

skega prostora v slovenskem izseljenstvu ter razstava o slovenskem sezonstvu in predstavitev dijaških raziskovalnih prispevkov o sezoncih in izseljencih iz Pomurja.

Nekateri pisci migranti v svojih delih obdelujejo zlasti sezonstvo in izseljenstvo iz svoje domače perspektive, drugi pa predvsem iščejo in izkazujejo svojo slovensko identiteto kot izseljenci v tujini. Njihove književne stvaritve v nevezani in vezani besedi na svojstven način izražajo doživljanja vezana na domovino in predstavljajo pomemben vir za globlje spoznavanje problematike slovenskega sezonstva in izseljenstva.

Razstava o izseljenstvu na panonskem prostoru – pripravila jo je mag. Daša Vidmar – in dela, ki so jih sestavili mladi raziskovalci na ljubomerski in mursko-soboški gimnaziji pod strokovnim vodstvom svojih mentorjev, so pomenila vzpodbudno novost na tej znanstveni konferenci. Na ta način se šolska mladina tvorno vključuje v raziskovanje okolja, v katerem odrasča, dr. Šiftarjeva fundacija pa vzpostavlja potrebne pogoje za poglobljeno znanstveno raziskovanje sodobne družbe in odnosov v njej.

Sezonstvo in izseljenstvo sta še vedno pereč problem v Sloveniji. Zato bo ta problematika ostala tudi v bodoče v delovnem programu dr. Šiftarjeve fundacije. Sedanji projekt se bo nadaljeval v okviru raziskovanja dnevnih migracij sezoncev z Goriškega na delu v sosednjih državah. V okviru naravnega parka treh dežel (Raab, Örsseg, Goričko) pa se lahko razvije v dolgoročen raziskovalni in razvojni projekt s ciljem, da priprava ob naporu za celostno obnovo in razvoj prekmurskega Goriškega in Porabja, to je sorazmerno najmanj razvitega, hribovitega dela pokrajine med Muro in Rabo.

Dan spominov in tovarištva 9. maja 2002 je bila prva prireditev te vrste na prostoru Vrta spominov in tovarištva na Petanjcih 19. Pripravila ga je šolska mladina Gimnazije Murska Sobota in Gimnazije Franca Miklošiča v Ljutomeru. Tema dneva je bila *Pesem odpornišтва na Slovenskem*. Slavnostni govornik akademik dr. Boris Paternu je obudil spomine na pesništvo slovenskega upora nastalega med partizani in v trpljenju zapornikov in talcev, žrtev fašističnega in vojnega nasilja. Dramska skupina soboške gimnazije je izvedla recital s tematiko odpora proti okupatorju v boju za svobodo, glasbena skupina ljubomerske gimnazije pa je nastopila z izbranim pevskim in glasbenim programom. Zbor je bil uspešen in odmeven. V istem duhu se že pripravlja *«Dan spominov in tovarištva 2003»*. Tema dneva *«Bolnišnica Franja»*, v spomin na požrtvovalnost, iznajdljivost in hrabrost zdravniškega osebja in sosednjega prebivalstva v boju za varnost pred sovražnikom številnih ranjencev skritih v soteski med idrijskimi hribi. Program bo pripravila šolska mladina iz Pomurja kot svoj prispevek k naporom Republike Slovenije, da se Bolnišnica Franja vključi v seznam *«svetovne kulturne dediščine»*.

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

Hershel SHANKS, *Skrivnost in pomen kumranskih rokopisov* – Tržič 2002, 216 str.

Ni dvoma, da spadajo najdbe Mrtvomorskih rokopisov med največja arheološka odkritja pisnih dokumentov v dvajsetem stoletju iz antičnega obdobja. Doslej je veljalo, da je najstarejši rokopis, ki je še danes osnova za kritične izdaje hebrejske Biblije – Leningrajski kodeks iz leta 1008 po Kr. Razlika v starosti teh dveh rokopisnih najdb je skoraj tisoč let.

Avtor knjige H. Shanks zelo sistematično in pregledno gradi dosedanja raziskovanja v obliki analitičnega in kritičnega besedila. Razdeli ga v dvanajst poglavij, kolikor je bilo tudi Izraelovih rodov. Seznan nas z različnimi tezami, hipotezami in teorijami, ki so se ob najdbi Mrtvomorskih rokopisov v drugi polovici 20. stol. izoblikovale. Večina najdenih dokumentov je bila napisanih bodisi na kozjo ali ovčjo kožo. Nekaj jih je bilo napisanih tudi na papirus. Še posebej zanimiv je nepoškodovan rokopis, vrezan v bakreno folijo, ki je pomagal odkriti več kot šestdeset najdišč oz. lokacije »zakopanih« pisnih zakladov Mrtvomorskih rokopisov.

Večina nepoškodovanih rokopisov je napisana v hebrejščini, četrтина pa je bila napisana v aramejščini, semitskem jeziku, ki je soroden hebrejščini in je bil jezik Judov v Palestini v času Jezusa Kristusa. Omembe Jezusa ni v rokopisih, je pa veliko novih podatkov, ki govorijo o položaju judovstva ob zori krščanstva. Rokopisi veliko povedo o judovstvu, ko je jeruzalemski tempelj še stal, in o koreninah rabinskega judovstva. Del najdenih besedil je napisan tudi v helenistični grščini – koinč dialektos.

Avtor knjige je strokovnjak mednarodnega ugleda in že več kot 25 let piše o svetopisemski arheologiji, je odličen poznavalec problematike mrtvomorskih rokopisov in arheoloških spomenikov Davidovega Jeruzalema, ki ga je, podobno kot Jeriho, natančno arheološko raziskala in dokumentirala angleška arheologinja Kathleen Kenyon. Pri raziskavah arheoloških lokacij je uvedla stratigrafske koordinate, ki zagotavljajo natančno in objektivno prostorsko dokumentacijo arheoloških raziskav, česar pri arheoloških raziskavah Kumrana de Vauxa ne moremo reči, čeprav sta bila dobra strokovna kolega in sta izkopavala sočasno vsak na svoji lokaciji, ona Jeriho, on Kumran.

H. Shanks je ustanovitelj in urednik uglednih strokovnih revij *Bible Review* ter *Biblical Archeology Review*, ki sodita med najbolj brane in ugledne periodične publikacije o tej tematiki. Leta 1991 je kot prvi objavil odlomke iz Mrtvomorskih rokopisov, vendar je treba reči, da je večino tekstovnih analiz daljših besedil že pred njim opravil cel štab usposobljenih strokovnjakov – biblicistov tako judovske,

krščanske in celo ateistične »veroizpovedi« z različnih evropskih, ameriških in judovskih univerz.

To kar omenja Marijan Peklaj v predgovoru, da avtor pretirano poudarja protijudovske predsodke znanstvenikov, ki so se ali se opredeljujejo kot kristjani, gotovo drži. Res pa je, da kumranski / mrtvomorski rokopisi odkrivajo pomemben del judovske kulture ob začetku našega letoštetja in ta nova znanja so odprla številne nove strani tako judovske kot krščanske zgodovine. Gre za avtentična in sodobna besedila prvega stol. pred Kr. in prvega stol. po Kr.

Približno četrтина mrtvomorskih rokopisov so biblična besedila, ki vsebujejo fragmente vseh knjig judovske Biblije, razen Esterine knjige. Preseneča integralno besedilo preroka Izaija.

Ob najdbi Mrtvomorskih rokopisov se načenja problem t. i. »Kumranske knjižnice« oz. »skriptorija« ter skupnosti esenov, ki so očitno, pa ne le oni, svete knjige in spise poskrili v votline, ne le na območju Kumrana, ampak vzdolž celotne obale Mrtvega morja. Glede najdb in še »neregistriranih« najdb mrtvomorskih rokopisov velja omeniti, da gre verjetno za kombinacijo najdb iz zbirke jeruzalemskih svetih besedil in besedil skriptorija esenskega »samostana« v Kirbet Kumranu. Vse te tekste so pred prodirajočo rimsko armado poskrili eseni in drugi poznavalci Judovske puščave v več kot trideset skrivališč / votlin / vadijev ob strmih obalah Mrtvega morja. Prav zato je primernejša oznaka teh rokopisnih najdb – **MRTVOMORSKI ROKOPISI**.

Naj postavim tudi konkreten kronološki in prostorski okvir teh poskritih besedil v zgodovinski kontekst. Podatek, da je bila naselbina Kumran uničena leta 68 po Kr. v veliki meri temelji na poročilu Jožefa Flavija, oz. njegovem delu Judovska vojna / *Bellum Judaicum* 8,2 in manj na rezultatih arheoloških izkopavanj de Vauxa. Jožef Flavij omenja, da je na dan, ki ustreza v takratnem rimskem koledarju 28. juniju leta 68 po Kr., poveljnik in bodoči cesar Vespazijan, došel v Jeriho, kjer se mu je pridružil Trajan, oče bodočega cesarja Trajana (98 – 117) z istim imenom, ter poveljnik desete rimske legije. Večina prebivalcev Jerihe je pobegnila. Tiste, ki so ostali, so pobili. Vespazijan se je utaboril v Jerihi, medtem ko so se vojaške enote razmeščale po raznih krajih dežele in se pripravljale na končni napad na Jeruzalem, do katerega je prišlo leta 70, ko ni ostal »kamen na kamnu«. Vemo, da so utrdbe Herodium, Maherunt, Jeruzalem in Masada pomenile ključne točke za osvojitve Palestine. Poslednja med njimi je bila osvojena Masada, o kateri še danes velja izročilo, da je bila to trdnjava, ki ni nikoli padla. Rimljani so spomladi leta 74 po Kr. osvojili mrtvo trdnjavo. Branilci – zeloti so s selektivnim žrebom pokončali sami sebe. Da ne bi padli živi v roke Rimljanov, so naredili množični samo(u)mor.

V zgodnjih petdesetih letih dvajsetega stoletja pa vse do leta 1956 so arheologi in beduini med seboj tekmovali, kdo bo našel, odkril, odkopal ali odkupil več zvitkov. V tem času so rešili bogato »kumransko knjižnico« pred uničenjem, saj »vsebuje« več kot osemsto različnih rokopisov. Beduini so bili v teh prizadevanjih – zmagovalci. Primer: Arheologi so sistematično izkopavali ruševine naselja esenov Kirbet Kumran, vis-a-vis pa je beduin raziskal in našel z rokopisi najbogatejšo votlino, danes znano kot Q4; prav pred nosom arheologov.

Od osemsto najdenih rokopisov jih je bilo okrog deset popolnoma nepoškodovanih. Ostalo so bili zgolj fragmenti, ki jih je bilo prek 25.000.

Del najdb mrtvomorskih rokopisov, predvsem iz votline Q1, in drugih arheoloških najdb iz Kumrana, je danes shranjeno v Svetišču knjige v Jeruzalemu, ki so ga zgradili v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Z arhitekturnega vidika je

oblika zgradbe odlična, saj je vkopana v zemljo, tako kot so bili lončeni vrči z rokopisi, streha pa je nad površino zemlje oblikovana po vzoru pokrova enega od vrčev iz votline št. 1 (Q1).

Zanimivo je, da je slovenska strokovna javnost po več kot 50 letih od odkritja te epohalne najdbe dobila prvo celotno predstavitev, pravzaprav komentarje in zgodovino raziskav o Mrtvomorskih rokopisih v slovenščini.

Resnici na ljubo je treba reči, da je v Sloveniji prvi pisal o najdbi mrtvomorskih rokopisov Jakob Aleksič, profesor na teološki fakulteti v Ljubljani, ki je v 50. letih 20. stol. študiral bibliikum v Jeruzalemu. Obe njegovi obširni študiji sta, žal, dostopni le v tipkopisu Zbornika teološke fakultete v Ljubljani. Prva z naslovom Judejska puščava je spregovorila (50 strani), kjer pregledno in kronološko ter vsebinsko opredeli dotakratne najdbe in spoznanja (1955). V drugi obširni študiji 3 leta kasneje z naslovom Mrtvomorski rokopisi, sveto pismo in krščanstvo (51 strani) pa je kot biblični ekseget in poznavalec starozaveznih besedil naredil analizo dotakratnih razpravljanj o Kumranskih / Mrtvomorskih rokopisih oz. njihovih najdbah. Vključil je tudi arheološko biblično topografijo časa nastanka teh rokopisov in politične, družbene, verske in vojaške razmere prvega stol. pred in po Kr.

Ob pripravah, prevajanju in izdaji standardnega prevoda svetega pisma stare in nove zaveze v slovenščino iz izvirnih jezikov (1996) so se vsi prevajalci srečali s problematiko mrtvomorskih rokopisov. V kontekstu celotnega bibličnega besedila in ostalih hebrejskih in aramejskih ter grških tekstov je Jože Krašovec kot izvrsten poznavalec tovrstnih virov poglobljeno, kritično in poznavalsko napisal veliko razprav in člankov o Mrtvomorskih rokopisih oz. najdbah, vsebini in kronologiji nastajanja. Tudi Marijan Peklaj, Franc Rozman, Andrej Snoj in še nekateri drugi so objavili veliko člankov na to temo (glej Izbrano bibliografijo na str. 209 ss).

Pripravlja se tudi slovenski prevod Mrtvomorskih rokopisov. Popularna knjiga H. Shanks-a je več kot dober uvod v slovensko izdajo izbranih besedil mrtvomorskih / kumranskih rokopisov. Opozoriti je treba, da moramo ne le razlikovati med rokopisnimi zvitki in fragmenti, ampak je potrebno upoštevati dejstvo, da vsebujejo besedila mrtvomorskih rokopisov ali njihovi odlomki, ki so zanimivi zaradi Nove zaveze oz. začetkov krščanstva in tistimi, ki vsebujejo besedila oz. odlomke besedil hebrejske biblije.

Pohvala gre založbi Učila International iz Tržiča, ki je vzela to aktualno strokovno branje v svoj program, prav tako prevajalcu Eriku Majaronu, ki je zelo dobro rešil številne terminološke in prevajalske probleme in se v imenoslovju držal standardov SSP (standardnega slovenskega prevoda). Škoda, ker je ob fotografskem, zelo povednem vložku o Kumranu in Svetišču knjige (16 fotografij, S. Mrvar) izostal zemljevid najdb ali vsaj pregledna karta Palestine iz obdobja začetka našega letostetja. Številne opombe in pojasnila k posameznim poglavjem vrednost knjige le še povečujejo, prav tako izbrana bibliografija ob koncu knjige nakazuje radovednemu bralcu smer nadaljnega poglobljanja o tej tematiki.

Janez MAROLT

Irena LAZAR, CELEIA – Arheološka podoba mesta (An Archaeological Image of the Town), Celje, 2001, 64 str. [ilustr.].

V predstavitvi zgodovine raziskav o antični Celeji je avtorica zbrala številne dosedanje ugotovitve in jih poskušala strniti v sintezo. Evidenco dosedanjih arheoloških najdb s področja Celjske kotline, in v širšem smislu tudi Savinjske doline, je postavila v kronološko zaporedje. Delo je napisano strokovno, preprosto in poljudno, pregledno in razumljivo, tako da knjigo z veseljem vzame v roke tudi ljubitelj arheologije in zgodovine.

Knjigo je avtorica razdelila na naslednja poglavja: Zgodovina raziskav, Lokacija in teritorij, Literarni in epigrafski viri, Ostanki rimskega mesta, Ceste, Kanalizacija in oskrba z vodo, Javne zgradbe in forum, Obrti, Grobišča, Severna nekropola, Južna nekropola, Zahodna nekropola, Prebivalstvo, Obzidje, Religija, Rimska in predrimska božanstva, Krščanstvo, Izbor literature.

Monografija o Celeji kot arheološki podobi mesta ob Savinji je zanimivo branje; lahko bi celo rekli, da je knjiga promocija antičnih korenin in starejše zgodovine kasnejšega knežjega mesta Celjskih grofov in današnjega Celja. Zdi se, da je antična dediščina naselbine / mesta ob sotočju Savinje in Voglajne skozi zbirne in pregledne dosedanje raziskave v knjigi Irene Lazar doživela sodobno, izpovedno močno in s številnimi ilustracijami obogateno predstavitev njegove arheološke in zgodovinske – antično bogate materialne kulture.

Dosledno se drži arheoloških analiz in ugotovitev o samem mestnem arealu. Zgodovinsko prostorskih analiz in sintez je nekoliko manj. Ostanki materialne kulture oz. materialne arheološke najdbe so vodilo sklepanja za predstavitev antičnega mesta Celeje in širše okolice.

Celeja je bila očitno eno od središč plemena Tavriskov, ki so v drugem in prvem stoletju pr. Kr. doživljala največji razcvet in po številnih najdbah novcev lahko sklepamo na razmeroma bogato gospodarsko življenje tega prostora. V Celeji so kovali tudi noriške srebrnike, kar nakazuje oz. daje mestu Celeji pomembno upravno in gospodarsko vlogo, ki ob priključitvi noriškega kraljestva rimski državi leta 15 pr. Kr. poudarjeno izkazuje njeno gospodarsko pomembnost. Upravno središče Norika in noriškega kraljestva ter kasnejše rimske province Norik je bilo na Koroškem, na Štalenski gori, Celeja pa je bila pomembna upravna enota na geostrateški lokaciji, kar potrjuje tudi legijski tabor v Ločici pri Polzeli druge italске legije v času markomanskih vojn. Ob tem se nakazujejo in potrjujejo številne prometne poti, ki Celeji kot križpotju cest proti Petovioni / Ptuj, Neviodunu / Drnovo pri Krškem, Upellam / Vitanje in Kolacioni / Stari trg pri Slovenj Gradcu in preko prehoda Atrans / Trojane v Ljubljansko kotlino do Emone in preko kraških prelazov do Akvileje, posebno mesto.

Avtorica je stanje dosedanjih raziskav in ugotovitev strnila v pregledno arheološko – zgodovinsko besedilo. Knjiga je bogato ilustrirana s številnimi novostmi in dokumentacijo najnovejših odkritij. Skice, karte ter umestitev novejših arheoloških najdb na geografsko – historično topografsko karto celejanskega agra je več kot pohvalno. Poznavanje antičnega obdobja, zlasti rimskega, je dobilo nov dragocen kamenček v mozaiku vedenja o rimski dobi na naših tleh.

Z natančno analizo infrastrukture ožjega celejanskega areala je avtorica odlično predstavila rimske standarde glede vodovoda, kanalizacije, mostov, cest, viaduktov in načrtovano gradnjo mesta ob naravnih danostih okolja ob sotočju Savinje in Voglajne. Poznavanje obrtnih dejavnosti tako steklarske kot keramične

produkcije je njena ljubezen in specialnost. Dosedanje arheološke najdbe in analize dokazujejo, da je bila rimska Celeja komunalno odlično urejena, kar tudi Irena Lazar dokumentirano predstavi.

Prevod v angleščino je naredil Phil Mason, ki je za razumevanje vsebine knjige za tujce celo natančnejši od originalnega slovenskega besedila. Poznavalec arheolog je s strokovno terminologijo odlično predstavil CELEIO mednarodni javnosti vsebinsko, prostorsko in kronološko, seveda v avtoričini režiji.

V besedilu je nekaj nedoslednosti glede pisanja imen kot npr. Petoviona, nato Poetoviona, prejšnje stoletje je dvajseto stoletje... Z novejšimi najdbami je dobro dopolnila in nadgradila Orožnovo sintezo, analize Schmidta, L. Bolte in V. Kolškove, D. Pirkmajerjeve, A. Vogrinove. Škoda, ker je dodala le del gospodarskega in družbenega zornega kota. Verjetno je to prihranila za naslednjo knjigo, saj vemo, da je odlična poznavalka keramike, stekla in obrti celejanskega prostora. Knjigo bodo z veseljem vzeli v roke tako zgodovinarji, arheologi, ljubitelji lokalne zgodovine, pa tudi šolajoča mladina. Besedilo zelo dobro dopolnjujejo odlične fotografije T. Lauka in V. Berka.

Janez Marolt

Jerneja Ferlež, MARIBORSKA DVORIŠČA: ETNOLOŠKI ORIS, Maribor 2001, 268 str.

Spominjam se vprašanja, ki sem ga pred leti zastavila kolegici, katero temo je izbrala za magistrsko nalogo. Odgovor je bil tedaj jasen, kratek in jednat: »Mariborska dvorišča«. V meni je vzbujal občudovanje, radovednost in seveda naklonjenost nad »urbanim raziskovanjem«. Z velikim zanimanjem sem, tudi kot konservatorica, pričakovala rezultat – knjigo. Z njo smo dobili odgovore in dokaze vsi, ki opozarjamo na nujno prisotnost etnološkega načina raziskovanja v mestih, v mislih imam predvsem konservatorje in muzealce. »Dvoriščni prostor je v primerjavi z uličnim velikokrat nekako manjvreden. Obnovljene in bahave fasade, ki krasijo nekatere hiše v starem mestnem jedru, so zares velikokrat v pravem nasprotju z zapuščenimi, propadajočimi dvoriščnimi poslopji in odpadajočo dvoriščno fasado.« (str. 245) Avtorica ugotavlja, da prostor z vidika uporabnika vendarle ni nepomemben! Z vidika obiskovalca in raziskovalca pa najbrž res, saj imamo tako ali drugače občutek, da vstopamo v prepovedan prostor, zato se pogledom v dvorišče raje odpovemo. Iz številnih opisov konservatorske stroke – vrednotenja posameznih meščanskih stavb – je mogoče razbrati poudarjanje stilne prepoznavnosti uličnih pročelij, le izjemoma se opisovalec spusti v ozadje, torej na dvorišče ali celo v vsebino. Ko sem bila na izobraževanju na Poljskem, nas je konservatorica vodila po mestu Zamosć, ki je na Unescovem seznamu stavbne dediščine. Ogledovali smo si sveže prepleškana renesančna pročelja, na vprašanje, kaj se dogaja z dvorišči, nisem dobila odgovora. Poiskala sem ga z domačinom, s katerim sva si upala pokukati v zasebnost prebivalcev. Dvorišča so odkrila »bedo« Unescove zaščite, razmajane balkone, zidove z vonjem po vlagi..., po pričakovanju pa so odkrila življenje – prostor za igro, druženje, sušenje perila, vrtničkarstvo...

Pričujoča knjiga je seveda poglobljena znanstvena tema, ki pa jo zaradi bogatega izrazoslovja in veččega jezikovnega prijema lahko prebira vsakdo. Z

uvodnimi poglavji, sociološkimi in antropološkimi ter etnološkimi pregledi literature, avtorica razčlenjuje, analizira in ugotavlja odnose med bivalno kulturo in dvoriščem. Opredeljuje prostor kot pojem, ki je tipološko raznolik in skozi časovna obdobja arhitekturno opredeljiv. S »prepovedanimi sprehodi« po mariborskih dvoriščih pa nas vodi med vsebine, ki zidovom navdahnjejo življenje. Tako se skozi topografske preglede posameznih uličnih karejev seznanimo z načrti, parcelacijami (pregled arhivskega gradiva je nadvse temeljit), številnimi posegi, adaptacijami, celo izdajanjem »kulturnovarstvenih pogojev« zanje v 30. letih 20. stol. Podrobnemu topografskemu pregledu sledi kronološki pregled, ki je razdeljen na štiri časovna obdobja. Razbrati je mogoče številne spremembe v zasnovi - podobi, ki so jih narekovali vsebinski - socialni vidiki oziroma način življenja uporabnikov. Mariborčani sami pa nam o dvoriščih povedo največ, predvsem zato, ker so zgodbe 20. stoletja pridobljene s ustnim virom, eno najdragocenejših etnoloških metod. Pripovedi, informacije in doživljanja prostora so bila tako bogata in raznolika, da jih je avtorica lahko strnila v klasifikacijo po namembnosti. Dvorišča so bila lahko prostor za živali, prostor za industrijsko in obrtno delo, prostor, namenjen gospodinjskim opravilom, prostor za druženje, klepet, igro otrok, individualno urejanje - opremljanje prostora ipd. Navedeno je primerljivo z arhivskimi viri in literaturo, hkrati pa avtorica opozori še na delitev dvorišč na zasebne in javne prostore, kjer se zrcalijo tudi medsebojni odnosi ter odnosi med lastnikom in najemnikom. Pripovedi torej, ki dokazujejo, da ob vstopu na dvorišče motimo zasebnost in resnično počnemo »nekaj prepovedanega«.

»In naposled morajo imeti analize mariborskih dvorišč tudi svojo uporabno plat.« (str. 247) V zaključnem poglavju avtorica navaja številne že izrečene ugotovitve in dvome ob problematiki urejanja in uporabe dvorišč. Razvojne družbene spremembe so narekovale opuščanje nekaterih dejavnosti na dvoriščih, zato so številni pomožni objekti (drvarnice, pralnice) prazni. Avtorica tehtno in primerjalno z nekaterimi evropskimi mesti izpostavlja predloge, pri čemer spoštuje mejo med zasebnim in javnim. »Mesto, ki ohranja v svojem starem jedru bivalne prostore, ostaja živo,« pa čeprav urbanisti zmajujejo z glavo in s strokovnimi mnenji negirajo taisto živost: »Že prav, da stanovalci urejajo okrasne rastline na svojih dvoriščih, toda poglejte, kako neokusne so. Oni sicer mislijo, da je to lepo, mi pa vemo, da temu ni tako.« (str. 251). Prerekanj o tem, kako pogojevati ureditev zasebnega ali javnega prostora v starem mestnem jedru, med strokovnjaki najbrž ne bo hitro konec. Avtorica seveda pozna rešitev, zato je zaključno, aplikativno poglavje toliko bolj dragoceno.

Z Mariborskimi dvorišči smo tako obogateni vsi: etnologi, zgodovinarji, arhitekti, umetnostni zgodovinarji, skratka različni strokovnjaki in tudi ljubitelji, popotniki, obiskovalci, nedvomno pa najbolj Mariborčani - »prav do zadnje pike«.

Tanja Hohnec

Food and Celebration, from fasting to feasting (Hrana in praznovanje, od posta do preobilja), Ljubljana, Dublin, 2002, 428 str.

Zbornik *Food and Celebration* mi je prvič prišel pred oči in pod roke v službi, v knjižnici, kjer s kolegico pregledujeva nove knjige in jih odbirava za eno od posebnih zbirk Univerzitetne knjižnice Maribor.

Moja prva reakcija je bila reakcija na nevsakdanjo kombinacijo na naslovnici – knjiga z angleškim naslovom, pa slika iz Vodnikovih Kuharskih bukev! Ker se mi je kombinacija zdela nenavadna, me je takoj pritegnila, da sem knjigo odprla, prelistala in ugotovila za kaj pravzaprav gre. Gre pa za zbornik mednarodne etnološke konference o prehrani, ki je sicer izšel v Sloveniji, a je v celoti napisan v angleščini.

Druga reakcija je bila – kako lepa knjiga! Kot za proizvode široke potrošnje ter za ljudi tudi za knjige seveda velja, da je bistvena sicer vsebina, a embalaža še zdaleč ni nepomembna. Vsaj za prvi vtis ne. In kot pri proizvodih široke potrošnje ter pri ljudeh je tudi pri knjigah prvi vtis pomemben. Predvsem, ko se odločamo, ali bomo prej naštetje pogledali še drugič.

Zbornik *Food and Celebration* sem seveda videla še drugič. Tokrat sem se osredotočila na vsebino (podobno se mi dogaja pri proizvodih široke potrošnje in pri ljudeh).

Zbirka besedil o etnoloških in sorodnih pogledih na praznično prehrano, po slovensko bi mu rekli *Hrana in praznovanje* – od posta do preobilja, podnaslov v angleščini je zaradi besedne igre še bolj posrečen, je nastal kot skupek besedil, ki so bila predstavljena na 13. konferenci Mednarodne komisije za etnološko raziskovanje prehrane. Ta je bila leta 2000 namreč v Sloveniji. Člani komisije so se zbrali junija 2000 na treh lokacijah – v Ljubljani, Predgradu in Piranu, med drugim zato, da bi tudi kulinarično spoznali tri kulturno in geografsko raznolike slovenske pokrajine. Komisija sicer deluje od leta 1972, od takrat se njeni člani sestajajo na raznih koncih sveta.

Urednica zbornika je Patricia Lysaght iz dublinskega Oddelka za irsko folkloro na Irski narodni univerzi. Ker gre za obsežen zbornik in referente z vseh koncev sveta, je z urejanjem zbornika gotovo opravila veliko delo. Gotovo pa ima velike zasluge pri izidu zbornika tudi organizatorica konference v Sloveniji in članica komisije dr. Maja Godina Golija.

Skoraj štirideset referatov je razdeljenih v osem tematskih skupin. V uvodnem sklopu *Slovenija* – zgodovinski pregled in regionalna etnologija, ki je goste očitno vpeljal v slovensko okolje, so se zvrstile tri slovenske referentke – Inja Smerdel, Mojca Ravnikar in Tina Novak Pucer. Sledijo sklopi *Hrana*, *post* in *preobilje*; *Hrana in praznovanje*, lokalne in globalne različice; *Hrana in praznovanje*, regionalne študije; *Hrana in življenjski krog*: rojstvo, poroka, smrt; *Hrana in koledar*; *Hrana in praznovanje* v skupnosti in *Študije o prehrani*, razlogi za praznovanje. Med referati v skupini regionalne študije je referat slovenske raziskovalke prehranske kulture Maje Godina Golija o pomenu mesnih jedi v slovenskih prazničnih obrokih. Sicer pa so se z razmišljanji o praznični prehrani na konferenci in v zborniku zvrstili avtorji iz Rusije, Madžarske, Avstrije, Švedske, Latvije, Poljske, Nemčije, Francije, Škotske, ZDA, Slovaške, Irske, Nizozemske, Norveške, Hrvaške in s Cipra. Izredno zanimivo je, da so razmišljanja enotlogov, šlo je pač za etnološko konferenco, dopolnili tudi pogledi predstavnikov sorodnih strok – zgodovinarjev, folkloristov, antropologov, strokovnjakov za kmetijstvo in prehrano ter umetnostnih in literarnih zgodovinarjev.

Tak razširjen pogled optiko gotovo razširi, tematika pa je obdelana z več zornih kotov in na več načinov. Tak pristop med drugim tudi dokazuje, da je sodelovanje med sorodnimi strokami, ki se utegnejo dotakniti neke teme, ne le mogoč, ampak tudi koristen.

Zanimivo je, da so se avtorji iz iste dežele (ZDA – Hrana in praznovanje v skupnosti; Francija, Škotska – Hrana in koledar) nekajkrat znašli v istem tematskem sklopu, ker je verjetno posledica podobne raziskovalne paradigme avtorjev, ki prihajajo iz istega ali podobnega raziskovalnega in kulturnega okolja. Spet je sodelovanje avtorjev iz različnih okolij kvaliteta, ki pripomore k raznolikosti zbornika in odpira možnost primerjav istih kulturnih sestavin v različnih kulturnih okoljih. Zborniku je tako mogoče pripisati tako interdisciplinarnost in oboje oceniti kot njegovo odliko.

Večina člankov obravnava 19. in začetek 20. stoletja, nekaj jih je časovno seglo dlje v preteklost.

Tematski okvir relevantnih znanstvenih razmišljanj o praznični prehrani je začrtala urednica Patricia Lysaght v uvodniku v zbornik: kaj konstituira praznične jedi in pijače v različnih kulturah, v kakšnem odnosu so do vsakdanje prehrane, kako se spreminjajo v času in prostoru in kak pomen imajo v določenih kontekstih. Urednica ugotavlja, da univerzalnih prazničnih jedi in pijač ni, na njihovo sestavo, konstituiranje in ohranjanje pa vplivajo različni dejavniki, ki jih vsakič (časovno ali krajeveno) posebej določijo.

Razmišljanja in pisanja o praznični prehrani so v slovenski etnologiji, gotovo pa tudi v drugih, pogostejša od takih, ki se ukvarjajo z vsakdanjo prehrano, zato je zbornik 13. konference pravzaprav skupek besedil na temo, ki je v etnologiji zelo pogosta. Pa vendar razen že omenjene interdisciplinarnosti in interkulturalnosti povečuje zanimivost še dejstvo, da so zorni koti referentov zanimivi in da se dotikajo drobnih tem, ki jih obširnejše monografije z isto tematiko včasih puščajo neopažene. Osebnost me je recimo zelo pritegnil tematsko svež prispevek Bernharda Tschofna z dunajskega Inštituta za evropsko etnologijo Lokalna prehrana in globalno znanje – komentarji o možnostih raziskav prehrane v dobi svetovnega spleta. Avtor v besedilu zanimivo razmišlja o razmerju med lokalnim in globalnim v povezavi s hrano, zlasti z lokalno, tradicionalno hrano, ki jo raziskujejo lokalne etnologije in ki jih je mogoče predstaviti na spletu, ki so povezane s turizmom, trženjem in reklamo. Uporabno naravnano je tudi besedilo Švedinje Anne Burstedt o obiskovanju t.i. »etničnih« restavracij, ki tako s ponudbo hrane kot z notranjo opremo poskušajo pričarati duh nekega naroda ali neke kulture. Osebnost me je razveselila tudi prisotnost nemškega podeželja med letoma 1880 in 1930. Nekateri avtorji so se lotili problema posameznih vrst jedi v prazničnih okoliščinah (meso, kruh, torta za rojstni dan, praznično pecivo), drugi izbranih praznikov in njihovih jedilnikov.

Izpostavljanje samo nekaterih prispevkov je po svoje seveda subjektivno početje, toda ali ni vsaka ocena publikacije le subjektivni pogled vsakokratnega ocenjevalca? Omenjanje vsakega prispevka tako obširnega in raznolikega zbornika pa je bilo za namen take ocene po svoje tudi predolgo. In kot je pri zbornikih v navadi – nekatere prispevke preberemo takoj, druge pozneje, nekateri ostanejo morda tudi neprebrani. To je čar knjig, ki ustvarijo o isti temi v več krajših prispevkih na več načinov. Vsakomur, ki bi ga tega utegnila zanimati, seveda priporočam, da opravi svoj lastni izbor.

Jerneja Ferlež

Viktor Parma, Oče slovenske opere, Trst 2002

Viktor Parma - Oče slovenske opere je naslov monografije tržaškega avtorja dr. Paola Petronija, ki je v začetku leta izšla pri založbi Mladika v Trstu. Dne 4. februarja jo je predstavil ravnatelj Opere dr. Borut Smrekar na tiskovni konferenci v ljubljanski Operi - ob uprizoritvi dveh Parmovih opernih enodejank, Ksenije in Stare pesmi (7. februarja, dan pred slovenskim kulturnim praznikom), 22. februarja pa je knjigo v Glazerjevi dvorani Univerzitetne knjižnice Maribor predstavila podpisana.

Pisec monografije o V. Parmu, dr. Paolo Petronio, se je rodil 3. julija 1950 v Trstu. Doktoriral je iz političnih ved in je zaposlen kot visok uradnik na Oddelku za pravne zadeve pri Železniški upravi v Trstu. Klavir in kompozicijo je študiral privatno in že v času študija komponiral nekaj klavirskih in komornih skladb. Nato se je posvetil znanstvenoraziskovalnemu delu, ki ga izvaja še danes ter je postalo njegov drugi poklic. V 35 letih je obdelal že celotne opuse velikih skladateljev od Mozarta do Debussyja, zadnjih deset let pa se je posvetil analizi vseh državnih himen na svetu. Naslov monografije P. Petronija Oče prve slovenske opere je povsem upravičen, saj je Parma skladatelj prve slovenske, v celoti komponirane romantične opere. Po lastni izjavi je avtor monografije preučil vse partiture Parmovih skladb, ki jih večinoma hrani NUK. V nepogrešljivo pomoč mu je bila raziskava muzikologinje Darje Frelihove, natisnjena v XXIX. zvezku Muzikološkega zbornika (1993), ki vsebuje natančne biografske in bibliografske podatke o skladatelju Parmu. Bibliografijo je vključil tudi kot dodatek h knjigi. Bibliografsko gradivo je nato primerjal in dopolnil z drugimi, še neobjavljenimi podatki iz dveh zvezkov, ki ju hranita Parmova vnuka Ksenija in Bruno, in v katerih je skladateljev sin Bruno Parma zapisoval dosežke očetove ustvarjalne poti. Vnuka pa sta avtorju omogočila tudi fotokopiranje partitur starega očeta.

Pred nami je (kot je v spremni besedi lepo zapisala Jadranka Šturm Kocjan, konzulka v Trstu) "obsežen, zaokrožen in poglobljen prikaz Parmovega življenja in dela ter analiza njegovih del, ki razkrivajo razgibano glasbenikovo bivanje in ustvarjanje v krajih od Trsta, Benetk, Zadra, Metlike, Novega mesta, Trenta, Dunaja, Ljubljane, Maribora, Litije, Kranja, Črnomlja..." Šturm Kocjanova posebej opozarja na prvo poglavje v prvem delu knjige (ta obravnava Parmovo življenje v sedmih poglavjih) z naslovom Čemu pozaba, v katerem dr. Petronio ugotavlja, zakaj je Parma nezanimiv, pozabljen in v zunajglasbenih krogih skoraj neznan skladatelj. Med drugim pravi avtor takole: "... njegov brez dvoma tehtni opus pa so iz treh razlogov zanemarili; veljal je za "tujca", ker se je rodil v Trstu, za "ljubitelja", ker je sicer študiral kompozicijo, a se ni domogel do diplome... zamolčali pa so ga nazadnje še iz političnih razlogov, ko se je leta 1945 komunizem zavihtel na oblast." V Mariboru, kjer je Parma živel zadnja štiri leta (1920-24), nikakor ni veljal za "tujca", saj je bil častni kapelnik mariborskega gledališča, in kot pravi tudi avtor Petronio, je Parma v Mariboru ob ustvarjalnem delu "doživljal zadoščenje, ki mu ga je nudilo mariborsko gledališče". (Parmov prijatelj, igralec, režiser in pesnik Danilo Gorinšek je leta 1978, ob skladateljevi 120-letnici rojstva, zapisal med drugim takole: "Parma je dobil po smrti v Ljubljani in Mariboru svojo ulico, ob 30-letnici mariborskega gledališča so mu v teatrskem velestibulu postavili kip, delo akademskega kiparja Gabrijela Kolbiča - to je vse res. Toda res je tudi, da se je zavila Ljubljana v "(ne)kulturnen molk", kar se tiče obujanja zaslužnega slovenskega umetnika v življenje, saj se Viktor Parma od zime 1945,

ko so še enkrat peli njegovo opero "Stara pesem", ni več oglasil z odra tamošnje Opere.

Že številke uprizoritev Parmovih del v obeh slovenskih Operah so več kot zgovorne: v ljubljanski Operi so od leta 1895 do 1945 torej v polnih petdesetih letih, 77-krat uprizorili kako Parmovo delo, v Mariboru pa samo od 1920 do 1945, torej v dobrih 20 letih, kar - 89 predstav..."; Večer, 1978, št. 44, stran 4).

Avtor je skušal poreklo Parmovih raziskati v arhivu tržaške občine, a brez posebnega uspeha. Parmov rodovnik pa je strnil takole: "korenine rodu naj bi segale v zalednje Benetk, ena veja naj bi se odselila v Slavonijo, nato v Slovenijo, tam bi se tudi poslovenila. Nazadnje je državna služba očeta Ivana Parmo zanesla v Benetke, spoznal je Benečanko in se z njo oženil, rodil se jima je sin Viktor. Ta pa se je z brati zakorenil v Sloveniji; pozneje v Ljubljani. S tem naj bi se rodovniška pentlja z odskokoma v Slavoniji in v Benetkah naposled sklenila v osrčju Slovenije... Četudi bi utegnil Parmov rod koreniniti na italijanskih tleh, ni najmanjšega dvoma, da je Viktor Parma živel in deloval kot slovenski skladatelj".

V drugem, obsežnejšem delu, avtor izčrpno analizira Parmova najpomembnejša dela, najprej opere in operete. Pri vseh navede najprej avtorja libreta in prevajalca, čas nastanka in praižvedbe dela, osebe, čas dogajanja, orkestrsko in zborovsko zasedbo, vsebino dejanj in nato glasbeno analizo po dejanjih, ki ji dajejo še posebno vrednost posamezni značilni notni primeri (motivov, tem, arij, duetov, zborovskih in orkestrskih odlomkov idr.). Zelo zanimiva je tudi navedba vplivov določenih skladateljev in njihovih del v nekaterih operah in operetah, še zlasti v uvodnem delu v glasbeno analizo opere Urh, grof celjski, kjer med drugim avtor ugotavlja: "Površni kritik si ob poslušanju Urha ne more kaj, da ne bi opere označil za "verdijsko". Vendar to nikakor ne drži... Najprej naj zato razčistimo, da 'verdijskega' sloga v 19. stoletju enostavno ni, pač pa poznamo "italijanski" slog 19. stoletja. Smeli bi zato kvečjemu trditi, da se je Parma v Urhu poslužil 'italijanskega' sloga. A tudi v tem primeru je resnica nekoliko drugačna! Parma se je pri Urhu, grofu Celjskem res ravnal po nekaterih vzorcih, vendar ne italijanskih, pač pa hrvaških. Zgledoval se je po operi Nikola Šubić Zrinjski Ivana Zajca". Ob sklepu so še podatki o natisu partiture, klavirskega izvlečka ali podatki o izvirnem jeziku o rokopisu partiture. Po operetah na podoben način analizira še Parmov godalni kvartet, scensko glasbo za Govekarjeve Rokovnjače in Legionarje, dve kantati, Povodni mož in Sveti Senan, instrumentalna in zborovska dela. Sledi poglavje Ovrednotenje Parmovega glasbenega dela in njegove perspektive, Gramofonski in magnetofonski posnetki Parmovih del. Kot dodatki so še: opis nastanka Godbe na pihala "Viktor Parma" iz Trebč pri Trstu, že omenjena izpopolnjena bibliografija, beseda o avtorju in slikovno gradivo ter kazalo. Na začetku knjige je Parmov vnuk Bruno zapisal nekaj besed Knjigi na pot, sledita spremna beseda in avtorjev uvod. Knjigo sta iz italijanskega jezika prevedla Diomira Fabjan Bajc in Pavel Kodrič, pregled strokovnega izrazja Fedora Ferluga Petronio in Marko Ozbič. Knjigo je oblikovala Nadia Roncelli, platnice pa Graffy. Čeprav avtor dr. Petronio skromno zapiše, da v knjigi ni do podrobnosti izčrpal vseh vprašanj in bo rabila predvsem kot izhodišče nadaljnjemu raziskovanju Viktorja Parme, moramo vendar poudariti, da smo z njo dobili po daljšem času pomembno monografijo o slovenskem skladatelju, ki jo je napisal avtor zunaj meja, in kakršne po smrti Dragotina Cvetka do danes o slovenskem ustvarjalcu nimamo. Za konec naj navedem še sklepno misel Šturm Kocjanove, da imamo Slovenci "najboljše možnosti, da udejanimo Parmovo dediščino in podoživimo vse tisto, kar nam je sporočal skladatelj skozi svoja dela. To lahko storimo v

Mariboru, Ljubljani ali Trstu in s tem spet najdemo tisti del sebe, ki nas utrjuje kot Slovence ter nam daje prepoznavnost in vrednost tudi v svetu opere."

Manica Špendal

Bruno HARTMAN: KULTURA V MARIBORU
Gibanja, zvrsti, osebnosti, Maribor 2001, 933 str.,

V zbirki Documenta et studia historiale recentoris XIII je mariborska Založba Obzorja izdala zajetno knjigo uglednega kulturnega in javnega delavca, literarnega zgodovinarja, gledališnika in bibliotekarja dr. Bruna Hartmana z naslovom *Kultura v Mariboru (gibanja, zvrsti, osebnosti)*. Knjiga, ki je nastala na pobudo urednika Založbe Obzorja Andreja Brvarja, je izšla z denarno pomočjo Mestne občine Maribor. Opremil jo je Viktor Šest, grafično oblikovala Vesna Orgulan, pripravo za tisk so opravili v repro studiu OK, natisnila pa jo je mariborska tiskarna Ma-tisk d. d.

Dr. Bruno Hartman je izjemno vsestranski ustvarjalec in je dobro znan v tujih in domačih kulturnih in znanstvenih krogih. Diplomiral je leta 1951 na FF v Ljubljani in tu leta 1976 tudi doktoriral. Med drugim je bil dramaturg v Drami SNG Maribor (1958-1962), umetniški vodja in ravnatelj SLG Celje (1962-1965) in ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru (1965-1989). Leta 1974 je zasnoval projekt visokošolskega knjižničnega sistema v Mariboru in izhodišča za novo zgradbo mariborske Univerzitetne knjižnice. V kratkem predgovoru resnično zajetnega knjižnega dela je Bruno Hartman med drugim zapisal, »da je svoje raziskovanje namenil predvsem gledališču in knjižničarstvu v Mariboru, kar je bilo povezano z delom v Slovenskem narodnem gledališču v Mariboru in Univerzitetni knjižnici Maribor. Preden sem se lotil raziskovanja, sem natančno preučil idejna izhodišča za razvoj slovenske kulture v Mariboru, ki jih je za področje znanosti, zlasti zgodovinopisja daljnovidno načrtoval konec 19. stol. profesor mariborskega bogoslovja dr. Franc Kovačič. Iz njih so se v naslednjih desetletjih izoblikovale kulturne ustanove, ki so temelj kulturnega snovanja v Mariboru in v Sloveniji v celoti. Način in smer Kovačičevih razmišljanj sta tako jasna, razvidna in propulzivna, da jih velja upoštevati še danes, kadar gre v obdravskem mestu za to, kako spodbujati kulturo v njem, jo ustvarjati ali se o njej odločati. Seveda sem preučil tudi ideje tistih ustvarjalcev, ki so Kovačičeve misli še obogatili. Zlasti sem sprejemal nase poglede pesnika, bibliotekarja, literarnega in kulturnega zgodovinarja Janka Glazerja o knjižničarstvu nasploh, še posebej o mariborskem, o mariborski splošno znanstveni knjižnici«. Predgovor zaključuje z željo, »da bi se mi pridružili še novi, mladi raziskovalci, ki bi razčlenili še tista mesta v mariborski kulturni preteklosti, ki se jih nisem lotil, pa tudi druga vprašanja o mariborskem mestu in njegovih prebivalcev v menjavah časov. Vednost o naši preteklosti nam zagotovo pomaga živeti v sodobnosti in mora kazati pot v prihodnost«.

In prav slednje nam verodostojno pomaga in uči najnovejša Hartmanova knjiga. Njen avtor je o kulturi v Mariboru napisal vrsto člankov in razprav, ki jih

je objavil v strokovnih glasilih in znanstvenih revijah. Zato niso prišli v roke širkega kroga bralcev, ki lahko zdaj s pomočjo zajetnega knjižnega dela podrobneje spoznajo tudi manj znane in zastrte strani mariborske kulture. Avtor je besedilo (gre za 58 prispevkov dr. Bruna Hartmana, ki jih je izbral urednik Založbe Obzorja Andrej Brvar) razdelil v 3 programske dele oz. problemske celote. Prvi sklop prispevkov z naslovom Kulturni tokovi v mestu, vsebuje 17 prispevkov, ki obravnavajo različna področja in probleme mariborskega kulturnega snovanja. V tem sklopu je tudi prispevek z naslovom Franc Kovačič (1867-1939) in o katerem avtor ocenjuje, »da gre v primeru Franca Kovačiča za človeka, ki je s svojimi idejami in njihovimi uresničitvami preusmeril duhovne tokove v Mariboru in severovzhodni Sloveniji. Brez njih bi drugo mesto v naši državi ne imelo trdnih osnov za svoj duhovni in gmotni razvoj. To si moramo vedno znova dopovedovati, vzorovati pa se ob njegovi sli po spoznavanju resnice, ob njegovi delavnosti in vztrajnosti«.

Drugi sklop prispevkov – Gledališče iz različnih vidikov - vsebuje 20 prispevkov o gledališki zgodovini v mestu ob Dravi. Veliko teh prispevkov je Hartman objavil v Dokumentih Slovenskega gledališkega muzeja. Vidi se, da avtor obravnavano tematiko izjemno dobro pozna, zato ne presenečajo tehtne ocene nekaterih prelomnih trenutkov gledališkega razvoja. Zlasti v času med obema vojnama, medtem ko čas po 2. svetovni vojni predstavlja v dveh prispevkih o Borštnikovem srečanju. Zadnji sklop prispevkov – Knjižnice in knjižničarji - zajema 21 prispevkov, ki so bili prav tako že objavljeni, največ v Časopisu za zgodovino in narodopisje, pa tudi v nekaterih drugih znanstvenih revijah. Avtor tudi to problematiko odlično obvlada, saj ne smemo pozabiti, da je bil v letih 1965-1989 ravnatelj študijske oz. kasnejše Univerzitetne knjižnice v Mariboru. To področje mariborske kulture je v zajetni Hartmanovi knjigi obdelano poglobljeno in vsestransko. Avtor je znanstveno preučil raznolike knjižnice in več prispevkov namenil tudi mariborski univerzitetni knjižnici. V tem sklopu je predstavljen tudi Janko Glazer, zgled slovenskega knjižničarja. Avtor med drugim opozarja, »da se morata zlasti vsak mariborski knjižničar in snovalec razvoja Maribora dobro poglobiti v Glazerjevo razmišljanje o knjižnici in njenem pomenu. Iz njega, a tudi iz razmišljanja njegovih somišljenikov o mariborskem znanstvenem svetu se jim bo pokazalo, kako morajo ukrepati tudi sami. Pomembnost Glazerjevega razmišljanja pa tiči v tem, da velja tudi za druge slovenske bibliotekarje in kulturne politike.«

O Hartmanovem delu je napisal obsežno oceno Aleš Gabrič v Kroniki (št. 50/2002, str. 108-110) in med drugim zapisal, »da v nasprotju s pogosto dokaj ozko zastavljenimi cilji slovenskega zgodovinskega poskusa Hartman vprašanja analizirati s širšega zornega kota. Ob vprašanjih o vlogi, pomenu in moči slovenske kulturne preteklosti pogosto opozarja, da bo mogoče natančneje odgovoriti šele potem, ko bo podrobneje raziskana tudi kulturna podoba nemškega prebivalstva Maribora. Ob navajanju nekaterih nemških orisov kulturne zgodovine Maribora pa pri tem poudarja, da so pisane bolj z nacionalnim kot pa historičnim predznakom, kar pa je, kot vemo, v preteklosti veljalo in deloma še danes velja tudi za slovensko zgodovinsko. Zato se je povsem moč strinjati z Hartmanovimi opozorili, da bo šele preučevanje vseh dejavnikov, ki so oblikovali duhovno podobo mesta, lahko izrisalo tudi pomen slovenske kulture v njem. Ta je bila pač njej sestavni ne pa ločeni del.« Aleš Gabrič v omenjeni oceni tudi poudarja, »da se Hartmanovi knjigi Kultura v Mariboru ne bo mogel izogniti noben humanist in družboslovec, ki bo raziskoval duhovno preteklost štajerskega dela Slovenije in njegove metropole oz. širše gledano slovenske kulturne preteklosti.«

Knjiga zbranih prispevkov Bruna Hartmana je izjemno delo, ki se mu ne bo mogoče izogniti pri nadaljnjem raziskovanju kulturne oz. duhovne preteklosti

mesta ob Dravi. Ali, če ob koncu uporabimo misel iz besedila dr. Bernarda Rajha na notranji strani ovitka knjige, »s predstavljenim delom o mariborski kulturni zgodovini se je Bruno Hartman nepreklicno uvrstil med svoje vzornike, kot so bili Franc Kovačič, Franjo Baš in Janko Glazer.« Strinjamo pa se lahko tudi z Rajhovo oceno, da široko zasnovana pahljača kulturno - zgodovinskih ob-ravnjav v Hartmanovi knjigi predstavlja tudi uporaben in nadvse bogat prispevek za doslej še nenapisano zgodovino Maribora kot celote.

Marjan TOŠ

Alan Unterman: JUDOVSTVO, Ljubljana 2001, 309 str.

Na slovenskem knjižnem trgu se je (sicer z letnico izida 2001) pojavila koristna, zanimiva in uporabna knjiga Alana Untermana z naslovom Judovstvo, ki jo kot Mali leksikon v prevodu Bogdana Gradišnika izdala Mladinska knjiga iz Ljubljane. Vsebinska 309 strani branja je razdeljena na 5 poglavij in sicer na krajši uvod, ki mu sledijo Krajšave in nato osrednji del Leksikon. Zadnji dve poglavji pa zajemata dodatno branje in vire ilustracij.

Ceprav je uvod kratek, nudi dovolj korektnih informacij in vsebinskih podarkov, ki po pazljivem branju pripeljejo do osrednjega dela knjige, to je Leksikona. Predvsem pa je v uvodnem delu zelo jasno zapisano, »da je od razdobja razsvetljenstva, ko so se začeli podirati okopi geta in so Judje sprejemali zahodno kulturo v navadi, da se judovska vera popisuje glede na racionalnejše sestavine. Judovstvo, ki je v 19. in 20. stol. vzniknilo iz učenjaških spisov, je bila vera etičnega enoboštva, katerega obredi so zabičevali moralne in teološke vrednote, povezane z verovanjem v Stvarnika, gospodarja človeške zgodovine in božjega pisca tore. Takšna podoba judovstva se je zarisala že v filozofskih delih zlate dobe v srednjeveški Španiji, vendar se je opazno oddaljila od dejanske vere navadnega Juda. Racionalizacija judovske vere, čeprav umstveno sprejemljiva za moderniste, ni mogla spoznavno popisati barvitih prepričanj in bivanjskega sloga večine Judov. Oni so dopuščali, cel korpus legend, ljudskega izročila in praznovanja, ki ga lahko imenujemo agadski (od talmudskega izraza agada, »zgodba«). Omembe mračnejše plati tega agadskega korpusa, kolikor se jih je v delih o judovstvu sploh našlo, so bile bodisi alegorizirane ali odpravljene z razlago, da gre za slikovite ostanke getske miselnosti, namesto da bi bile obravnavane kot bistveni del judovske zavesti. Tako imenovane ostaline so za dojetje Judov in judovstva enako pomembne kakor iztanjšana vera razumnikov. Ta položaj se še do danes ni opazneje spremenil. Številni navadni Judje v nasprotju s poklicnimi teologi bodisi dobesedno sprejemajo obsežne dele tega korpusa ali pa se preprosto ne ubadajo s temi sestavinami judovskega nauka. Legendno izročilo tako ogromno prispeva k vitalnosti sodobnega judovskega življenja, ki še ni povsem prebolelo spopada z zlom nacističnega holokavsta, da spravlja v zadrego judovske moderniste. Slednji zagovarjajo predpisano teologijo, polemično pisoč o svoji veri z namenom, da bi predstavili judovstvo, dolgoletnega izobčenca krščanske zavesti, v obliki, sprejemljivi za ne-judovski svet«.

Iz uvoda veje sporočilo, da si knjiga prizadeva prispevati k izboljšanju položaja s popolnejšo podobo iracionalne plati judovstva, kakor sta jo podobno gojila

izročilski učenjak in laik ter kakršna je izražena v sestavinah judovskega izročila in legend, ki so v osrčju vere. »Ne trdimo, da vsi tradicionalisti verjamejo v vso snov tega leksikona-še zdaleč ne, saj se številni morda niti ne zavedajo nekaterih mračnejših tem in zamisli. Vendar vsi upoštevajo sestavine, ki se zdijo bizarne tako nepoučenim kakor judovskim modernistom«. Gradivo za leksikon se je zbralo predvsem iz pisnih virov. Njegova besedila so midraška, talmudska, zoharska, kabalistična, hasidska, halaška in magična, kakršna se najdejo »po shrambah lokalizirane folklore, ki navdihuje kulturi aškenazov in sefardov. Kadar strmiš v tolikšno razkošje nešteti faset starodavnega verskega izročila, se z enako težavo odločaš, kaj bi izpustil in kaj uporabil«.

Prečrkovanje besed iz hebrejščine, aramejščine in jidiša je bilo opravljeno preprosto, da bi bralec mogel dojeti izraze tako, kakor jih uporabljajo Judje. Sodobna izraelska izgovorjava hebrejščine je imela prednost pred različicami aškenazov in sefardov. Karseda redke napotitve je mogoče najti samo pri svetopisemskih vrsticah in odlomkih. Uvodu sledi obsežni osrednji del leksikona, v katerem so navzkrižna sklicevanja natisnjena s pomanjšanimi velikimi črkami, pomen hebrejskih, aramejskih itd. besed so v enojnem narekovanju, kakor npr. pri Abrahamu (h. »oče številnih«). Temu delu, ki je tudi ilustriran, sledi krajše poglavje z naslovom Dodatno branje. V njem je posebej poudarjeno, »da so se viri za leksikon Judovstva večinoma našli v ustnem izročilu judovskih skupnosti ali besedilih, ki za zdaj še niso prevedena iz hebrejskih, aramejskih, jidiških ali ladinskih izvirnikov.« Bralcem z znanjem angleščine ponujajo naslove del s kratko oznako, ki obravnavajo racionalne in neracionalne prvine judovstva, dodanih je še nekaj slovenskih naslovov in nekaj informacij o besedilih s folklornimi sestavinami. Posebej dragocen je tisti del besedila, ki govori o izvirnih in prevodnih knjigah na temo judovstva, ki so na razpolago pri nas. Kar nekaj naslovov novejšega datuma je med njimi, najnovejša izdaja Malega leksikona judovstva, ki obdeluje okoli 800 ključnih pojmov in osebnosti tradicionalnega judovstva in ki so ilustrirani z 274 črno-belimi fotografijami in risbami, pa je tako še ena dragocena knjiga na to tematiko več. Vsestransko uporabna in primerna za vse, ki želijo imeti pri roki temeljne podatke o judovstvu.

Marjan Toš

MI SMO PREŽIVELI...

Pričevanja maloštevilnih članov judovske skupnosti z območja nekdanje Jugoslavije o grozotah 2. svetovne vojne in židovskega holokavsta, Beograd 2001, 363 str.

Zajetno knjižno delo na 363 straneh je vredno pozornosti in premišljenega prebiranja človeškega trpljenja preživelih jugoslovanskih Židov, ki so avtentično izpovedali svoja doživetja iz zaporov, koncentracijskih in delovnih taborišč ter partizanskih enot. Z orožjem v roki se je proti nacizmu in fašizmu bojevalo okoli 4600 jugoslovanskih Židov, več kot 1300 jih je žal padlo. Zelo pretresljive so vse izpovedi, objavljene v knjigi, ki je zanimiva tudi za slovenske bralce in celo za zgodovinarje, ki se ukvarjajo s temi raziskovalnimi temami. Nekaj pričevanj za objavo v knjigi so dobili iz arhiva Židovskega zgodovinskega muzeja v Beogradu (muzejsko zbirko postavljajo na novo in temeljito preurejajo izjemno bogat arhiv) v ulici Kralja Petra 71/a. Preostala pričevanja pa so preživeli Židje posebej napisali

za knjigo, v kateri pa žal zaradi omejenosti prostora vseh pričevanj niti niso mogli objaviti. Uredniški odbor je delo opravil korektno in v knjigo uvrstil zgodovinsko dokumentarna pričevanja, brez kakršnihkoli ideoloških predznakov in etiketiranja, pa tudi brez poskusov prevrednotenja zelo jasnih in argumentiranih zgodovinskih dejstev.

Gre za osebne izpovedi, za spominske zapise preživelih Židov, ki imajo kljub rahlemu čustvenemu naboju pretresljivo izpovedno moč in svojevrstno dokumentarno vrednost. Pričevanja so objavljena po poglavjih, v prvem so objavljeni zapisi Židov, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju kot borci partizanskih enot. V drugem poglavju so predstavili strahote taborišča Jasenovac, v katerega je NDH zaprla veliko Židov. Ta pričevanja potrjujejo dosedanje ugotovitve o razmerah v zloglasnem Jasenovcu, v katerem so se dogajali strašni zločini, ki jih ni mogoče prikriti ali kakorkoli opravičiti. V tretjem poglavju knjige so objavili pričevanja Židje, ki so bili zaprti v nekaterih nemških koncentracijskih taboriščih (zlasti v Auschwitzu) ter v taboriščih Džakova in Sejmišče v Zemunu. Četrto poglavje prinaša zapise preživelih Židov iz območja nekdanje Jugoslavije, ki ga je v 2. svetovni vojni okupirala fašistična Italija; v petem so objavljena pričevanja Židov, ki so preživelih madžarsko medvojno strahovlado; v šestem poglavju je nekaj pričevanj preživelih v rudniku Bor; v sedmem pa so popisali svoja doživetja in strahote jugoslovanski Židje, ki so v času 2. svetovne vojne živeli oz. bili pregnani na območje Kosova in Albanije. Osmo poglavje prinaša pretresljive zapise Židov iz območja okupirane Srbije; deveto pa ima naslov »Otroci pri plemenitih ljudeh«. Že sam naslov pove več kot dovolj, izpovedi preživelih Židov, ki so ob koncu 2. svetovne vojne dopolnili 15 ali manj let, so izjemno pretresljive. Mnogi so bili v času okupacije stari 9 let, ostali so brez staršev (žrtve holokavsta), preživelih taborišča in nekateri k sreči ostali živi, saj so se zanje tudi na tujem zavzeli pošteni, plemeniti ljudje. Predzadnje, deseto poglavje knjige Mi smo preživelih..., ima naslov »Pod zaščito«, v zadnjem, enajstem poglavju pod naslovom »Zdravniki«, pa je objavljenih nekaj pričevanj preživelih Židov, ki so delali kot bolničarji, lekarnarji, medicinske sestre. V tem poglavju izvemo nekaj več o transportih škopskih Židov, o čemer se je razpisala dr. Jelena Išah Hidvegi. Po njenem pričevanju se nihče iz treh transportov makedonskih Židov, poslanih v Treblinko, ni vrnil živ. Vrnili so samo spiske nesrečnih ljudi, ki so jih pedantni nacisti zgledno vodili.

Sklepni epilog za knjigo, ki je vedno znova vredna pozornosti in branja, je napisal Goran Babić in v njem opozoril na strahotne posledice holokavsta. Žrtev holokavsta se Židje vsako leto spominjajo 14. dne meseca Nisana (aprila). Holokavst se po hebrejsko imenuje Šoa. Ta spominski dan (Jom Hašoa) je vsako leto 27. dne meseca Nisana (aprila). »Šoa nam je zadala hud udarec od katerega si Judje nismo docela opomogli vse do danes. V zločinski, nacistični, ideološki gonji proti Judom je v raznih uničevalnih taboriščih po Evropi izginilo 6 milijonov Judov. Glede na celotno judovsko prebivalstvo po svetu je bilo to takrat več kot tretjina judovskega ljudstva. Demografsko je ta dogodek Evropo v celoti spremenil. Samo na Poljskem, kjer je pred vojno živelo poltretji milijon Judov, je Šoo preživelo le nekaj čez 100-tisoč Judov. Šoa se je pričela 30. januarja 1933, ko so v Nemčiji prišli na oblast nacisti in je trajala vse do 8. maja 1945, ko je Nemčija brezpogojno kapitulirala. Dvanajst let nacistične »Aktion« predstavlja neprekinjeno napredovanje in stalno večajočo se radikalizacijo in barbarizacijo ciljev za »rešitev judovskega vprašanja«.

S tem dnevom ni povezano nikakršno posebno bogoslužje, vendar se vsi Judje tega dne spominjajo žrtev nacizma in opravljamo razne obrede. Povsod v Izraelu tega dne za dve minuti zvonijo sirene. Vsak avtomobil se ustavi, vsak pešec preneha hoditi, vsak delavec preneha delati. Vsi prebivalci opustijo svoja

opravila in država se za dve minuti potopi v čisto tišino, katero reže le top zvok siren. S posebno žalostjo se spomnimo številne Judovske skupnosti v Prekmurju, ki je med ŠOO za vedno obmolknila« (Judovski koledar 5761-2000/2001, Ljubljana 2000, str. 63).

Med žrtvami holokavsta so bili tudi jugoslovanski Židje, o čemer je shranjeno veliko dragocenega gradiva v že omenjenem židovskem zgodovinskem muzeju v Beogradu. V gradivu se omenjajo tudi usode nekaterih slovenskih Židov, ki so prav tako doživeli (in nekateri k sreči preživeli) strahotna vojna leta preganjanja, mučenja in človeškega zaničevanja.

Po zgledu beograjskega knjižnega dela *Mi smo preživeli...* bi lahko kaj podobnega pripravili tudi pri nas. Za objektivnejši zgodovinski spomin, h katerega so že veliko prispevale nekatere študije lokalnega značaja (npr. židje v Lendavi iz leta 1997, skoraj povsem prezrto delo Mirjane Gašpar in Beate Lazar.). Z leti pa bi potrebovali nekaj celovitejšega.

Marjan Toš

UREDNIŠKA NAVODILA AVTORJEM

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5 (sedež uredništva).
2. V reviji so prispevki objavljeni v slovenskem jeziku, povzetki (summary) v angleškem ali nemškem, izvlečki (abstract) pa v slovenskem in angleškem jeziku.
3. Citiranje virov in literature mora biti v skladu z uveljavljenimi normami posamezne znanstvene panoge; zaželeno je citiranje pod črto.
4. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 32 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (dve avtorski poli ali 57.600 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) ali na CD in v oddisu (printu).
5. Avtor mora priložiti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
6. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček (do 12 vrstic) in povzetek (do največ 30 vrstic).
7. Priloge naj bodo označene s pripisi (legendami) in oštevilčene.
8. Znanstveni prispevki so recenzirani.
9. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatka odgovarja avtor.
10. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira ter vrne uredništvu v petih dneh. Uredništvo poskrbi za prevod povzetkov in izvlečkov.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA

(73/38) letnik, 2002, zvezek 2-3

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Marjan Žnidarič - Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Lektor - Ivan Žigart

Prevodi - Sergej Flere (angleščina), Christiane Kordič (nemščina)

Računalniški prelom Ivanka Pučko s.p. Maribor - Natisnila Dravska tiskarna

R dp

ČZN

2002

39

120030111,2/3

COBISS •

ISSN 0590-5966

9 770590 596009